

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

На правах рукопису

Гончаренко Олексій Миколайович

УДК 94: 355.355 (430:477) «1941/1945»

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 РР.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант:

Лисенко Олександр Євгенович
доктор історичних наук,
професор

Переяслав-Хмельницький – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового опрацювання теми	10
1.2. Джерельна база дослідження	42
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	55
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЛІДЕРІВ ТРЕТЬОГО РАЙХУ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РКУ	
2.1. Політичні установки керівництва Німеччини у сфері управління окупованими територіями України	70
2.2. Настанови Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ з питань організації адміністративної системи на захоплених землях	77
РОЗДІЛ 3. НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ	
3.1. Військово-адміністративні органи влади на теренах майбутнього РКУ	91
3.2. Адміністративна правотворчість військового керівництва тилу групи армій “Південь” у сфері формування органів обласного управління	106
3.3. Вермахт і формування органів місцевого управління	119
3.4. Поліційні формування в зоні військової адміністрації	134
РОЗДІЛ 4. ОРГАНИ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РКУ: ЮРИДИЧНА БАЗА, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА СЛУЖБОВА КОМПЕТЕНЦІЯ	
4.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ	148
4.2. Адміністративно-територіальні та організаційно-правові аспекти формотворення німецьких окупаційних органів влади	158
4.3. Особливості організації та функціонування гебітскомісаріатів РКУ	183

4.4. Деструктивні явища у функціонуванні німецької управлінської системи на теренах РКУ	199
---	-----

РОЗДІЛ 5. МІСЦЕВІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ РКУ: ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

5.1. Кадрове забезпечення органів місцевого управління	208
5.2. Органи місцевого управління: організаційна структура та службова компетенція	218
5.3. Українські судові органи в системі місцевого апарату влади	238

РОЗДІЛ 6. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ РКУ

6.1. Податкова та бюджетна системи РКУ	256
6.2. Заходи адміністрації РКУ у сфері організації виробництва	264
6.3. Організаційні форми функціонування сільськогосподарського виробництва	271

РОЗДІЛ 7. ПОЛІЦІЙНІ ФОРМУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ РКУ

7.1. Німецькі поліцейні органи та служби РКУ	287
7.2. Місцеві поліцейні формування РКУ	306

РОЗДІЛ 8. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

8.1. Громадянський статус місцевого населення окупованої України	329
8.2. Кримінальне право на теренах РКУ.....	338
8.3. Трудове законодавство в окупованих районах України	343
8.4. Цивільно-правовий статус місцевого населення РКУ	352
8.5. Сімейно-правові відносини місцевого населення РКУ	361
8.6. Правове врегулювання соціальної сфери	370
ВИСНОВКИ	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	403

ВСТУП

Актуальність теми. Події, пов'язані з Другою світовою війною та періодом гітлерівської окупації України, стали тим часом, коли вирішувалася доля нашого народу. Опинившись у центрі світового глобального конфлікту, українське суспільство впродовж більш як двох років залишалось об'єктом нещадної колоніальної експлуатації з боку Третього Райху, котра передбачала ліквідацію будь-яких ознак державності, руйнування усталених форм соціального життя, винищення окремих етнічних та соціальних категорій населення, хижацьке використання ресурсів окупованої країни для ведення війни та підготовку “життєвого простору” для німецького народу.

Окупація країни позбавила український народ права на творення власних державницьких структур. Натомість на місці колишньої УРСР постали чотири окупаційні зони: Райхскомісаріат “Україна” (далі – РКУ), дистрикт “Галичина” як складова частина Генерал-губернаторства, зона відповідальності військової адміністрації та губернаторство “Трансністрія”, що перебувало в управлінні Румунії. Найбільшою окупаційною адміністративно-територіальною одиницею став РКУ, яким управляла німецька цивільна адміністрація. Саме на його теренах окупаційний режим набув своїх найбрутальніших форм.

Модель облаштування захоплених Третім Райхом земель обумовлювалася геостратегічними амбіціями нацистської верхівки загалом та її прагматичними планами щодо України зокрема. Незважаючи на певні протиріччя в поглядах на “українське питання”, які існували серед керівництва Райху, доля українських земель та місцевого населення була визначена чітко: їх чекали німецька колонізація, фізична ліквідація визначених нацистами расових і політичних ворогів та деінтелектуалізація. У поєднанні з іншими засобами вони мали перетворити Україну на невичерпний резервуар сировини, енергоресурсів, продуктів харчування та робочої сили.

Саме виконанню цих завдань підпорядковувалися механізми і технології окупаційної політики. Система управління захопленими територіями характеризувалася наявністю значної кількості окупаційних владних структур із різною (часто дублюючою) компетенцією. Після переходу влади до цивільної адміністрації управлінські функції на місцях виконували допоміжні органи, до роботи в яких залучалося автохтонне населення.

Розмежування повноважень, встановлення субординації, узгодження дій між різними інституціями вимагало створення відповідної нормативно-правової бази, яка, до того ж, залежно від ситуації постійно корегувалася й доповнювалася політичними вказівками, директивами й інструкціями з Берліна. Уся ця сукупність регулятивних імпульсів донині вивчена недостатньо і потребує спеціальних пошукових зусиль.

Отже, проблема функціонування гітлерівського окупаційного режиму в Україні є дійсно актуальною і потребує проведення відповідного наукового дослідження на предмет виявлення особливостей формотворення німецької управлінської системи, її нормативно-правового забезпечення, впливу нової адміністрації на всі сфери функціонування підокупаційного соціуму.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій із проблем гітлерівського окупаційного режиму на теренах РКУ, недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов'язаних із функціонуванням німецьких та місцевих владних інституцій, поліцейних органів, особливостями стосунків між владою та місцевим соціумом. Вимагають уточнення форми і методи, етапи і терміни функціонування окупаційних владних інституцій, їхня організаційна будова, службові стосунки в ієрархії органів німецької адміністрації та місцевих допоміжних управлінських структур. Практично не з'ясованим залишається правовий статус місцевого населення окупованих територій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках планових тем кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний

університет імені Григорія Сковороди” “Соціально-політичне життя України ХХ ст.” (протокол № 5 від 13 грудня 2004 р.), “Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ” (№011U002942), а також відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України на 2007 – 2009 рр.: “Україна в період німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.: соціально-економічний і антропологічний вимір” (№ 0107U000237).

Метою дисертаційного дослідження є з’ясування сутності та особливостей гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах РКУ, на різних етапах його функціонування.

Її досягнення передбачає реалізацію таких завдань:

- визначити ступінь вивчення проблеми в науковій історичній літературі;
- здійснити огляд джерел з означеної теми, обрати методологічні орієнтири й адекватний науковий інструментарій дослідження;
- проаналізувати погляди керівників Третього Райху на реалізацію “українського питання”;
- з’ясувати підходи та принципи керівництва Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ щодо налагодження діяльності німецьких та місцевих органів управління;
- окреслити організаційну структуру німецьких органів влади, котрі перебували в підпорядкуванні як військової, так і цивільної адміністрації РКУ;
- схарактеризувати нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалось управління окупованими територіями;
- простежити причини та конкретні прояви деструктивних явищ в управлінсько-розпорядчій практиці органів цивільної адміністрації РКУ;
- встановити субординацію, службову компетенцію органів місцевого управління та судових установ РКУ;

- визначити економіко-правові форми організації виробництва, що здійснювалися з боку адміністрації РКУ;
- розкрити особливості організації поліцейного апарату окупованих територій у військовій зоні та в РКУ;
- проаналізувати правовий статус місцевого населення у сфері адміністративного, кримінального, сімейного, цивільного та соціального законодавства.

Об’єктом дослідження виступає окупаційна політика нацистів в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-ідеологічне підґрунтя, структурне оформлення окупаційного режиму, організаційно-правове забезпечення діяльності військової та цивільної адміністрації РКУ; нормативне врегулювання всіх сфер суспільного, економічного, соціального і освітнього життя.

Хронологічні межі дослідження узгоджуються із загальноприйнятою у вітчизняній історіографії періодизацією Другої світової війни та окупації України і зумовлені предметом дослідження. Вони окреслені періодом перебування зазначеної території у складі військової зони окупації та після відповідної процедури її передачі – у складі РКУ, тобто 1941 – 1944 рр.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, яка входила до складу РКУ.

Наукова новизна одержаних результатів окреслюється такими положеннями:

- уперше в історіографії в дослідженні здійснено спробу комплексного аналізу реалізації окупаційної політики, яка проводилася військовою та цивільною адміністрацією РКУ у всіх сферах життя суспільства;
- обрані методологічні підходи дали можливість трактувати досліджувані події крізь призму перманентного конфлікту між німецькою

владою та українським суспільством у різноманітних його проявах упродовж усіх без винятку хронологічних періодів;

– вивчення проблем організаційно-правового забезпечення функціонування адміністрації РКУ дало змогу вдосконалити підходи до визначення ефективності роботи німецького управлінського апарату, зокрема, визначити чинники політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму;

– на підставі всебічного аналізу правового поля, у якому діяла окупаційна адміністрація, набула подальшого розвитку низка теоретичних положень, що інтерпретують гітлерівську окупаційну політику як систему комплексних заходів адміністрації РКУ у сфері активної експлуатації потенціалу захопленої території, виключно силового, репресивно-карального врегулювання стосунків із місцевим суспільством, виразно закріплену в нормативних приписах.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене його комплексним характером і відповідністю сучасним потребам суспільно-політичного розвитку України. Уведений до наукового обігу новий масив оригінальних архівних документів, теоретичні міркування можуть бути використані при написанні узагальнюючих наукових праць, підручників, довідкових та енциклопедичних видань, розробці спецкурсів із воєнної історії, а також у музейній практиці.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, у якій викладено авторські ідеї, концепції та особисті підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на 16 наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції “Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень” (Харків, 2006 р.); III Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії” (Ніжин, 2007 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Роман Шухевич в

українському національно-визвольному русі ХХ століття” (Івано-Франківськ, 2007 р.); III Міжнародній науковій конференції “Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ” (Ніжин, 2007 р.); Міжнародній науковій конференції “Голодомор 1932-33 рр. в Україні як геноцид українського народу. Розсекречена пам'ять” (Мюнхен, 2008 р.); П'ятій міжнародній українсько-канадській науковій конференції “Українство у світі: Україна є там, де живуть українці” (Чернігів, 2009 р.); П'ятій конференції молодих учених та спеціалістів (З нагоди 125-річчя створення Полтавського інституту агропромислового виробництва ім. М.І.Вавилова УААН) (Київ, 2009 р.); Міжнародній науковій конференції “Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації до 65-річчя Великої Перемоги)” (Київ, 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Історія повсякденності: теорія та практика” (Переяслав-Хмельницький, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (Київ, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “Україна – геополітичний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)” (Черкаси, 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна в історичному вимірі” (Житомир, 2011 р.); IV Міжнародній науковій конференції молодих учених, присвяченій 20-річчю Незалежності України (Київ, 2011 р.); VII Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії” (Ніжин, 2011 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дослідження викладено в 1 індивідуальній монографії, 2 розділах у колективних монографіях, 47 статтях у фахових виданнях ВАК України та 20 публікаціях в інших наукових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями проекту, логікою викладу його основних положень. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (611 позицій). Загальний обсяг дисертації – 399 с., повний обсяг – 498 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання теми

Історіографія Другої світової війни представлена десятками тисяч монографічних праць, у яких висвітлюються різні прояви цього багатовимірного явища. Але цього не можна сказати про “новий порядок”, встановлений нацистами на зайнятих ними етнічних українських землях. Доводиться констатувати, що з певних причин, як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, багатовимірний феномен окупаційного режиму, зокрема трагічна доля місцевого населення, функціонування німецьких окупаційних органів влади та органів місцевого управління, колабораціонізм, правове регулювання форм соціальних відносин у місцевому середовищі виявилися непопулярними і перебували на маргінесі наукових досліджень радянської історіографії. Репрезентація цих аспектів окупаційного минулого реалізувалася здебільшого в контексті публікацій, які мали інший центральний предмет досліджень. Лише останнім часом з’являються праці, присвячені спеціально цій темі. Однак, незважаючи на більш як 60-річну віддаленість від описуваних кількома поколіннями істориків подій, історична наука не має комплексного дослідження, предметом якого виступав би нацистський окупаційний режим, встановлений в Україні в 1941 – 1944 рр.

Виокремлюючи етапи історіографії проблеми окупаційного режиму загалом та його організаційно-правового забезпечення зокрема, слід вирізнити її радянський, пострадянський (сучасний) та зарубіжний сегменти. Радянський етап історіографії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. поділяється на два періоди: перший – доба воєнного та першого повоєнного десятиріччя, другий – кінець 50-х – середина 80-х рр. ХХ ст.

Умовна різниця між цими етапами пояснюється живучістю та співіснуванням різних, інколи діаметрально протилежних поглядів на проблеми окупації України і зміст практичних заходів адміністрації РКУ щодо соціальних груп місцевого населення. Варто зазначити ще одну обставину. Окремі наукові концепції радянського минулого, хоч і з дещо переформатованим змістом та поняттєвим апаратом, існують і по цей день. У сучасному історіографічному дискурсі можна віднайти немало концептів, тверджень, комплексу аргументацій з далекого, ще воєнного минулого. Частина положень, отриманих на основі застосування тогочасної методології та логічного інструментарію, нав'язаного почерговими керівниками СРСР, в окремих випадках продовжують помітно впливати на сучасне бачення сутності і змісту тогочасних подій.

Звісно, що історичні оцінки мають опосередкований зв'язок із неоднозначними політичними та системними соціально-економічними процесами, що відбуваються в сучасній Україні, а відтак і з різним баченням воєнного минулого, підходів до реконструкції участі в тих трагічних подіях соціальних груп населення, які сповідували різні ідеології або ж не визнавали жодної з них та намагалися пристосуватися до нових реалій життя, отримати шанси на елементарне виживання.

Ці тенденції, навіть незважаючи на існування незалежної Української держави, існуватимуть і надалі, а нові, нестандартні підходи до вивчення подій окупації невизначено довгий час будуть ставитися під сумнів. Пояснюється це тим, що війна, а особливо окупація і підневільне життя у складній системі політичних, економічних і соціокультурних та ментальних координат “нового порядку” залишили по собі такий складний, неодномірний генний код у колективній пам'яті народу, що чекати його повного забуття марно та, мабуть, і не потрібно.

З перших днів військово-політичного конфлікту між Німеччиною та СРСР почала формуватися героїко-канонічна концепція війни, яка в певних модифікованих виразах проіснувала фактично до останніх днів радянської

влади, а її окремі елементи мають місце й сьогодні. У ній домінували публікації з виразними воєнно-патріотичними рисами й тенденціями, тому в літературі воєнного періоду тематика окупаційного режиму займала доволі незначне місце, поступившись військовим подіям, критиці німецького мілітаризму, доказам об'єктивної неминучості поразки Третього Райху.

Аналіз функціонування гітлерівської управлінської системи в цих дослідженнях застосовувався переважно для унаочнення злочинів, вчинених окупаційною адміністрацією щодо населення країни, організації економічної експлуатації потенціалу країни, масового винищення військовополонених. Своєрідні “спалахи” у тогочасних історичних студіях відбувалися у зв'язку з певними зовнішньополітичними акціями радянського уряду та його тогочасних міжнародних партнерів. Спеціальні дослідження здійснювалися у зв'язку з проведенням показових судових процесів над особами, звинуваченими у вчиненні злочинів на окупованих територіях СРСР.

Ще однією характерною рисою початкового етапу історіографії Другої світової війни є вкрай обмежене емпіричне підґрунтя досліджень. Її основу становили публікації в засобах масової інформації, офіційні рішення державно-партійного керівництва СРСР, опубліковані по закінченню війни мемуари учасників подій. Саме вони стали тією джерельною базою, на якій формувалися зазначені історичні дослідження. Тотальна заідеологізованість суспільного, а відтак і наукового життя викликала появу специфічної радянської історичної літератури, обов'язковим елементом якої була конкретизація риторики та установок лідерів країни і партії.

На початку 1942 р. в Академії наук УРСР було створено спеціальну групу, яка згодом перетворилася в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР. Її метою стало збирання й систематизація документів з історії війни. Доробок істориків України за час перебування в тилкових районах СРСР становив 50 книг, брошур, понад 150 наукових та науково-популярних розвідок у періодичній пресі [421, с. 3-25].

Перші публікації військового часу про гітлерівську агресію загалом та окупаційний режим зокрема, у сучасному розумінні досить умовно можна віднести до наукової літератури. Скоріше це були агітаційно-пропагандистські видання, які призначалися для проведення відповідної роботи з особовим складом РСЧА, а також із населенням, котре проживало і працювало в неокупованих тилкових районах СРСР тощо. Однак обходити увагою ці напрацювання не варто, оскільки частина ідейно-теоретичних положень зазначених видань безпосередньо виражала волю радянського партійно-державного керівництва, а тому не могла не впливати на формування історіографії нацистського окупаційного режиму в подальшому.

Загальну тональність та конкретні акценти тогочасних історичних праць визначав Й.Сталін. У своєму відомому виступі 3 липня 1941 р. він наголосив, що метою Німеччини у війні є “відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, знищення національної культури і національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, [...] інших вільних народів Радянського Союзу, їх онімечення, перетворення в рабів німецьких князів і баронів” [529, с. 3]. Установки “вождя”, які ґрунтувалися на спрощеному класовому підході щодо можливостей реставрації дореволюційного устрою країни, позначилися на тематиці тогочасних робіт.

Автори радянських публікацій періоду війни відзначали надзвичайну жорстокість окупантів у їх ставленні до цивільного населення [609, с. 14, 15], безперспективність військових потуг німецької армії та всенародний характер партизанського руху, оскільки місцеве населення не могло витримати таких знущань над собою, а тому мало неодмінно взяти участь у боротьбі з окупантами [534]. “Нерозумною” назвав політику А.Гітлера Г.Александров, оскільки вона перетворила народи СРСР на заклятих ворогів Німеччини [1, с. 19]. Зазначимо, що останні тези були відкинуті радянською історіографією наступних десятиліть, представники якої доводили, що не жорстокість окупантів, а відданість людей партії та соціалістичним ідеалам, дружба народів призвели до зародження та розгортання партизанського руху.

Характеристиці гітлерівського окупаційного режиму присвячені й інші подібні до зазначених видань праці радянських авторів. Сутність, характер та завдання творців “нового порядку” в Україні, підневільне становище місцевого населення, його нещадна економічна експлуатація, – таку тематичну палітру реконструйованої окупаційної реальності запропонували суспільству радянські історики О.Глухий, Л.Новиченко, П.Сліпчук, З.Шульга, К.Гуров, С.Галаджиєв [95; 475; 608; 94; 34].

У невеликій за обсягом праці О.Леонтьєва “Зеленая папка Геринга”, виданій у 1942 р., на основі окремих документів висвітлено плани гітлерівців щодо організації економічного пограбування окупованої території, у тому числі наведено схему військово-господарських органів управління [451].

Автори деяких видань визначали причини неймовірної жорстокості ворожих військ. “Німецька армія побудована за зразком злочинної зграї Гітлера, який сам є злочинцем і в цьому ж дусі виховав свою армію”, – у такому ракурсі формулювалися ці пояснення. Ще одне типове твердження стосувалося того факту, що А.Гітлер нав’язав німцям ідею, що лише вони є “арійською расою”, які мають право перетворити інші народи на своїх рабів [2; 19]. Факти жорстокості окупаційної влади щодо цивільного населення України оприлюднив К.Дубина [386, с. 12, 13].

У радянській літературі воєнної доби знайшли відображення й окремі положення гітлерівської окупаційної політики в соціально-економічній сфері та питаннях налагодження управлінської системи. Так, В.Кружков сформулював низку положень, відповідно до яких окупанти планували: а) знищити багатонаціональну радянську державу; б) фізично ліквідувати частину населення всіх національностей та перетворити тих, хто залишився живим, на рабів; в) ввести рабсько-кріпосницьку працю та кабалу для робітників і селян; г) насильно вивезти на роботу до Німеччини мільйони радянських людей; д) створити німецькі колонії, які б базувалися на застосуванні рабської праці місцевого населення; ж) внести розбрат у “сім’ю радянських народів”. Автор брошури наголошував на неймовірних

стражданнях усіх соціальних категорій населення, що опинилися у “фашистському ярмі”, критикував заходи німецької адміністрації з реформування сільськогосподарського виробництва. Окреме місце у брошурі приділялося органам управління сільським господарством, на чолі яких, зі слів автора, були поставлені “петлюрівські мерзотники”, “синки німецьких поміщиків” [438]. Інтерпретація проблем аграрної політики окупаційної адміністрації РКУ в інших виданнях того часу також подавалась у контексті ймовірного відновлення рабсько-кріпосницької системи [475].

Таким чином, у роки війни формувалася школа радянських науковців, які на основі застосування спільної науково-теоретичної бази пояснювали хід та перебіг військових подій, висвітлювали проблеми, пов’язані з функціонуванням окупаційного апарату влади, визначали сутність “нового порядку”. У цей час тривав пошук емпіричної бази, формувалися перші узагальнення. Звісно, що початковий період вивчення проблеми воєнної доби не міг стати підставою для виокремлення проблеми функціонування окупаційного апарату влади в спеціальний предмет досліджень. Для наукового осмислення цієї проблеми знадобилося значно більше часу. До того ж, існували нагальніші теми, зокрема злочини та звірства, вчинені окупантами, рух Опору, участь партії в організації протидії гітлерівцям тощо.

Після перемоги над німецькими агресорами злочини, вчинені гітлерівцями на окупованих територіях, продовжували привертати увагу науковців. Так, Управлінням уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріації радянських громадян було видано працю П.Федосєєва, побудовану на методологічних конструкціях військового часу. Дослідник акцентував увагу на об’єктивних взаємозв’язках між довоєнною політикою Німеччини і тими діями, які вчинялися на окупованих територіях [550].

Аналогічні тенденції виразно проступають і в літературі наступних років. Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. відомий радянський письменник Б.Полевой підготував невелику за обсягом брошуру, призначену для пропагандистів та агітаторів. Відомий письменник і

публіцист наголосив, що лідери Третього Райху цинічно планували знищення СРСР, перетворення його території на зону німецької колонізації, умиртвіння мільйонів радянських людей. Певна увага у брошурі приділялася правовому становищу місцевого населення. Ця сторінка окупації асоціювалась автором із “чорними днями рабовласницького ладу” [498].

Отже, автори воєнних і перших повоєнних років акцентували увагу на злочинних діях окупаційної адміністрації щодо місцевого населення, відсутності у нього будь-яких прав та гарантій, реставрації дореволюційних порядків та поверненні до феодально-кріпосницького ладу. Характеристика окупаційних органів влади подавалась у спрощеному варіанті, без урахування специфіки, службових компетенцій, організаційної структури та нормативно-правового забезпечення їх функціонування. Визначення цього періоду подавалося як “тимчасова німецько-фашистська окупація”.

Першим узагальнюючим виданням із цієї теми стала книга Й.Сталіна “О Великой Отечественной войне Советского Союза”. Написана в героїко-монументальному стилі, вона наскрізь пронизана бравурним тоном, фактами перемог над німецькими військами [529]. Ця праця на багато десятиліть запрограмувала концептуальне спрямування радянської історіографії. Особливо виразно ці конструкції та методологічні підходи виявились у тогочасних виданнях, авторами яких виступили І.Мінц, І.Анісімов та Г.Кузьмін [464; 6]. Однією з провідних тез, аксіоматично застосованою в цих дослідженнях, стало положення, висловлене Й.Сталіним про реставрацію дореволюційних порядків у окупованій країні.

Українські історики в період 1945-1950 рр. також вивчали окупаційну проблематику. У рамках Комісії з історії Великої Вітчизняної війни в Україні АН УРСР було започатковано напрям досліджень під назвою “Німецько-фашистський окупаційний режим на території УРСР (1941 – 1944)”. У структурі Комісії діяв відділ окупаційного режиму та воєнної економіки. Усе ж результати більшості виконаних тем, не були опубліковані унаслідок слабого налагодження видавничої діяльності Комісії [428, с. 29 – 38].

Отже, у перші післявоєнні роки було закладено підвалини для формування специфічної, суціль ідеологізованої версії війни, окупаційний сегмент якої ґрунтувався на таких конструкціях: а) політичний та соціальний устрій СРСР мав бути знищений, а територія країни підлягала німецькій колонізації; б) дії керівництва Третього Райху були не лише злочинними, а й мали ознаки геноциду; в) у роботі окупаційних органів влади брали участь “вороги народу” та представники колишніх “експлуаторських класів”; г) окупація передбачала економічне пограбування та нещадну експлуатацію населення країни, позбавлення народу прав і свобод, наданих радянською владою. Створена гітлерівцями управлінська система та правове становище місцевого населення продовжували залишатися поза полем зору істориків.

Певні зміни у вивченні окупаційного режиму відбулися в 60-80 рр. ХХ ст. У роки хрущовської “відлиги” вони пов’язувалися з критикою “культу особи” Й.Сталіна, хоча багато сторінок минулого так і залишилися не розкритими у вітчизняних дослідженнях. Так, М.І.Супруненко в комплексній узагальнюючій праці “Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)” коротко зупиняється на характеристиці гітлерівського окупаційного режиму, наводить його адміністративно-територіальне облаштування, перелічує злочинні дії німецької адміністрації, вчинені щодо місцевого населення, характеризує його безправне становище, висвітлює питання організації нещадної економічної експлуатації місцевої людності [532]. В основному ж праця має загальний, описовий характер.

У радянській історіографії проявилася ще виразніша тенденція до канонізації подій війни, гіперболізації тематики масового героїзму народу як на фронтах війни, так і на окупованих нацистами територіях. Тому в багатьох типових працях цього періоду характеристика підкупаційної доби, функціонування окупаційних органів влади подавалися в загальних рисах. Цю тему витісняли приклади масового героїзму [480], а активна роль парторганізацій у боротьбі з ворогом стала домінантою історичних розвідок [466, с. 83 – 109; 549, с. 109 – 114]. Тому питання функціонування цивільної

адміністрації РКУ та правове становище місцевого населення висвітлювалися недостатнім чином, а сам режим зображувався у вигляді тимчасового явища.

Не оминули ці вади й узагальнюючі видання тих часів. Так, у фундаментальному 12-томному академічному виданні 60-х рр. ХХ ст. “Історія Другої світової війни. 1939 – 1945” поміж інших проблем розглядалась і окупаційна політика гітлерівців та створений ними апарат управління. При цьому структура окупаційних органів влади була схарактеризована досить схематично, без заглиблення в їх організаційну структуру, службову компетенцію німецьких управлінців тощо. У виданні допущено ряд помилок та неточностей: зокрема, зі слів авторів, створені райхскомісаріати поділялися на генеральні комісаріати, округи, райони (повіти), на чолі яких перебували генеральні, окружні та районні комісари. Керівники органів місцевого управління – бургомістри та старости – призначалися зі “зрадників” і “кримінальних елементів”, а місцеве населення позбавлялося всіх прав [403, с. 340 – 342]. Фактично цими положеннями й було завершено огляд управлінської системи, створеної на окупованих територіях країни. Зазначимо, що такої управлінської ланки як “районні комісари” в німецькому окупаційному апараті не існувало. Викликає певні заперечення і характеристика, дана особовому складу органів місцевого управління. Насправді, навіть зіткнувшись із проблемою гострого кадрового дефіциту, окупаційна адміністрація відмовлялася від послуг осіб, які мали кримінальні судимості. Викликає заперечення і твердження щодо позбавлення місцевого населення “всіх прав”, яке не враховувало наявних відмінностей правового статусу ряду етнічних категорій населення, обмеженості, але все ж не “позбавлення прав”.

У 60-х рр. ХХ ст. було видано ще ряд узагальнюючих монографій, серед яких варто відзначити 6-томну “Історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945”. Більш розгорнуті порівняно з іншими виданнями характеристики окупаційного режиму та плани гітлерівського керівництва щодо поведінки на захоплених територіях містяться в кількох

томах монографії. У першому томі розглядаються принципи та підходи керівництва Третього Райху при плануванні організації окупаційного апарату влади, керівники якого мали користуватися необмеженими можливостями проведення терору проти населення. Автори праці з-поміж інших німецьких керівників вирізняють Г.Герінга, на якого покладалося завдання здійснення терору щодо місцевого населення та підготовки політичного управління захопленою територією, виходячи з ідеї “повної і рішучої боротьби двох протилежних політичних систем”. Автори монографії називають Г.Герінга “військово-господарським диктатором Німеччини на всіх окупованих нею територіях” [399, с. 356, 360].

У книзі містяться окремі розрізнені відомості щодо створення польових та місцевих військових комендатур на окупованих територіях. Автори книги вказували, що увесь окупований простір розподілявся на дві частини. Одна частина включала простір від лінії фронту до тилкових кордонів груп армій, а інша становила військово-адміністративну зону і поділялася на два імперських комісаріати, що склалися з округів, повітів і волостей, якими управляли призначені Берліном гауляйтери і гебітскомісари [399, с.129].

Даючи характеристику міських управ, автори праці називають їх “придатком” до військових комендатур. Серед структурних підрозділів міських управ особлива увага зверталася на адміністративні відділи, які реалізовували поліцейні функції. У книзі стверджувалося, що на допомогу органам місцевого управління виділялася допоміжна поліція.

У праці було здійснено спробу дати характеристику правовому статусу місцевого населення, однак її автори звернули увагу лише на суворий облік місцевого населення, заборону вільного пересування. Сам окупаційний режим був названий “військово-каторжним” [400, с. 343, 344].

У наступному томі акцентувалась увага на тому, що в окупованій країні відновлювалися “буржуазно-поміщицькі порядки, радянські люди ставились у безправне становище, позбавлялись усіх політичних і соціальних завоювань”, а окупаційна податкова система ніким і нічим не регулювалася

[401, с. 438 – 446]. Останнє положення не є правильним у принципі, адже в будь-якому випадку державно-політичні режими створюють нормативну базу, яка врегульовує стосунки із суспільством, і навіть, якщо місцевим німецьким управлінцям надавалося право на власний розсуд вводити нові податки і збори, це не означало, що вони діяли самочинно, – це право було їм надано вищими за службовим статусом органами окупаційної адміністрації.

Таким чином, у 60-х рр. ХХ ст. радянськими істориками здійснювалася спроба осмислення правової та управлінської сутності нацистського окупаційного режиму, подавалося його адміністративно-територіальне облаштування, схематично зображувалась організаційна структура органів влади. Проте в цілісному вигляді це завдання так і не було виконане. Окрім того, у названих працях міститься ряд неточностей та прикрих помилок.

У 60-х рр. ХХ ст. в Україні було видано цілий ряд колективних монографій, у яких висвітлювалося соціально-економічне становище українського селянства в період окупації. Проте у правових оцінках проблеми практично всіх авторів поєднувала теза про те, що гітлерівці запровадили кріпосницький лад, а селян перетворили на “поміщицьких і куркульських наймитів” [411, с. 301].

Серед досліджень з історії українського села воєнної доби слід згадати працю С. Лаути “Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни”. Автор здійснив спробу схарактеризувати грабіжницьку політику окупаційної адміністрації щодо сільського населення. Дослідник проаналізував питання господарської діяльності окупантів, оподаткування, штрафи, норми натуральних поставок. Він також приділив увагу процесу втілення так званої “земельної реформи” А.Розенберга, утворенню громадських господарств та державних маєтків [446].

Значно повнішою у фактологічному плані є праця Ю.В.Арутюняна, який визначив форми і методи, що застосовувались окупаційною адміністрацією у сфері сільського господарства, зокрема, її прагнення до відродження “приватновласницьких пережитків” у селянства, особливості збереження

колгоспної системи, застосування орендних земельних відносин. Автор монографії вважав, що згідно з планами окупаційної адміністрації селянство мало здійснити перехід до індивідуального землекористування, а шлях до нього пролягав через землеробське товариство [7, с. 213 – 235].

Одним із перших видань, матеріали якого вирізнялися в оцінках окупаційного режиму, стала збірка доповідей радянських істориків на Міжнародній конференції з історії руху Опору (м. Карлові Вари, Чехословаччина), що відбулась у вересні 1963 р. Так, Є.Болтін, Ф.Шевченко, І.Кравченко в загальних рисах схарактеризували організаційну структуру органів управління на теренах РКУ. В.М.Коваль розглянув проблему з погляду політичної кризи нацистського окупаційного, одним із проявів якої були міжособистісні протиріччя між А.Розенбергом та Е.Кохом [472].

Певні підсумки радянської історіографії 60-70-х рр. ХХ ст. відображено в академічних виданнях, присвячених гітлерівській окупації СРСР та боротьбі народу проти зовнішніх агресорів. При цьому висвітлення діяльності окупаційної адміністрації залишилося на попередньому рівні, а автори цих праць використовували вже відомі хрестоматійні факти щодо злочинної сутності гітлерівського режиму [402; 404; 405; 406; 413].

Серед масиву літератури, присвяченої гітлерівському окупаційному режиму, вигідно вирізняються напрацювання М.В.Коваля, В.І.Кучера та В.С.Коваля. Звісно, що, перебуваючи в лещатах марксистсько-ленінської методології та тотального контролю з боку партійного керівництва, історики не могли по-справжньому об'єктивно та неупереджено розглянути ряд проблем діяльності гітлерівської окупаційної адміністрації, та все ж їх напрацювання стали вагомим досягненням тогочасної історичної науки.

Так, М.В.Коваль досить ретельно й уважно визначив форми і методи, які застосовувалися гітлерівцями в процесі практичної реалізації завдань хижачкої експлуатації людських ресурсів України, схарактеризував систему організованої каторжної праці [420].

Розглядаючи проблему руху Опору, що розгорнувся на окупованій території, В.С.Коваль зупинився на характеристиці гітлерівського окупаційного режиму, виділяючи цю проблему в окремий розділ монографії. У полі зору дослідника перебували питання розчленування української території, створення РКУ, злочини окупаційної адміністрації та участь у них представників німецької армії, пограбування українського населення, вивезення молоді на роботу до Німеччини, перетворення країни на “життєвий простір” “раси панів”. Окреме питання в монографії приділялося “націоналістичним зрадникам”, які, на думку автора, не припинили співпраці з ворогом, продовжуючи служити в окупаційній адміністрації [419].

У колективній монографії “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине”, виданій в 1986 р. міститься розділ “Политическое и социально-экономическое положение населения Украины в годы фашистской оккупации”. Окупаційний режим інтерпретувався як знаряддя злочинних планів гітлерівських загарбників та обумовлювався імперіалістичним характером агресії проти СРСР. Складовими частинами цієї політики виступало викорінення комуністичної ідеології, ліквідація її активних адептів, очільників держави, захоплення і підкорення радянської території і населення задля їх колонізації та експлуатації. Мета окупаційної політики включала в себе чотири складових компоненти: 1) проведення тотального терору проти радянських людей; 2) повне знищення продуктивних сил і пограбування населення; 3) нещадна експлуатація сировинних та людських ресурсів; 4) викорінення комуністичної ідеології, радянського укладу життя, загальна фашизація свідомості населення. Автори розділу зупинилися на висвітленні процесу організації німецького апарату влади, “окупаційного законодавства” та судочинства. При характеристиці німецьких службовців німецьких було відзначено такі їх риси: глибока ворожість до населення, прагнення до особистого збагачення та “відсутність необхідних знань для здійснення управлінських функцій” [470, с. 117 – 121].

Діяльність окупаційної адміністрації у сфері врегулювання соціально-економічних відносин розкрита у праці М.М.Загорулька та А.Ф.Юденкова “Крах плану “Ольденбург” [396]. Саме в цій книзі знайшлося місце для досить широкої аналітики функціонування окупаційного апарату влади в соціальній та економічній сферах. Досліджуючи певні зміни, що відбувались у зв'язку з фронтовими подіями, автори вважали заходи німецької адміністрації вимушеними й такими, що мали ознаки соціальної демагогії.

Розкриттю механізмів знищення мільйонів радянських громадян та військовополонених, ідеологічній основі каральних заходів присвятила свою монографію Т.Першина. Дослідниця наповнила змістом поняття “геноцид” через конкретизацію масових вбивств людей, що здійснювалися поліційними формуваннями, схарактеризувала нормативну базу, на основі якої проводилися репресивно-каральні дії окупаційної адміністрації [494].

Таким чином, з кінця 50-х і до середини 80-х рр. ХХ ст. тривав другий історіографічний етап вивчення проблем функціонування окупаційної адміністрації РКУ. Підставою для такого хронологічного виміру періодизації цього напрямку історіографії стала відсутність серйозних змін, у першу чергу – у царині методологічних пошуків радянських та українських істориків. Окрім того, спільною рисою всіх без винятку праць радянського періоду, який закривав собою інші аспекти вивчення проблеми, стала експлуатація “образу ворога”, уособленого в усіх представниках окупаційного.

Поза всяким сумнівом, знакові події радянської історії, пов'язані зі смертю Й.Сталіна, критикою “культу особи”, хрущовською “відлигою”, періодом “застою”, не могли не впливати як на кількісні, так і на якісні параметри виданої наукової продукції. Проте визначальними принципами заскорузлої марксистсько-ленінської методології продовжували залишатися об'єктивність, історизм та партійність. Саме вони спільно з класовим підходом визначали теоретико-методологічні підвалини та дослідницьку культуру вчених. Ці принципи не змінювались упродовж усієї радянської

доби, тому пов'язувати зміни в історіографії проблем війни, з динамічними соціально-політичними процесами в країні недоцільно і штучно.

Лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії почали формуватися нові концептуальні підходи до висвітлення проблем окупаційної доби. Звісно, що вони з'явилися не на порожньому місці. Перші паростки переосмислення історії війни та окупації формувалися в контексті горбачовської “перебудови”. Непростий шлях до цього пролягав через численні публікації в засобах масової інформації. Саме журналістами було відкрито ті пласти окупаційного минулого, які активно розробляються ще й сьогодні. Важливо, що провідні українські вчені також брали участь у публічному обговоренні подій минулого, а їх публіцистичний доробок впливав на поступову зміну акцентів у наукових дослідженнях. У науковому просторі почала з'являтися “діаспорна” література. Усі ці чинники в поєднанні з ослабленням партійного монополізму поступово призводили до появи нових тенденцій в інтерпретації воєнної доби, свідченням чого стало оформлення методологічного плюралізму, котрий часто базувався на антимарксистських позиціях. Проте дослідники отримали можливість вивчати історію воєнної доби поза ідеологією, використовуючи суто наукові методології та методики.

Незаперечний вплив на процес становлення нової концепції війни та окупації, формування україноцентричного підходу становлять публікації М.В.Ковалю середини 90-х рр. ХХ ст. Стрижневим елементом його концепції стало переведення в центр наукового пошуку проблем, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з Україною, “українського питання” у всіх його вимірах, з'ясування “українського чинника” в перипетіях Другої світової війни, а також гуманітарного зрізу тогочасних подій. Учений закликав рішуче відмовитися від заідеологізованості та заполітизованості історичних знань, висловлюючи переконання, що ідеологізована історіографія вичерпала себе. Торкаючись окупаційного режиму, М.Коваль заперечував тезу про те, що “весь народ як один чоловік став на захист соціалістичної Вітчизни”,

вказував на відсутність згуртованості в українському суспільстві, на що й розраховували нацистські керівники. На думку вченого причинами цих явищ був громадянський конфлікт в суспільстві, спричинений діями сталінського режиму. Але вже на середину 1942 р. окупаційна влада себе дискредитувала, і навіть ті, хто спочатку вітав окупантів, ставав на боротьбу з ними [423; 424].

З початку 90-х рр. ХХ ст. українські науковці здійснили великий крок від інтерпретацій подій Другої світової війни та гітлерівського окупаційного режиму у стилі радянської героїко-канонічної концепції до нового концептуального переосмислення історії нацистського окупаційного періоду. У поле зору дослідників нарешті почали потрапляти проблеми, які ніколи не розглядалися радянською історіографією, а якщо окремі сегменти й вивчалися, то, як правило, вони тотально фальсифікувалися або перекручувалися у вигідному для партійного керівництва країни ідеологічному ключі. У працях нового історіографічного періоду проблеми створення та функціонування німецької управлінської системи на теренах РКУ та правового становища місцевого населення починають розглядатися як спеціальний предмет, а також вивчаються у контексті інших досліджень. Водночас якась частина досліджень виконувалась на стику історії, політології, соціології, економіки, релігієзнавства, психології та інших наук.

Міждисциплінарний підхід притаманний для досліджень П.Рекотова. Працюючи в царині історії та теорії права, дослідник розглянув проблеми правового порядку, зокрема, організаційну структуру окупаційних органів влади [510, с. 90 – 101], подав сутнісні оцінки гітлерівського режиму [511, с. 78 – 80]. У дисертаційному дослідженні П.Рекотов здійснює спробу аналізу німецької управлінської системи, створеної окупантами на території України, та оцінки її складових, змісту і наслідків функціональної діяльності для українського суспільства з правового погляду. На характеристиці цієї праці варто зупинитися більш детально, оскільки чи не вперше в сучасній історіографії автор застосував історико-правовий інструментарій для

осягнення сутності проблеми функціонування усього апарату органів влади гітлерівського окупаційного режиму.

Перш за все слід зауважити, що праця є історико-правовою як за своїм предметом, так і за відповідною методологією та методикою роботи із джерелами. У цілому дослідник докладно проаналізував організаційну структуру та службову компетенцію комендатур Вермахту як адміністративно-територіальних органів влади. Проте спостерігається певна плутанина у визначенні структури, компетенції та хронологічних рамок діяльності служби порядку і допоміжної поліції. Не враховані і відмінності в підходах до формування місцевих поліційних підрозділів, котрі діяли як у військовій зоні окупації, так і в межах РКУ. Досить фрагментарно розглянуто процес створення органів місцевого управління, які неправомірно називаються “самоврядуванням”.

Вчений здійснює реконструкцію організаційної структури центральних органів управління РКУ, хоча в цьому сегменті праці не враховані постійні трансформації головних відділів, поява нових управлінських та підрозділів. Практично не висвітленим питанням є нормативно-правове забезпечення діяльності окупаційної адміністрації [512; 513]. Майже аналогічні конструкції були повторені П.Рекотовим у підрозділі “Окупаційний режим в Україні – геноцид народу” розділу “Випробування вогнем” колективного видання “Безсмертя. Книга Пам’яті України”, виданої у 2000 р. [10].

Розгорнута характеристика німецького окупаційного режиму в Україні подана В.І.Кучером у розділі “Німецька та румунська окупаційна влада в Україні” (т. 4) 6-томної монографії “Політична історія України ХХ ст.”. Розглянувши плани нацистів щодо політичної долі України, автор визначив розчленування української території як результат заздалегідь продуманої політичної диверсії німецького керівництва. “Потрапивши під окупацію, Україна перестала бути суб’єктом державного права, стала частиною німецького життєвого простору, безправною територією, позбавленою будь-яких ознак державності”, – зазначає В.І.Кучер [499, с. 344, 339, 341, 380].

В.Кучер вважає, що результатом не продуманої політики нацистів в Україні стала політична криза окупаційного режиму [441; 442; 443].

Не можна обійти увагою монографію В.Кучера та О.Потильчака “Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни”. У ній подаються розгорнуті характеристики окупаційного апарату влади як інструментарію для експлуатації української землі, визначаються погляди німецьких очільників щодо управлінської системи на теренах РКУ, характеризується окупаційна політика в цілому [444].

Досить предметно проблемами організації окупаційного апарату влади на теренах РКУ займається О.Лисенко, який у розділі “Система управління окупованими територіями України (1941 – 1944 рр.)” колективної монографії “Історія державної служби України” подає адміністративно-територіальне облаштування РКУ, характеризує організаційну структуру органів апарату центрального управління, визначає окремі проблеми кадрового забезпечення органів влади. Учений доводить, що органи місцевого управління не можна називати “органами самоуправління”, оскільки вони виконували вказівки окупаційних властей і не мали юридично атрибутованої автономії [409].

Ширше порівняно з іншими дослідженнями проблема функціонування цивільної адміністрації РКУ представлена в розділі “Система управління окупованими територіями” колективної праці “Історія Другої світової війни: погляд з XXI століття”. Автори розділу досить детально характеризують систему адміністративно-територіального устрою РКУ, окреслюють службову компетенцію органів управління усіх рівнів, показуючи механізми формування впливу на місцеве суспільство. Наявна у праці й характеристика нормативно-правової бази, що застосовувалася при здійсненні окупаційної політики, судової та управлінської практики адміністрації РКУ [84].

У дослідженні В.Орлянського та О.Тадеева розкрито діяльність Запорізької міської управи. Дослідники доводять, що цей орган влади мав самоврядні функції. Вони пояснюють причини невтручання німецьких управлінців у самоуправлінські функції міської управи відсутністю

організованого опору в регіоні та налагодженою організаційно-господарською роботою місцевих органів влади [482, с. 52]. Питанням функціонування аналогічних управлінських структур присвячені дослідження Г.Борисова та В.Дудник [13; 14; 387].

Проблеми функціонування німецьких окупаційних органів влади перебувають у центрі уваги М.Михайлюк, котра, проаналізувавши доповідь генерального комісара округи “Київ” В.Магунії від 31 травня 1944 р., доводить наявність труднощів, з якими зустрілися німецькі управлінці на теренах РКУ, відтворює внутрішні протиріччя в середовищі окупаційної адміністрації [463]. В іншій публікації дослідниця зосереджуючи увагу на конфліктних стосунках між Е.Кохом та А.Розенбергом, вказує на різні підходи до здійснення окупаційної політики, відкрите ігнорування райхскомісаром директивних вказівок райхсміністра [462].

Проблемі обґрунтування прав гітлерівських загарбників на українські землі присвячена стаття Н.Кашеварової. Дослідниця відкриває майже невідому сторінку Другої світової війни, зокрема, мотивації “визвольної місії” та права арійців на східноєвропейські території у зв’язку з постійною “германо-німецькою присутністю” в цьому регіоні [414].

Українськими науковцями розробляється проблематика насильства, терору і тероризму у вітчизняній історії. В одному з розділів колективної праці “Політичний терор і тероризм в Україні”, – “Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму” розглядається проблема застосування терору в повсякденній практиці окупантів. Розглядаючи терор та тероризм у досліджуваний період, автори розділу О.Є.Лисенко та Т.В.Вронська розрізняють терор окупантів проти мирного населення, диверсійно-терористичні акти партизанів проти окупаційних військ та їхніх поплічників.

Розглядаючи сутність запровадженого нацистами терору на окупованій території України, дослідники визначають особливості мети агресії, яка полягала у звільненні “життєвого простору”, підриві біологічної сили українського народу. Керівники Третього Райху поряд із військовими діями

планували здійснювати тотальний фізичний, духовний, адміністративний терор проти цивільного населення та військовополонених. Авторами виокремлено також внутрішній судовий та позасудовий державний терор, який планувалося широко застосовувати на окупованих територіях. До судового терору належало кримінальне переслідування осіб, винних у порушенні встановлено правопорядку. Домінувати ж мав позасудовий терор, який передбачав придушення будь-якої збройної опозиції, каральні операції проти супротивників та тих, хто їх підтримував. Позасудовий терор супроводжувався тотальним ідеологічним та поліцейським терором. Поряд із насильством окупанти широко застосовували ненасильницькі дії: ущемлення прав та інтересів особи, вилучення майна в ході депортацій, примусового виселення в гетто, здійснення економічних санкцій [500, с. 596 – 707].

Доволі інтенсивно студіюються заходи окупаційної адміністрації у боротьбі з учасниками радянського руху опору. Так, у монографії А.Чайковського “Невідома війна: (Партиз. рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика)” на основі широкого кола архівних документів, аналізується партизанський рух, описуються форми і методи протидії гітлерівцям, а також засади ведення поліційних протипартизанських дій з боку окупаційних властей [594]. Подібні тенденції простежуються і в регіональному дослідженні М.Слободянюка [523].

Варто також згадати працю А.Кентія та В.Лозицького у якій існує окремий підрозділ під назвою “Німецько-фашистський режим в Україні. Заходи окупантів щодо боротьби з партизанським рухом”. Автори характеризують адміністративно-територіальні аспекти розчленування гітлерівцями захопленої України, називають тилові військові установи, які, перебуваючи на території РКУ та забезпечуючи функціонування комунікацій Вермахту, брали участь у боротьбі з партизанським рухом [418, с. 60 – 62].

Вивченням стосунків між окупаційними органами і релігійними інституціями займаються О.Лисенко, В.Гордієнко, І.Грідіна, Ю.Волошин, Н.Стоколос, І.Поїздник [26; 85; 452; 454; 96; 530]. Автори висвітлюють

процес відновлення діяльності церковних організацій, механізми стосунків між церковними ієрархами, кліром та владою, реакцію окупаційної адміністрації на об'єднавчі тенденції, що відбувалися у православних ієрархіях, спроби використання церкви в інтересах окупаційної політики.

Політика окупаційної адміністрації у сфері примусового працевикористання трудових ресурсів місцевого населення та військовополонених для потреб економіки Третього Райху розглядається у праці О.Потильчака. Дослідник розкриває плани керівництва Німеччини з перетворення окупованих територій України у джерело робочої сили і трудових резервів для військової економіки Райху. У праці зроблено аналіз програмних положень нацистської влади щодо запровадження загальної трудової повинності та формування системи примусової праці населення окупованої України [505].

У кандидатській дисертації О.Потильчака визначаються шляхи та засоби експлуатації трудових ресурсів України, місце і роль окупаційних органів влади в реалізації планів гітлерівців, форми і методи, які застосовувалися для виконання цього життєво важливого для Третього Райху завдання [504].

В інших публікаціях дослідник розглядає проблему реалізації нацистами мовного питання в Україні, вважаючи за необхідне чітко розрізняти стратегічні цілі нацистів і конкретні політичні кроки у мовній сфері. Як доводить О.Потильчак, не існує достатніх підстав стверджувати, що кроки німецьких окупаційних органів в Україні в мовному питанні мали на меті негайне онімечення українського народу [502].

І.Ветров, розглядаючи проблеми економічної експансії Третього Райху в окупованій Україні, визначає основні заходи гітлерівського керівництва та окупаційної адміністрації щодо налагодження економічного життя в окупованій Україні, умови праці, рівень заробітної плати робітників і службовців, форми експлуатації українських трудових ресурсів [18].

Соціально-економічне становище місцевого населення та зміну його ставлення до факту окупації країни схарактеризував Ю.Ніколаєць. Автор

праці вважає, що геноцид, відмова окупаційної адміністрації від задоволення елементарних прав українців, безчинства й масові пограбування, примусовий набір на роботи до Райху були характерними для повсякденної управлінської практики німецьких чиновників [473].

Засоби агітаційно-пропагандистського впливу на українське суспільство з боку окупаційного апарату розглядає в кандидатській дисертації [461] та публікаціях М.Михайлюк [460; 459]. У центрі її уваги перебувають питання організаційної структури керівництва агітаційно-пропагандистською роботою окупаційної влади в Україні, службова компетенція органів пропаганди німецької адміністрації та місцевого управління.

Механізми, засоби та методи втілення інформаційної політики гітлерівського керівництва на окупованих територіях РКУ в монографії “Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.)” розглядає О.Салата. Автор дослідження аналізує співпрацю між відомствами Райху в питаннях організації пропагандистського апарату та змісту його діяльності, визначає відповідні регламентуючі заходи окупантів [515].

Одним з напрямів сучасних наукових зусиль є вивчення політики окупаційної адміністрації в соціокультурній сфері. Як у радянській, так і в сучасній історіографії цей сегмент досліджень був фактично відсутній, а існуючі праці лише конкретизували злочинні дії окупантів у цьому сегменті соціального життя. Тому дисертаційне дослідження І.Спудки певним чином заповнює цю тематичну нішу. Автор праці доводить, що основним принципом соціальної політики, здійснюваної окупаційною адміністрацією, стала загальна трудова повинність, хоча видані для цього інструкції і розпорядження мали здебільшого декларативний характер [527].

Долі неповнолітніх громадян України, яким довелося стати як безпосередніми учасниками подій війни, так і їх жертвами, присвячена монографія Г.Голиша. Вчений провів глибокий аналіз умов життя неповнолітніх громадян на макро- та мікрорівнях, охарактеризував політику

окупаційних структур щодо цієї вікової категорії місцевого населення, а також організаційні форми функціонування освітніх установ [80].

У дисертаційній роботі І.Перехрест розглядаються основні напрями діяльності окупаційної адміністрації крізь призму планів реалізації плану “Ост”, особливостей управлінської практики Е.Коха, актів здійснюваного окупантами геноциду, засобів підриву генофонду українського народу [484].

У дисертації та монографії М.Л.Головка предметом дослідження стали суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни [81; 82; 83]. У полі зору автора монографії перебували і громадські організації, які діяли на окупованій території України, зокрема, Всеукраїнський Червоний Хрест. Висвітлені в монографії і проблеми формування громадських організацій, керівники яких намагалися перейняти на себе роль репрезентантів інтересів українського суспільства.

У сучасній історичній науці гостро дискутується така суперечлива й неоднозначна проблема воєнного минулого як колабораціонізм. Серед тих, хто першими в Україні почав спеціально вивчати цей складний феномен, – В.Шайкан. Результати її наукового пошуку відображені в численних публікаціях, монографії та докторській дисертації. Дослідниця відкрила майже не досліджену проблему функціонування системи судочинства на окупованих територіях [597], здійснила спробу типологізувати характерні риси та особливості різних видів колабораціонізму, визначити його глибинні причини й передумови [601; 602; 600; 603; 598].

У полі інтересів І.Дерейка перебувають проблеми організаційної структури окупаційних органів РКУ [365], особливості формування й застосування колаборантських українських збройних формувань [366], кадрове й матеріальне забезпечення місцевих поліційних структур [369]. Дослідник доводить: незважаючи на той факт, що українці становили значну частку працівників окупаційної адміністрації, німецьке керівництво – як цивільне, так і військове – вживало всіх можливих заходів для позбавлення місцевих формувань будь-якого національного характеру [364]. У дисертації

І.Дерейка “Місцеві військові формування Збройних Сил Німеччини на території Райхскомісаріату “Україна” (1941 – 1944 роки)” розглядається проблема співпраці місцевого населення з окупантами, їх участь у створюваних гітлерівцями воєнізованих поліційних формуваннях [367; 368].

В.Шайкан у монографії “Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр.” показав засоби впливу на українське населення радянських, нацистських і самостійницьких ідеологічних структур на різних етапах війни, а також визначив роль громадських організацій як засобу ідеологічної боротьби в Україні в добу окупації [599].

Зміст політики нацистського окупаційного режиму щодо етнічних німців України вивчають О.Іванов та І.Іваньков, які стверджують, що ці заходи гітлерівців були частиною глобального плану створення прошарку німецького селянства в Східній Європі шляхом масової колонізації та винищення місцевого населення. Загалом дії окупаційної адміністрації щодо цієї категорії населення мали характер протекціонізму [408]. Цій же проблемі була присвячена і дисертація І.Іванькова, у якій характеризується діяльність тих окупаційних управлінських структур, що відповідали за реалізацію планів німецької колонізації на теренах РКУ [407].

Перспективний напрям сучасних досліджень становлять розвідки з економічної політики окупаційної адміністрації у сфері сільського господарства. На якісно новому рівні ця проблематика розробляється О.Перехрестом, який послідовно реконструює весь ланцюг злочинного соціально-економічного курсу Берліна (від задумів і конкретних планів – до щоденної практики пограбувань і визиску українського села). Учений детально реконструює дії окупаційних та спеціальних господарських структур, які займались експлуатацією сільськогосподарського потенціалу України, наводить детальні дані, що ілюструють спрямування соціальних заходів на селі. Розглядає дослідник і форми протидії політиці окупаційної адміністрації щодо примусового вивезення сільських мешканців до Третього Райху [491], систему оподаткування, що застосовувалась гітлерівською

адміністрацією [485], організацію сільськогосподарського виробництва в окупованій Україні [487], побутові умови життя на селі [489] та інші актуальні проблеми життя селянства у роки окупації [486; 490; 488; 492; 493].

У розділі “Українське село в роки Другої світової війни” в колективній монографії “Історія українського селянства” О.Перехрест та О.Лисенко проаналізували плани нацистського керівництва щодо використання сільськогосподарського потенціалу України, визначили організаційні форми на основі застосування яких працювали селяни, розкрили методи і засоби відбору продовольчих ресурсів з України, підбили підсумки спроби окупантів провести “аграрну реформу” [453, с. 273 – 284].

У дисертаційному дослідженні Т.Нагайка показано соціальні та правові виміри повсякдення українського села періоду окупації, а також основні заходи окупаційної адміністрації в цій сфері суспільного життя [469].

Н.Глушенюк у своїй дисертації виокремила основні етапи аграрних перетворень, які здійснювалися на теренах РКУ, порівнює їх із заходами господарських інспекцій при групі армій “Південь”, характеризує нормативно-правову базу та особливості її застосування в ході практичної реалізації установок вищого політичного керівництва Райху та РКУ [77].

Діяльність оперативного штабу А.Розенберга на східних окупованих територіях перебуває в центрі уваги Н.Кашеварової [415]. У дисертації “Документи оперативного штабу Рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941 – 1944)” [416; 417] уточнюється організаційна структура, функції та ідеологічні завдання оперативного штабу А.Розенберга.

У праці К.Курилишина “Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси” здійснено спробу проведення системного аналізу становища місцевого населення України та окупаційної політики німецької адміністрації. При цьому основним джерелом дослідження стали матеріали тогочасної української окупаційної періодики. Один із розділів “Окупаційний режим: регламентація

життя” безпосередньо стосується проблеми правового статусу населення України. Автор досліджує нормативну базу, яка з’являлася на сторінках україномовних періодичних видань. У цьому сегменті дослідження розглянуто різні аспекти життя українців: від кримінальних покарань до паспортно-реєстраційних заходів окупаційної адміністрації, трудового законодавства, цінової політики і житлової сфери [439].

Однак у книзі міститься й ряд недоречностей, вимагають уточнення окремі положення, висловлені автором. Зокрема, зустрічаються не усталені поняття, наприклад, “нормативно-законодавча документація”, “нормативно-організаційне інформування”, не розрізняються поняття “законодавча” і “нормативно-правова база”, не враховується ієрархічний принцип зв’язків між нормативно-правовими актами.

На самостійний напрям сучасної історіографії перетворилися студії з історії Голокосту – цілеспрямованого і системного знищення єврейського населення Європи та СРСР. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. українськими науковцями здійснено низку досліджень як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівні. Так, Ф.Левітасом [448; 449] та А.Подольським [497] захищено докторську і кандидатську дисертації з проблем Голокосту в Україні. У цих працях було здійснено спробу проаналізувати репресивні заходи гітлерівських окупантів щодо євреїв, визначити їхній правовий статус порівняно з іншими групами населення країни. Ф.Левітас продовжив свою роботу у праці “Друга світова війна: український вимір” [450].

Одним із проявів методологічних пошуків та заповнення існуючих лакун стала поява значної кількості регіональних розвідок. На дослідженні особливостей окупаційного режиму на теренах генеральної округи “Київ” сконцентрував свою увагу В.Удовик [536]. Один із розділів “Політика німецької та місцевої окупаційної адміністрації у сфері соціальних відносин” його кандидатської дисертації безпосередньо присвячено проблемі аналізу існуючих відносин соціального порядку. У цілому автор виконав поставлене

завдання, конкретизувавши соціальну політику гітлерівців, а також висвітлив роль громадських організацій у допомозі військовополоненим і нужденним.

Стан освіти в роки окупації на прикладі генерального округу “Житомир” розкрито в дисертації В.Гінди [78]. Автор проаналізував основні заходи окупаційної адміністрації генеральної округи “Житомир” в освітній сфері для різних національних категорій місцевого населення, зіставив їх з аналогічними діями вищого керівництва Третього Райху.

Регіональним аспектам проблеми використання примусової праці “остарбайтерів”, присвячена монографія С.Д.Гальчака “Східні робітники з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам”. Автор подав характеристику окупаційного режиму як “злочинної військово-поліцейської та адміністративно-господарської системи органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності та культури” [76, с. 286].

Аналогічні процеси застосування примусової праці робітників з України в економіці Третього Райху на прикладі Київщини вивчає Т.Пастушенко. Дослідниця розглядає форми, методи та механізми організації набору населення для роботи в Третьому Райху. У праці досліджуються й особливості функціонування вербувальних комісій, залучення жандармерії та місцевої допоміжної поліції до рекрутування робочої сили [483].

Функціонування Київської міської управи в контексті соціальних аспектів життя міського населення РКУ розглядає у своїх публікаціях Т.Заболотна [392; 391; 394; 395]. У її дисертаційному дослідженні простежуються відносини між місцевими органами влади й німецькою окупаційною адміністрацією, заходи міських голів, спрямовані на врегулювання повсякденного життя киян. У праці звертається увага на протиріччя між намірами міської управи покращити життя пересічних киян і планами окупантів, які не рахувалися з інтересами місцевого населення [393].

В.Ревегук, визначає регіональні особливості окупаційного режиму на Полтавщині. Результатом досліджень стала монографія, у якій висвітлюється функціонування гітлерівського управлінського апарату, діяльність місцевих органів влади, нормативне врегулювання щоденного життя населення [509].

Отже, у сучасній історичній науці окреслилися явища та процеси, які засвідчують активну розробку проблемно-тематичних блоків, пов'язаних із функціонуванням нацистського окупаційного режиму в Україні. Цей напрям досліджень уже перетворився на самостійний об'єкт наукового пізнання.

Під особливим кутом зору розглядав нацистську окупацію України представник української наукової діаспори В.Косик. Висвітлюючи наміри Німеччини в особі А.Гітлера щодо майбутнього політичного устрою України, дослідник довів відсутність планів створення української державності в будь-якій формі, оскільки для реалізації своїх амбітних намірів націонал-соціалістичній Німеччині були потрібні не незалежні держави, а лише їх промислово-сировинні ресурси. Погляди ж А.Розенберга у цьому питанні засвідчують відсутність жодної ознаки, яка б засвідчила, що його ідеї були погоджені з А.Гітлером. “Ідея життєвого простору на Сході”, як доводив дослідник, полягала в колонізації, а план “Барбаросса” був засобом для досягнення більш далекосяжних німецьких завоювань [433, с. 85]. Окремий розділ монографії стосувався окупації та утворення РКУ. Автор вказує на позицію А.Гітлера та його прибічників, які не зважали на права українців, що призвело до різко негативного ставлення до окупантів, наголошує на конфлікті між А.Розенбергом і Е.Кохом [433, с. 181 – 184, 129 – 135, 264].

Про особливості організації окупаційного управлінського апарату на захоплених територіях України йдеться у працях іншого відомого вченого діаспори – О.Субтельного. Він звертає увагу на позицію А.Розенберга, який припускав можливість створення українцями власної держави, що мала перебувати під опікою Німеччини. Розглядаючи особовий склад управлінців, які прибули в Україну, він називає їх “покидьками” німецького чиновництва, пихатість яких нерідко поєднувалася з невмілістю [531, с. 404 – 410].

Концептуальною за своєю основою є книга російського дослідника М.Семиряги “Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни”. Водночас у праці знайшлося місце для аналізу планів керівництва Райху щодо України, розчленування її території. Учений приділив увагу й дискусіям вищих німецьких урядовців щодо “українського питання”, вважаючи, що суперечності їх між Е.Кохом та А.Розенбергом стосувалися питань тактики і не поширювались на стратегічну лінію німецької політики на Сході [518, с. 119].

В.Ковальов предметом свого наукового пошуку також обрав тему колаборації. У книзі “Нацистська окупація і колабораціонізм в Росії” розглядаються окремі аспекти функціонування окупаційних органів влади, визначаються причини участі радянських громадян у різних формах співпраці з окупаційною адміністрацією [426]. Учений продовжив роботу над цією проблемою. Результатом стала праця “Колабораціонізм в Росії в 1941 – 1945 рр.: типи і форми”, видана в 2009 р. Автор класифікує це явище на військовий, економічний, адміністративний, ідеологічний, інтелектуальний, духовний, національний, дитячий та статевий колабораціонізм [425].

Російський дослідник О.Гогун у книзі “Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії. 1941-1944” звертається до проблеми відповідальності за проведення окупантами терору проти місцевої людності. Автор доводить, що керівники радянських партизанських формувань у переважній більшості випадків не зважали на заходи окупаційної влади, про що свідчить, зокрема, упровадження ними практики колективної відповідальності за протидію “новому порядку” [79].

С.Чуєв у праці “Спецслужби Третього Райху” приділив увагу функціонуванню німецьких та місцевих поліційних формувань на окупованих територіях, навів структуру, службові повноваження поліції безпеки та СД генеральних округ РКУ [596].

Російський учений І.Альтман, розглядаючи нацистський окупаційний режим у контексті долі єврейського населення, здійснює аналіз управлінської

системи, запровадженої на теренах РКУ, доводить, що місцеве населення було обмежене у правах. При цьому виокремлюються основні риси відмінного від решти місцевого населення статусу євреїв як “неарійців”, що відразу позбавляв їх навіть обмежених прав [3].

Здійснюючи огляд зарубіжної історіографії, слід зазначити, що вона пройшла власний шлях в інтерпретації подій окупаційного минулого. Зарубіжні дослідники розглядали окупаційний режим з інших, менш ідеологізованих позицій, які фактично заперечували офіційну радянську концепцію війни. Так, окремі зарубіжні дослідники вважали жорстокість та непродуманість окупаційної адміністрації передумовою участі народу в боротьбі із загарбниками [610; 611]. Монографія А.Далліна не лише справила визначальний вплив на тогочасну зарубіжну історіографію, а й продовжує впливати на сучасні концепції, які формуються в середовищі українських науковців. Провідною тезою в запропонованій дослідником реконструкції окупаційного режиму стала непослідовність та непродуманість заходів влади у всіх сферах життєзабезпечення суспільства.

В.Краль, характеризуючи злочинну сутність окупаційного режиму, створеного відповідно до установок і директив вищого політичного керівництва Третього Райху, показував реальний “розклад сил” на загарбаних гітлерівцями територіях, що суттєво обмежувало можливості для спекуляцій на тему “всенародного руху Опору” [435].

Участі Вермахту в реалізації злочинної окупаційної політики Райху, поширенню у військовому середовищі нацистської ідеології присвячена фундаментальна робота німецького історика Н.Мюллера “Вермахт та окупація” [467]. Дослідник визначив завдання вермахту як адміністративно-територіального органу в тому, щоб “насаджувати “новий порядок” усіма доступними засобами, які в нього були” [467, с. 33]. Значне місце у праці займає характеристика органів управління Вермахту в окупаційній політиці на різних її хронологічних проміжках: від участі в плануванні війни до краху стратегії “блискавичної війни”, періоду інтенсифікації пограбування та

відступу з радянської території. Дослідник подає структуру органів управління військової зони, розглядає співпрацю командування окупаційними військами із цивільною адміністрацією РКУ [468].

У 1960 р. в Лондоні було видано книгу У.Ширера [604], який проаналізував плани нацистів щодо розподілу захопленої радянської території, визначив елементи запланованого проти народів СРСР терору, заходи окупаційної адміністрації з організації економічної експлуатації ресурсів окупованої країни [605, с. 218 – 222]. У праці частково схарактеризовано і “новий порядок”, що постав на окупованих територіях Європи та СРСР. “Втрачені можливості”, – у такому контексті дослідник визначив окупаційну політику [605, с. 327 – 332].

Американський журналіст О.Верт намагався з об’єктивних позицій викласти свою версію війни. Один із розділів праці присвячений діям окупантів в Україні. Проте оцінки цієї сторінки війни принципово не відрізняються від тих, що існували в радянській історіографії. Так, погляди А.Розенберга щодо майбутнього політичного устрою України він називає “як завжди, маренням”, згадує і про “купку українських буржуазних націоналістів”, а їх діяльність називає “трагікомедією” [15, с. 415 – 428].

Релігійній ситуації на окупованих територіях присвятив свої студії К.Беркгоф, який визначає основні заходи окупаційної адміністрації з нормативного врегулювання цієї сфери суспільних відносин [12]. Умовам життя цивільного населення в окупованій Україні, присвячене інше дослідження К.Беркхофа “Життя та смерть на Україні в роки нацистського правління”. Автор праці прагне простежити взаємостосунки між окупаційною владою і місцевим суспільством, показує низку управлінських заходів адміністрації РКУ в репресивно-каральній сфері [611].

Функціонування закладів освіти на теренах РКУ розглядає німецька дослідниця Бланка Єржабкова [388]. Автор роботи, не лише розглядає “освітнянську тематику”, а й приділяє значну увагу окупаційній політиці щодо України. Це важливо, адже від концептуальних підходів та планів вищого

політичного керівництва Райху щодо майбутнього зайнятих територій залежали їх практичні кроки в усіх сферах життя. Тому не випадково, що в центрі уваги науковця перебуває конфлікт між А.Розенбергом і Е.Кохом, які по-різному уявляли методи і засоби реалізації окупаційної політики.

У монографії В.Лауер “Творення нацистської імперії та Голокост в Україні” на прикладі генеральної округи “Житомир” розглядаються заходи окупаційної адміністрації, покладені в основу політики Голокосту. Аналізуючи цю проблему, дослідниця зупиняється на характеристиці управлінської системи. У книзі трапляються помилки. Так, заступником бургомістра м. Вінниці називається К.Бернард [445, с. 68], який насправді займав посаду голови Вінницької обласної управи. Відсутні також і будь-які згадки про цей орган місцевої влади. Викликає заперечення і застосування перекладу назв “Ortskommandanturen”, як “сільські командні пости”, а їхніх керівників як “сільських командирів Вермахту” [445, с. 70, 71].

Отже, історіографічний огляд дозволяє стверджувати, що іманентною рисою радянської історичної науки слід вважати героїко-канонічну воєнну версію війни, у якій проблеми, пов’язані з функціонуванням гітлерівського окупаційного режиму часто займали опосередковане іншим предметом досліджень місце. Водночас у цей період розглядалися проблеми, пов’язані з концептуальними підходами керівництва Третього Райху до створення окупаційного апарату влади, функціонування центральних органів управління РКУ та військової адміністрації, практичної діяльності німецьких інституцій. Недоліком радянської історіографії слід вважати схематизм, надмірну ідеологічну тональність, тенденційність у трактуванні багатьох важливих проблем.

Продуктивними зусиллями у вивченні цієї теми відзначається західна історична наука, представники якої створили концепцію “втрачених можливостей”, відповідно до якої невдачі гітлерівського окупаційного режиму пояснювалися недолугою та непродуманою політикою керівників Третього Райху щодо України, спричиненою нацистською ідеологією з її

расизмом та баченням ненімецького етнічного масиву у якості “недолюдей” та матеріалу для майбутньої німецької колоніальної експансії.

Водночас проведений аналіз змістової частини історіографічних напрацювань як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії дозволяє констатувати факт відсутності комплексних досліджень організаційно-правового та нормативного забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ і правового становища всіх категорій місцевого населення. У відомих на сьогодні працях частково розглянуто адміністративно-територіальний устрій РКУ та військової зони окупації, заходи в окремих сферах соціально-економічного життя підокупаційного суспільства. Проте комплексне дослідження цих проблем донині відсутнє. До того ж понятійний апарат, призначений для роботи з цим матеріалом все ще залишається недостатньо вивіреном та узгодженим.

Детального вивчення потребує управлінська система всіх рівнів, створених на теренах РКУ, механізми службової взаємодії між органами та установами окупаційної адміністрації, повноваження, надані їм для виконання поставлених завдань.

Поза увагою істориків продовжує залишатися проблема визначення правового статусу громадян, які проживали на окупованих територіях. Визнання їх безправними є досить умовним і до того ж неправильним з юридичного погляду визначенням. З усього викладеного вище постає актуальне наукове завдання – здійснити реконструкцію управлінського механізму з усіма його юридичними атрибутами, покликаними забезпечити, з одного боку, легітимацію окупаційного режиму, а з іншого, – ефективність і результативність.

1.2. Джерельна база дослідження

Організаційно-правове забезпечення функціонування органів, установ та відомств РКУ, правовий статус місцевого населення окупованих територій

вимагають ґрунтовного дослідження, що спирається на виявлення, опрацювання й введення до наукового обігу широкого корпусу архівних джерел та матеріалів, які досить довгий час були недоступними дослідникам.

Автор класифікує джерела на основі: часу появи (період окупації 1941 – 1944 рр., 1944 – 1970-х рр., коли були проведені судові процеси над учасниками репресивно-каральних заходів окупаційної адміністрації та службовців місцевих органів управління); відомчого походження документа (центральні німецькі цивільні органи влади, відомства, установи та служби; військово-адміністративні органи управління; органи місцевого управління обласного, районного, міського та сільського рівнів; німецькі та місцеві формування, які виконували поліційні функції; органи господарсько-економічного управління; органи правосуддя), призначення документів, відповідно до завдань центральних органів влади Третього Райху та окупаційних управлінських структур РКУ; складу документів за формою, предметно-тематичним змістом (накази, розпорядження, доповідні записки, циркуляри, інструкції, повідомлення, звіти, службові листи, аналітичні довідки, огляди); вірогідності та інформативного потенціалу.

Основний емпіричний масив інформації, залученої до написання праці, становили архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО), Державного архіву Волинської області, Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО), Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО). Допоміжні функції при реалізації завдань дослідження виконували матеріали Центрального державного архіву

громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

Робота над виявленням фактологічного матеріалу дала підстави для констатацій. По-перше, високий рівень дисциплінованості і традиційної педантичності, що панували в середовищі німецьких управлінців РКУ, сприяв планомірному знищенню або вивезенню на захід переважної більшості документів німецької окупаційної адміністрації. Ці заходи здійснювалися під час евакуації німецьких установ РКУ в 1943-1944 рр. По-друге, у значно кращому стані збереглися фонди районних, міських та сільських управ. У них відклалася величезна кількість нормативних та розпорядчих актів, виданих німецькою стороною. По-третє, в архівних фондах, сформованих із матеріалів органів місцевого управління, інколи зустрічається і нетипова для цих управлінських структур документація, що, в принципі, за тогочасними правилами було службовим порушенням, оскільки ці документи призначалися винятково для використання німецькими службовцями. Так, в одному з фондів районної управи Херсонщини міститься збірка оригінальних німецьких документів, аналіз яких дозволяє відтворити тогочасну регламентацію виїзду через колишній радянський кордон на захід, увезення та вивезення товарів, організації митної служби та охорони кордону з Румунією тощо [344]. Таких випадків зафіксовано немало. Аналогічні зауваження стосуються і перебування майже всіх примірників збірника нормативно-правових актів райхскомісара України “Службові повідомлення” та копій із нього у фондах Херсонської міської управи [347].

З метою з'ясування принципів організаційно-правового забезпечення діяльності органів управління РКУ та генеральних комісаріатів, підходів нацистського керівництва до побудови організаційної структури органів управління РКУ, їх службової компетенції, стосунків із вищими органами влади Третього Райху та підлеглими інстанціями було опрацьовано документи центральних німецьких владних інституцій РКУ. Найбільша їх кількість зберігається у фондах: 3206 “Райхскомісаріат “Україна”; КМФ-8

“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях”; 2077 “Генерал-комісар Волині і Поділля” у ЦДАВОУ.

Документи центральних німецьких органів влади, поза сумнівом, є одним з найцінніших, інформаційно насичених оригінальних джерельних масивів. Вони є системними, дозволяють скласти чіткі й конкретні уявлення про характер і спрямування гітлерівського окупаційного режиму. Інформація, що міститься в документах центральних відділів РКУ, дозволяє проаналізувати їх діяльність за інституційними та правовими ознаками.

Серед документів, використаних при опрацюванні фонду 3206 “Райхскомісаріат “Україна”, слід виокремити архівні справи, на основі яких вивчались особливості початкового етапу створення РКУ та організаційно-технічні аспекти діяльності його центральних відділів. Ці документи, визначають роль та місце центральних відділів і служб РКУ в забезпеченні функціонування окупаційних органів влади, їх службову компетенцію.

Важливими для розуміння того, як створювалися і працювали надалі органи місцевого управління, є офіційні пояснення німецьких управлінців щодо організації адміністративного апарату та вимоги до працівників цих владних інституцій, конкретні завдання, які ставилися перед ними.

Нормативні установки райхскомісара щодо службових повноважень гебітскомісарів, особливостей заміщення вакантних посад у відділах генерального комісаріату представниками місцевого населення, організації окремих громадських об’єднань, розв’язання нагальних проблем господарського характеру розглядалися на основі документів фонду 2077 “Генеральний комісар Волині і Поділля” (ЦДАВОУ).

Певну роль у реалізації завдань дослідження відігравали документи, що перебувають на зберіганні у фондах ЦДАГОУ. Насамперед це фонд 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” та фонд 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України”. Більшість документів фонду 1 становлять доповідні записки партійних органів про становище на

окупованій території, у яких аналізується та оцінюється ефективність створеної управлінської системи. У фонді 57 розміщені конкретні розпорядження окупаційних органів влади, що дозволяють розкрити методи та механізми функціонування її установ.

Значну частину документів виявлено в обласних архівах України. Здебільшого це фонди, створені з залишків документів генеральних комісаріатів, штадткомісаріатів та гебітскомісаріатів. Більшість інформації, що міститься в документах цих фондів, не систематизована, спорадична та розпорошена. Але ознайомлення з нею дало можливість наповнити конкретними фактами цілу низку теоретичних положень, реконструювати організаційну структуру та службову компетенцію цивільної та військової адміністрації, взаємодію з органами місцевого управління та поліційними формуваннями, висвітлити практично всі напрями окупаційної політики.

Варто зупинитися на характеристиці змісту деяких найбільш інформаційно насичених фондів. Так, у Державному архіві Волинської області до них належить фонд Р-2 “Луцький окружний комісаріат”, сформований із документів як цивільних, так і військових органів влади. Основну увагу привернули справи, що містять документи обох управлінських органів, зокрема, розпорядження райхскомісара та оберфельдкомендатури за серпень – грудень 1941 р., циркулярні розпорядження фельдкомендатури та її службові відносини з місцевою районною управою за липень – жовтень 1941 р., нормативні акти райхскомісара, генерального комісара та гебітскомісаріату. У документах містяться відомості про формування військових та цивільних органів влади.

У документах фонду викладено заходи військової та цивільної адміністрації щодо налагодження місцевої управлінської системи. Інша група документів архівного фонду дозволяє проаналізувати заходи органів цивільної адміністрації щодо організації заходів боротьби з партизанським рухом, їх співпрацю з німецькими поліційними формуваннями та жандармерією, місцевою поліцією та службою порядку, ортскомендатурами.

Накази, постанови німецьких органів влади та Дніпропетровської міської управи, які врегульовували повсякденне життя окупованого міста, звіти про становище в окупованих областях виявлено у фонді Р-2567 “Дніпропетровський штадткомісар”. Інструкції, розпорядження та циркуляри райхскомісара України містяться у справах фонду Р-2281 “Генеральний комісаріат м. Дніпропетровськ”. У цьому ж фонді виявлено німецькі документи, на основі яких з’ясовано організаційну структуру генерального комісаріату та ряду гебітскомісаріатів. Використання інструктивних матеріалів, виданих відділами генерального комісаріату, дало можливість проаналізувати моделі поведінки німецьких службовців із місцевим населенням. Організаційні та адміністративно-господарські аспекти у діяльності німецьких органів цивільного управління вивчалися на основі опрацювання різнопланових наказів, інструкцій, виданих райхскомісаром, службами генеральної округи “Дніпропетровськ”.

Документи фонду Р-1435 “Штадткомісаріат, м. Запоріжжя” (ДАЗО) висвітлюють діяльність відповідного органу влади з транспортних та господарських питань. У цьому ж фонді використано службове листування з керівником органу утримання засуджених громадян.

У дослідженні використані документи фонду Р-2499 “Лохвицький гебітскомісаріат” (ДАПО), на основі яких з’ясувались такі дані: особливості застосування трудового законодавства для громадян окупованих областей та німецьких службовців; трудові правовідносини осіб, які перебували на службі в установах гебітскомісаріатів; конкретні заходи у фінансово-економічній, податковій та побутовій сферах; покарання тих, хто відмовлявся виконувати розпорядження гебітскомісара щодо залучення місцевого населення до обов’язкової трудової повинності.

Використання окремих архівних справ у фонді Р-1824 “Херсонський окружний комісар (гебітскомісар)” сприяло встановленню особливостей кадрового забезпечення німецьких органів влади, порядку відновлення роботи поштової служби, засобів зв’язку, організації кур’єрської служби,

участі служб генерального комісаріату в боротьбі з партизанським рухом, вимоги щодо правил поведінки з представниками місцевого населення різних національностей, організації порядку службового діловодства.

Внутрішньоорганізаційна структура гебітскомісаріатів, кількісні параметри особового складу визначалися за документами фонду Р-2494 “Кіровоградський гебітскомісаріат” відповідного обласного архіву.

Організаційні підходи німецької окупаційної адміністрації до побудови місцевих судових органів, вимоги до осіб, які займали відповідні посади в юридичних службах, та організація службового діловодства в канцелярії гебітскомісаріату, віддзеркалюються в документах фонду Р-1152 “Житомирський гебітскомісаріат” (ДАЖО).

Аналіз зазначених документальних комплексів архівних джерел німецького походження дозволив з’ясувати теоретичні і практичні підходи гітлерівського керівництва до побудови апарату влади, організаційної структури та службової компетенції німецьких органів влади. У цих документах відображено зміни та трансформації штатних підрозділів окупаційних органів влади, службові взаємовідносини, рівні співпраці та лінії конфліктності й конфронтації між цивільними та військовими органами.

Вивчення розпоряджень німецьких органів влади всіх рівнів – від Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ до типового гебітскомісаріату, службових інструкцій та матеріалів діловодства дало змогу встановити організаційну структуру та функціональні аспекти роботи гебітскомісаріатів як найнижчих службових інстанцій гітлерівського окупаційного апарату влади.

Для глибокого розуміння процесу формування владних структур початкового періоду окупації використовувалися документи польових та місцевих комендатур вермахту, головного командування окупаційними військами в Україні. Необхідність опрацювання цього сегмента джерельної бази дослідження пояснюється фактом перебування всієї території України у

віданні військової адміністрації в період літа – осені 1941 р., співіснуванням військових та цивільних установ до останнього дня окупації.

На основі документів фонду 3206 (ЦДАВОУ) оцінювалися місце і роль окупаційних військ у формуванні владних структур, які дислокувалися на території України. У зв'язку з цим у центрі уваги перебували документи Головного командування окупаційними військами в Україні, зокрема, особливі розпорядження вищого німецького військового командування.

Основний емпіричний матеріал дослідження зосереджений як у вже названих фондах органів цивільної адміністрації РКУ, так і в документах військових установ. До останніх належить фонд Р-83 “Луцька оберфельдкомендатура” (Державний архів Волинської області). Вивчення документів цього архівного фонду створило підстави для визначення внутрішньоорганізаційних та службових відносин між фельдкомендатурами та ортскомендатурами, а також із підпорядкованими цим військово-адміністративним органам охоронними дивізіями вермахту. Важливо, що в документах зазначеного фонду висвітлюється початковий етап створення органів цивільного управління РКУ, процес передачі керівництву цих структур прав на управління окупованими територіями, співпраця між військовими та цивільними управлінськими органами.

Особливості фіскальної політики, яка здійснювалася військовими комендатурами, порядок сплати податків та зборів, організації посівних робіт вивчалися на прикладі окремих справ фонду Р-2293 “Місцева комендатура № 794, с. Новомиколаївка Дніпропетровського району та області” (ДАДО).

На матеріалах фонду Р-1433 “Запорізька міська управа” (ДАЗО) аналізувалися організаційно-розпорядчі документи польової комендатури № 679, яка дислокувалася на відповідній території. У цьому ж архіві, зокрема, у фонді Р-1435 “Запорізький штадткомісаріат” збереглися документи фельдкомендатури та ортскомендатур за 1942 р., службові донесення польової комендатури № 774 і ортскомендатур за березень – вересень 1942 р. та інші нормативні акти, прийняті цими управлінськими органами. У

документах містяться відомості про діяльність комендатур вермахту у сфері налагодження місцевої управлінської та поліційної систем на окупованих територіях, нормативно-правове забезпечення їх діяльності, особливостей здійснення контролю за виконанням виданих наказів та розпоряджень.

Накази та розпорядження у фонді Р-1432 “Місцева комендатура, м. Миколаїв” (ДАМО), ілюструють окупаційну політику, що здійснювалася військовими установами з перших днів окупації в 1941 р. до 1943 р.

Майже в кожному “окупаційному фонді”, навіть у матеріалах сільських управ та громадських господарств, можна віднайти документи, які належать військовим органам влади. Їх кількість збільшується пропорційно до часу перебування певних територій у віданні військових управлінців. Так, в одному з фондів сільської управи на Херсонщині виявлені документи [346], на основі яких існує можливість не лише визначити системні заходи військових управлінців щодо організації органів та служб місцевого управління, а й відтворити основні форми і методи впливу на місцеве населення, порівняти їх конкретні дії з аналогічними процесами, що здійснювалися під керівництвом цивільної адміністрації РКУ.

Осібне місце в охороні системи управління окупованими територіями України відігравали німецькі поліційні органи. Тому у дослідженні використовувалися як документи фондів поліційних установ, так і діловодство цивільних органів влади РКУ, зокрема, генеральних комісаріатів, оскільки в них відклалося немало локальних нормативно-правових актів, виданих керівниками названих служб.

З-поміж документів фонду Р-2281 ”Генеральний комісаріат, м. Дніпропетровськ” (ДАДО) використано накази та донесення місцевої жандармерії, на основі яких розкриваються особливості організації та основні напрями службової діяльності жандармських постів.

Діяльність жандармських постів РКУ, їх службову компетенцію, кількісний склад, особливості проведення репресивно-каральних, оперативно-розшукових та слідчих дій, організації поліційної охорони

захоплених територій висвітлюють матеріали фондів Р-1182 “Козятинський гебітскомісаріат”, Р-1452 “Ружинський гебітскомісаріат”, Р-1511 “Коростенський гебітскомісаріат” (ДАЖО), та Р-2729 “Уманська міська поліція, м. Умань Київської області” та Р-2732 “Управління німецької жандармерії, м. Київ” (ДАКО). Основний масив документів фонду Р-2733 “Фастівська жандармерія Київської області” складається із заяв представників місцевого населення про виявлених ними учасників руху Опору та комуністів, слідчих дій щодо місцевих поліцаїв, які вчиняли свавілля стосовно місцевого населення та інші службові порушення, повідомлень про боротьбу з партизанами та вбивств, здійснених місцевими поліцаями, протоколів допитів учасників саботажних акцій, порушників установлених правил торгівлі, осіб, підозрюваних у приналежності до партизанів та комуністів, крадіїв майна, матеріалів розслідування виявлених фактів насильницької смерті місцевих мешканців та невідомих осіб.

Діяльність польової жандармерії, службову компетенцію цього типового карально-репресивного органу комендатур вермахту відображено у справах фонду Р-5728 “Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області” (ДАЗО). У матеріалах фонду найціннішу його частину становлять донесення, документи слідчих дій, які проводилося представниками польової жандармерії, регулярні звіти про проведену роботу.

Опрацювання документів німецьких поліційних формувань (польової жандармерії, жандармерії РКУ, німецької охоронної поліції, поліції безпеки та СД) обласних архівних установ України дало можливість з’ясувати їхню організаційну структуру, чисельність та службові повноваження. За цими документами визначалися основні напрями, заходи та методи “дотримання стабільності” в окупованих регіонах України, які забезпечувалися німецькими поліційними формуваннями.

З’ясування особливостей функціонування органів, які виконували поліційні функції, здійснювалося на основі Ф.Р-2443 “Васильківська Українська охоронна поліція, м. Васильків Київської області”, Ф.Р-2530

“Ф.Р-4437 “Володимирська районна поліція м. Києва”, Ф.Р-4444 “Кушова поліція, с. Яцьки Васильківського району Київської області” (ДАКО), Ф.Р-41 “Поліція в м. Рівне, Рівненської області” (ДАРО), Ф.Р-2705 “Онуфріївська районна українська допоміжна поліція охорони порядку” (Державний архів Кіровоградської області), Ф.Р-48 “Черкаська українська охоронна поліція”, Ф.Р-1350 “Чигиринська районна охоронна поліція” (ДАЧО).

Ще одну важливу групу архівних матеріалів, на основі аналізу якої визначався алгоритм функціонування місцевих органів управління та відповідних поліцейських формувань, становлять документи, що зберігаються в ГДА СБУ. Передусім до них належать матеріали фонду 6 “Архівно-кримінальні справи на реабілітованих громадян” та фонду 5 “Архівно-кримінальні справи”. Особливістю документів останнього архівного фонду є те, що вони містять матеріали щодо громадян, які вчинили реальні злочини в роки нацистської окупації і не були реабілітовані. Ці документи становлять специфічну групу архівних матеріалів, оскільки в них містяться дані не лише про особливості формування окупаційних органів влади, а й про осіб, які виявили бажання співпрацювати з гітлерівцями.

Одним із завдань цього дослідження визначена проблема нормативно-правового забезпечення функціонування цивільної адміністрації РКУ. У найбільш повному вигляді такі документи сконцентровані у ЦДАВОУ, а саме у фонді 3207 “Генеральний комісар Волині і Поділля”. Проте не менш значна їх кількість виявлена і в інших інформаційних масивах. Цей напрям дослідження конкретизують нормативно-правові акти, видані вищим політичним керівництвом Третього Райху, загальноімперське законодавство [570], а також директивні установки А.Гітлера щодо порядку управління окупованими територіями; інструкції, розпорядження, циркуляри райхсмаршала СС та шефа німецької поліції Г.Гіммлера у сфері налагодження поліцейної охорони окупованої країни; постанови та розпорядження райхсміністра східних окупованих територій, його листування з Е.Кохом та іншими керівниками установ РКУ.

У фондах окремих генеральних комісаріатів виявлені друковані примірники нормативних актів, які видавалися Райхсміністерством внутрішніх справ та іншими відомствами Третього Райху [132; 234].

Проте найбільш важливими для розуміння тих процесів, що відбувалися на теренах РКУ, є нормативні акти, видані установами Райхскомісаріату. Під керівництвом юридичного відділу РКУ видавалося кілька збірників нормативно-правових актів, які направлялися безпосереднім виконавцям. До них належать Службові розпорядження Райхскомісара України, збірники нормативних актів керівників генеральних округ [569; 568; 131; 322].

У документах кількох обласних архівів України знаходяться фонди органів обласного управління. Найбільш інформаційно насиченим є фонд Р-1311 “Вінницька обласна управа” (ДАВО), але і в державних архівах Волинської, Кіровоградської, Рівненської та Житомирської областей виявлено чимало відповідних документів. Цей масив документів використовувався для з’ясування місця та ролі органів обласного управління у здійсненні окупаційної політики періоду 1941 – початку 1942 рр.

Одним із найбільших інформаційних масивів, у яких характеризуються різні напрями функціонування окупаційних органів влади – від карально-репресивних до господарсько-економічних, – виступають документи органів місцевого управління: районних, міських (районних у містах) та сільських управ. Фонди цих органів влади збереглися в усіх без винятку обласних архівах. Вони дозволяють виявити певні закономірності в підходах вищих німецьких управлінців до їхньої організаційної структури, покладених завдань та службової компетенції.

Оскільки документи органів місцевого управління різних регіонів України значною мірою дублюються, при аналізі цих аспектів дослідження використовувалися лише найбільш типові їх види. У дослідженні використано матеріали 38 фондів органів місцевого управління, які перебувають на зберіганні в обласних архівосховищах. Досить умовно вся наявна документальна база цього тематичного сегмента розподіляється на

кілька видів: а) матеріали управ у період їх перебування в різних зонах окупації; б) внутрішньоорганізаційна та управлінсько-розпорядча офіційна документація; в) нормативна документація, приписи якої регулювали повсякденне життя місцевого населення.

Зміст документів зазначених архівних фондів аналізувався з метою встановлення організаційно-правових форм на основі яких здійснювалося функціонування органів місцевого управління, їх інституційної трансформації на всіх етапах окупації. Вивчення документів дало можливість визначити службову компетенцію міських і районних управ, характер взаємодії між різними інстанціями та службами органів місцевого управління, порядок співпраці та механізмів взаємодії з німецькою військовою та цивільною адміністрацією, особливості нормативного та кадрового забезпечення діяльності органів місцевого управління.

Політику гітлерівської окупаційної адміністрації в галузі сільського господарства репрезентують документи господарсько-управлінських структур – Полтавської обласної та районних земельних управ (ДАПО).

Використані документи дали змогу встановити організаційну структуру та службову компетенцію органів сільськогосподарського управління, їх взаємодію з аналогічними німецькими органами влади та відповідними відділами гебітскомісаріатів. З'ясовано форми та методи, які застосовувалися владними інституціями в процесі експлуатації потенціалу сільського господарства, організаційно-правові форми функціонування виробничих структур, які виникли на базі радянської радгоспно-колгоспної системи.

Одним із завдань даного дослідження було встановлення особливостей правового регулювання соціальних відносин в підокупаційному суспільстві. У зв'язку з цим системному аналізу було піддано документи фондів, які відклалися в результаті діяльності установ, що виконували юридичні функції.

Одним із важливих джерел, матеріали якого дозволяють розкрити основні заходи окупаційних адміністрацій на макро- та мікрорівнях, є

інформаційно-розпорядчі, нормативні акти як місцевих, так і німецьких органів управління, розміщені на сторінках періодики.

Загалом архівні документи виявлені та залучені до реалізації завдань дослідження, є різними за походженням, евристичним потенціалом, ступенем вірогідності, об'єктивності й повноти висвітлення різних аспектів проблеми. Значну частину документів використано вперше та перекладено з німецької. За умови максимального залучення та системного вивчення зазначених архівних документів існує можливість відтворення практично всіх сторінок історії гітлерівського окупаційного режиму. Виявлений та опрацьований емпіричний масив документів органів управління РКУ всіх рівнів дозволяє об'єктивно дослідити заявлену проблему. У зв'язку з цим не виникає потреба використання документів зарубіжних, передусім німецьких, архівосховищ.

У дослідженні використано опубліковані збірки документів і матеріалів, у яких містяться факти діяльності окупаційної адміністрації. Частина документів була зібрана в ході або відразу після війни, але так і не була опублікована та залишилася зберігатися в архівних установах [572; 573; 574].

Водночас частину матеріалів, зібраних вітчизняними науковцями, так би мовити, “по гарячих слідах”, усе ж було опубліковано. У збірниках міститься чимало матеріалів, виданих окупаційними органами влади, але упорядники мали перед собою цілком зрозуміле і прагматичне завдання – обмежитися тим, щоб відобразити неймовірні страждання, яких зазнав український народ від рук гітлерівської окупаційної влади [526; 27; 521; 385; 398].

Наступним етапом документування діянь гітлерівського окупаційного режиму в Україні стало видання цілого ряду спеціалізованих тематичних збірників, у яких публікувалися матеріали Нюрнберзького процесу [477; 478; 479]. Фактично вперше широкий загал громадськості та наукові кола ознайомилися з таємними документами вищих органів влади та військового командування Райху.

У період 1963 – 1985 рр. було тричі перевидано збірник документів “Преступные цели – преступные средства” [508]. У виданні вміщено

документи, що засвідчують злочинну сутність окупаційного режиму. Збірник і сьогодні залишається настільною книгою дослідників воєнної історії.

У багатьох із виданих збірників містяться окремі документи, у яких розкриваються події, пов'язані з гітлерівським окупаційним режимом [524; 5; 528]. Упорядники цих наукових видань змогли віднайти маловідомі матеріали, які унаочнювали заходи, що проводились адміністрацією РКУ.

Такі документальні видання як “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” [474], тритомник “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945”, у якому зосереджено понад 1100 документів [525], “Історія застерігає” [410], “Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза” [507] на тривалий час заклали джерельну базу досліджень окупаційної доби. Незважаючи на певну тенденційність та однобічність підбору матеріалів, ці та інші подібні збірники мають пізнавальну й наукову цінність і сьогодні.

У 60 – 70-х рр. ХХ ст. з'явилася низка регіональних збірників, виданих на основі матеріалів усіх областей УРСР. Пізнавальний потенціал цих видань досить високий. Наріжним каменем, на якому формувалися методологічні підходи та сюжетні лінії відібраних документів, залишалися злочини військової та цивільної адміністрації РКУ, німецьких поліцейних формувань щодо різних категорій місцевого цивільного населення та військовополонених, а також розгортання радянського партизанського та підпільного руху [372; 390; 397; 431; 436; 553; 496; 25].

Частина документів, присвячених ролі німецького монополістичного капіталу в розв'язанні війни, була видана Німецьким науковим товариством під назвою “Анатомія війни” в 1969 р. Невдовзі з ним ознайомилися і радянські науковці, оскільки збірник документів було доповнено, перекладено російською мовою і видано в Москві [5].

Зусиллями місцевих краєзнавців видані збірники документів, які розкривають злочинні заходи окупаційної адміністрації в окремих областях України [595]. Регіональні виміри функціонування окупаційних органів

влади на Дніпропетровщині розкрито в документальному збірнику, основу якого становлять хронологічні довідки органів місцевої влади. У документах розкриваються особливості окупаційного режиму в кожному населеному пункті області, називаються конкретні керівники органів влади [481].

Ряд документальних праць присвячений подіям на теренах Кіровоградщини. Автор-упорядник видань М.Михайлюк не лише зібрала численні свідчення очевидців та учасників подій, а і вмістила в них фотокопії нормативно-правових актів окупаційних органів влади [432].

У науково-документальній праці “Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту” М.Михайлюк звертається до регіональних аспектів подій нацистського геноциду єврейського населення, розглядає нормативне врегулювання цього процесу з боку німецьких та місцевих органів управління, поліційних формувань [458].

Особливості організації та функціонування окупаційних режимів на теренах Вінничини, обумовлені розташуванням у регіоні польової ставки А.Гітлера “Вервольф”, розкрито в документальному збірнику, авторами-упорядниками якого є В.Васильєв та Р.Подкур [389].

Слід відзначити і збірник документів та матеріалів, що розкривають життя і діяльність населення Харківщини в роки війни. Поряд з архівними документами, спогадами очевидців, розвідками вчених та краєзнавців у ньому вміщені радянські, німецькі, націоналістичні матеріали і витяги з мемуарів [552]. Частина матеріалів стосується всіх окупованих територій, а тому може використовуватися і для аналізу ситуації на теренах РКУ.

Службову компетенцію поліційних формувань, уповноважених на “втихомиріння” окупованих територій, зокрема, проведення каральних акцій щодо єврейського населення, колишнього радянського активу і членів партії, учасників радянського руху Опору та колишнього активу розкривають збірники документів, упорядковані О.Кругловим [516; 437].

Одне з цікавих документальних видань, яке певним чином унаочнює зазначену тему, підготували російські дослідники [465]. До збірника

включено нові або недавно опубліковані матеріали про перші місяці Великої Вітчизняної війни, трагедію полону, розгортання на окупованій території країни партизанського руху. Опубліковані документи німецької сторони показують, як діяла військова машина Третього Райху та унаочнюють завдання німецького командування у війні з СРСР.

Помітним явищем в археографії даної теми стала поява першої книги п'ятитомного проекту: "Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы". По-перше, книга містить документи, значна частина яких опублікована вперше, по-друге, у ній у формі коментарів укладачі не лише пропонують власні підходи до інтерпретації джерельної бази, а й здійснюють її класифікацію та формулюють концептуальні підходи до інтерпретації сфери міжетнічних відносин в окупованій Україні [9].

Ще один проект із видання раніше недоступних документів, що вийшли з надр радянських спецслужб, було здійснено вітчизняними науковцями у 2004 р. Цінність цього видання також і в тому, що його укладачі (Т.В.Вронська, А.В.Кентій, С.А.Кокін, О.Є.Лисенко) здійснили наукове коментування та інтерпретацію опублікованих документів, подали інформативні примітки. Значна частина опублікованих у збірнику джерел знаходиться у фондах ГДА СБУ й відомчому архіві МВС України [430].

У документально-довідковому виданні "Архіви окупації" здійснено кваліфіковану репрезентацію архівних "окупаційних фондів" України. Фактично цим виданням перед науковою громадськістю відкрився широкий корпус архівних документів, які більш як півстоліття були переважно втаємниченими. Упорядники видання подали характеристику всіх фондів архівних установ України, представили евристичний потенціал найбільш важливих архівних справ, що ілюструють ключові моменти окупації [8].

Участь місцевого населення в роботі органів місцевого управління, інших закладів та відомств відображає збірник документів із матеріалами судових справ, заведених після війни відповідними радянськими органами, за рішеннями яких було репресовано багато невинних людей [517].

Однією з груп джерел, евристичний потенціал яких певним чином доповнює уявлення про загальну ситуацію, що склалася на окупованих територіях України, відтворює злочинні дії окупаційної адміністрації щодо місцевого населення, є мемуари керівників партизанських формувань. Цей вид радянської мемуарної спадщини перенасичений показом героїки руху Опору, та все ж містить сюжети про формування та функціонування окупаційних органів влади місцевого рівня та поліції, поведінки окремих службовців [427; 547; 548; 514; 17; 471; 456; 457; 606].

В історико-публіцистичній повісті О.Кузнєцова “Бабин Яр” на основі особистих спогадів та переживань автора розглядається повсякденне життя місцевого населення в окупованому гітлерівцями Києві, ставлення до нього з боку окупаційної адміністрації, знищення єврейського населення міста [440].

Свої спогади про окупацію м. Києва залишив керівник міської управи періоду 1942 – 1943 рр. Л.Форостівський [551]. Звісно, автор намагається навести факти про позитивні сторони діяльності міської управи у справі організації повсякденного життя місцевого населення, опускаючи цілий ряд дражливих тем, зокрема, причетності її службовців до репресивно-каральних заходів німецьких властей.

Пізнавальна цінність спогадів Ф.Пігідо-Правобережного полягає в тому, що автор безпосередньо перебував у районах Київщини й описав особливості початкового періоду окупації, настрої місцевого населення. Його оцінки в цілому заслуговують на увагу, дозволяючи розглянути реакцію цивільного населення на окупацію України. Мемуарист дає оцінку діяльності органів місцевого управління, проте все ж гіперболізує участь представників радянського руху Опору та колишніх комуністів у їх роботі, пов’язуючи невдачі окупаційної адміністрації з підривною діяльністю цих людей [495].

Тему окупаційного режиму в Києві, розглянуту у свій час М.Кузнєцовим, продовжив Д.Малаков. Він характеризує повсякденне життя людей в окупованій столиці, акцентує увагу на різкій зміні соціальних відносин, постійній небезпеці, що нависала над кожним киянином [455].

В останні роки в сучасній українській історіографії з'явився окремий напрям досліджень, який стосується долі “остарбайтерів”. Одним із помітних видань є збірник “... То була неволя”. У виданні зібрані й опрацьовані спогади, усні інтерв'ю, листи людей, які пережили воєнне лихоліття. У багатьох із них містяться спогади про умови існування людей в окупованій Україні, оцінки заходів керівників “нового режиму” в багатьох сферах повсякденного життя цивільного населення [533]. Аналогічні відомості з оцінкою особистого досвіду співіснування з представниками “нового порядку” містяться і в інших подібних виданнях [370] та мемуарах [554].

Таким чином, широка джерельна база дозволяє всебічно вивчити проблему організаційно-правового забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ та правового статусу місцевого населення.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Дослідження з історичної проблематики є складним творчим процесом, який має власну послідовність логічних теоретичних операцій, вимагає організації пошуку та наукової інтерпретації відповідної емпіричної бази. Лише на цій основі можливе формування нового історичного знання у вигляді інтерпретаційних наративів, гіпотез, теорій. Нові історичні факти та їх наукові тлумачення можуть увійти в суперечність не лише з існуючими стереотипами, а й, здавалось би, вже усталеними науковими поглядами та нормами, тому для відкриття нових горизонтів пізнання необхідне освоєння нових методологічних підходів і дослідницького інструментарію.

Труднощі наукового пошуку із багатьох ключових питань історії Другої світової війни найчіткіше проявляються у ситуації, коли рівень існуючої і відкритої для вільного використання джерельної архівної бази, попередньо існуюче наукове знання, його дефініційний апарат є явно недостатніми для вирішення нових завдань історичного пізнання. На перешкоді об'єктивного проведення досліджень із зазначеної проблематики також перевантаженість і

“засміченість” цього сегменту історичних знань ідеологемами та міфологемами, породженими не лише радянським минулим, а й певним впливом “діаспорної спадщини” з її іншим перекосом, котрий полягає в надмірному звеличенні ролі українського націоналістичного табору в боротьбі з окупантами.

Методологія вітчизняної історичної науки слабує на ряд недоліків та хиб, що, очевидно, пов’язане з існуванням залишків ще до кінця не перебореного впливу традиційно-позитивістської радянської парадигми, пошуком нових дослідницьких орієнтирів, відсутністю реальної зацікавленості розбалансованих політичною боротьбою державних інституцій до проблем формування історичної пам’яті, а також не завжди позитивним впливом зарубіжного досвіду.

Однією з нових рис вітчизняної історіографії слід вважати становлення такого принципу історичних досліджень як україноцентризм, перехід до вивчення мікропроцесів, історії повсякденності та застосування міждисциплінарних підходів, поліконцептуалізм. Позитивним надбанням є й відсутність жорстко регламентованих дій дослідника у сфері застосуванням ним методик роботи з джерелами, формулювання висновків тощо.

Методологічною основою даного дослідження є принципи об’єктивності, історизму та системності. Застосування цих принципів передбачало відсутність заангажованих підходів та вибіркового аналізу зібраної емпіричної бази дослідження. Ці універсальні принципи наукового пізнання дозволили репрезентувати цілісну картину підкупаційного минулого України у сфері функціонування цивільної адміністрації РКУ, її нормативно-правового впливу на місцеве суспільство.

Згідно з принципом історизму розгляд предметів, об’єктів і явищ окупаційного режиму здійснювався в їхньому розвитку та зміні. Історичний підхід до предмета дослідження передбачав аналіз основних етапів і тенденцій створення, розвитку та діяльності органів влади військової та цивільної адміністрації РКУ, органів місцевого управління, місцевих

поліційних установ та відповідних німецьких формувань, процедур і механізмів передачі владних повноважень військовою адміністрацією та набирання чинності компетенцій цивільною адміністрацією, співіснування військових та цивільних органів влади.

Керівну, системоутворюючу роль у реалізації завдань дослідження відіграло використання діалектичного принципу загального зв'язку та взаємозалежності явищ, фактів та процесів. При цьому реконструйована об'єктивна "окупаційна" реальність виступає єдиним цілим, певною системою, у якій кожен сегмент предмета дослідження постійно перебуває у взаємозалежності з іншими, обумовлюючи існуючі форми окупаційних органів влади, їхню практичну діяльність.

Важливе місце в організації матеріалу посідав принцип системності, відповідно до якого кожен структурний елемент центральних окупаційних органів влади вивчався в його взаємозв'язку з аналогічними складовими організаційної структури генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів, органів місцевого управління, виявлявся вплив окремих відомств (як складових частин системи) на їхню загальну функціональну спрямованість.

Застосування системного підходу дало можливість визначити та описати окупаційний режим як об'єктивну дійсність закономірно пов'язаних один з одним, притаманних виключно цьому історичному періоду детермінованих німецьким вторгненням явищ, предметів та процесів. Цей підхід дозволив визначити досліджувану систему як сукупність елементів та їх властивостей, взаємодія між якими зумовила формування якісно нової цілісності з наявністю істотних стійких ієрархічних зв'язків.

Ієрархічність системи окупаційного режиму визначалася відповідно до кількості рівнів її управління. Враховувалася також складність поведінки управлінської системи в екстремальних і відносно спокійних періодах, достатній обсяг та якість інформаційного забезпечення її діяльності.

Відносна стійкість та адаптивність, самостійність і відкритість функціонування окупаційної адміністрації визначалися за взаємозалежністю

між нею і зовнішнім середовищем. Встановлено, що система управлінських структур цивільної адміністрації РКУ була активним компонентом взаємодії під час дії на місцеве суспільство, а також відносно та вибірково самостійною при контактах із Райхсміністерством східних окупованих територій. При взаємодії з боку інших центральних установ та відомств Третього Райху (надсистемою, тобто системою вищого рівня ієрархії, у яку вона входила як складова частина) ця система проявляла свою пасивність. Інтенсивність обміну інформацією адміністрації РКУ з місцевим суспільством та органами місцевого управління детермінувалася практичною реалізацією мети і завдань окупації. При цьому органи місцевого управління отримували суворо дозовану кількість інформації, яка до того ж неякісно доводилася до конкретних виконавців через недосконалість відповідних перекладів нормативно-правових актів.

Системний аналіз дозволив встановити факт низького рівня надійності окупаційного режиму. Неадекватно високий рівень паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади, родовий “вождизм”, особисті конфлікти та протиріччя у світоглядних баченнях керівників системи стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ.

У дослідженні використовувався комплекс методів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, котрі застосовувалися з урахуванням конкретних умов, мети і підпорядкованих їй завдань. Поряд з прийомами формальної логіки (аналіз, синтез, індукція і дедукція) залучався оперативний інструментарій різних наукових дисциплін.

Відтворення історичного розвитку об’єкта як результату певного процесу, в ході якого сформувалися умови його подальшого існування як стійкого системного утворення, теоретична реконструкція в усіх його суттєвих властивостях, закономірних і випадкових зв’язках здійснювалися на основі логічного методу. Робота з об’єктом дослідження проводилася шляхом абстрагування від випадкових та нетипових подій, виокремлення найголовнішого, визначального та родового, притаманного саме йому.

Застосування діалектичних методів для глибокого та всебічно вивчення предмету дослідження пояснюється тим, що вони дозволили не лише чітко зафіксувати всю систему координат функціонування окупаційних органів влади, а й опосередкувати їх у вигляді привнесеної зовні суспільно-політичної системи, з визначенням головних та підпорядкованих її сторін.

Поділ об'єкта дослідження на складові елементи і частини з метою вивчення його структури, ознак, властивостей, зв'язків та відносин проводився на основі такого методу наукового пізнання як аналіз. Цей метод дозволив здійснити перехід від цілісного сприйняття явища окупації до виявлення побудови, складу окупаційних органів влади усіх рівнів, зв'язків і протиріч, деструктивних (кризових) системних явищ у їх діяльності.

Розгляд об'єкта та предмету дослідження як єдиного діалектичного цілого, з виокремленням їх сутнісних характеристик, виявлення загального і суттєвого, що об'єднувало їх у єдину функціонуючу систему здійснювалося на основі методу синтезу.

Використання методу дедукції сутність якого полягає у наявності руху від загального до часткового (одиничного), дало можливість краще зрозуміти та пізнати одиничне (особливе), адже за його допомогою отримувалося знання, відповідно до якого певний сегмент предмета дослідження отримував ознаки усього типологічного ряду. Таким чином, висновки щодо окупаційної управлінської системи формулювалися на основі з'ясування загальних властивостей усієї їх множини.

Виявлення і накопичення фактів, що ілюструють історію гітлерівського окупаційного режиму, їх первинний опис, перевірка достовірності, узагальнення і систематизація базувалися на джерелознавчих методиках. Першоджерелами фактів стала тогочасна "окупаційна реальність": система нормативно-правових актів, які врегульовували усі сторони функціонування владних інституцій та їх стосунки з місцевим суспільством; події, пов'язані з формотворенням окупаційних органів влади; теоретичні погляди лідерів Третього Райху щодо проблем управління окупованими територіями.

Основним змістом теоретичного знання про досліджуваний об'єкт стало виявлення внутрішньої сутності окупаційних органів влади у їхній еволюції, особливостей нормативного забезпечення їх функціонування, основні лінії контактів українського суспільства з представниками “нового режиму”.

Дослідження проблем утворення та формування окупаційних органів влади, розвиток процесів у соціально-економічній та культурно-освітній сферах функціонування місцевого соціуму, організаційно-правове забезпечення діяльності окупаційної адміністрації РКУ у хронологічній послідовності, виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей між її складовими здійснювалося на основі проблемно-хронологічного методу. На основі прийомів наукової критики досліджувався генезис і розвиток історичної науки у сфері дослідження окупаційного минулого країни, аналізувалися основні історіографічні тенденції, теорії та інтерпретації у контексті їх виникнення, становлення та розвитку.

Функціональний метод ліг в основу з'ясування алгоритму, механізмів і технологій діяльності всіх ланок окупаційного апарату та імпульсів, що стимулювали його роботу.

Процес встановлення подібностей та відмінностей організаційної структури, логіки та принципів побудови німецьких і місцевих органів влади всіх управлінських рівнів, знаходження загальних ознак, властивих кільком сегментам об'єкта дослідження, здійснювалося за допомогою методу порівняння. Цей метод дав змогу виявити кількісні та якісні характеристики управлінських структур, рівень їх службової компетенції, а також оцінити конкретний зміст виявлених явищ, тенденцій і процесів.

Метод абстрагування реалізувався шляхом розумового відходу від несуттєвих властивостей досліджуваного об'єкта з одночасним виділенням та фіксацією його вагових, типологічних, суттєвих властивостей, сторін та зв'язків. Застосування таких видів абстракції як ототожнення та ізолювання дозволило визначити основні типи окупаційних органів влади, взаємозв'язки між ними, рівні службових компетенцій. Результатом застосування цього

методу стало визначення та конкретне наповнення змісту основних термінів і понять, що надало абстракціям статусу самостійних предметів.

Проникнути в сутність явища окупації та проблем нормативно-правового регулювання поведінки місцевого населення, що здійснювалося з боку органів влади, виокремлення єдиних підходів керівництва Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ до проблем управлінської практики, пошук загальних тенденцій в одиничних фактах і явищах, притаманних періоду окупації, дозволив метод узагальнення.

У дослідженні широко використовувався порівняльний метод, за допомогою якого від схожості об'єктів певного класу за одними ознаками формулювалися висновки про їхню схожість і за іншими ознаками. Рух до пізнання здійснювався від знання відомої спільності до знання такої ж спільності, отже, від часткового до часткового. Так, родовою і визначальною ознакою усіх окупаційних органів влади був їхній репресивно-каральний характер. Ця ознака накладалася на усі без винятку управлінські структури.

У дослідженні використовувалися спеціальні методи правової науки, що пояснюється потребою аналізу широкого корпусу нормативно-правової документації, яка врегульовувала всі сторони функціонування окупаційної управлінської системи РКУ та повсякденне життя місцевого суспільства.

Застосування формально-юридичного методу пояснюється тим, що, крім внутрішньої сутності всі державно-правові явища отримують своє зовнішнє вираження в певному формалізованому вигляді, тому цей метод дав змогу встановити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і формами нормативно-правових явищ та інститутів окупаційної системи влади. Формально-юридичний метод застосовувався при аналізі форм органів та установ окупаційної управлінської системи, визначенні та юридичному оформленні службових компетенцій працівників її органів, змісту і спрямованості нормативно-правових актів, тлумаченні норм права, закріплених у строго ієрархічній системі нормативно-правових актів, виданих керівництвом Третього Райху, військової, цивільної та місцевої адміністрації РКУ.

Серед інших спеціально-юридичних методів можна назвати метод тлумачення нормативно-правових актів. Нормативні акти органів влади усіх рівнів досліджувалися з погляду предмета та об'єкта регулювання, їхнього місця у правовій системі, способу зовнішнього вираження, юридичної техніки створення, відомчої приналежності, наслідків застосування.

Визначенню глибинних, сутнісних характеристик окупаційного режиму здатні допомогти спеціальні методи досліджень, які застосовуються в конфліктології. До них належать такі методи: факторного аналізу, структурно-функціональний, аксіологічний (ціннісний) та порівняльно-правовий. На основі поєднання елементів соціополітичної та соціопсихологічної концепцій в інтерпретації конфлікту створюється потенційна можливість більш глибокого розуміння та пояснення явищ і процесів, що відбувалися на окупованій території України.

Соціально-політичний конфлікт між українським соціумом і німецькою владою здійснювався як по горизонталі (у межах самих соціальних структур), так і по вертикалі (тобто між структурами, які перебували в певній ієрархічній залежності одна від одної). Цей стан найбільш характерний для протиріч між Райхсміністерством східних окупованих територій і керівництвом РКУ. Невідповідність структури окупаційних організацій вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-організаційних причин розвитку конфлікту. Окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців було вкрай складно. Паралелізм та дублювання службових компетенцій органів влади всіх рівнів були явищами, притаманними німецькій управлінській системі. Зростаючий конфлікт між А.Розенбергом і Е.Кохом призвів до появи деструктивних явищ, які найбільш рельєфно відобразилися у практиці функціонування органів влади.

Функціонально-організаційні причини конфлікту була викликана також неоптимальністю функціональних зв'язків німецьких органів влади із зовнішнім світом та між структурними елементами системи окупаційних

установ. Своєрідна “боротьба інтересів”, яка точилася між німецькими і місцевими органами управління, призводила до втрати почуття реальності німецькими чиновниками, мінімізації службової самостійності керівників управ, заборон щодо створення тих структурних підрозділів, які могли навести лад в управлінській практиці голів управ, зокрема, правових відділів.

Вибір теми, її мета та завдання спільно з комплексним застосуванням методів історичного дослідження дали змогу сформулювати визначення досі не узгодженим термінам, які не завжди адекватно використовуються сучасними вченими в процесі дослідження організаційно-правового забезпечення функціонування цивільної адміністрації РКУ.

Нацистський окупаційний режим – це суворо централізована, субординована система органів та установ військової й цивільної адміністрацій, які реалізували на практиці завдання вищого політичного керівництва Третього Райху щодо захоплених територій.

Гітлерівська окупаційна політика – система комплексних заходів окупаційної адміністрації у сфері активної експлуатації потенціалу захопленої території, виключно силового, репресивно-карального врегулювання стосунків із місцевим суспільством, виразно закріплена в нормативно-правових приписах. Вихідним принципом окупаційної політики став расизм із його поділом місцевого населення за етнічним критерієм та підготовкою території країни до майбутньої німецької колонізації.

Райхскомісаріат “Україна” – центральний адміністративно-територіальний орган системи німецької окупаційної влади комбінованого типу, який мав управлінсько-розпорядчі повноваження у сфері господарсько-економічного та поліційного контролю.

Генеральна округа – окупаційне адміністративно-територіальне формування, яке складалося з декількох колишніх радянських областей або їх частин. Його керівник – генеральний комісар – уособлював регіональну німецьку окупаційну адміністрацію, користуючись повноваженнями у сфері

управлінсько-розпорядчої, судової діяльності та організації поліційного контролю.

Гebітскомісаріат – адміністративний округ, який складався з декількох колишніх радянських районів. Його керівник – гebітскомісар – представляв місцеву німецьку адміністрацію, користуючись тими ж службовими повноваженнями на підконтрольній йому території, що й генеральний комісар.

Фельд- та ортскомендатури – адміністративно-територіальні органи управління у військовій зоні окупації, керівники яких мали службові повноваження у сфері налагодження контролю та експлуатації потенціалу відповідної території.

Органи місцевого управління – обласні, районні, міські та сільські управи, керівники яких перебували під повним і всеосяжним німецьким контролем, виконуючи допоміжні, здебільшого господарсько-економічні функції.

Мирові суди (суди шліхтерів) – судові установи, працівники яких мали право розглядати дрібні майнові суперечки, питання визначення громадянського статусу (здебільшого сімейно-правового характеру), які виникали в місцевому середовищі. Компетенція мирових судів не поширювалася на громадян Райху, фольксдойчів, євреїв та ромів.

Місцеві кримінальні суди (суди шефенів) – судові установи, створені для розв'язання незначних правопорушень, вчинених представниками місцевого населення. Компетенція місцевих кримінальних судів не поширювалася на зазначені вище етнічні категорії місцевого населення та службовців органів місцевого управління і поліційного апарату.

Таким чином, комплексне застосування оновленої методологічної бази, методики наукового пошуку з високим рівнем достовірності дозволяє реконструювати проблему організаційно-правового забезпечення діяльності окупаційної адміністрації РКУ та нормативного регулювання повсякденного життя місцевого населення окупованих районів України.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЛІДЕРІВ ТРЕТЬОГО РАЙХУ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РКУ

2.1. Політичні установки керівництва Німеччини у сфері управління окупованими територіями України

Перед будь-яким агресором, якому вдається досягти реалізації своїх експансіоністських планів, неодмінно постає проблема формування системи управління окупованими територіями та правового регулювання поведінки різних сфер функціонування місцевого соціуму. При цьому використовуються такі принципові підходи, які, по-перше, певним чином копіюють управлінську та правову систему метрополії, по-друге, у завойовану країну привносяться політичні уподобання її лідерів та відповідні ідеологічні доктрини, а по-третє, окупант не може відмовитися від використання певних елементів історико-правового досвіду функціонування даної соціальної спільноти.

Розглядаючи проблему ставлення лідерів Третього Райху до створення системи управління та забезпечення організаційно-правового облаштування діяльності майбутніх органів влади, слід неодмінно виходити з особливостей політичного устрою тогочасної Німеччини. У центрі політичної системи Третього Райху перебувала фігура А.Гітлера. Він користувався не лише необмеженою владою, а й визначав майбутнє народу, був фактичним джерелом права. В істинності і непогрішності його поглядів сумніватися не міг ніхто, тому, висловлені в близькому колі однодумців та соратників по партії думки фюрера (часто навіть не озвучені) отримували статус закону й мали неодмінно виконуватися.

Під час підготовки військових дій проти СРСР політичне керівництво Третього Райху мало ще досить хаотичні і приблизні уявлення про те, яким

чином вони будуть управляти майбутніми завойованими територіями. Проте, чим реальніших обрисів набував військовий конфлікт, тим чіткіше та предметніше нацистські керівники формулювали свої підходи до управлінської системи, що мала постати на завойованих східних територіях.

Фюрер Третього Райху рішуче й однозначно відмовлявся від будь-яких форм співпраці з українськими емігрантськими політичними угрупованнями, які напередодні військового конфлікту зверталися до вищих німецьких інстанцій з власними планами, меморандумами, де в різний спосіб висловлювали своє бачення майбутнього України, наївно пропонували форми співпраці з нацистським режимом, переконували вище керівництво Райху в тих здобутках, які Німеччина та її народ могли отримати від співпраці з незалежною Українською державою, рухаючись при цьому все далі й далі на Схід, отримуючи ринки збуту та джерела сировини.

Українські політичні кола, що перебували в еміграції, прагнули скориставшись військовим конфліктом між Третім Райхом і СРСР, створити Українську незалежну державу. Перший меморандум був відправлений ОУН (М) урядовим інстанціям ще 14 квітня 1941 р. З початком військових дій від цієї ж організації було направлено ще два меморандуми: від Т.Омельченка – голови Українського Національного об'єднання в Берліні та спільний від В.Кубійовича – голови Українського Центрального Комітету у Кракові та вже названого Т.Омельченка. 23 червня 1941 р., на другий день початку війни між Третім Райхом та СРСР, відповідний документ подала ОУН (Б).

Мельниківська організація ОУН декларувала відновлення незалежної, соборної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем. Західний кордон незалежної України мав проходити по лінії, визнаній Брест-Литовським мирним договором. Форма майбутнього державного устрою обумовлювалася необхідністю формування авторитарного керівництва і водночас передбачала широке станове і муніципальне самоврядування [537, с. 17 – 21].

3 червня 1941 р. на ім'я Ріббентропа було направлено “Меморандум” Українського національного Об'єднання. На думку укладачів цього документа, європейські народи на чолі з Райхом повинні підтримати відновлення сильної Української держави, створити Український легіон – кістяк майбутнього Українського війська [537, с. 29 – 32].

11 червня 1941 р. на ім'я А.Гітлера був направлений “Меморандум” В.Кубійовича (УЦК, Краків) і Т.Омельченка (УНО, Берлін). Це був найамбітніший та детально обґрунтований документ, що вийшов із надр українських самостійницьких сил. Автори документа визнали провідну роль Німеччини у створенні нового європейського порядку. Місія України в нових історичних умовах полягала в боротьбі проти імперської Росії. Пропонувалося розширити кордони майбутньої Української держави. Не викликав заперечень тогочасний західний кордон України, а от на сході він мав бути розширений аж до р. Волги та Каспійського моря. Обґрунтовуючи цю позицію, автори документа виходили з того, що Україна мала стати “культурним бастионом нової Європи”. Щодо політичного устрою, то майбутня держава мала будуватися на засадах авторитаризму та націоналістичної монопартійності [537, с. 37 – 47].

ОУН під проводом С.Бандери також спромоглася направити в Берлін власний меморандум, відразу заявивши, що “українські націоналісти в першу чергу представляють інтереси свого власного народу”. Було заявлено, що “новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим; особливо тоді, коли випадає нагода допомогти українському народові в досягненні власної державності”. До меморандуму було додано і “Постанови II Великого Збору” ОУН, що відбувся наприкінці травня 1941 р. [537, с. 58].

Частина цих документів так і не потрапила до А.Гітлера. Так, 26 червня 1941 р. керівництво ОУН (Б) отримало відповідь Райхсміністра і шефа Райхсканцелярії, з якої видно, що ніхто і не збирався повідомляти фюрера про отримані лист, меморандум та рішення конгресу [537, с. 86]. Таким

чином, зусилля українських націоналістичних організацій були марними. Фюрер збирався діяти виключно з позиції сили, а тому ділитися результатами перемоги, у якій він не сумнівався, не збирався ні з ким, тим більше з представниками народу, уже визнаного ним расово неповноцінним.

Ідеологія націонал-соціалізму, расизм та ідеї світового панування й отримання “життєвого простору” для німецького народу не могли не позначитися на підходах до майбутньої долі населення, яке проживало на територіях СРСР.

Радянська політична система проголошувалась оплотом і основою “єврейського більшовизму”, слухняним виконавцем волі “світового єврейства”. Українці ж, як і слов’янські народи загалом, визнавалися расово неповноцінними і в уяві А.Гітлера перебували на одному з нижчих щаблів расистської етнічної ієрархії. Якщо євреї та ромське населення окупованих територій СРСР підлягали однозначному тотальному знищенню, то українці отримували принаймі ілюзорні надії на інтеграцію в систему “нового європейського порядку” в якості підневільної робочої сили.

Отже, можливість співпраці між українськими націоналістами і німецькими нацистами була неможлива вже в силу ідеології, на якій трималася вся державно-політична система Третього Райху. Нацистські керівники у своїх теоретичних працях відводили слов’янам та іншим народам СРСР роль малоосвічених рабів, які мали обслуговувати арійську расу. В історичній перспективі значна частина українців та інших народів мали звільнити “життєвий простір” для німців. Їхня чисельність мала суттєво зменшитися. Досить детально зазначену проблему висвітлює генеральний план “Ост”, який було підготовлено згідно з наказом райхсфюрера СС Г.Гіммлера. Він міг бути реалізований лише після повного знищення СРСР як незалежної держави. Після нападу на СРСР цей план певним чином був доопрацьований та дещо уточнений, хоч загалом, за винятком окремих деталей, мав застосовуватися в майбутній, не такій і віддаленій перспективі. Проте народи, зокрема українці, які проживали на території колишнього

СРСР, однозначно втрачали право на створення самостійної державності, оскільки продовжували розглядатися як “недолюди”.

Як уже зазначалося, уявлення А.Гітлера та вищих керівників Третього Райху про майбутню управлінську систему, яка мала постати на завойованих територіях СРСР, були доволі приблизними. Навіть у ході Другої світової війни та напередодні нападу на СРСР висловлювання А.Гітлера засвідчують його “колонізаційне” бачення розв’язання даної проблеми, хоча він усе ще продовжував висловлюватися про ті “держави”, що постануть на місці знищеного СРСР.

Упродовж майже всього 1940 р. позиція А.Гітлера в цьому питанні не змінювалася. Свідченням цього є той факт, що в ході обговорення плану “Барбаросса” А.Гітлер 18 грудня 1940 р. висловив таку думку: “Усю територію Росії слід поділити на ряд держав із власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди”. Фюрер вважав, що це будуть “соціалістичні” держави, залежні від Німеччини. На теренах цих держав планувалося ліквідувати “єврейсько-більшовицьку інтелігенцію”, у жодному разі не використовувати стару буржуазно-аристократичну інтелігенцію, яка перебувала в еміграції, не допустити перетворення радянського режиму в націоналістичний. До захоплених областей планувалося призначити імперських комісарів, основне завдання яких полягало у формуванні цих державних утворень [98, с. 59, 60]. Таким чином, дивне нагромадження ідей щодо створення “соціалістичних держав”, які укладуть “мирні договори” з Німеччиною, й одночасне призначення імперських комісарів свідчать про те, що на той час А.Гітлер ще до кінця не сформулював свої підходи до майбутньої управлінської системи, яка постала б на завойованих територіях.

На початку 1941 р. позиція фюрера щодо створення майбутньої управлінської системи на окупованих територіях СРСР набула чіткіших обрисів і вже більше не підлягала обговоренню. Жодної думки, установки чи навіть натяку на створення “держав” на окупованих теренах у відомих офіційних документах уже не знайти. Найвиразніше позиція А.Гітлера

простежується в “Директивах ОКВ” (Верховного головнокомандування Вермахту) від 13 березня 1941 р. Так, в “Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант “Барбаросса”)” передбачалася ліквідація СРСР та розчленування його території на кілька регіонів на чолі з райхскомісарами. У документі ще звучить термін “держава”, але під цим розумілася “держава на правах райхскомісаріату”. “Коли зона бойових дій військ просунеться достатньо вглиб, – вказувалося у документі, – вона повинна бути обмежена ззаду. Кожен новий окупований район, що перебуває поза зоною бойових дій, отримує власну політичну адміністрацію. Відтак поділ буде здійснений за національним принципом та згідно з демаркаційними лініями груп армій у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) та Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках райхскомісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера”.

Перед командуванням Вермахту формулювалися такі завдання: “[...] б) експлуатація країни та охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки; в) експлуатація країни для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКГ; г) військова охорона цієї території...” [434, с.493, 494]. При створенні управлінської системи окупованими територіями військова адміністрація орієнтувалася на виконання саме цих завдань.

Погляди вищого політичного керівництва Райху щодо створення управлінської системи в майбутній окупаційній зоні України мали більше зв'язку з ідеологічними конструкціями і до того ж часто були відірваними від реалій. Так, відповідно до ряду нормативних актів, що з'явилися не лише на початку військових дій, а й згодом, фізичній ліквідації підлягав цілий ряд категорій місцевого населення (євреї, члени партії та представники всіх категорій радянської бюрократії), які, втім, могли прислужитися окупантам при створенні управлінської системи.

Навіть після окупації країни принципові підходи гітлерівців до вирішення кадрових проблем не змінилися. Так, відповідно до додатка № 1 оперативного наказу № 14 від 29 жовтня 1941 р. по поліції безпеки і СД,

підписаного начальником Головного управління імперської безпеки Райху (РСХА) Р.Гейдріхом, визначалось 8 категорій населення, що підлягали виявленню: 1) видатні державні і партійні посадові особи, зокрема, професійні революціонери; 2) діячі Комінтерну; 3) впливові функціонери Комуністичної партії; 4) Народні комісари та їхні заступники; 5) колишні політичні комісари Червоної Армії; 6) керівні особи державних установ центральної і середньої ланки управління; 7) керівники господарських установ; 8) “радянсько-російські” інтелігенти і євреї [583, арк. 172, 173].

Як бачимо, у процитованому документі йшлося про значну частину представників радянської влади всіх управлінських рівнів, які могли бути фізично ліквідовані. Замінити ж цих спеціалістів німецькими функціонерами було практичного неможливо. Кадрового потенціалу Райху для реалізації цього кроку виявилось недостатньо. Тому велику кількість кадрових вакансій в окупаційних органах влади було заміщено непридатними для цього людьми, які мали доволі невисокий рівень освіти. Для заповнення кадрових вакансій у сільських управах довелося обійтися і без цієї вимоги.

Зазначені проблеми знайшли своє відображення і в інших директивних нормативних актах. Так, відповідно до інструкції “Про поведінку військ на Сході” основною метою боротьби проти “єврейсько-більшовицької системи” визначався “повний розгром державності та усунення азійського впливу на європейське культурне товариство” [584, арк. 37].

Отже, здійснюючи підготовку до війни з СРСР, нацистське керівництво розробило конкретні плани щодо створення управлінської системи на теренах найважливішого завоювання, яким визнавалася Україна. Вона мала стати невичерпним джерелом робочої сили та забезпечувати Третій Райх і вермахт усім необхідним для переможного завершення військової кампанії. Усі владні повноваження належали німцям. Управлінська система також створювалася за німецькими зразками. Представники місцевого населення допускалися до участі в роботі лише органів місцевого управління, які діяли

під суворим контролем німецьких службовців та могли зайняти певні другорядні посади в німецьких органах влади.

2.2. Настанови Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ з питань організації адміністративної системи на захоплених землях

Чимало документів, у яких досить детально викладено перелік необхідних заходів окупаційної адміністрації в Україні, було створено центральними відомствами Третього Райху та Райхсміністерством східних окупованих територій. Вони здійснювалися в унісон із завданнями “походу на Схід” та завойовуванням “життєвого простору” для німецького народу.

Плани нацистського керівництва передбачали однозначну ліквідацію СРСР та його політичної системи. Так, відповідно до прийнятих директив “Цивільне управління в зайнятих східних областях” (так звана “Коричнева папка”) визначалося, що “постанови Гаазької конференції, які стосуються управління країною, зайнятою чужою військовою владою, є недійсними, оскільки СРСР необхідно розглядати як ліквідований, а Німеччина внаслідок цього повинна в інтересах населення країни виконувати всі урядові функції. Тому допускаються всі заходи, які німецьке управління визнає потрібними і відповідними для проведення цього значного за обсягами завдання”. “Країна після всіх більшовицьких страждань повинна буде через війну терпіти спочатку ще більші страждання. Населення це зрозуміє і не буде відчувати ненависті до переможців, якщо воно побачить, що вони зі всіх сил стараються ліквідувати заподіяну шкоду”, – зазначалося в цьому документі, який формалізував проблеми створення управлінської системи в конкретних приписах [593, арк. 38, 42]. У цих директивах наголошувалося, що “місцеві установи повинні слідувати за розпорядженням німецьких установ. Нагляд повинен здійснюватися таким чином, щоб туземні установи відчували себе самостійно, але, з іншого боку, щоб вони не могли здійснити нічого, що могло б зашкодити німецьким інтересам” [592, арк. 12].

Слід вказати, що серед представників вищого керівництва Райху не існувало однастайності в цих підходах. Відомі й інші точки зору. Найбільш прагматичним і, потрібно визнати, й найбільш далекоглядним у цих поглядах був А.Розенберг – майбутній керівник Райхсміністерства східних окупованих територій, проте він не був послідовним, часто змінював власну позицію. До того ж, змушений офіційно оприлюднювати відкориговані погляди, він засвідчував слабкість та хиткість свого становища як “особи наближеної” до А.Гітлера. Він не був настільки впливовим політиком, щоб формувати думку фюрера, а тому постійно зазнавав фіаско, програючи дискусії з більш радикальними представниками нацистської верхівки.

А.Розенберг вважав, що Україні необхідно надати право на організацію “власного національного життя аж до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході”. А.Розенберг висловив думку щодо необхідності поділу СРСР на сім “національних або географічних утворень”: Велику Росію, Білорусь, країни Балтії, Україну і Крим, район Дону, район Кавказу, Середню Азію. Політична мета полягала, за його словами, у тривалому ослабленні Росії через “тимчасову окупацію території” й особливо через “повне знищення єврейсько-більшовицької влади”, “знищення існуючого і створення нового адміністративного апарату”, через “широку економічну експлуатацію” і “передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України і Донського району” [538, с. 495, 496]. Для управління та координації дій на теренах СРСР пропонувалося створити спеціальний державний орган.

Оскільки А.Розенберг вважався одним із фахівців “східного питання”, А.Гітлер прислухався до частини цих пропозицій і вже 20 квітня 1941 р. підписав наказ про його призначення “уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов’язаними зі східноєвропейськими областями”. Отримавши новий політичний статус, А.Розенберг підготував “Загальні

інструкції для всіх райхскомісарів окупованих східних територій” від 8 травня 1941 р. У документі деталізувалися погляди на майбутнє окремих регіонів Радянського Союзу та України. Зокрема зазначалося, що “перед імперським комісаріатом “Остланд”, який включає Білорусію, буде стояти завдання підготуватися шляхом поступового перетворення його в германізований протекторат до тіснішого зв'язку з Німеччиною, а Кавказ із розташованими поряд північними територіями стане федеративною державою з німецьким повноважним представником” [479, с. 402]. Фактично А.Розенберг пропонував здійснювати диференційований підхід до кожного з народів СРСР та проводити окрему стратегічну лінію щодо кожного окупованого регіону.

Найпоказовішою в цьому відношенні є позиція А.Розенберга, висловлена ним 20 квітня 1941 р. Розглядаючи геополітичну проблему Сходу, він здійснив глибокий історичний екскурс та зазначив, що українці протягом століть боролися проти поляків і “московітів”. “У XVII ст. на короткий час Україні вдалося скинути польське ярмо, потрапивши під вплив Москви. Російська сторона була сильнішою, а тому розпочалася систематична русифікація київської інтелігенції. З цього й “випливають усі наслідки”, – продовжував теоретизувати А.Розенберг. “Усі українці, які так чи інакше підтримували ідеї автономії, були сотнями вислані на Урал і в Сибір. Росіяни сьогодні панують на Україні. Цим визначається мета для Німеччини: свобода українського народу. Це обов'язково слід прийняти як програмний політичний пункт. У якій формі і в яких масштабах зможе потім виникнути українська держава – говорити в даний час немає ніякого сенсу. Але всі люди, які працюють по суті над проблемами Сходу, повинні спробувати зрозуміти це і налаштуватися щодо цієї проблеми більш дружньо, ніж це може бути потрібно стосовно Прибалтики”

Певна увага у виступі була приділена рівню національної свідомості українців. А.Розенберг вважав, що вона існує у “смутному вигляді”, а тому необхідно “[...] докласти всіх зусиль, щоб у решті-решт знову викликати до

життя цю національну свідомість”. Для цього пропонувалося видавати літературу про героїчні сторінки історичного минулого українців, відновити “культ українських вождів – гетьмана Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи”. “Якщо в цьому бажають побачити небезпеку, яка зможе з’явитися в майбутньому, – продовжував Розенберг, – то не варто забувати, що московську державу потрібно розглядати не як друга, а як смертельного ворога Німеччини, а водночас і української держави. Україна, відповідно, завжди буде розраховувати на захист якої-небудь іншої великої держави і нею, зрозуміло, може бути тільки Німеччина” [580, арк. 17, 18].

Отже, у разі перемоги точки зору А.Розенберга майбутня українська держава мала перебувати під контролем Німеччини та отримати суто формальні ознаки незалежності, виконуючи основне стратегічне завдання на Сході, що полягало у стримуванні Росії. Загалом за основними питаннями позиція майбутнього райхсміністра східних окупованих територій настановлює на асоціації з планами (за винятком окремих деталей) українських самостійницьких кіл.

Проте А.Розенберг не мав такого впливу на фюрера, який дав би йому змогу реалізувати ці наміри на практиці. Він зазнавав постійної критики з боку майже всіх осіб, наближених до А.Гітлера. Так, у протокольному записі наради в Головній квартирі фюрера від 16 липня 1941 р. зауважувалося, що “Розенберг занадто багато уваги приділяє українцям. Він вважає за необхідне також збільшити стару Україну” [582, арк. 13].

16 липня 1941 р. А.Гітлер провів нараду керівників Райху, на якій було обговорено низку принципових проблем, що стосувалися вже окупованих територій СРСР. А.Розенберг у черговий раз спробував донести до свідомості фюрера необхідність проведення більш гнучкої та диференційованої лінії в політиці щодо кожного з народів СРСР та створення відповідної управлінської системи. Ця позиція була розкритикована присутніми, які одноставно виступили проти запропонованих заходів [538, с. 513 – 514]. Ще одним із питань, що обговорювалось на цьому засіданні, стало призначення

райхскомісара для України. Вибір А.Гітлера зупинився на Е.Коху, якому він повністю довіряв і якого завжди підтримував [538, с. 91, 115]. Наступного дня був виданий Указ фюрера про “Управління захопленими територіями”, відповідно до якого райхсміністром східних окупованих територій призначався А.Розенберг [592, арк. 76, 78].

Під впливом критики оточення А.Гітлера А.Розенберг принаймні офіційно змінював свою позицію. Так, виступаючи перед співробітниками Райхсміністерства, він зазначав: “Але для управління територією, удвічі більшою за Німеччину, використовується дуже мало адміністрації. Тому адміністрування повинно бути політичним. Слід встановити точки психологічного впливу, і тоді можна буде домогтися тих же результатів, що й з допомогою сотень поліційних батальйонів. Там необхідно організувати німецьку адміністрацію, яка б при всій твердості була б справедливою і слідкувала за тим, щоб проступки і покарання перебували по можливості у правильному взаємозв’язку та оформлювали в законну форму вимоги, які висувалися цим народам. Якщо звертати увагу на подібні дрібниці, то можна буде розпочати управління цими народами, перш ніж вони помітять, що ми на тривалий час не збираємося надати їм самостійну державність. [...] З цією виховною проблемою кожного дня зустрічаються всі працюючі серед чужих народів на Сході: вони зобов’язані працювати над нею, щоб утвердити німецьке панування як природне і щоб місцеве населення, якщо воно дійсно прокинеться, зрозуміло, що відповідна влада вже існує – нехай і підтримується поліцією та засобами зв’язку – і в нього не залишиться іншого виходу, крім підкорення німецькому пануванню” [581, арк. 57, 58].

Виступ райхсміністра сподобався присутнім, про що свідчить загальне схвалення, яке відповідно до протокольного запису відчулося в залі засідань. Навіть постійний суперник та опонент райхсміністра Е.Кох висловився з цього приводу досить прихильно. “Я був радий дізнатися з Вашого новорічного звернення 1943 р., що Ви, пане райхсміністр, важливим фактором німецького керівництва в Україні також вважаєте поєднання

суворості зі справедливістю. Зрозуміло, що жорсткі вимоги німецького військового командування стосовно поставок сільськогосподарських продуктів і набору робочої сили до Німеччини слід проводити лише суворими методами. Я вважаю своїм обов'язком піклуватися про те, щоб ця суворість не переростала в безчинство, а завжди пов'язувалася зі справедливістю [581, арк. 21].

Настанови Райхсміністерства східних окупованих територій не суперечили рішенням фюрера. Так, у “Повідомленні міністерства з питань Сходу” від 23 вересня 1941 р. йшлося про необхідність не визнавати жодних політичних вимог українців: “Створення власної української держави, всупереч деяким поширеним чуткам, не залишено на далеку мету; треба, однак, уникати розгляду цього питання; не слід дозволяти обговорювати його громадськістю”. Установа Райхсміністерства була такою: “На українській території хочемо діяти в такий спосіб, щоб залучати місцеві сили до самоуправління передусім на нижчому і середньому рівнях, керівні позиції повинні залишатися за німцями”. В інформації Райхсміністерства визнано й ряд суттєвих труднощів, пов'язаних із функціонуванням окупаційної адміністрації: “Німецька адміністрація на українській території повинна усвідомити, що вона в даний момент не може багато запропонувати населенню ні в політичному плані, ні, на жаль, у господарському; слід, отже, проявляти прихильність принаймні в культурній сфері і сприяти розвитку самобутнього життя саме в цьому напрямі”. У документі зауважувалося, що “міністерство Сходу зазнає великих труднощів при наведенні ладу в себе та що нестача досвідчених адміністративних працівників-краєзнавців як у центральному управлінні, так і в місцевих адміністраціях, як і раніше, додає великих турбот” [537, с. 294 – 295].

Водночас А.Розенберг і в подальшому здійснював певні відхилення від лінії фюрера, втім, не наслідуючись відкрито виступити із своїми застереженнями. Так, у документі від 16 січня 1943 р. під назвою “Пропозиція зміни німецької політики на Сході” райхсміністр зазначав: “У

східному поході німецьким силам загрожує надмір того, що можна перенести. Причини запеклого опору ворога та невдач, що перешкоджали здобуттю швидкої перемоги над більшовизмом, полягають не тільки в суто техніко-військовій силі та кількості противника, а передусім у нашій спробі здобути абсолютну військову перемогу (не враховуючи історично виняткових політичних можливостей) та створити таку систему економічної експлуатації, яка б одночасно діяла як система народного знищення і мала відповідні наслідки”.

Райхсміністр визнавав, що військова необхідність, як і устрій окупованих східних територій, вимагають принципової зміни поведінки супроти тих народів, сили яких необхідні для продовження війни. “Ця зміна повинна бути принциповою і загальною, тому що завдяки найжорстокішим заходам ми зможемо знову завоювати довіру народів, яка була зруйнована півторарічним курсом експлуатації. У цьому і полягає одностайність усіх відповідальних інстанцій Вермахту, SD, і Райхсміністерства східних окупованих територій”.

А.Розенберг пропонував ліквідувати більшовицьку систему господарювання на основі проведення реприватизації майна зі створенням приватної власності, а також формування військових частин із представників усіх народів як союзників німецького Вермахту. Райхсміністр вважав, що його необхідно призначити намісником фюрера у справах звільнених народів Сходу. Райхскомісар України, “чиє ім’я тісно пов’язане з теперішніми методами, заміняється підлеглим наміснику фюрера райхспрезидентом. Він скликає український національний комітет, завданням якого є створення крайового уряду України і підготовка до пізнішого формування уряду” [539, с. 53 – 54]. Але цей план так і не був прийнятий А.Гітлером.

Тим часом саме з іменем А.Розенберга частина українців пов’язувала надії на проголошення національної державності. Так, згідно з донесенням про настрої населення під час перебування А.Розенберга в Києві (6 червня 1943 р.), серед населення виникли чутки про ухвалення декларації, у якій

Україна проголошувалась автономною і навіть самостійною державою. В основному ці чутки поширювались особами, наближеними до українських націоналістичних кіл [571, арк. 89].

При створенні управлінської системи в окупованій Україні превалювали підходи та установки фюрера. Але слід зважати й на позицію безпосереднього керівника Райхскомісаріату – Е.Коха, який не лише підтримував вождя в усіх його починаннях, а й за своєю надто важливою посадою мав її офіційно оприлюднювати, а цілком можливо, через свої визначальні риси характеру – самовпевненість й цинізм – міг дещо інтерпретувати отримані установки відповідно до місцевих умов та середовища співробітників усіх німецьких цивільних відомств. Звісно, що без довіри й підтримки фюрера він не став би діяти так прямолінійно.

В одній зі своїх відозв до місцевого населення РКУ він оголосив себе повноправним і єдиним представником німецького вищого керівництва. Ні про райхсміністра східних територій, ні тим більше про місцеву управлінську систему він навіть не згадував. “Фюрер Адольф Гітлер призначив мене Райхскомісаром для України. З його доручення я управляю Вашою областю, – підкреслив Е.Кох на початку свого виступу, – оцінюватиму кожного лише по тому, в якій мірі він діловито допомагає відбудові цього краю. Кожний із Вас матиме змогу жити в своїй вірі й поглядах і бути щасливим.

Лише пильністю й працею, найвищою продуктивністю праці, найкращим обробітком ріллі, зразковою годівлею поголів'я вашої худоби доведете свою волю до будови нового щасливого часу.

Закликаю Вас усіх підпорядкуватися в кожному випадку моїм розпорядженням, а також розпорядженням німецьких Генералкомісарів і Гебітскомісарів. Хто буде протистояти волі німецького проводу, хто становитиме опір відбудові країни, того очікує невмолима суворість закону. Каратимемо кожного ледаря й порушника спокою” [558, арк. 34 зв.].

Найпоказовішим прикладом ставлення Е.Коха до організації владних інституцій на підконтрольній йому території стало звернення райхскомісара,

адресоване “Всім німцям в Україні”, опубліковане в “Центральному бюлетені для РКУ” від 1 січня 1943 р. На початку звернення райхскомісар аналізує воєнно-політичну ситуацію на фронтах війни, намагається переконати слухачів у сумнівності успіхів ворожих військ у Французькій Північній Африці та в тому, що Німеччина та її союзники без поспіху, але впевнено створюють умови для переломного моменту у війні, і не лише враховують фактор часу, а й непохитно його долають.

У всіх цих пасажах Е.Коха знайшлося місце й для України. Він зазначив, що основною віхою на шляху до оволодіння “фактором часу” у війні стало завоювання України в 1941 – 1942 рр., а успішні битви під Уманню, Києвом і Ростовом, у результаті яких Німеччина оволоділа багатою українською землею з її важливими харчовими і сировинними ресурсами, стали основною передумовою майбутньої перемоги Третього Райху. Завоювавши Україну, Німеччина, а разом з нею і Європа убезпечили себе від блокади. Таким чином, сама дієва англійська зброя стала непридатною, заявив Е.Кох.

Згадав райхскомісар і про досвід Першої світової війни, коли, на його думку, Німеччина допустила величезну помилку, не спрямувавши свою армію в Україну, не забезпечивши себе всім необхідним для подальшого розгортання військових дій. Уведення військ в Україну в 1918 р. вже нічого не дало, і в кінцевому рахунку, не врахувавши цей фактор, Німеччина програла війну. У цій же війні “геніальний фюрер” урахував помилки попередників, а відтак, – війна може продовжуватися як завгодно довго через отриманий “український фактор”, який жодним чином не може бути відібраний “другим фронтом або іншими маніпуляціями ворожої сторони”.

Райхскомісар висловився і щодо особливостей встановлення цивільного управління в Україні, сформулювавши вимоги до співробітників: “Наш народ повинен знати, що означає Україна для ведення тотальної війни. Повинно бути ясно, що потрібно виходити не з того, аби щось завоювати, оскільки ще більше значення має усвідомлення того, як у цій країні керувати й управляти”.

Райхскомісар не забув згадати, як у 1918 р. війська країн Центральної Європи також завоювали Україну. Він зауважив, що інтриги Габсбургів, втручання політизованих військових, парламентарів і емігрантів, помилки єдиного центрального управління, – усе це унеможливлювало використання країни в інтересах фронту і Вітчизни.

Враховуючи це, – продовжував Е.Кох, – А.Гітлер розуміє, як слід вчинити з Україною. Німецькі солдати проливали кров у цій країні не заради якої-небудь ідеї ошчасливити людство, а щоб зробити багатства, які тут є, корисними для фронту і Батьківщини, а тим самим і для Європи. Встановлене в Україні цивільне управління знає лише одну велику мету: забезпечувати фронтові частини тим, чого вони потребують, і надавати в розпорядження Райху встановлені обсяги продуктів харчування, сировини і робочої сили, на які німецький народ має право і які необхідні для досягнення остаточної перемоги.

Райхскомісар зауважив, що підпорядкована йому цивільна адміністрація виконала поставлені завдання, свідченням чого були підвищення раціону харчування в Райху, спеціальні пайки на Різдво і, так звані пакети фюрера для фронтових відпускників.

Водночас Е.Кох заявив, що ці досягнення далися нелегко і вони повинні ще допрацьовуватися, причому з мінімальною кількістю робочої сили.

Райхскомісар вважав успіхом німецького управління те, що населення України своєю поведінкою підтримувало заходи німецького керівництва, хоч і визнав при цьому, що адміністрації в окремих випадках доводилося діяти виходячи із жорсткої військової необхідності. Щодо останнього, то Е.Кох безапеляційно закликав до однозначного виконання українцями вимог німецької адміністрації. Стосовно жертв, то вони були потрібні для перемоги над більшовизмом. Українці ж повинні бути вдячні німецьким солдатам за звільнення від більшовицького терору [564, арк. 1 – 2].

Отже, принциповими підходами до побудови та функціонального забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ згідно з

вищенаведеними витягами з тексту виступу райхскомісара Е.Коха стали мінімізація кількості управлінського апарату та максимальна ефективність його функціонування. Райхскомісар зобов'язав своїх підлеглих зробити все можливе для використання “українського фактора” задля перемоги у війні.

Ставлення нацистів до населення, яке опинилося на окупованих територіях, та принципові підходи до порядку формування майбутньої управлінської системи характеризують різноманітні інструкції, настанови, одну з яких представляє документ під назвою “Дванадцять заповідей для поведінки на Сході і поводження з росіянами” від 11 серпня 1941 р.

Перша та друга “заповіді” найповнішою мірою засвідчують сутність окупаційного режиму. “Для Вас як співробітників, направлених на Схід, діє принцип, відповідно до якого необхідно працювати виключно на результат. Тому я зобов'язую Вас відповідально і безжалісно, не рахуючись ні з чим, вимагати виконання”. “Не потрібно боятися ухвалювати рішення. Хто нічого не робить, той не допускає помилок. Кілька допущених помилок не є важливими, оскільки потрібно діяти. Той із Вас, хто боїться відповідальності, є непридатним”, – зазначалося в інструкції.

Наступні пункти інструкції конкретизували ці висловлювання у вигляді гасел: “Максимальна готовність”, “Краще неправильне рішення, аніж його відсутність”, “Здатність видавати директиви і документи належить центральному керівництву, але, не дивлячись на це, потрібно діяти і зберігати власну ініціативу”, “Підлеглим віддавати зрозумілі і чіткі інструкції у вигляді наказів”, “Ніяких пояснень і обґрунтувань – вимагати, щоб росіяни бачили в наших людях керівників”, “Німецькі установи механічно не копіюються”.

Один із пунктів інструкції стосувався вимог до кадрів, яких направляли працювати на Сході. Ці працівники повинні були усвідомити, що вони є представниками Великої Німеччини і націонал-соціалістичного руху, тому всі заходи, які проводилися з міркувань державної необхідності, вимагалося здійснювати твердо, безжалісно і з гідністю. Особи, які не могли виконувати

ці вимоги, підлягали звільненню з посад. При цьому вони втрачали можливість зайняти керівні посади в Райху.

“Ніколи не станеш ситим, ставши революціонером”, – попереджались майбутні “східні” працівники. Їх закликали бути непідкупними і коректними, принциповими, але не догматичними ідеалістами. До підкорених слід було ставитися суворо, але справедливо та бути їм за приклад.

В інструкції містяться історичні відомості про особливості колишнього державно-політичного устрою завойованих народів, зокрема, розповідь про пришествя варягів. “Наша країна велика і красива, але панує в ній відсутність порядку. Прийшов і пануй над нами. Таким був девіз росіян на початку їх державності при запрошенні варягів”, – стверджувалось у “Заповідях”. “Із багатовікового досвіду росіяни завжди розглядали німців у якості вищої істоти”, – зазначалось в інструкції, а тому необхідно піклуватися про збереження цього авторитету.

Окреме питання приділялося організації роботи з місцевою молоддю. Вона визнавалася вихованою на радянських ідеалах і нічого іншого впродовж двадцятирічного правління комуністів не знала, тому автори інструкції вважали, що немає сенсу карати молодь за минуле, навпаки – потрібно перетягнути її на свою сторону.

Окупаційна адміністрація не збиралася насаджувати серед місцевого населення націонал-соціалістичні ідеали. Місцева людність повинна була стати всього лиш слухняним інструментом німецької політики.

Особливості “співпраці” з окупованим народом пояснювала ще одна “заповідь”: “Не розмовляти, а діяти. Росіян ніколи не умовляти й не переконувати”, “Росіяни завжди намагаються бути лише масою, якою управляють. Таким чином буде також і німецьке вторгнення на них діяти, адже знову збуваються їх бажання: Прийди і керуй нами”, “Не ставати всім м’якими і сентиментальними!”, “Співчуття до росіян є фальшивим, адже цей народ століття переносить нужду та голод. Не пробувати перекладати німецький життєвий стандарт на росіян та відповідно до нього змінювати

місцевий спосіб життя”. Працівникам окупаційних органів влади наказувалося “не влаштовувати пиятик із росіянами” та остерегтися спілкування з місцевою інтелігенцією [130, арк. 1 – 3].

Отже, для майбутніх “працівників Сходу” підкорений народ виступав безмовною та знеособленою масою, яка повинна була працювати на потреби Райху. Жодного натяку на організацію державно-політичного устрою в інструкції не міститься. Українці не визнавалися окремим народом, а були тими ж “росіянами”.

Основними принципами, якими керувалися представники окупаційної адміністрації, стали: безапеляційність, суворість та безжалісність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу виключно для потреб Райху, досягнення поставлених завдань будь-якими засобами, високий рівень самостійних дій, виправдання можливих помилок нагальними потребами і необхідністю діяти.

Заклики “не боятися” відповідальності за помилки, самостійні дії та “власне” бачення реалізації існуючих проблем всупереч задумам їх ініціаторів із самого початку діяльності окупаційної адміністрації вносили деструктивні елементи в роботу органів управління, оскільки вони децентралізували саму адміністративну систему. Закладання вищезазначених принципів в основу функціонування управлінської системи на захоплених територіях стало причиною не лише неефективної роботи адміністрації, а й з часом – системної кризи окупаційного режиму в Україні.

Відповідальні за реалізацію політичного курсу Берліна на Сході відомства унормовували службову лексику. У березні 1942 р. у розробленій Райхсміністерством інструкції про застосування певних термінів і понять зазначалося, що поняття “Україна” дозволяється застосовувати лише в територіальному (а не в державному сенсі) [538, с. 159].

Райхскомісар України Е.Кох неодноразово зазначав: “Щодо поведінки німців у Райхскомісаріаті керівною є настанова, що ми маємо справу з народом, який з усіх сторін є неповноцінним. Через це не може бути мови

про стосунки з українцями. Цей народ мусить бути керований залізною владою, щоб він зараз допоміг нам перемогти у війні. Ми звільняли його не для того, щоб ошчасливити Україну, а щоб забезпечити необхідний життєвий простір для Німеччини та її основу для харчування” [538, с. 249 – 251].

Таким чином, настанови керівництва Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ були спрямовані на організацію максимально ефективної німецької управлінської системи, на яку покладалися господарсько-економічні та адміністративно-поліційні завдання. Незважаючи на різні бачення втілення окупаційної політики на рівні керівників Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ, результат її був один – максимальна експлуатація місцевих матеріальних та людських ресурсів задля перемоги. “Український фактор” у війні був визначальним.

Підготовка до війни з СРСР передбачала планування широкого комплексу заходів зі створення управлінської системи, працівники якої мали реалізувати мету та завдання встановленого в країні окупаційного режиму. А.Гітлер та його найближче оточення принципово відмовилися від будь-яких форм співпраці з представниками українських емігрантських кіл, не бажаючи “ділитися” з ними плодами своїх майбутніх перемог.

Шляхи та засоби реалізації завдань окупаційної політики викликали певні протиріччя в середовищі вищого політичного керівництва Райху. Керівник Райхсміністерства східних окупованих територій А.Розенберг проявляв більшу гнучкість в “українському питанні”, але його позиція не знайшла підтримки в А.Гітлера та осіб, наближених до фюрера.

Основними принциповими підходами щодо створення та функціонального забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ стали мінімізація чисельності німецького управлінського апарату, високий ступінь самостійності керівників німецьких органів влади у прийнятті відповідних рішень, надання допоміжних функцій органам місцевого рівня.

РОЗДІЛ 3. НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ

3.1. Військово-адміністративні органи влади на теренах майбутнього РКУ

Масштабним військовим діям завжди передує планомірна підготовка. Зважаючи на майбутні територіальні успіхи, військова та політична верхівка Райху готувалася до розв'язання питань, пов'язаних із майбутнім облаштуванням захоплених територій, адже так чи інакше вони мали перебувати під владою військових певний проміжок часу, аж до передачі їх цивільній адміністрації РКУ.

У зв'язку з цим напередодні війни відбувалися постійні контакти між військовими та керівником майбутнього “Східного міністерства” А.Розенбергом і його представниками. На цих зустрічах з'ясовувалися не лише механізми та процедури майбутньої передачі окупованих територій, а й координувалися дії військової адміністрації щодо адміністративно-територіального облаштування, формування місцевих органів влади тощо. Готувався і пакет нормативних документів, які регламентували та уніфікували ці дії і принципові підходи. Представники А.Розенберга відряджались до штабів груп армій, які вже готувалися до вторгнення.

З перших днів війни в Україні з'являються військово-адміністративні органи влади, представлені військовими комендатурами вермахту. “Військова зона” постійно скорочувалася шляхом передачі цивільній адміністрації “умиротворених” територій. З 1943 р. вона почала різко збільшуватися, оскільки Вермахт потерпав від постійних поразок на радянсько-німецькому фронті, а відтак розпочиналась евакуація цивільних органів управління.

Райхскомісаріат “Україна” був створений 20 серпня 1941 р. Західні регіони України вже два місяці перебували під контролем військових. Комендатури вермахту поетапно, область за областю, регіон за регіоном передавали владу цивільній адміністрації. Це не був одномоментний акт. Реально цей процес завершився лише пізньої осені 1941 р. Так, керівник генеральної округи “Київ” оголосив про те, що він вступив у свої повноваження в середині грудня 1941 р. [476], а підлеглий йому керівник гебітскомісаріату “Біла Церква” – лише 1 січня 1942 р. [371]. Території ж Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Херсонської областей та лівобережжя Київщини перебували під юрисдикцією військових ще до 1 вересня 1942 р.

Таким чином, фактично в той чи інший проміжок часу вся територія України перебувала в підпорядкуванні військової адміністрації. У зв’язку з цим є всі підстави зупинитися на аналізі діяльності військової адміністрації в період, що передував передачі відповідних територій у відання РКУ. У західних регіонах України це був порівняно невеликий проміжок часу, а от на Сході він досяг майже одного року.

Органами військового управління, що постали на окупованих територіях, стали фельд- (польові) та ортс- (місцеві) комендатури Вермахту. Ці органи перебували в безпосередньому управлінні тилового командування групи армій “Південь”. Під управлінням фельдкомендатур (далі – ФК) перебували великі території, які досягали розмірів області. В управлінні ж ортскомендатур (далі – ОК) перебувало декілька районів. Так, ФК № 579 (V), яка станом на 25 липня 1941 р. дислокувалась у Луцьку, були підпорядковані ОК I/835 (V) (Ковель), ОК II/908 (V) (Броди), ОК II (909) (V) (Дубно), а також охоронна дивізія № 213 [99, арк. 8 – 12].

Фельдкомендатури ухвалювали рішення про підпорядкування певних районів ортскомендатурам. Так, відповідно до наказу по ОК II/348 вказувалося, що нормативним актом польової комендатури в Ніжині від 8 січня 1942 р. Баришівська районна управа переходить у підпорядкування

військової комендатури в Переяславі. Остання ж здійснювала управління відразу кількома районами. Голова місцевої управи отримав вказівку виконати цілий ряд заходів та передати статистичні матеріали в Переяславську комендатуру. Коменданта цікавила інформація за 18 пунктами, серед яких: час створення органів місцевого управління та поліції, наявність виданих попереднім німецьким керівником розпоряджень, шляхи сполучення, кількість колгоспів, наявність та становище євреїв (“Чи є ще жиди в районі? На всякий випадок вказується, що вихрещування жидів суворо заборонено) тощо” [189, арк. 1]. Ортскомендант пропонував звернутися за допомогою до Переяславської районної управи, оскільки, її “інформує довгий час в усіх питаннях комендатура Переяслава” [189, арк. 5]. У квітні 1942 р. Баришівська районна управа була підпорядкована польовій комендатурі, що дислокувалась у Яготині [189, арк. 58, 59, 60].

Ортскомендатури часто передислоковувалися. Так, ОК II (909) (V) вже на початку 1942 р. з району Дубно перевели до Ковеля [98, арк. 1], а ОК № I / 853 у Миколаєві вже наприкінці вересня 1941 р. була переведена до іншого місця, а відтак передавала справи ОК № I/272 (V) [232, арк. 11]. Рівень правонаступництва між двома військовими підрозділами був досить високий. Комендатура № I/272 (V) продовжувала працювати, видаючи практично ідентичні накази, що врегульовували як військові, так і суто цивільні справи.

Фельд- та ортскомендатури були комбінованими військово-територіальними органами окупаційного управління, до компетенції яких належали питання військового та господарського характеру, зокрема: відновлення зруйнованої господарсько-виробничої інфраструктури; охорона тилу та комунікацій від диверсій; контроль за військовими підрозділами та рухом військовослужбовців Вермахту; організація місцевої управлінської системи; врегулювання правових відносин у середовищі місцевого населення; налагодження фіскальної системи тощо. Питання взаємодії з органами місцевого управління належали до компетенції VII (адміністративних) відділів військових комендатур.

Не менш важливим завданням, яке покладалося на військові адміністрації, стала пропаганда. Особлива увага приділялася пропагуванню символів нацизму. У відповідному розпорядженні польової комендатури № 679 вказувалося: “Портрети Фюрера мають бути вивішені в гідному порядку: у районних шефів, посадників, у школах, громадських закладах, у кабінетах керівників підприємств, колгоспів, радгоспів”. Заборонялося приклеювати портрети А.Гітлера до будинків і стовпів. Портрети фюрера вручалися особам, що брали участь у боротьбі з партизанами і відзначилися особливо старанним ставленням до виконання службових обов’язків. Усі офіційні установи, школи, кінотеатри і т.п. прикрашалися прапором із нацистською свастикою.

Пропагандистськими брошурами “Під прапором слави”, “Нова Німеччина”, “Україна в жидівських лабетах” у першу чергу забезпечувалися вчителі, яких зобов’язували використовувати цей матеріал для проведення занять у школах. Ці ж видання розповсюджувалися серед відвідувачів кінотеатрів, працівників підприємств та установ [142, арк. 21].

З перших днів окупації військовою адміністрацією проводився комплекс заходів, спрямованих на реєстрацію населення, контроль за його пересуванням (навіть у межах невеликих адміністративних одиниць), виявлення немісцевих громадян та військовополонених.

Так, відповідно до наказу по польовій комендатурі № 675 (V) від 23 жовтня 1941 р. (місце дислокації – Вінниця) “Контроль військовополонених та тих, хто бродить по сільських шляхах” ортскомендатурам було наказано вимагати від районних управ надання поіменних списків усіх військовополонених з відпускними документами. У разі, якщо ці особи походили з іншої місцевості, вимагалось вказувати причини їхнього перебування в певному місці та доцільність використання для місцевого господарства. Усіх інших наказували відправити до місць постійного проживання. Їм видавалися відношення з вказівкою зареєструватися у відповідній ортскомендатурі. У виданих посвідченнях зазначалися анкетні

дані з приміткою “направляється в своє село для збору урожаю”. Водночас у документах зазначався факт лише тимчасового звільнення цих громадян з полону. Пред’явники цих довідок також мали з’являтися для реєстрації до ортскомендатур [209, арк. 1, 7].

З метою безперервного забезпечення підрозділів вермахту продуктами харчування були створені сільськогосподарські комендатури та інспекції. Саме вони “співпрацювали” з органами місцевого управління з метою максимальної заготівлі продуктів харчування, віддаючи при цьому відповідні накази [301, арк. 85, 89]. Вони ж забезпечували зберігання, транспортування та переробку сільськогосподарської продукції.

Військовому командуванню тилових районів групи армій “Південь” довелося займатися встановленням фіксованих цін та збором сільськогосподарської продукції. Так, відповідно до наказу відділу хліборобства Південної господарської інспекції від 31 серпня 1941 р. встановлювалися фіксовані ціни на яйця та приписи щодо їх доставки на збірні пункти. Організовували закупівлю та доставку яєць за погодженням із районним сільськогосподарським керівником “сільські кооперативи”, а в разі їх відсутності – сільські старости [111, арк. 1].

Аналогічні заходи здійснювались і щодо заготівлі молока та молочних продуктів. Господарствам, які перебували від найближчого збірного пункту більш як за 20 км, наказувалося доставляти масло домашнього виготовлення. За порушення наказу встановлювалося відповідне покарання – позбавлення майна та худоби [111, арк. 5].

Норми здачі молока були досить високими. Власник однієї корови за I квартал 1942 р. мав здати 100 літрів, а за II квартал – 150 літрів. За невиконання наказу передбачалося покарання сільських старост “за законами військового часу” [301, арк. 85]. Тому сільські старости намагалися виконати ці накази. До господарств осіб, які не виконували натуральних поставок, призначалися комісії, які проводили більш-менш об’єктивний розгляд справи

шляхом проведення контрольного доїння корови, огляду худоби ветеринарним спеціалістом [302, арк. 82].

На громадські та індивідуальні господарства покладался обов'язок здачі м'яса. Плани м'ясопоставок регулярно доводилися до керівництва районних управ, які, у свою чергу, розподіляли його по підлеглих господарствах. Відповідно до доведених планів встановлювались їхні обсяги, види продукції та її кондиційність. Так, заготівельні організації приймали рогату худобу вагою не менше ніж 120 кг, свиней – 60 кг, овець – 20 кг, курей – 1,0 кг, качок – 1,4 кг, гусей – 3,5 кг, індиків – 2,8 кг, кролів – 1,8 кг [197, арк. 1].

На польові комендатури покладалась організація збирання врожаю 1941 р. Так, в одній з постанов, виданих польовою комендатурою, що перебувала на Вінниччині, читаємо: “При огляді полів усіх районів Вінницької області, звільненої від противника, виявлено, що збір зернових культур проходить з малою інтенсивністю; в багатьох випадках зерно перезріло й осипається, а цукрові й тютюнові плантації поросли бур'янами”.

З метою успішного збирання сільськогосподарської продукції, підняття пару та посіву озимини керівник польової комендатури пропонував негайно приступити до збирання врожаю. Установлювалась і відповідна оплата праці. Селяни отримували сьомий сніп, який вважався лише авансом перед остаточним розрахунком після завершення збору врожаю. Одночасно встановлювались і штрафні санкції. Якщо збір урожаю був проведений незадовільно, то на весь виробничий колектив (колгосп) накладався грошовий штраф “на покриття понесених державою збитків”. Участь у зборі буряків оплачувалася цукром та гичкою для відгодівлі худоби. Лише за збір тютюну передбачалися грошові виплати. Сільським старостам наказувалося притягнути до цих робіт працездатне населення. Якщо на території громади мешкало єврейське населення, то воно мало працювати у повному складі.

Особи, які працювали неякісно, оголошувалися саботажниками. Їх покарання покладалося на сільську міліцію. “Сільській міліції, по вимозі голови, накладати штраф від 50 до 100 крб. на тих членів колгоспу, що

працюють недоброякісно, а осіб, які відмовляються від робіт без поважних на це причин, піддавати суворому арешту в ізольованому приміщенні терміном від 24 до 72 годин, а особливо злісних прогульників передавати комендатурі”, – зазначалося в постанові [110, арк. 48, 49].

Одним із надзвичайно важливих напрямів роботи окупаційної влади стала боротьба з інфекційними захворюваннями та забезпечення нормальної санітарно-епідемічної обстановки, що в умовах недавніх військових дій мала незадовільний, якщо не катастрофічний характер. Тому негайно вживалися заходи з відновлення мережі санітарно-епідемічних та ветеринарних закладів. З місць боїв прибиралися трупи людей та тварин. З цією метою використовувалися військовополонені та сільське населення. Для боротьби зі сказом здійснювався відстріл бродячих собак. Аби перешкодити поширенню такого захворювання як тиф, при районних та міських лікарнях створювалися комісії, які проводили відповідні профілактично-карантинні заходи.

Під керівництвом військово-медичних підрозділів комендатур відновили свою роботу лікарні та поліклініки. Надання медичної допомоги місцевому населенню отримало платну форму. Для цього встановлювалася окрема плата залежно від виду процедури – від 2 до 10 крб. Плата за надання стоматологічної допомоги становила суму від 3 до 20 крб. Передбачалося, що військовополоненим, інвалідам, непрацездатним та особам, які не мають коштів, медична допомога буде надаватися безкоштовно. Послуги з відвідування вдома вагітних жінок та інфекційних хворих, прийому пологів, надання допомоги при травмах та екстрених випадках також надавалися безкоштовно [334, арк. 7].

До боротьби з партизанським рухом та диверсіями, до охорони залізниць залучалося місцеве населення. Так, відповідно до наказу по ортскомендатурі І/567 у березні 1942 р. сільському населенню Синельниківського району було наказано охороняти залізницю від диверсій. Охорона здійснювалася вдень і вночі. Зброя “охоронцям” не видавалася. Охоронний пост складався з 3 осіб. На лівому рукаві вони носили білу пов’язку з печаткою сільської управи.

Графіки зміни постів розробляв староста. Якщо на території посту все ж вчинялася диверсія, то весь склад посту мав бути повішений [134, арк. 123].

Одночасно із застосуванням репресивно-каральних методів окремі німецькі коменданти намагалися “простимулювати” активність місцевого населення у виявленні зброї та амуніції, радянських солдатів та офіцерів, актів саботажу та запланованих акцій протидії окупаційній владі за рахунок обіцянок виплати винагороди в розмірі 10000 крб. [332, арк. 1].

Військові коменданти зверталися до місцевого населення, наказуючи йому взяти активну участь у боротьбі з партизанами. Людям пригадували ті кривди, яких вони зазнали від радянської влади [195, арк. 7].

Уживалися й більш дієві заходи, які мали підштовхнути місцеве населення до боротьби з партизанським рухом. Так, відповідно до службового оголошення польової комендатури, що перебувала в Кіровограді від 12 листопада 1941 р., повідомлялося, що все місцеве населення зобов’язується взяти активну участь у боротьбі “проти більшовизму”. “Хто ухилятиметься від цього обов’язку, буде вважатися прихильником більшовизму та відповідно знищуватися”, – зазначалося в оголошенні.

Військовий комендант розробив і ряд конкретних заходів, які упорядкували участь місцевого населення в боротьбі з партизанами. Для цього кожна окрема сільська громада зобов’язувалася самостійно “давати відсіч усім нападам та намірам з боку партизанів”.

Мешканці, які знали про існування партизанів чи прихованої зброї, зобов’язувалися негайно повідомити про ці факти до найближчої військової установи або сільському старості чи керівництву служби порядку. Комендант попереджав: “Хто цього не зробить, буде покараний смертю”. Сільські старости зобов’язувалися створювати пости попередження, які в разі виявлення партизанів повідомляли органи влади [124, арк. 1].

Значна увага з боку військових комендатур приділялася поверненню привласненого місцевим населенням майна колишніх радянських організацій та установ, а також власності громадян, які евакуювалися. “Наказується всім,

хто в цей час має у своєму користуванні не приналежне йому майно, незалежно від того, в який спосіб це майно дісталось до теперішнього користувача, – подати впродовж 10 днів до Міського Самоврядування список усього бувшого безгосподарного майна, що є тепер у тимчасовому користуванні”, – зазначалося в обов’язковій постанові фельдкомендатури. Особи, які добровільно здавали майно, звільнялися від покарання, а ті, хто не бажав добровільно повернути привласнені речі, оголошувалися грабіжниками і підлягали суворому покаранню [124, арк. 10].

Усім “чесним громадянам”, які володіли інформацією про майно, яке перебувало в незаконному користуванні, пропонувалося повідомити про це в органи влади. Постанова вступала в силу з дня її оголошення. Майно, що належало радянським органам управління та Червоній армії, оголошувалося, власністю Вермахту [327, арк. 1].

Однією з важливих проблем, яку намагалися розв’язати сільські управи стало повернення майна, відібраного свого часу у громадян радянською владою. Так, на засіданні Баришівської сільської управи 12 жовтня 1941 р. було розглянуто 25 відповідних заяв, які стосувалися повернення будинків. Заявниками виступали і нащадки тих осіб, які у свій час були позбавлені належної їм власності [186, арк. 7].

До подібних заходів органів місцевого управління військові установи ставилися негативно. Досить оперативно керівниками військових комендатур було видано розпорядження, відповідно до якого повернення майна колишнім власникам суворо заборонялося. Населенню, яке у свій час постраждало від дій радянської влади, обіцяли розв’язати цю проблему в майбутньому, після видання відповідних законів [329, арк. 1]. Таким чином, процедура передачі майна навіть у “тимчасове користування” не була позитивно сприйнята військовим командуванням.

Міркування керівників військових комендатур у цьому дражливішому для людей питанні пояснюються кількома чинниками. По-перше, не було нормативно-правової бази, на основі якої можна було провести саму

процедуру майнового перерозподілу. По-друге, незважаючи на пропагандистські гасла “визволення з-під влади більшовизму”, німецьким управлінцям були чужими біди людей, які зазнали переслідування з боку радянської влади. По-третє, частина відібраного майна вже була усупільнена і перебувала у власності колишніх радянських господарств та установ, експлуатація яких давала німецькій адміністрації необхідні матеріальні ресурси.

За наказами військових комендатур органами місцевого управління було організовано контроль за пропискою населення та його паспортизацією. Так, усі мешканці Полтави, які не мали паспортів, але були прописані в подвірних книгах, разом із двома свідками отримали наказ з’явитися до Української служби порядку. Особи, які мали тимчасові дозволи на право перебування в Полтаві, мали продовжувати строк їх дії в міській управі. Окрім наявності паспорта, усі мешканці Полтави зобов’язувалися прописатися в подвірних книжках [93].

За вказівками військового командування районні управління та сільські старости проводили реєстрацію всього наявного населення. Для цього спеціально призначені реєстратори обходили всі господарства. Особи, які ухилялися від реєстрації, підлягали покаранню. Довідка про проходження реєстрації ставала основним документом, який давав право на проживання в даному районі [301, арк. 9].

Після утворення РКУ військові комендатури залишалися на цій же території, займаючись типовими мілітарними функціями з охорони армійського тилу та відповідних комунікацій. Статус військових комендатур цього періоду засвідчують накази по гарнізону Миколаєва за 1941 – 1942 рр. Так, відповідно до “Пам’ятки для гарнізону Миколаєва”, військовослужбовцям наказувалося не мати близьких стосунків із місцевим населенням, оскільки це розглядалося як дії, що шкодили вермахту. Спілкування військовослужбовців із місцевим населенням допускалося тільки за службової необхідності. Солдатам та офіцерам вказували, що вони

перебувають у ворожій країні, а тому “спілкування з місцевими жінками є принизливим”. Військовослужбовців попереджували про необхідність дотримання довірених їм відомостей щодо можливих дій влади проти цивільного населення. За порушення встановлених приписів накладалися відповідні покарання [232, арк. 47].

На пропускні пункти вермахту покладалися завдання контролю за перетином кордону між Райхом (або Генерал-губернаторством) і РКУ. Один із таких пропускних пунктів був утворений 1 листопада 1941 р. при польовій пошті № 30719 в Ровно. Пункт призначався і для цивільних осіб, які безпосередньо у “військових або оборонно-промислових інтересах” перетинали лінію державного кордону [556, арк. 56 зв.]. На початку квітня 1943 р. контрольні-пропускні пункти в Києві та Ровно були ліквідовані. У віданні вермахту залишився тільки один контрольні-пропускний пункт у районі Здолбунова [564, арк. 73].

Командування військових частин, розташованих у РКУ, сприяло вербуванню робочої сили до Райху. Так, в одному з особливих розпоряджень Головного командування вермахту наказувалося здійснити перевірку доцільності застосування робочої сили у військових частинах. Передбачалося, що інформація про всю виявлену незадіяну робочу силу буде передана службам праці гебітскомісаріатів [556, арк. 56 зв.].

Військовим частинам, німецьким військовим службовим інстанціям та окремим солдатам, що перебували в зоні відповідальності адміністрації РКУ, заборонялося звертатися до органів українського місцевого управління, а також підтримувати з ними будь-який безпосередній зв'язок. Зазначені дії могли здійснюватися лише через установи гебітскомісаріатів [232, арк. 146 зв.]. Службові відносини між установами Вермахту і адміністрацією РКУ могли здійснюватися лише через райхскомісара [556, арк. 42 зв.].

Військові комендатури, розташовані на території РКУ, брали активну участь в організації та проведенні сезонних сільськогосподарських робіт, у посівних та збиральних кампаніях. Так, командування фельдкомендатури,

розташованої в Миколаєві, відрядило три групи військовослужбовців у гебітскомісаріати “Новий Буг”, “Велика Олександрівка” та “Миколаїв”. Вони мали штатне озброєння, забезпечувалися всім необхідним для умов несення служби в польових умовах і потрапляли в службове підпорядкування керівника відділу “Продовольства та сільського господарства” генеральної округи “Миколаїв”. На місцях ними опікувалися окружні сільськогосподарські керівники, які й визначали терміни повернення солдатів до місць постійної дислокації [232, арк. 148].

У підпорядкуванні військових комендатур залишалася частина таборів військовополонених, що перебували на теренах РКУ. У відповідних наказах по фельдкомендатурах містилася велика кількість вказівок щодо попередження втеч і таємних змов військовополонених, встановлювалися правила, що регламентували використання військовополонених на певних роботах тощо [232, арк. 120].

У межах своєї компетенції військові коменданти часто в обхід гебітскомісаріатів продовжували віддавати вказівки органам місцевого управління. Так, відповідно до отриманого наказу районні керівники гебітскомісаріатів Полтавщини одержували вказівки щодо військовополонених. Ними визнавалися усі чоловіки, які свого часу були призвані до Червоної армії. До цієї категорії осіб належали звільнені з полону й тимчасово відпущені додому. Керівників органів місцевого управління зобов'язали скласти списки на цих осіб та передати їх до найближчої комендатури для відправки в табір військовополонених. Виняток становили особи, які перебували на службі в поліції та органах місцевого управління. Усі військовополонені, які ухилилися від включення до списків та не були відправлені до таборів, визнавалися саботажниками [243, арк. 27].

Витяги з розпоряджень головного командування окупаційними військами в Україні систематично друкувалися в збірниках нормативних актів РКУ, які направлялися для керівництва німецьким органам влади. Так, відповідно до одного з подібних розпоряджень заборонялося вирубувати

насадження поблизу залізниць та придорожніх споруд, що пов'язувалося з необхідністю захисту комунікацій від снігових заметілей [556, арк. 4].

Водночас військові та цивільні управління намагалися співпрацювати та спільно розв'язувати службові завдання, використовувати наявну матеріально-технічну базу. Так, у наказах по фельдкомендатурі, що розташовувалася в Миколаєві, вказувалося на можливість підтримання зв'язку вищим армійським тиловим командуванням в Україні через радіостанцію генерального комісаріату [232, арк. 43].

Між військовими комендатурами та цивільними адміністраціями узгоджувалися навіть питання організації полювання. У всякому разі розпорядженнями райхскомісара для кожної з окупаційних структур передбачалося створення власних місць полювання [232, арк. 57]. Так, у наказі по фельдкомендатурі Миколаєва вказувалося, що “райхскомісар для України опублікував тимчасові правила полювання. Як основа вони містяться в наказі від 6 грудня 1941 р.”. До наказу додавався і текст нормативного акту райхскомісара [232, арк. 77].

У компетенції райхскомісара перебували питання виплати заробітної плати та збору податків від цивільних осіб, які працювали в установах Вермахту. Так, відповідно до наказу № 41 по фельдкомендатурі № 193 (м. Миколаїв) наголошувалося на необхідності сплати прибуткового податку та соціального збору у фінансові установи органів місцевого управління. При цьому комендант посилався на відповідне розпорядження райхскомісара від 21 жовтня 1941 р. [232, арк. 94].

Військові комендатури під час перебування на території РКУ мали право створювати власні поліційні підрозділи, особовий склад яких набирался з місцевого населення. Військова комендатура Миколаєва вже в січні 1942 р. розпочала набір у допоміжну поліцію, що охороняла об'єкти, на які поширювалася компетенція Вермахту [232, арк. 72].

З приходом до влади цивільної адміністрації РКУ її представники на місцях часто розпочинали свою діяльність із нагромадження інформації про

підлеглу їм територію. Незважаючи на той факт, що ці райони перебували в підпорядкуванні військового керівництва майже рік, це не стало причиною передачі всієї необхідної інформації від фельд- та ортскомендатур. Так, районне керівництво Олешківського району (Херсонська область) отримало вказівку відповідного гебітскомісара про підготовку інформації, що складалася з 24 пунктів, і містили найрізноманітніші питання – від ставлення місцевого населення до німецької влади до наявних у районі шкіл та органів юстиції [342, арк. 24]. Збиралися також і відомості про кількість зайнятих на підприємствах та установах працівників [210, арк. 1].

Остання обставина викликає певні питання, адже військова адміністрація “господарювала” в цих місцях майже рік, і за цей час мала зібрати всі необхідні статистичні дані. Окрім того, військові комендатури залишалися на цій же території, а тому існувала можливість отримання інформації від військових управлінців. Очевидно, під час переходу відповідних територій до цивільної адміністрації командування військових комендатур не передавало всієї необхідної інформації своїм наступникам. правонаступництво у стосунках між військовою та цивільною владою лише на словах та на шпальтах місцевих газет виглядало безхмарним.

Неузгодженість і тертя між двома адміністраціями спостерігалось і під час розв’язання багатьох інших проблем, наприклад, пов’язаних зі збором трофейного майна та озброєння, що залишилося на місцях колишніх боїв. Так, 10 листопада 1942 р. (через два з половиною місяці після приходу до влади), керівник гебітскомісаріату “Переяслав” видав наказ про збирання військової амуніції та озброєння “повсюди ще розкиданого по району”, і складання відповідних списків [198, арк. 10]. Але аналогічні накази у свій час видавалися й військовою адміністрацією. Відповідна територія району перебувала в її компетенції майже рік. Цивільна адміністрація фактично розпочала свою діяльність із дублювання розпоряджень, у свій час, вже прийнятих військовими.

Ряд заходів військової адміністрації на рівні окремих гебітскомісаріатів взагалі переглядався. Така ситуація склалась у сфері медичного обслуговування місцевого населення. Якщо за часів перебування під владою військової адміністрації окремі категорії місцевого населення звільняли від плати за надання медичної допомоги, то цивільною адміністрацією РКУ було встановлено, що “перехожі, військовополонені та інше нужденне населення, що бідують унаслідок війни, мають право в лікарнях та поліклініках лікуватися безкоштовно, але це ні в якому разі не є системою і стосується лише населення, що тимчасово перебуває в даному населеному пункті й абсолютно не має змоги на платне лікування” [279, арк. 2].

Досить часто цивільна адміністрація відмовлялася вживати певних заходів, умотивовуючи свої рішення тим, що це свого часу мала зробити військова влада. Так, керівник гебітскомісаріату “Сміла” в жовтні 1942 р. відмовився надати компенсації особам, що постраждали від дій радянських партизанів. В окремих селян та поліцаїв були спалені будинки. Гебітскомісар вказав при цьому, що “оскільки це сталося в жовтні 1941 р., із сум цивільного управління не можуть бути відпущені кошти. У той час діяло військове управління”. Водночас він погодився виплатити компенсацію за збитки, завдані партизанами у період існування цивільної адміністрації [358, арк. 28].

Думку про наявність певних непорозумінь між військовими й цивільними адміністраціями та чіткого, безперервного правонаступництва можна підтвердити і тим фактом, що практично в усіх регіонах, де влада перейшла до органів управління РКУ, відразу після помпезних святкових заходів розпочиналася чистка місцевого управлінського апарату, змінювалися принципові підходи до організаційних основ побудов поліційних підрозділів, судової та правової систем тощо.

Отже, першими німецькими управлінськими структурами, яким довелося розв’язувати проблеми “упокорення” краю та врегульовувати відносини в місцевому суспільстві, стали комендатури Вермахту. Саме цим інституціям належала вся повнота влади та управлінсько-розпорядчі функції.

Після передачі повноважень цивільній адміністрації РКУ комендатури Вермахту продовжували залишатися на цій же території, виконуючи функції військово-адміністративних органів влади.

3.2. Адміністративна правотворчість військового керівництва тилу групи армій “Південь” у сфері формування органів обласного управління

У системі органів влади окупованої України простежується тимчасовий управлінський елемент, який свідчить про високий рівень правотворчості німецьких місцевих військових керівників. Не маючи чітких уявлень і готових “рецептів” на всі випадки життя, військове командування часто вимушене було йти на експерименти, що супроводжувалося певними ризиками. Саме таким продуктом адміністративної правотворчості стали обласні управи, створені в період літніх місяців 1941 р. та передані цивільній владі РКУ. Проіснували обласні управи до кінця 1941 р. – початку 1942 р.

Наявні документи дають підстави стверджувати, що в період літа-осені 1941 р. керівництвом фельдкомендатур було створено обласні управи в Луцьку, Ровно, Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську та Кіровограді.

Найменше залишилося документальних відомостей про діяльність Кіровоградської обласної управи. У цьому регіоні простежуються лише окремі факти, пов’язані зі спробами формування вказаного органу влади. Обласний орган управління був створений в адміністративному центрі Кіровоградщини в серпні 1941 р. Часові межі існування цієї обласної управи залишаються невідомими, але факт відсутності документальних матеріалів, які б засвідчили її діяльність після серпня 1941 р., дозволяє твердити про доволі швидке скасування відповідного рішення німецької військової влади.

Серед напрямів роботи Кіровоградської обласної управи відомий лише “освітній” сегмент. Так, у серпні 1941 р. в райони області були направлені представники обласної управи, перед якими було поставлене завдання

підготовки до нового навчального року. Для цього вони повинні були вжити ряд організаційних заходів [221, арк. 2].

Керівництво обласної управи в Кіровограді спробувало організувати контроль над процесом створення районних органів влади. Про це свідчить звернення голови Устимівської районної управи на ім'я голови обласної управи від 8 вересня 1941 р., з проханням надіслати роз'яснення [219, арк. 1].

Наявні архівні документи дають підстави стверджувати, що обласні управи виступали як посередники між фельдкомендатурами і районними (міськими) управами. Голови районних управ зверталися до обласного керівництва з проханнями сприяти отриманню від німецької влади певних дозволів. Так, голова районної управи в Торчині 1 серпня 1941 р. звернувся до обласної управи в Луцьку зі зверненням, у якому повідомив про факти масового привласнення місцевим населенням майна колишніх радянських установ та просив сприяти отриманню від німецької влади “для Торчинської міліції дозволу на проведення в Торчині ревізії в населення для відбирання нагробованого майна” [101, арк. 14].

Під керівництвом польових комендатур обласні управи здійснювали адміністративно-територіальне облаштування підлеглих їм територій. Певне уявлення про особливості цього процесу на Волині дає наказ голови обласної управи в Луцьку від 18 липня 1941 р. № 371, надісланий головам експозитур обласної управи, посадникам міст Луцька, Ковеля, Володимира, а також районним керівникам. Керівники місцевих органів управління отримали чіткі вказівки щодо майбутнього адміністративного влаштування в області. У документі зокрема зазначалося, що адміністративно-територіальний устрій лишається таким же, як і за радянської влади. Категорично заборонялося самостійно, поза погодженням з обласною управою здійснювати поділ сіл та селищ на дрібніші адміністративні одиниці. Як можна пересвідчитися з тексту цього документа, голови районних управ мали певні повноваження щодо співпраці з поліційними органами, хоча цю сферу владного будівництва також контролювали німецькі управлінці [100, арк. 3].

Обласна управа діяла в Ровно. За рівнем компетенції та змістом і спрямуванням вона суттєво не відрізнялася від аналогічних установ. Обласною управою віддавалися накази головам районної ланки управління. Так, 18 серпня 1941 р. голови районних управ отримали повідомлення про створення Ровенського обласного інспекторату протипожежної охорони. У повідомленні містилися й конкретні вказівки щодо організації районних протипожежних установ [339, арк. 1, 2].

У середині липня 1941 р. під безпосереднім контролем Ровенської обласної управи створювалися районні та сільські управи. Відповідно до отриманих інструкцій районна управа складалася з голови, заступника та секретаря. Планувалося створення при районних управах адміністративного, господарського, освітнього, технічного відділів, а також відділу суспільної опіки. Їх очолювали референти. Аналогічні управлінські структури створювалися і в селах. Проте відділів у сільських управах було менше: господарський, шляховий, освітній та суспільної опіки. Для підтримки порядку в районах створювалася “народна міліція” на чолі з комендантом, яка підпорядковувалася повітовій команді міліції. По селах організовувалися “станції народної міліції” [338, арк. 9 – 11].

1 серпня 1941 р. була створена Вінницька обласна управа. Відповідно до наказу № 1 від 9 серпня 1941 р. оголошувалося про формування цього органу влади, до складу якого входили відділи: адміністративний, шкільний, фінансовий, агрономічно-зоотехнічний, технічно-шляховий, торговельно-промисловий, планово-статистичний, землевлаштування, санітарно-медичний, водний і лісовий, соціального забезпечення, страхування, зв’язку та міліції [118, арк. 1, 2]. Головою управи був Сидір Берnard 1878 р.н., за спеціальністю інженер-будівельник [120, арк. 11].

Обласна управа намагалася зберегти майно установ, які перебували в її підпорядкуванні. З цією метою, реагуючи на незаконні дії окремих груп, громадян обласна управа зверталася до Вінницької міської народної міліції з пропозиціями вжити заходів до припинення злочинства [114, арк. 11].

Працівники обласної управи керувалися “Правилами внутрішнього трудового розпорядку”, які регламентували питання прийому на роботу, умови праці, тривалість робочого часу тощо. Заборонявся протекційний прийом на роботу. Працівники, які вчиняли порушення трудової дисципліни, підлягали покаранням, зокрема таким як “відповідальність перед ФК – зменшення заробітної плати, звільнення з посади і тюрма”, а також перед головою управи – “штраф 50 крб. і переміщення” [118, арк. 63 – 65].

З особливою прискіпливістю німецькі урядовці ставилися до призначень працівників місцевих органів влади. Їх минуле постійно перевірялося та уточнювалося. Процедура призначення також мала складний характер. Так, керівник сільськогосподарського відділу Вінницької обласної управи звернувся до її керівництва з проханням затвердити на посаді завідувача Липовецької МТС, якого рекомендував голова районної управи. У свою чергу голова обласної управи звернувся з відповідним поданням до польової комендатури [107, арк. 36, 37].

Керівництво обласної управи у своїй практичній діяльності постійно консультувалося з військовими властями, запрошуючи певні дозволи на вчинення управлінських дій. Так, для отримання приміщення, у якому розміщувалися відділи управи, її керівництву довелося звернутися з погодженням до міського коменданта, після надання дозволу – до командира військової частини, яка займала частину цього будинку, і лише після цього – знову до коменданта [112, арк. 5, 7,8].

Обласна управа зверталася до фельдкомендатури навіть із дріб’язкових питань. Так, до комендатури надходили заяви про відпуск сільській громаді 200 літрів пива та 1 кг дріжджів для святкування відкриття церкви, а також 4 літрів спирту одному зі співробітників управи для відзначення обряду хрещення дітей [112, арк. 9, 10].

Значна частина нормативних актів, виданих обласною управою, виходила з формулюваннями “На підставі розпорядження Німецького командування з метою...”, “Вінницька обласна управа постановляє...”

[113, арк. 28], що вказує на характер субординації німецьких військових та цивільних обласних органів влади.

Перехід частини Вінниччини під контроль румунської влади порушив налагоджені господарські зв'язки та міжрайонну виробничу кооперацію. Тому обласна управа звернулася до німецького командування з проханням надати дозвіл на відкриття млинів у ряді населених пунктів у Джулинському районі, який перебував під контролем німецької адміністрації [112, арк. 14].

У структурі обласної управи (станом на січень 1942 р.) перебували відділи: адміністративний, фінансовий, технічно-шляховий, планово-статистичний, торговельно-промисловий, медично-санітарний, освіти та соціального забезпечення. Існували також сільськогосподарське управління та управління вузькоколійною залізницею [116, арк. 4, 5].

Фактично це була типова господарсько-управлінська структура, уповноважена німецькою владою на відновлення зруйнованої виробничої інфраструктури, збір місцевих податків тощо. Одним із перших нормативних актів, виданих Вінницькою обласною управою, стала постанова про порядок помолу зерна. Встановлювалися сорти борошна та натуральна оплата за користування млинами [115, арк. 9]. Цього ж дня обласна управа ухвалила постанову про організацію осінніх польових робіт, виконання яких покладалося на районних агрономів та керівників громадських господарств (колгоспів) [115, арк. 6]. Ця постанова була продубльована відповідно до розпорядження окружного сільськогосподарського керівника.

Як видно з документів, керівництво обласної управи намагалося якимось чином зацікавити селян у якісному збиранні врожаю осені 1941 р. та посівної кампанії. Тому у зверненні до німецьких урядовців голова управи намагався переконати їх у необхідності надання чітких установок щодо організації робіт та нормального ставлення до місцевого населення [109, арк. 10].

У компетенції обласної управи перебували питання збору місцевих податків. На теренах Вінницької області запроваджувався збір національного (загальногромадянського) та поземельного податків.

Національний податок у розмірі 3 німецьких марок (30 крб.) сплачували всі мешканці області віком від 18 до 60 років (жінки – до 55 років). Від сплати податку звільнялися особи, які не досягли 18 років, інваліди та особи, які постраждали від репресій радянської влади.

Поземельному податку підлягала вся земля, що перебувала в користуванні громадян, організацій та установ, які займалися сільським господарством. Розмір податку – 5 німецьких марок (50 крб.) з 1 га. Від сплати податку звільнялися непрацездатні особи. Про осіб, постраждалих від дій радянської влади, обласна управа не згадує [115, арк. 1, 2].

Управа контролювала ціни на товари, які виготовлялися місцевими підприємствами. Їх керівники зобов'язувалися доводити рівень встановленої собівартості виготовлених товарів. За невиконання постанови встановлювалася “карна відповідальність” [115, арк. 22].

У своїй практичній діяльності обласна управа використовувала частину радянських правових актів. Так, розпочавши організацію вирощування та зберігання сортового насіння, обласна управа наказала керуватися радянськими стандартами [115, арк. 10].

Ще одним із напрямів діяльності обласної управи стала боротьба з поширенням інфекційних та небезпечних захворювань. У зв'язку з цим запроваджувався ветеринарно-санітарний контроль та оголошувалися карантинні заходи [115, арк. 16, 17].

Певна увага приділялася соціальному забезпеченню місцевого населення [123, арк. 2, 3]. Інструкцією обласної управи передбачалося, що ця допомога буде встановлена непрацездатним членам родин, які потерпіли від дій більшовиків, інвалідам праці. Цій категорії населення виплачувалася допомога або ж їх відправляли до будинків інвалідів. Виплати становили 100-150 крб. на місяць. На забезпечення не ставився колишній радянський актив, члени партії та євреї [128, арк. 2, 3].

Обласній управі довелося розглядати велику кількість заяв громадян, які просили вирішити питання про повернення майна, надання допомоги тощо.

Серед заяв були й колективні звернення, у яких звинувачували односельців у злочинах, вчинених ними за радянської влади. У цьому випадку керівництво обласної управи зверталося до “німецького гестапо”, повідомляючи про ці факти та мотивуючи свої звернення тим, що в заявах “є ознаки тяжкого звинувачення” [119, арк. 5, 49].

Аби вжити заходів щодо порушників, голова обласної управи постійно звертався до військової комендатури. Так, в одному з подібних звернень зазначалося, що необхідно віддати відповідні вказівки комендатурі м. Хмільника про вжиття належних заходів до директора Уладівського цукрозаводу – агронома п. Браницького, який дозволяв собі самовільні дії, а саме проводив обшуки в селян, звільняв призначених районною управою робітників без відповідного погодження [107, арк. 15].

Інколи створення нових управлінських органів ініціювалося працівниками органів місцевого управління. Так, 26 вересня 1941 р. до Вінницької обласної управи надійшло звернення “ініціативної групи працівників контролю” з пропозицією утворити орган держконтролю. Ініціативна група мотивувала це тим, що новоутворені органи управління потребують перевірки роботи адміністративних і торговельно-промислових закладів та постійного нагляду щодо правильного виконання ними службових завдань нового уряду. На заяві ініціативної групи містилася резолюція голови управи: “Скласти доповідь до фельдкомендатури про необхідність цього контролю та його функції” [119, арк. 53].

У багатьох нормативно-правових актах, виданих органами місцевого управління, проводилися аналогії та порівняння з радянським минулим. Так, у постанові Вінницької обласної управи про боротьбу із самогонварінням поряд із заборонаю вчиняти відповідні дії зазначалося: “[...] виготовлення самогону ще не набуло таких широких розмірів, які в минулому були при більшовицькій владі, коли майже в кожному селі селяни гнали самогон, пиячили, робили бійки і різні хуліганства...” [119, арк. 58]. Як бачимо, обласна управа намагалася перекласти на радянську владу відповідальність

за розбещення українського селянства, оскільки звичка “гнати самогон” йшла саме звідти. Подібні мотиви зустрічаємо в нормативних актах інших управ.

Здебільшого обласна управа займалася вирішенням місцевих господарських проблем. Так, у жовтні-грудні 1941 р. нею було видано низку нормативних актів, зокрема постанови “Про встановлення цін на товари та продукти”, “Про заборону виготовлення самогону”, “Про сортонасіньтрест”, “Про будівництво глиноцементного заводу в Турбові”, “Про організацію салотопок і боєнь”, “Про встановлення цін на крам з ненормованими цінами”, “Про упорядкування керівництва промисловістю на Вінниччині”, “Про персональні пенсії”, “Про базарну торгівлю та установа бazarного збору”, “Про охорону громадських та державних лісів”, “Про впорядкування роботи підприємств громадського харчування по Вінницькій області”, “Про упорядкування фондів заробітної платні та адмінвидатків” [115, арк. 19, 20].

Обласна управа намагалася надати допомогу військовополоненим через звернення до фельдкомендатури з проханнями звільнення з таборів окремих осіб. Мотивація була різною, але переважали прохання звільнити бранців у зв’язку з “необхідністю забезпечити господарства кваліфікованими спеціалістами”.

Голова управи часто звертався до фельдкоменданта з проханням допомогти у звільненні конкретних військовополонених, умотивовуючи свої прохання тим, що ці люди були потрібні як фахівці. Відомі й більш масштабні звернення. Так, 21 жовтня 1941 р. було надіслане відповідне звернення з проханням звільнити 100 військовополонених з Київської області, оскільки “їх положення з наступним холодом надзвичайно важке, всі вони майже босі і роздягнуті” [108, арк. 53].

8 листопада 1941 р. голова Вінницької обласної управи звернувся до фельдкомендатури з проханням звільнити з табору військовополонених 10 мешканців села Біскупки, зазначивши, що ці особи “дуже потрібні в селі, між ними є фельдшери, касири та інші спеціалісти, за благонадійність їх

ручається сільська управа, а тому Обласна Управа просить Вашого дозволу на звільнення їх з полону” [108, арк. 123].

Відомі й інші спроби впливу на долю військовополонених. Так, голова Вінницької обласної управи звернувся до місцевого населення з відозвою, у якій повідомив про час та маршрут конвоювання, запропонувавши розкладати на шляху продукти харчування та воду. Ці дії розглядалися як “громадянський обов’язок” [114, арк. 240].

Обласна управа намагалася захистити місцеве населення від дій окупаційних військ. Так, в одному зі звернень до фельдкомендатури повідомлялося про грабіжницькі дії угорської військової частини, солдати якої “пограбували колгосп та побили людей”. Обласна управа просила німецьких військових захистити людей від насильства [108, арк. 173].

Керівництво управи займалося налагодженням медичної допомоги місцевому населенню. Так, 7 листопада 1941 р. голова Вінницької обласної управи видав наказ, відповідно до якого впорядковувалося надання медичної допомоги при пологах. Як видно з тексту наказу, ситуація в цій сфері була справді катастрофічною. У зв’язку цим пропонувалося зменшити плату за надання медичної допомоги при пологах в умовах стаціонарних медичних установ, заборонити приймати пологи особам без медичної освіти та притягувати таких осіб до відповідальності, а також проводити роз’яснювальну роботу серед населення про небезпеку звернення за допомогою до некомпетентних осіб та знахарів [118, арк. 98].

Підвищеної уваги потребувало підтримання належної санітарно-епідеміологічної обстановки. Для покращення цієї важливої сфери обласна управа видала постанову про відкриття лазень. Районні та сільські управи зобов’язувалися відремонтувати лазні, забезпечити їх паливом та встановити дезкамери [118, арк. 138].

Владні повноваження Вінницької обласної управи при обов’язковому погодженні з фельдкомендатурою поширювались і на районні та міські управи. Обласна управа створювала та реорганізовувала відповідні

територіальні органи управління. Так, відповідно до наказу № 75 від 1 листопада 1941 р. було утворено Вінницьку міську управу. Відповідно до цього наказу у Вінницькій міській управі утворювалися аналогічні обласній управі відділи, служби та штатні розписи [118, арк. 102]. На початку 1942 р. було видано наказ про збільшення розміру заробітної плати Вінницькому міському голові на 25% [116, арк. 2].

Обласна управа затвердила тимчасові судові установи. Так, відповідно до подання Гайсинської міської управи наказом по обласній управі № 97 від 1 грудня 1941 р. було затверджено персональний склад Гайсинського тимчасового міського суду (суддя, секретар, помічник секретаря, судовий виконавець та судовий слідчий” [118, арк. 133].

Вінницька обласна управа працювала і в 1942 р., коли вже було створено генеральну округу “Житомир”. Наприкінці 1941 р. низку працівників Вінницької обласної управи направили на роботу в установи м. Житомира [126, арк. 4, 5]. У цей же час голова обласної управи також отримав наказ виїхати на роботу в м. Житомир [126, арк. 23]. Дехто бажав змінити місце роботи добровільно. Серед них відомий В.О.Серафимович, за професією педагог, начальник обласного відділу освіти [126, арк. 39]. Більшість колишніх працівників обласної управи мали заповнити вакансії в німецьких органах управління [126, арк. 40].

У середині січня 1942 р. відбулося скорочення штатного розпису Вінницької обласної управи у зв’язку зі “зменшенням обсягу роботи”. Частина працівників відправили у відпустки на 8-12 днів. У лютому 1942 р. розпочалася процедура ліквідації обласної управи [126, арк. 13, 28, 36].

1 березня 1942 р. Вінницька обласна управа була ліквідована. Для проведення відповідної процедури створювалася ліквідаційна комісія. Встановлювався і термін її роботи – до 8 березня 1942 р. [116, арк. 40].

Незважаючи на активну роботу обласної управи з налагодження місцевого господарства та виробництва, далеко не скрізь вона була поставлена належним чином. Так, у грудні 1941 р. торговельно-промисловий

відділ Вінницької обласної управи провів перевірку діяльності райспоживспілок. Було виявлено цілковиту безгосподарність та низку недоліків. Не були вирішені питання обліку майна та звітності. У деяких сільських споживчих товариствах не провели навіть первинної інвентаризації. У занедбаному стані перебувала система громадського харчування, торгівлі та заготівельних організацій.

Відповідно до виявлених недоліків керівництво обласної управи запропонувало зобов'язати оргбюро Вінницької облспоживспілки негайно здійснити кадрові перестановки в оргвідділі облспоживспілки та вжити найближчим часом інтенсивних заходів до належної організації роботи системи споживкооперації [116, арк. 6].

Не завжди ефективно працювали й підпорядковані районні управи. Так, у зверненні голови обласної управи до німецького керівництва зазначалося: “При проведенні наради голів районних управ, яка відбулася в Вінниці 4 жовтня ц/р., з доповіді голови Теплицької районної управи було ясно, що цей пан не може керувати районом, це стало зрозумілим з його звіту, де були дані дуже мізерні показники: 10% засіяної площі проти плану, порожня каса в районі, не виплата вчителям і т. інш.” [108, арк. 22].

Ще гіршою була ситуація в соціальній сфері. Так, відповідно до доповідної записки директора одного з дитячих будинків, підпорядкованого Дашівській районній управі, у закладі склалася катастрофічна ситуація щодо забезпечення дітей продуктами харчування, одягом та опаленням. Дашівський районний фінансовий відділ у жовтні – листопаді 1941 р. видав на харчування більш як 200-т дітей 1600 крб., хоча відповідно до затвердженого кошторису заклад мав отримувати 24000 крб. на місяць. Заборгованість із заробітної плати сягала 3 місяців [108, арк. 27].

Незадовільними виявились і підсумки збирання врожаю 1941 р. Так, у деяких районах області виконання плану збирання буряків становило 1 – 2 %. У зв'язку з цим голова обласної управи в черговий раз звернувся до німецького керівництва з пропозиціями покарати винних та вжити заходів до

стимулювання роботи селян: надати право відкриття млинів на довший термін та видати буряк для відгодівлі худоби [108, арк. 28].

Водночас досвід діяльності обласних управ, їх функціонування впродовж кількох місяців у структурі органів влади РКУ призводить до певних правових конфліктів та свідчить про їхнє поступове перетворення на регіональні органи влади. Так, наприкінці 1941 р. стався конфлікт між Вінницьким гебітскомісаріатом та обласною управою. Приводом до цього стало рішення гебітскомісаріату про припинення виплати допомоги членам родин репресованих та інвалідам. Рішення гебітскомісара було направлено Вінницькій районній управі. Голова обласної управи звернувся до керівництва генеральної округи “Житомир” зі службовим поданням (надіславши копію гебітскомісару), у якому просив розглянути ситуацію, що виникла. У ньому зазначалося, що рішення про виплати допомоги були погоджені з фельдкомендатурою, а кошти були зібрані з місцевого населення за допомогою “національного податку”. Оскільки під час передачі території області у відання адміністрації РКУ було визначено, що рішення, ухвалені фельдкомендатурою, продовжують діяти, голова обласної управи підсумував: “Зважаючи на те, що забезпечення допомогами запроваджено не порядком сплати загальних колишніх пенсій пенсіонерам, а лише як виняток сплачуються допомоги незаможним малолітнім дітям та непрацездатним інвалідам, а також що в об’яві Вінницької Цивільної Німецької Влади зазначено, що розпорядження відділу VII Фельдкомендатури залишаються в силі, Вінницька Обласна управа просить Вас відмінити розпорядження Вінницького Гебітскомісара та надати дозвіл на продовження сплати вищезазначеним категоріям непрацездатних осіб встановлених грошових допомог”. 5 січня 1942 р. конфліктна ситуація щодо продовження виплати грошових допомог була розв’язана на користь Вінницької обласної управи. Виняток становили виплати інвалідам війни 1914 – 1918 рр. Відповідні роз’яснення були надіслані до районів [128, арк. 62].

Отже, обласні управи були створені військовою адміністрацією на Волині, Ровенщині, Житомирщині, Вінниччині, Кіровоградщині та Дніпропетровщині й передані німецьким цивільним органам влади РКУ. Ці органи влади користувалися мінімальним рівнем самостійності, не здійснювали жодного кроку без вказівок німецьких управлінців.

Обмеженість статусу та повноважень обласних управ засвідчує також і відсутність забезпечення відповідними матеріально-технічними ресурсами, їх вкрай низька ефективність роботи. Водночас вони не вписувалися в тогочасну систему органів влади. Навіть такі питання, як координація роботи формально підлеглих районних та міських управ (не кажучи вже про їх реальне керівництво), перебували поза межами компетенції обласних управ. Керівництво діяльністю районних та міських управ і контроль за ними здійснювали німецькими органами влади в обхід обласних управ. Окупанти не збиралися передавати обласним управам будь-які реальні повноваження, а тому розпочався процес ліквідації цих органів влади.

Створення обласних управ стало хибним (з політичного погляду) кроком військової адміністрації, керівництво якої, розпочавши будівництво владних інституцій в окупованій Україні, не розібралося з ситуацією і суто формально відтворило передвоєнні органи місцевої та регіональної влади. Окрім того, цей захід суперечив стратегічній меті встановленого окупаційного режиму. Нацистське керівництво Третього Райху неодмінно виступало проти спроб централізації “українських” органів влади. Тому створення цивільної адміністрації РКУ призвело до припинення діяльності існуючих обласних управ, хоч власне з тимчасових, тактичних міркувань утворення управлінського рівня “фельдкомендатура – обласна управа” та “ортскомендатури – районні управи” був досить непоганим адміністративним рішенням військових властей.

3.3. Вермахт і формування органів місцевого управління

Військовій окупаційній адміністрації довелося створювати та контролювати діяльність органів місцевого управління районного (міського) та сільського рівнів.

В українських архівах збереглися нормативні акти фельдкомендатур, керівники яких знайомили населення та працівників органів місцевого управління з особливостями нового порядку адміністрування. Так, повідомлення однієї з фельдкомендатур під назвою “Порядок урядування” було опубліковане в газеті “Тальнівський тижневик”. Цей нормативний акт складався з 28 пунктів та 4 розділів: “Порядок урядування”, “Дух урядування”, “Організація управління” та “Заключні вказівки”.

Зазначений нормативний акт визначав основні принципи управління, серед яких слід назвати:

1. Збереження попереднього порядку організації управління, адже “Кожна раптова зміна призвела б до безвладдя”.
2. Організація співпраці з німецькою владою на основі “довір’я”.
3. Проведення фельдкомендатурою загального нагляду за діяльністю органів місцевого управління.
4. Надання прав іншим німецьким установам (“пропаганда”, “служба безпеки”, “економічне командування”) на вказівки лише за своїм фахом та компетенцією.
5. Усі службовці органів місцевого управління повинні були відзначатися “зразковим життям”, а в їх середовищі мав панувати дух “провідництва” [363, арк. 1 – 5].

Для розуміння проблем, пов’язаних з організацією та здійсненням контролю за функціонуванням органів місцевого управління, варто скористатися кількома нормативними актами фельдкомендатури, що була розміщена у районі Вінниці.

Адміністративним розпорядженням № 1 по ФК у Вінниці місцеве населення та представники органів місцевого управління ставилися перед уже відомим їм фактом окупації та тим, що здійснення владних повноважень повністю переходить до компетенції німецьких органів влади. Обов'язком органів місцевого управління визначалася співпраця з німецькою владою. Кожна адміністративна одиниця зобов'язувалась увійти в контакт із найближчою військовою комендатурою.

Німецька військова адміністрація здійснювала лише загальний контроль. Найближчим органом влади для місцевого населення визначалась ОК, якою управляла ФК. Відділ VII ФК здійснював повний контроль за органами місцевого управління. Цей же відділ надавав ділові вказівки та плани роботи. До компетенції ж ортскомендатур входили всі місцеві питання.

Від українців, які були задіяні на службі в органах місцевого управління, вимагалися такі якості як “енергія”, “порядок” і “здорові настрої”, а ось “усі розмірковування про політику заважають відновленню”. Заборонялося внесення будь-яких самоправних дій до існуючого порядку. Місцеві управлінці оголошувалися відповідальними за зміни у свідомості народу – “від більшовицької розпущеності до нової національної дисципліни і бажання працювати”.

Окрема увага в інструктивних вказівках приділялася піклуванню про культуру. Проте відразу ж зазначалося, що для цього ніяких організацій і посад, які вимагають значних коштів, вводити не потрібно, а доцільно обмежитися “сприянню добровільної участі всіх талантів” та відродженню старих народних звичаїв.

Оголошувалася свобода віросповідання. Знову допускалися весілля, хрестини, похорони та інші церковні обряди і свята. Але представників різних конфесій застерігали від будь-яких суперечок, додавши до цього, що в будні дні релігійні свята заборонялися. Віруючі повинні були працювати, і лише у великі релігійні свята оголошувалися вихідні дні.

Керівництво органів місцевого управління зобов'язувалося “притягнути до добровільної співпраці” місцеве населення. При цьому вони відповідали не лише за добросовісне виконання службових обов'язків, а й за зразкову поведінку у приватному житті. Ввічливість і бажання допомогти мали стати їх обов'язком. Несумісними на службі були “більшовицькі манери” – “косо одягнений кашкет, цигарка в кутку рота, руки в кишенях штанів”.

Окремий розділ зазначених керівних установок стосувався порядку управління. Відповідно до цього до спеціальних вказівок залишалися в силі приписи попереднього (радянського) права. Для подолання “більшовицьких пережитків” пропонувалося звертатися до ФК, а от корисні принципи радянської управлінської системи мали залишитися в попередньому стані. У всьому іншому набували сили такі настанови:

- адміністрація є тимчасовою. Ніхто не може самовільно відмовлятися від служби;
- наказ видає лише керівник органу влади. Він зобов'язується допомагати корисними порадами своїм співробітникам. Керівник органу влади затверджується військовою комендатурою. Вибори скасовуються;
- керівник органу влади відповідає за роботу всіх підлеглих йому службовців. У разі виявлення порушень він звертається до ФК з відповідним повідомленням. У такому випадку на винного накладалися такі стягнення: зниження рівня заробітної плати, звільнення, тюремне ув'язнення. Керівник органу влади мав право самостійно накладати покарання: оголосити догану, оштрафувати на суму до 50 крб., перевести на іншу роботу.

Організаційна будова управлінських структур мала бути простою і зрозумілою, з урахуванням умов військового часу. Для кожного органу влади створювались організаційна схема та регламент роботи (діловодства).

Визначалися й необхідні відділи, які діяли в місцевих органах влади міського та районного рівнів: фінансовий, санітарний, шкільний, житловий, продовольства і сільського господарства, комунальний, а також служба підтримання громадського порядку, служба праці та адресний стіл.

Утворення інших установ, насамперед суду та відділів: промислового, лісового, соціального забезпечення, ветеринарного, – вимагали отримання відповідного дозволу безпосередньо від VII відділу ФК.

Органи місцевого управління зобов'язувалися працювати на принципах економії. Працівники, зайняті на керівних посадах, одержували право мати заступників, але ні в якому разі не “ад’ютантів”. Кожен із них розпоряджався лише у власній сфері управління. При кожному органі влади вводилася посада перекладача. Про факти відсутності спеціалістів, насамперед, лікарів, фінансових працівників необхідно було повідомляти до ФК.

Для кожного органу влади запроваджувався власний бюджет, відповідно до якого здійснювалося фінансування його роботи. Вводилися в дію банківські установи, а в районах їхні відділення, через які й здійснювались усі фінансові операції. Грошові кредити отримувалися виключно з дозволу ОК та ФК.

Керівники фінансових відділів в обов'язковому порядку отримували інформацію про важливі грошові операції, що здійснювалися в межах компетенції органів місцевого управління, та могли не погоджуватися з відповідними рішеннями їхніх керівників. У цьому випадку їм надавалося право звертатися до військових комендатур із власними пропозиціями.

Кожного місяця керівники органів місцевого управління зобов'язувалися відправляти до ОК та ФК не лише звіти про проведену роботу, а й інформацію про плани на найближче майбутнє. Про особливі випадки (нещастя), що трапилися на підконтрольній їм території, керівники органів місцевого управління зобов'язувалися негайно доповідати в ФК з наданням копій ОК.

В останньому, 26 пункті цього розпорядження зазначалася необхідність ознайомлення з ним не лише службовців та сільських старост, а й місцевого населення за допомогою роздрукованих оголошень [110, арк. 83].

Початковий етап формування місцевих адміністрацій унаочнює інструкція “Настанови до районного голови” однієї з польових комендатур,

що перебувала на Вінниччині. Відповідно до цього документа голова району призначався польовою комендатурою тимчасово. Він був відповідальним лише перед нею та “обласним управлінням”. Голова району зобов’язувався: “Проводити свою роботу, щоб у першу чергу були забезпечені інтереси німецького війська”, “Він має піклуватися про спокій і порядок у районі та викорінювати всілякий саботаж або грабіжництво”. На цього керівника покладался обов’язок підібрати співробітників, за лояльність яких до німецької влади він відповідав особисто. Компетенція затвердження їх на посади належала польовій комендатурі. Голова району мав право призначати сільських старост, які у службовому відношенні підлягали лише йому.

Зазначеною інструкцією на голову району покладалися обов’язки підтримувати зв’язки з керівниками сусідніх районів. Також голова району мав визначити точні терміни відправлення до Вінниці службових донесень.

Інструкцією перелічувалися найважливіші заходи. Для їх виконання районний керівник мав право залучати все місцеве населення. До них належали:

1. Встановлення “української варти”, до участі в якій зобов’язувалися всі дорослі чоловіки віком від 18 до 50 років. Їх самовільні вчинки розглядалися як саботаж. Вартова служба підпорядковувалася районному керівнику, а особовий склад не мав права на носіння зброї.

2. Негайний ремонт доріг.

3. Охорона складів та магазинів.

4. Проведення жнив.

5. Організація протиепідемічних та ветеринарних заходів [111, арк. 9].

З особливою увагою військові коменданти ставилися до якості кадрового складу органів місцевого управління. Сільські старости отримали наказ “очистити керівний склад села від советських брехунів, саботажників, п’яниць”, а також “на керівну роботу села призначити чесних українців, які б працювали на користь звільненого українського народу разом з Велико-Німецьким народом” [301, арк. 100].

Керівники районів мали право в межах своїх повноважень віддавати накази сільській поліції. “Баришівська Райуправа пропонує Вам розслідувати справу про дрова, які завезено до рахівника та гол. громадського господарства. Справа негайна, яку треба до 4 квітня 1942 р. розслідувати та надіслати матеріали про розслідування”, – отримали наказ сільський голова та начальник сільської поліції [188, арк. 20].

У багатьох випадках документи фіксують участь місцевих жителів у виборах органів місцевого управління. Так, відповідно до протоколів зборів мешканців низки сіл Баришівського району у виборах сільської управи брало участь практично все населення. До однієї із сільських управ увійшло 12 осіб. Голова управи одночасно обирався членом відповідної районної ланки управління [186, арк. 19].

Ця процедура здійснювалася під німецьким контролем. Проте і в цьому випадку ще існували деякі елементи самоврядності сільських громад. Так, відповідно до протоколу загальних зборів одного із сіл Ровенщини, що відбулися 28 серпня 1941 р., був оголошений порядок денний: “1. Вибори голови сільської управи і його заступника та секретаря сільської управи. 2. Вибори до відділу господарчого, дорожнього, освітнього і опіки. 3. Вибори збирача податків” [338, арк. 3, 4]. Саме рішення загальних зборів мешканців сіл були офіційною підставою для призначення сільських старост [358, арк. 2]. Відповідно до протоколу зборів мешканців села Волошинівки Баришівського району від 29 жовтня 1941 р. до управи було обрано 5 осіб, а також створено секції: земельну, благоустрою, розподільчу та санітарну [186, арк. 16]. Під керівництвом сільських управ упорядковувалася зовнішній вигляд поруйнованих війною населених пунктів, збиралося майно, привласнене місцевим населенням, надавалося тимчасове житло людям, які залишились без будинків, а також здійснювалося поховання військовослужбовців, які загинули під час недавніх боїв [186, арк. 1, 2].

В окремих випадках сільські мешканці обирали власні управлінські органи і без санкції німецької адміністрації. Восени 1941 р. німецькі

військові власті повідомили, що ці керівники можуть виконувати лише обов'язки помічників сільських старост у відповідних населених пунктах [362, арк. 3]. Військові управлінці досить швидко ухвалили рішення про відмову від такого підходу до формування органів місцевого управління. Так, в інструкції “Про проведення особливих розпоряджень” по одній із військових комендатур було вказано на необхідність призначення українських керівників. У районах з уже існуючою місцевою владою її керівництво підлягало процедурі перевірки на предмет професійної та політичної придатності.

У цій же інструкції зазначався порядок вивішування офіційних прапорів. Військовим службовцям було наказано “перебороти сумніви в необхідності вивішування українських прапорів”. Вони мали розміщуватися поряд із німецьким прапором, з тією різницею, що нацистська свастика розташовувалася на першому місці [106, арк. 2].

Для керівництва підлеглими місцевими адміністративними органами влади військові коменданти видавали накази та розпорядження. При цьому ухвалювалися нормативні документи, що охоплювали одне чи декілька питань, розв'язанням яких займалися районні та сільські управи. Ці розпорядження виготовлялися типографським способом та перекладалися українською мовою.

Так, польова комендатура № 679, що дислокувалася в Запоріжжі, видала ряд постанов, кожна з яких урегульовувала кілька питань. У постанові № 7-42 від 27 квітня 1942 р. порушувалися такі питання: “1. Постанова про ремісництво. 2. Про ненімецькі фільми. 3. Забезпечення утриманців загиблих та тих, що втратили працездатність у боротьбі з партизанами. 4. Право районних шефів та посадників на штрафування за порушення порядку. 5. Обов'язки відмічатися і нагляд за новоприбулими. 6. Нагляд за могилами німецьких бійців. 7. Збір нечистот. 8. Про одруження. 9. Школи; 10. Користування профілірованими ґрунтовими дорогами. 11. Колишні червоноармійці. 12. Дозвіл на рух через кордон. 13. Виплата видатків,

витрачених у службових поїздках, службовцям українських самоуправлінь. 14. Плата за користування цивільними кіньми і машинами. 15. Страхування на випадок хвороби. 16. Забезпечення сімей робітників, завербованих на роботу до Німеччини і т.д.” [142, арк. 19, 20].

Військові коменданти проводили регулярні службові наради із сільськими старостами та керівниками місцевих поліцейних підрозділів. Під час однієї з них військовий комендант звернувся до присутніх зі словами: “Я вітаю Вас усіх як представник збройних сил Німеччини і вимагаю від Вас вірності та чесної співпраці на благо українського народу”. Після такої вступної частини він сформулював вимоги, що поставали перед сільськими старостами та поліцейними службами: арешт та повідомлення про комісарів, співробітників НКВС, комуністів, партизанів та підозрілих осіб, облік євреїв. Майже всі вимоги супроводжувалися нагадуванням про покарання – розстріл. Військовий комендант нагадав і про вимоги до місцевих управлінців та керівників поліції: “Вимагаємо від кожного старости та начальника поліції, щоб вони були самими порядними, відданими і чесними громадянами“ [187, арк. 1, 2].

В окремих районах відповідні ухвалені військовими комендатурами та районними управами документи друкувалися у спеціальних офіційних збірниках нормативно-правових актів. Так, у Переяславі (Київщина) був виданий “Бюлетень розпоряджень ортскомендатури м. Переяслава та Переяславської Районової управи” (січень – липень 1942 р.) [195, арк. 17 – 19]. Проте це є чи не єдиний випадок подібного підходу до створення місцевої управлінської системи у військовій зоні окупації.

У перших наказах місцевих комендатур повідомлялося про перехід певного населеного пункту під її владу. Такі накази оголошували серед німецьких військових частин та установ, що були присутні у місті. Для прикладу, у наказі № 1 від 11 вересня 1941 р., виданому ортскомендатурою в Миколаєві, повідомлялося, що наказом по фельдкомендатурі № 193 її призначено керувати містом. У цьому ж наказі визначався порядок

проведення реквізицій та конфіскацій; отримання наказів військовими частинами, що перебували в місті; встановлювався час перебування військовослужбовців на вулицях; регулювався порядок зайняття військовими частинами житла; проведення затемнення будинків; часу прийому хворих одним із міських лікарів; використання єврейських робочих команд та команд військовополонених; накладалася заборона на вхід на територію верфей. Таким чином, в одному наказі містилося відразу 9 пунктів, у яких окреслювався порядок життя в окупованому місті. 13 вересня один із пунктів попереднього наказу, який урегульовував питання використання єврейських робочих команд, був відмінений, оскільки передбачалась “евакуація євреїв” [232, арк. 1, 2].

Місцеві органи влади перебували під повним контролем військових комендатур. Так, у наказі від 10 липня 1941 р. по охоронній дивізії, розквартированій у Луцьку, вказувалося на необхідність перевірки листівок та відозв, ухвалених українськими органами влади. Перевірка здійснювалась через VII відділ комендатури. Водночас заходи з вилучення “небажаного змісту” мали проводитись обережно, щоб не викликати занепокоєння в місцевого населення [106, арк. 1].

Службові стосунки між керівниками районного управління та підвладними їм сільськими старостами також регулювалися військовими комендатурами. Так, відповідно до наказу № 22 по Підвисоцькій районній управі від 16 грудня 1941 р. було знято з посади голову Нерубайлівської сільської управи за те, що він не лише зірвав майже всі сільськогосподарські роботи, а й не забезпечив виконання планових показників із заготівлі молока, картоплі. Обтяжуючою обставиною стала поведінка сільського старости, який “займався частою п’янкою, грубим поведінням з населенням, і мав місце факт з боку п. Сірацького бійки жінок”. Усі матеріали справи на цього сільського голову були направлені до військової комендатури [230, арк. 3].

Незважаючи на покарання місцевих керівників, їх професійний рівень залишався на низькому рівні. У багатьох сільських управах внутрішнє

діловодство перебувало в незадовільному стані. “У деяких сільських управах діловодство знаходиться в хаотичному стані, книг ніяких не заведено і ніякі записи не переводяться”, – зазначалось у наказі по Баришівській районній управі від 1 березня 1942 р. [188, арк. 67]. Ця обставина була типовим явищем управлінської дійсності для органів місцевої влади.

Службова компетенція керівників місцевої влади увесь час обмежувалась. Так, військове командування в обхід органів місцевого управління виносило рішення про накладання адміністративних покарань щодо осіб, які вчинили дрібні правопорушення. Керівники органів місцевого управління могли лише звертатися до військового командування з відповідними клопотаннями [220, арк. 5]. “Ви звинувачені районним керівництвом у Ківерцях за те, що порушили опубліковане німецькою військовою владою положення про найвищі ціни”, – таке рішення ухвалив фельдкомендант у Луцьку. На громадянина, який призначив вищу, ніж було передбачено, ціну за помол зерна, було накладено штраф у розмірі 100 крб. У разі несплати цих коштів передбачався арешт терміном на 5 діб. Апеляція щодо цього рішення не приймалася [102, арк. 3].

На сільських старост та відповідні поліцейні органи покладалася обов’язок охорони телефонних ліній зв’язку. Сільські старости несли особисту відповідальність за організацію їхнього збереження [301, арк. 44].

Військові комендатури приділяли значну увагу утриманню шляхів сполучення в належному вигляді, оскільки вони призначалася для проходження військового транспорту та обозів. Сільські старости зобов’язувалися в зимову пору року систематично очищувати автомобільні дороги від снігових заметів, для чого їм дозволялося залучати все наявне місцеве населення. Особи, які ухилялися від роботи, підлягали покаранню – “направлення до лагерів” [301, арк. 45, 69].

Польові комендатури віддавали накази про обов’язкове та неухильне виконання розпоряджень органів місцевого управління. “Урядовці ледарі в

подальшому притягуватимуться до відповідальності”, – у такому стилі конкретизували вказівки керівники польових комендатур [142, арк. 5].

Стосунки між військовими комендатурами та місцевим населенням мали стриманий характер. Подекуди районні управи організували показову “активність” місцевого населення під час похоронів загиблих німецьких солдатів. За це військові коменданти виносили подяки, які офіційно оголошувалися серед населення [189, арк. 48].

Створені під керівництвом польових комендатур органи місцевого управління мали різну організаційну структуру. Наприклад, на Волині в серпні 1941 р. передбачалося створення районних управ у складі всього лише загального, фінансового та сільськогосподарського відділів [99, арк. 2]. Але від цих планів довелося відмовитись. Міські та районні управи отримали більш складну внутрішню організаційну структуру. Так, Запорізька районна управа мала у своєму складі загальний, поліцейний (допоміжна поліція та пожежна охорона), фінансовий, житловий, будівельний, торговельний, транспортний відділи та теплоцентраль. У складі Запорізької міської управи діяли такі відділи: загальний (до якого входили ЗАГС та консультаційне бюро), адміністративно-господарський, фінансовий, міського господарства, соціального забезпечення, охорони здоров'я, ветеринарний, торговий, промисловий, сільськогосподарський, транспортний, будівельний, народної освіти, житловий підвідділ, підвідділ міських підприємств [142, арк. 31 – 33].

Окреме місце в структурі Запорізької міської управи займала поліція з 30 працівниками, серед яких – начальник поліції та його заступник, начальник політичного та кримінального відділів із відповідними слідчими, начальник паспортного столу. У штатному розписі управи називається й допоміжна поліція з 200 поліцаями, 16 осіб із яких займали керівні посади. Поліцейним органом вважалася і пожежна охорона Запоріжжя із 47 працівниками. Усього в міських поліцейних органах Запоріжжя перебувало 247 осіб. Разом з поліцейними формуваннями в Запорізькій міській управі станом на I квартал 1942 р. нараховувалось 497 працівників [142, арк. 34 – 37].

В окремих районних управах існували відділи, які в організаційній структурі інших місцевих органів влади не зустрічалися. Так, у складі Зіньківської районної управи на Полтавщині в лютому 1942 р. діяв хлібний відділ, який видав видачею продуктових карток [308, арк. 13].

Контроль за наявними службовцями управ мав значний рівень. Так, на персональний відділ Полтавської міської управи покладался обов'язок завести персональні справи як на службовців управи, так і на працівників усіх підлеглих установ за спеціально розробленою картотекою. У персональних справах відображався весь службовий рух працівників, від прийому на роботу до звільнення. Усі керівники відділів управи подавали списки підлеглих їм працівників з особистими даними, а також домашніми адресами. Їх також зобов'язували приймати на роботу робітників і службовців виключно через персональний відділ [237, арк. 16].

Для успішної реалізації завдань, що поставали перед окупаційною адміністрацією, потрібні були немалі кошти, тому на територіях, підвладних військовій адміністрації, встановлювалися податки з місцевого населення, підприємств та установ, які відновили роботу. Певні уявлення про особливості податкової системи дають розпорядження польових комендатур. Основним податком стало встановлене відрахування в розмірі 30% на заробітну плату, прибутки та товарообіг, які сплачувались у первинний господарський банк на рахунки трьох інституцій: командуванню тилкових військових територій Півдня (10%), сільськогосподарській інспекції Півдня (20%) та безпосередньо польовим комендатурам. Установлювалися й інші податки, зокрема, податок на собак (мінімум 15 крб. щомісяця). На кімнатних собак встановлювався подвійний податок. Окреме місце займало оподаткування торгівлі на базарах. Установлювалися також стягнення в розмірі 25 крб. за користування велосипедами [147, арк. 41, 42].

Органи місцевого управління мали право запроваджувати податки для покриття витрат власної адміністративної діяльності. Якщо отримані прибутки не покривали необхідних витрат із “відбудови”, органи місцевого

управління мали право залежно від потреб і платоспроможності населення встановлювати одноразовий податок “на відбудову”, якому підлягали всі громадяни, які мали прибутки більші як 300 крб., “коли іншим шляхом встановити баланс у кошторисі не можна” [147, арк. 42].

Для забезпечення збору цих видів податків, зокрема, для отримання коштів від власників собак було організовано реєстрацію тварин, а їх власники отримували номерні знаки для прикріплення до ошейників. При реєстрації собак сплачувалось 50 % реєстраційного збору в сумі 90 крб. За невиконання постанови встановлювався штраф у трикратному розмірі належного збору. Окрім цього, відбирався собака [144, арк. 1].

Керівникам органів місцевого управління встановлювалася заробітна плата. З 1 серпня 1941 р. керівник району отримував 2 тис. крб. на місяць. Заробітна плата керівників міст та сіл залежала від кількості мешканців. Для населених пунктів із чисельністю мешканців від 5 до 10 тисяч осіб заробітна плата встановлювалася у розмірі 1 тис. крб., 10000-20000 тисяч осіб – 1200 крб., 20000-50000 тисяч осіб – 1500 крб., 50000-100000 тисяч осіб – 2000 крб., 100000-250000 тисяч осіб – 3 тис. крб. У разі, якщо населений пункт не виконав обов’язкових поставок, його керівник позбавлявся заробітної плати або ж вона скорочувалася. Заступники керівників отримували на 20% меншу заробітну плату [187, арк. 4].

Окрім заробітної плати службовці органів місцевого управління отримували продуктивний пайок, який продавався за фіксованими офіційними цінами, наприклад 1 кг борошна – 30 коп. [188, арк. 69]. В умовах тотального товарного дефіциту для багатьох службовців цей продуктивний пайок став чи не єдиним засобом порятунку від голоду.

Робочий день службовців органів місцевого управління тривав з 8 годин ранку до 16 годин вечора. Сільських старост та секретарів управ зобов’язували в цей час перебувати на робочих місцях [188, арк. 11].

Одним із важливих завдань місцевих органів управління стало повідомлення місцевого населення про рішення влади. Частина нормативно-

правових актів публікувалася в місцевих друкованих виданнях. Ще одним варіантом стало скликання загальних зборів мешканців села. Проте в період сезонних польових робіт це пов'язувалося з певними труднощами і було визнано недоцільним, тому сільські управи отримали вказівки, відповідно до яких виготовлялися засклені дошки оголошень, які розміщувались у громадських місцях [188, арк. 19].

У деяких випадках населення невеликих сіл прагнуло створити власні управлінські органи. Так, на адресу Ровенської обласної управи надійшло кілька звернень мешканців села Малого Олексина, які прохали створити сільську управу та вивести їх населений пункт зі складу с. Шпаків. Це прохання підтримало і керівництво Ровенської районної управи, яке у службовому зверненні назвало ряд аргументів на користь ухвалення позитивного рішення [338, арк. 6].

Подібні випадки не були поодинокими. Так, до Вінницької обласної управи надійшло звернення Нараївської сільської управи Монастирищенського району від 26 листопада 1941 р. Староста села просив залишити управу в підпорядкуванні Монастирищенського району, нагадуючи при цьому рішення німецького коменданта, який так вчинив, оскільки “з села Нараївки до м. Монастирища 15 кілометрів, а до Гайсина 30 кілометрів, а також усі планові завдання ми одержували з Монастирищенського району, куди і здавали” [118, арк. 152]. Це звернення підтримало також і керівництво Монастирищенського району [118, арк. 154]. Вінницькій обласній управі було надіслано відповідне рішення ортскомендатури від 18 серпня 1941 р.

Органи місцевого управління все ж змінювали адміністративну приналежність окремих населених пунктів. Так, постановою № 197 Київського міського голови від 1 грудня 1941 р. с. Бортничі було виведене з-під юрисдикції Бориспільського району і приєднане до Дарницького району. Міркування міського голови мали суто прагматичний характер. Він зважив на те, що с. Бортничі розташовано від Дарниці на віддалі 5-6 кілометрів, мало переважну кількість робітничого населення і адміністративно-господарчому

відношенні більш тяжіло до Дарниці як районного центру, ніж до Борисполя, що знаходилося на відстані 20 км [178, арк. 221].

Незважаючи на те, що окупаційна адміністрація намагалася відновити попередній адміністративно-територіальний устрій в українських регіонах, їй усе ж довелося вносити певні правки та уточнення. Остання обставина пов'язана з передачею частини української території Румунії. У зв'язку з цим деякі райони Вінниччини були реорганізовані, а поряд із ліквідованими з'явилися і нові адміністративні одиниці. Так, до Муровано-Куриловецького району передавалася частина сіл колишнього Яришівського району, у Барському районі залишилися тільки села лівобережжя Бугу та приєдналися села колишнього Жмеринського району, до Немирівського та Ситковецького районів увійшла частина сіл Брацлавського району, до новоутвореного Гніванського району увійшла частина сіл Тиврівського, Жмеринського та Вінницького районів, до Вороновицького району передавалася частина сіл Тиврівського району [111, арк. 11].

Оскільки територіальні межі кордону з Румунією проходили по р. Буг, частина населених пунктів розподілялася між німецькою і румунською зонами окупації. Так, частина с. Регізне Немирівського району потрапила в румунську зону окупації, а інша лишилася в підпорядкуванні органів влади на Вінниччині. Така ж доля чекала деякі інші населені пункти області [111, арк. 13]. Проведення лінії розподілу по річці Буг не лише призводило до значних адміністративних змін, а й негативно позначилося на економіко-господарському розвитку. Зокрема, це унеможливлювало деякі виробничі операції з переробки сільськогосподарської продукції тощо. Млини, елеватори та цукрові заводи опинялися по різні сторони лінії розмежування, а тому окупаційній адміністрації доводилося створювати їх на новому місці, що вимагало не лише матеріальних витрат, а й значного обсягу часу.

Таким чином, керівництвом військових комендатур вермахту проводилися заходи зі створення органів місцевого управління. Ними стали міські, районні та сільські управи. Організаційна структура органів місцевого

управління не була уніфікованою. Єдиного стандартизованого підходу до реалізації цього завдання в німецьких управліннях не існувало.

Службова компетенція працівників органів місцевого управління носила допоміжний характер. Будь-яке управлінське рішення місцеві керівники мали погоджувати з адміністративними відділами військових комендатур вермахту. Право винесення покарань щодо порушників встановленого порядку належало відповідним службам військових комендатур.

Водночас реальність вносила свої корективи в управлінську практику окупаційних органів влади. Уточнення та розмежування нових кордонів, утворення районів та ініціатива місцевих громад стали причиною певної кореляції адміністративної приналежності окремих населених пунктів.

3.4. Поліційні формування в зоні військової адміністрації

Будь-яка військова агресія та захоплення території іншої країни в перший період окупації супроводжується: 1) ліквідацією або суттєвою зміною політичної системи та державного устрою, що існував перед актом експансії; 2) проведенням широкого комплексу заходів, спрямованих на “упокорення” місцевого населення; 3) здійсненням активних, часто превентивних, репресивно-каральних заходів щодо учасників руху Опору; 4) забезпеченням безперешкодної роботи транспортних комунікацій.

Перший період окупації триває порівняно недовгий час, а після нього настає наступний етап. Він безпосередньо пов'язаний з реалізацією стратегічної мети окупації та тих завдань, які неодмінно виникають перед створеними владними інституціями. Для виконання цих завдань гітлерівська окупаційна адміністрація не могла обійтися без застосування силових, військово-поліційних заходів.

Глобальний військовий конфлікт, величезні за обсягами вимушені міграції, хаос перших днів війни та безвладдя спричиняли застосування репресивно-каральних заходів впливу на місцеве населення, яке, до того ж,

розглядалося (особливо молодь) не як жертва більшовицьких експериментів, а вже як соціальна спільнота, “заражена комуністичною ідеологією”. А.Гітлер мав також намір знищити “расово неповноцінні” народи і фактично перекроїти етнічну карту СРСР.

Готуючись до нападу на СРСР, нацистське керівництво Третього Райху ухвалило рішення про використання в армійському тилу органів райхсфюрера СС для знищення політичних ворогів, якими визнавалися євреї та представники радянської влади. Свою “ефективність” ці каральні підрозділи вже довели під час окупації європейських країн упродовж 1939 – 1940 рр.

В “Інструкції про особливі області до директиви № 21 (план “Барбаросса”)” від 13 березня 1941 р., підписаній начальником штабу Головного командування Вермахту (ОКВ) Кейтелем, наголошувалося, що “для підготовки політичного управління в районі бойових дій сухопутних військ райхсфюрер СС отримує спеціальне завдання, яке випливає з ідеї боротьби двох діаметрально протилежних систем. В його рамках райхсфюрер СС відповідає за те, щоб виконання його завдань не порушувало ходу бойових операцій” [516, с. 16, 19].

Звісно, що евфемізм “спеціальне завдання” передбачав арешти, ізоляцію та фізичну ліквідацію расових і політичних ворогів Райху, які й почали здійснюватися з перших днів окупації. Поведінка цих формувань на теренах СРСР відрізнялася від аналогічних дій у європейських країнах. В уяві лідерів Райху СРСР був “виконавцем волі світового єврейства”, а носії комуністичної ідеології в цілому ототожнювалися з єврейством. Тому тут терор досяг небачених масштабів.

Для уточнення ряду “деталей” по лінії поліції безпеки і СД Гімлером був призначений шеф поліції безпеки і СД Гейдріх, а той у свою чергу уповноважив вести переговори з представником ОКВ генерал-квартирмейстером Вагнером спочатку начальника IV управління Головного імперського управління безпеки (РСХА) бригаденфюрера Мюллера, а потім –

начальника відділу контррозвідки цього ж управління штурмбанфюрера СС Шелленберга. Переговори між військовими і представниками відомства Гімлера розпочалися на початку лютого 1941 р. Їх результатом став проект наказу “Про діяльність зондеркоманд, оперативних груп і команд в оперативній зоні”. На основі цього проекту з’явився наказ “Про регулювання діяльності поліції безпеки і СД в сухопутних військах”, який наприкінці квітня 1941 р. надійшов у війська. У липні цього ж року він був доповнений новим наказом “Про військову організацію і застосування сил поліції порядку і поліції безпеки (СД), діяльність яких передбачена в армійських тилових і військових районах” [516, с. 16, 19].

Основний зміст цих наказів полягав у захопленні визначених об’єктів (матеріали, архіви, картотеки ворожих імперії організацій, товариств, груп і т.п.), а також окремих важливих осіб (керівників-емігрантів, саботажників, терористів) та у проведенні репресій проти єврейського населення.

“Найближчою метою всієї діяльності є політичне умиротворення окупованих територій”, – у такому ключі інструктував підлеглих шеф поліції безпеки і СД у своєму листі від 2 липня 1942 р., додавши при цьому – “умиротворення в розумінні поліції безпеки” [516, с. 25 – 26].

Зондеркоманди виконували покладені на них обов’язки “під свою власну відповідальність”. Директивні вказівки вони отримували від шефа поліції безпеки і СД. Для керівництва цими командами до кожної армії прикріплювався уповноважений шефа поліції безпеки і СД, який, до того ж, координував діяльність команд, консультуючись із військовим командуванням [516, с. 21 – 22].

У результаті проведення відповідних організаційно-розпорядчих заходів було створено чотири оперативні групи (А, Б, С, Д,) та 16 команд, які невдовзі приступили до виконання поставлених завдань із “зачистки” армійського тилу, винищуючи політичних та расових ворогів Райху.

У своїй практичній діяльності команди поліції безпеки та СД тісно співпрацювали з фельд- та ортскомендатурами вермахту, зокрема з

приєднаними до них підрозділами фельджандармерії. У зоні військових дій ці команди співпрацювали з військовими підрозділами та їхніми штабами.

Для підтвердження цього факту наведемо витяг із Повідомлення про події в СРСР № 128 від 3 листопада 1941 р. Цей документ був підготовлений оперативною групою Ц, яка на той час дислокувалась у Києві. Один із розділів під назвою “Співпраця з Вермахтом і ГФП” стосувався відносин оперативної групи і її команд з іншими відомствами, зокрема з підрозділами Вермахту. Як можна пересвідчитися з тексту документа, із самого початку оперативна група встановила добрі стосунки з усіма армійськими штабами. Унаслідок цього оперативна група ніколи не діяла поза оперативною зоною, а навпаки, армійське командування дуже часто просило діяти як можна ближче до лінії фронту. Передові загони оперативної групи брали участь у кожній великій військовій операції, сприяючи діям Вермахту. У захоплені населені пункти вони вступали разом із військовими частинами. Оперативна група взяла активну участь у боях за оволодіння Житомир. Командувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал фон Рейхенау високо оцінював роботу оперативних команд.

Щоправда, автор документа назвав і деякі “непорозуміння”, що виникли між оперативною групою і Вермахтом: “Лише по єврейській проблемі до останнього часу не було досягнуто повного розуміння з відомствами вермахту. Найбільш чітко це проявилось у прийомі таборів військовополонених. Як особливо наочний приклад слід назвати поведінку коменданта табору у Вінниці, який різко виступив проти передачі 362 євреїв військовополонених, проведеної його заступником, і навіть розпочав судове переслідування проти нього і двох інших офіцерів”. Згодом і ця проблема була вирішена, оскільки з’явився наказ ОКВ, який зобов’язував Вермахт співпрацювати в реалізації цього завдання [516, с. 95 – 96].

Отже, на території, підконтрольній військовим комендатурам, діяли оперативні групи поліції безпеки та СД, головним завданням яких було не лише виконання завдань оперативно-тактичного рівнів, а й знищення расових

та політичних ворогів Райху. Досить тісно з оперативними групами поліції безпеки і СД співпрацювали підрозділи польової жандармерії, які у службових питаннях безпосередньо підпорядковувалися командуванню військових комендатур.

21 травня 1941 р. з погодженням цього питання з командуванням вермахту для виконання відданого фюрером “спеціального наказу в галузі політичного управління” вводилися посади вищих фюрерів СС і поліції. На період їхньої діяльності в тиловому районі сухопутних військ передбачалося, що ці посадові особи будуть підпорядковуватися в питаннях пересування, розміщення і постачання начальнику відповідного тилового району сухопутних сил. Вищому фюреру СС і поліції “Росія-Південь” підпорядковувалися частини СС і поліції.

Наказом передбачалося, що вищі фюрери СС і поліції будуть реалізовувати названі завдання стосовно команд поліції безпеки і СД. У їх розпорядження передавалися підрозділи поліції порядку та частини військ СС. Начальник тилового району сухопутних військ мав право залучати ці частини для виконання військових завдань. У всьому іншому вищі фюрери СС і поліції підпорядковувалися райхсфюреру СС [516, с. 227].

Основною адміністративно-поліційною (каральною) установою в зоні військової окупації стали комендатури польової жандармерії. Серед завдань, які довелося розв’язувати цим військово-поліцейським органам, була охорона армійського тилу, боротьба з учасниками руху Опору, виявлення радянських та партійних функціонерів, євреїв, радянських військовополонених та загалом усіх осіб, діяльність яких вступала в суперечність з існуючими установками окупаційної влади. Окрім цих, типово окупаційних завдань, польова жандармерія контролювала і поведінку німецьких військовослужбовців, здійснювала перевірку відповідних документів, виявляла дезертирів Вермахту та військ союзників.

Про одного з дезертирів ідеться в інформації підрозділу польової жандармерії, який дислокувався в районі Мелітополя. Після короткого

дiзнання та поясненням сутi справи, цих солдатiв направляли до вiйськово-польового суду. Польовою жандармерiєю ортскомендатури № 287, що дислокувалася в районi Мелiтополя 20 жовтня 1941 р. було передано до вiйськово-польового суду таке повiдомлення: “При цьому вiйськово-польовому суду направляється доповiдь про дiяння доставленого сюди стрiльця СС-iвця Цiммермана Роберта, який народився 1.06.1921 р., 399 пiхотного полку, штаб II. Також направляється письмове вiдношення пана командира 170 дивiзiї генерал-лейтенанта Вiтте. Цiммерман у даний час перебуває в розташуваннi польової жандармерiї ОК 287, м. Мелiтополь i направляється в розпорядження вiйськово-польового суду” [145, арк. 9].

Установи польової жандармерiї збирали данi щодо осiб, якi мали претензiї до окупацiйної влади. З цiєю метою приймалися заяви мiсцевих мешканцiв, якi доносили на спiввiтчизникiв. З особливою увагою жандармські органи ставилися до повiдомлень мiсцевих мешканцiв щодо осiб, якi обманним шляхом пробралися на службу в органи допомiжної мiсцевої полiцiї [148, арк. 16, 17, 21].

Службовцi польових комендатур приймали заяви мiсцевих мешканцiв, якi скаржилися на крадiжки, вчиненi нiмецькими вiйськовослужбовцями. При цьому з'ясовувалися їхнi особистi прикмети, рiд вiйськ тощо. У будь-якому разi вони не залишали цi сигнали поза увагою [147, арк. 2].

У деяких випадках службовцi польової жандармерiї припиняли грабунки безгосподарного майна, яке ранiше належало мiсцевим мешканцям, євреям за нацiональнiстю [148, арк. 19]. Щоправда, у цьому випадку порушникам наказiв окупацiйної влади (етнiчним нiмцям) лише повiдомили про вiдповiдну заборону. Процедура допиту свiдкiв та звинувачених була доволi простою: викликаного попереджували про необхіднiсть говорити правду та знайомили з предметом допиту [146, арк. 3].

Представники польової жандармерiї мали право вiддавати уснi розпорядження, якi, у свою чергу, конкретизували службовцi рiзних мiсцевих установ. Так, вiдповiдно до такого розпорядження нiмецької жандармерiї вiд

5 січня 1942 р. один із працівників Кременчуцької міської був виведений зі складу військовополонених і призначений лікарем терапевтичного відділення замість лікаря Факермана. Останній, єврей за національністю, був “відізований німецьким командуванням” [318, арк. 13].

Зазначимо ще одну обставину тогочасної дійсності, яка простежується на рівні локальних нормативних актів. Формулювання “відізований німецьким командуванням” не раз зустрічається в наказах по Кременчуцькій міській лікарні. Усі “відізовані” мали єврейські прізвища. Так, 13 січня 1942 р. був “відізований” лікар Бенін, а його хворих мав приймати лікар Малий [318, арк. 14]. Однак ми не знайдемо жодного письмового розпорядження, даного керівникам установ, у яких працювали євреї-спеціалісти. Самі ж керівники, віддаючи накази, називали їх підставу – “за вказівкою німецького командування”.

Установи польової жандармерії регулярно надсилали звіти про проведену роботу вищому командуванню. Так, відповідно до звіту за період з 20 жовтня до 26 жовтня 1941 р. польовою жандармерією ОК № 287 були проведені такі заходи: самозабезпечення продуктами харчування та предметами домашнього вжитку; організація нічних патрулів; виконання вимог щодо світломаскування; затримка осіб без документів; виїзди для складання карт мінних полів у навколишніх районах; виїзди до місць перебування партизанів (за донесенням місцевих мешканців); доставка німецьких дезертирів до військово-польових судів; поїздки до населених пунктів з метою врегулювання питання збереження будинків, що належали особам німецької національності; обшуки в будинках осіб, які могли бути партизанами (в одному з випадків “вилучено партизанське посвідчення”, а затриманого направили в СД, особливу команду 10 а); виявлення та арешту комуністів, членів сімей командирів та політпрацівників Червоної армії з подальшою їх передачею особливій команді 10 а (м. Мелітополь); прийом заяв місцевих мешканців [145, арк. 4, 5].

Разом із формуваннями польової жандармерії у військовій зоні окупації діяли підрозділи таємної польової поліції (ГФП), яку інколи в літературі називають “гестапо вермахту”. Обидві служби здійснювали військово-тактичну та оперативно-розшукову діяльність, боролися з партизанським рухом, саботажниками і диверсантами.

Усі кадрові питання в цій структурі вирішувалися ОКВ та шефом поліції безпеки та СД. Підрозділи ГФП були додані сухопутним військам. Поліцайшеф сухопутних військ був керівником усіх приєднаних до військ підрозділів ГФП. Оперативними одиницями ГФП стали групи, а в особливих випадках – самостійні комісаріати. Групи були переважно децентралізовані у комісаріати, секретаріати та зовнішні команди й були приєднані до армій, охоронних дивізій та оберфельдкомендатур.

Завдання ГФП полягали у викритті та подоланні “зради”, шпигунства, саботажу, ворожої пропаганди та підривної діяльності. ГФП консультувала всі військові установи щодо питань безпеки, проводила охоронні заходи в армійському тилу, здійснювала поліцейські функції, а також проводила необхідні розшукові заходи в особливих випадках. Виявлені цими підрозділами виконавці будь-яких актів саботажу підлягали покаранню у вигляді смертної кари. Так, відповідно до повідомлення групи таємної польової поліції, направленою до польової комендатури, було виявлено двох громадян, які пошкодили кабель телефонної лінії однієї з військових частин. У повідомленні зазначено, що винні особи “здійснили своїми діями саботаж, а тому 11 жовтня 1941 р. були розстріляні”. Командир підрозділу пропонував повідомити про це населення Дніпропетровська шляхом розміщення інформації у вивішених плакатах [135, арк. 132, 133].

Для виконання поставлених завдань ГФП та фельджандармерія використовували найжорстокіші заходи, не вдаючись до детального з'ясування провини заарештованих у ході оперативно-розшукових та слідчих дій. Перевірками було охоплено доволі широке коло осіб. Невеличкий штат підрозділів ГФП не давав можливості об'єктивно розглянути кожну справу, а

тому в заарештованих було мало шансів вирватися на волю, – приблизно третину заарештованих розстрілювали [520, с. 253 – 259].

Підрозділи поліції безпеки та СД, ГФП та фельджандармерії репрезентували німецькі поліційні формування, які діяли в тилкових районах вермахту. Це були невеликі за кількістю особового складу поліційні формування, на які покладали надзвичайно важливі завдання. З огляду на кількісний склад вони все ж не могли самотійно розв'язати всі ті проблеми, що поставали перед військовою адміністрацією. Окрім того, команди поліції безпеки та СД через специфічність службової компетенції завжди діяли в ближньому армійському тилу, а тому невпинно рухалися за підрозділами вермахту, здійснюючи масові розстріли політичних та расових противників Райху. У зв'язку з цим військове командування не могло обійтися без створення поліційних формувань, які б склалися з представників місцевого населення та звільнених із таборів радянських військовополонених.

Військове керівництво формувало різноманітні за назвою та організаційною структурою поліційні органи, завданням яких стала підтримка порядку в містах і селах, охорона організацій та установ, а також забезпечення адміністративних і каральних заходів, що могли здійснюватися винятково за погодженням і санкцією польових комендатур.

Серед місцевих поліційних органів виділяються служба підтримки громадського порядку (служба порядку) та допоміжна поліція. Існували також місцеві поліційні формування під назвою “українська служба безпеки” та “міліція” [267, арк. 36].

У часових межах окупації першим поліційним органом стала служба порядку. Це було формування з обмеженими функціями, завданням якого стала підтримка порядку. В окремих регіонах номінально служба порядку підпорядковувалася органам місцевого управління, а її працівники не отримували зброї, маючи лише палиці.

Так, у підпорядкуванні Луцької управи перебувала обласна служба порядку. Про те, що це був тимчасовий поліційний орган, свідчить факт

одночасного формування ще й “української допоміжної поліції” [103, арк. 16]. Представники служби порядку не мали права на проведення самостійних оперативно-розшукових дій. Як пояснювалося в наказі від 18 серпня 1941 р. по фельдкомендатурі, розміщеній у Луцьку, ця компетенція покладалася на фельджандармерію та майбутню допоміжну поліцію [101, арк. 15].

На початку окупації служба порядку стала наймасовішим місцевим поліційним формуванням. Так, до фельдкомендатури, розташованої в районі Вінниці, звернувся голова Немирівської районної управи з проханням затвердити ескізи уніформи для “української служби порядку”. Відповідно до цього подання в підрозділі станом на 5 листопада 1941 р. нараховувалося 14 осіб: комендант УСП та його заступник, начальники адміністративного та організаційного відділів, 4 інспектори, 2 караульні начальники, 9 службовців, секретар, діловод, перекладач, шофер та конюх. Окрім цього, у кожному селі перебував російський та 10 службовців служби порядку. Характеристики на них були передані до ортскомендатури [108, арк. 102, 103].

Створювалися в Україні і поліційні органи під назвою “українська міліція”. Так, відповідно до розпорядження №1 начальника міліції м. Дніпропетровська було оголошено, що українська міліція у співпраці з німецькою поліцією бере на себе завдання боротьби зі злочинністю. Усім місцевим мешканцям у триденний термін було наказано повернути органу міського управління все привласнене майно. По закінченню цього терміну особи, які володіли чужими речами, оголошувалися грабіжниками і підлягали покаранню за законами військового часу. Для виявлення таких осіб міліція загрозувала проводити домашні обшуки [135, арк. 1 – 3].

Представники місцевих органів цивільного управління намагалися розширити свою компетенцію, зокрема, домогтися права на здійснення поліційних завдань у сфері підтримки порядку.

Так, 11 вересня 1941 р. міський голова Вінниці отримав доповідну записку керуючого справами, у якій пропонувалося створити місцеву поліцію та підпорядкувати її адміністративному відділу [123, арк. 6]. Автор проекту

вважав за необхідне передати адміністративному відділу завдання підтримання порядку в місті. Проте під час роботи над проектом з нього було викреслено ряд положень, зокрема, пропозицію щодо створення слідчого відділу, проведення слідства про “грабежі, розбої, вбивства” та заходи щодо розшуку пограбованого майна і злочинців [123, арк 7, 8]. Звісно, що передати адміністративному відділу міської управи функції підтримки порядку в місті або ж підпорядкувати йому допоміжну поліцію військового командування не могло, оскільки це призвело б до надмірного посилення ролі органів місцевого рівня у структурі окупаційного управління.

З часом служба порядку та міліція були ліквідовані, а їх особовий склад звільнений або набраний до допоміжної поліції.

Військовими комендатурами здійснювалися заходи з підтримання протипожежної безпеки. Задля реалізації цього завдання було створено місцеві формування, які отримували різні назви. Так, на Волині проблеми протипожежної безпеки перебували в компетенції органів місцевого управління. Відповідно до наказу Ровенської обласної управи від 18 серпня 1941 р. передбачалося створення добровільних, платних та примусових підрозділів протипожежної “сторожі”. Керівниками цих підрозділів могли стати тільки особи, які мали українську національність, були благонадійними як із “політичного” так і з “морального” боку, мали відповідну фахову підготовку та відбули військову службу. Вимоги до членів “протипожежної охорони” доповнювалися віковим цензом – досягненням 18 років. Члени добровільних та примусових протипожежних формувань несли свою службу безкоштовно [339, арк. 1 – 2].

Допоміжна поліція підпорядковувалася наказам вищого СС і поліційного керівника і мала більш серйозні повноваження, ніж служба порядку. Поліцаї озброювалися трофейними радянськими гвинтівками та пістолетами. Їм видавалося не більше десяти 10 набоїв [106, арк. 14].

Категорично відмовившись від залучення до роботи в поліційних формуваннях колишніх працівників НКВС, окупаційна адміністрація відчула

гостру кадрову проблему. Поліцаїв потрібно було навчати азів відповідної ділянки роботи, знайомити їх зі службовими обов'язками тощо. Так, у середині листопада 1941 р. сільські старости одного з районів Полтавщини отримали наказ районної управи, керівник якої повідомив, що відповідно до розпорядження комендатури в м. Хоролі відкриваються курси з підготовки “міліціонерів”. Старости зобов'язувалися направити на ці курси по 3 особи, не старших 40 років. Курсанти забезпечувалися безкоштовним харчуванням та виплатою добових [301, арк. 28].

Старости, які направляли на ці курси односельчан, несли за їх поведінку та колишнє минуле персональну відповідальність, підписуючи відповідні зобов'язання [301, арк. 29].

Найбільшою та найчисельнішою місцевою поліційною установою стала “українська допоміжна поліція”. Процес її створення на місцях унаочнює наказ по ортскомендатурі м. Каховки від 10 червня 1942 р. № 241, надісланий усім районним керівникам та підвідомчим комендатурам. Відповідно до цього наказу вдосконалювалась організаційна побудова вже діючої допоміжної поліції. Її керівником призначався районний староста. Керівнику району надавалося право рекомендувати здібного поліцая для призначення його на посаду заступника шефа поліції. Саме він безпосередньо відповідав за керівництво цим органом влади. Підбором поліційних кадрів займався районний староста, який ніс особисту відповідальність за підібраних осіб.

Наказ по названій ортскомендатурі конкретизував завдання допоміжної поліції, що вважалася “постійним допоміжним органом районного старости та сільських старост для підтримки порядку та інших доручених їй завдань”. За наказом ортскомендатури допоміжна поліція залучалася до будь-якого завдання, дорученого військовими чинами німецької армії. Поліцаї мали право носити цивільний одяг або ж у разі наявності – радянську військову форму. Жовто-блакитні пов'язки підлягали здачі в ортскомендатуру для відповідного штампування [345, арк. 149].

Матеріальне забезпечення особового складу допоміжної поліції мало непоганий на той час рівень. Заробітна плата була порівняно невисокою. З 1 квітня 1942 р. рядовий поліцай отримував 240 крб. на місяць, сержанти – від 300 до 450 крб., лейтенант (командир роти) – 690 крб. Найвищу заробітну плату розміром 990 крб. отримував комендант поліції. Передбачалася грошова доплата одруженим – 300-450 крб. на місяць, залежно від посади. Поліцаї одержували продуктове забезпечення нарівні з військовослужбовцями Вермахту. Поліцай одержував 1 кг м'яса або риби, 150 г сала або олії, 250 г мармеладу або штучного меду щотижня, 1,5 кг картоплі та 500 г хліба щоденно. Передбачалася безкоштовна видача мила та тютюну [142, арк. 21, 22]. Поліцаї користувались правом безкоштовного отримання медичної допомоги [318, арк. 13 зв.].

У випадку, якщо працівник допоміжної поліції гинув під час виконання службових обов'язків, його вдова, діти до 16-річного віку та батьки, які перебували на його утриманні, одержували певну допомогу від органів місцевого управління. На підставі наказу № 16 начальника тилу групи армій «Південь» від 8 жовтня 1941 р. та наказу від 2 лютого 1942 р., передбачалося видавати з польової каси комендатури членам допоміжної поліції або допоміжних вартових частин, які зазнали нещасних випадків або померли під час виконання службових обов'язків, премію до 1000 крб. [142, арк. 21].

Отже, керівникам комендатур Вермахту довелося займатися питаннями поліційної охорони підвладних їм областей. У зоні їх відповідальності діяли команди поліції безпеки та СД, які виконували репресивно-каральні функції у армійському тилу. Підрозділи фельджандармерії та ГФП представляли поліційні формування, які діяли і після створення адміністрації РКУ.

Військовими комендатурами були створені місцеві поліційні формування, які в повному складі рекрутувалися з представників місцевого населення або радянських військовополонених. Службові повноваження цих формувань підпорядковувалися реалізації встановлених військовим командуванням завдань.

Уся окупована територія України у свій час перебувала під безпосереднім управлінням комендатур Вермахту, керівникам яких довелося не лише реалізовувати специфічні оперативно-тактичні проблеми, пов'язані з контролем за військовими підрозділами, а й здійснювати завдання поліційного, адміністративного та господарського характеру.

Реалізуючи адміністративні функції та завдання, керівники фельд- та ортскомендатур Вермахту не мали чітких установок та єдиного підходу щодо проблеми формування органів місцевого управління, тому в окремих регіонах було суто механічно відтворено довоєнну адміністративно-територіальну систему управління місцевої влади, про що свідчить створення обласних управ із функціями та завданнями регіональних структур. Після передачі відповідних територій в управління цивільної адміністрації РКУ це недоопрацювання було враховано й обласні управи припинили своє існування.

Про високий рівень адміністративної правотворчості керівників комендатур Вермахту свідчить і факт різної організаційної структури створених ними органів місцевого управління: сільських, районних та міських управ. Проте в одному німецькі управлінці були одностайними – керівники органів місцевого управління не мали самостійності, а їхні бодай дріб'язкові рішення підлягали затвердженню.

Німецьку поліційну систему, створену у військовій зоні окупації, репрезентували оперативні групи поліції безпеки та СД, польова жандармерія та таємна польова поліція. Під керівництвом установ польової жандармерії було створено місцеві поліційні формування, зокрема, службу порядку, яка восени 1941 р. поступилася місцем допоміжній поліції.

РОЗДІЛ 4. ОРГАНИ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РКУ: ЮРИДИЧНА БАЗА, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА СЛУЖБОВА КОМПЕТЕНЦІЯ

4.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ

Життєво необхідним елементом успішного й повноцінного функціонування окупаційної адміністрації стало створення відповідної нормативно-правової бази. Керівництво Третього Райху не могло використати й застосувати в окупованій Україні систему нормативних актів, що діяли на теренах Німеччини, оскільки право як система внутрішньо пов'язаних норм (приписів) регулює ті соціальні відносини, що вже склалися на даний час, а також враховує визначену певним політичним режимом мету.

Оскільки право регулює об'єктивні соціальні відносини, практично неможливо застосувати нормативно-правову базу країн із різними історичними традиціями, діючими політичними системами, ментальністю, а також привнести її в “готовому” вигляді для врегулювання відносин у “чужорідному” суспільстві. Тому перед керівництвом Третього Райху постала проблема створення правової системи саме для тих країн, які вже були захоплені вермахтом. Реалізувати це завдання за короткий час було неможливо. Урегулювання ж різноманітних соціальних відносин, у тому числі в галузі управлінської діяльності, мало здійснюватися негайно та постійно, оскільки влада не могла допустити появи неконтрольованих суспільних процесів. Залишити ж незмінним радянське право при одночасному знищенні відповідної державно-політичної системи також мало що давало окупантам, оскільки не відповідало меті, що стояла перед ними.

Вихід із зазначеної ситуації був знайдений досить швидко. На окупованих територіях німці застосовували принцип поєднання, а подекуди й “накладання” двох правових систем – радянської та гітлерівської.

Ще в перших розпорядженнях військової адміністрації місцевому населенню повідомили, що “після зайняття країни німецькими військами радянський закон продовжує своє існування за винятком тих окремих випадків, де застосовується німецький закон або даються особливі розпорядження” [225, арк. 9].

Аналогічні звернення повторили і представники цивільної адміністрації РКУ, додавши, що продовжують діяти установки військової адміністрації. У своїх офіційних зверненнях до населення вони зазначали, що “закони Радянського Союзу, які існували до здобуття цієї території, діють й надалі. Виняток становлять закони, які були введені чи змінені військовою та цивільною владою, а також закони, які заперечують фактові перейняття влади райхскомісаром” [335, арк. 2 зв.].

Водночас окупаційній владі не вдалося уникнути проблем і в цій площині, оскільки на місцях були відсутні не лише зразки довоєнних законів, а й фахівці, належним чином обізнані із системою радянського права [343, арк. 45 – 56]. Тому працівники органів місцевого управління просили німецьких чиновників надсилати більш конкретні вказівки, зокрема, нормативно-правового змісту.

Частина радянських нормативних актів продовжувала використовуватись у площині трудового права, зокрема, у питаннях виплати заробітної плати. Наприклад, для оплати праці сезонних робітників, трактористів, комбайнерів та спеціалістів, які працювали в МТС, використовувалися радянські нормативи станом на 22 червня 1941 р. Зміна полягала лише в часових нормах (радянський “трудодень” замінювався на німецький “робочий день”. Проте оплата праці комбайнерів залежала від виробітку. Робота цих спеціалістів регулювалася радянським положенням від 10 квітня 1935 р. Але як користуватися цими положеннями і де можна було з

ними ознайомитися, райхскомісар не пояснював. Звертає на себе увагу одна характерна деталь, пов'язана з якістю підготовки німецьких нормативних актів. У прикінцевих положеннях цього нормативного акту зазначалося, що всі розпорядження й укази, які йому суперечать, втрачають свою чинність [556, арк. 57 – 58]. Проте пересічний управлінець, який, до того ж, розпочинав свою діяльність, можна сказати, з “нуля” і кваліфікація якого була сумнівною, міг і не розібратися в хитросплетінні всіх діючих або скасованих нормативних актів, тому користуватися такими правовими актами було дуже непросто, скоріше навпаки – нескладно було помилитися або ж “не помітити” того чи іншого юридичного нюансу.

У разі введення в дію певного нормативно-правового акту, який суперечив радянському законодавству, у його преамбулі вказувалося про відміну попередніх юридичних приписів. Так, у розпорядженні райхскомісара щодо створення землемірних служб вказувалося: “Скасовуючи всі попередні російські та польські приписи, суперечні з цією інструкцією, оголошую на підставі виданого мною наказу від 24 лютого 1942 року № 1003/74 таке розпорядження щодо організації землемірної служби при гебітскомісарах і міських комісарах” [319, арк. 91 – 94]. Після цієї преамбули, наводився текст самого нормативного акту.

Окупаційній адміністрації довелося формувати нову нормативно-правову базу, яка весь час динамічно змінювалася, обслуговуючи потреби і виклики воєнної доби. При цьому нормотворчість німецьких урядовців відставала від реальних потреб.

В окупованій Україні проявляється ще одна характерна особливість правового регулювання суспільних відносин. Поки німецькі урядовці чекали установок “згори”, працівники місцевих (“українських”) допоміжних органів управління проявляли ініціативу, розробляючи різноманітні тимчасові правила, інструкції, рекомендації тощо. Мабуть, найінтенсивніше у плані створення локальних нормативних актів працювала Київська міська управа. Так, 13 листопада 1941 р. її керівництво видало постанову про створення

комісії, на яку покладалося завдання скласти тимчасові правила в галузі цивільного, кримінального, матеріального, процесуального та адміністративного права [180, арк. 44]. Невдовзі призначена комісія розробила Тимчасові правила щодо цивільно-процесуального кодексу, Тимчасові правила щодо матеріального цивільного права, Тимчасові кримінальні правила, Тимчасові кримінально-процесуальні правила для майбутніх судів, прокуратури і слідчих м. Києва [181, арк. 1 – 97].

В інших регіонах України місцеві управлінці намагалися використати досвід російського дореволюційного законодавства. Так, у генеральній окрузі “Житомир” від службовців юридичних установ вимагали знання основних положень не лише постанов райхскомісара та німецьких нормативних актів, а й окремих законів Російської імперії [138, арк. 3, 4]. Яким чином регіональні керівники Житомирщини планували використати досвід дореволюційного законодавства, залишається незрозумілим. Пристосувати законодавство колишньої Російської імперії, так само, як радянське, для врегулювання нових умов життя було практично неможливо.

Утім ініціатива місцевих управлінців зі створення нової нормативно-правової бази не принесла вагомих результатів. Незважаючи на те, що всі зазначені тимчасові правила були розроблені, в Україні почали застосовуватися тільки нормативні акти, створені німецькою стороною.

Німецькі управлінці пішли ще одним шляхом. Відповідно до розпоряджень райхсміністра в окупованих східних областях починали діяти окремі нормативні акти, які мали виключно німецьке походження і перед цим поширювались на громадян Райху. Так, нормативний акт про “Доповнення кримінально-правових норм із захисту обороноздатності німецького народу” від 25 листопада 1939 р. та розпорядження “Про спілкування з військовополоненими” від 11 травня 1940 р. почали використовуватися і в Україні, встановлюючи для місцевого населення відповідну систему кримінальних покарань [564, арк. 62].

Основні нормативні акти, які поширювалися на Україну, друкувалися в централізованому порядку у спеціальних збірниках. Цим процесом керував райхсміністр східних окупованих територій з підлеглими йому німецькими правовими службами. Основним виданням, у якому друкувалися юридичні приписи, став Збірник постанов райхсміністра східних окупованих територій, який ухвалював їх відповідно до указів фюрера та імперського (загальнонімецького) законодавства. Окрім Збірника постанов райхсміністра, на територію України поширювалася також дія “Вісника імперських законів” (Reichsgesetzblatt) [234, арк. 16 – 17 зв.]. Таким чином, з формального погляду на основі цієї нормативної бази райхскомісар мав право видавати власні підзаконні акти.

Але реальна ситуація зі створення підзаконної нормативної бази в Райхскомісаріаті “Україна” була далеко не такою. Фактично своїми діями райхскомісар перетворював себе чи не на єдине джерело права для працівників Райхскомісаріату, та єдине – для місцевого населення окупованої України. Виняток становили працівники непідвладних Е.Коху відомств, які хоч і мали статус представників при установах РКУ, та все ж користувалися відносною незалежністю і, до того ж, проводили генеральну лінію своїх керівників. Це явище було породжене як визначальним принципом нацистського тоталітаризму – “вождизмом”, так і особистісними рисами самого райхскомісара.

Уся нормативно-правова документація з Берліна потрапляла до правового відділу РКУ і, у свою чергу, направлялася райхскомісару до виконання. Для цього він мав розробити відповідну нормативну базу локального рівня. Умовно до травня 1942 р. він і діяв за цим звичним для будь-якої управлінської системи алгоритмом. Відповідно до вказівок вищого керівництва, – а для нього це був у першу чергу райхсміністр східних окупованих територій, – райхскомісар ухвалював та в централізованому порядку направляв на місця власні розпорядження та накази.

З осені 1941 р. до 1 травня 1942 р. райхскомісар видавав “Службові повідомлення” (Amtliche Mitteilungen) [665, арк. 4 – 6], частина яких разом із німецьким оригіналом публікувалася в перекладеному українською мовою варіанті [568, арк. 17, 18]. На території РКУ видався “Вісник постанов райхскомісара”, у якому друкувалися витяги з імперського законодавства (переважно акти райхсміністра східних окупованих територій), а також відповідні нормативні акти райхскомісара [132, арк. 24 – 28]. Збірник видавався відділом внутрішнього управління РКУ.

З 1 травня 1942 р. в РКУ почав видаватися “Центральний бюлетень райхскомісара для України” (Zentralblatt des Reichskommissar für die Ukraine) [556, арк. 1 – 4]. Цей збірник нормативно-правових актів призначався лише для внутрішнього користування працівниками установ і організацій РКУ (Nur für den inneren Dienstgebrauch). У 1943 р. в тексті збірника з’явилося доповнення – відтепер він призначався виключно для німецьких службовців (Nur für den Dienstgebrauch deutscher Dienststellen).

Час надходження збірників райхскомісара до безпосередніх управлінців був достатньо довгим. Так, штадткомісар Херсона отримував їх у середньому через три тижні після видання їх у Ровно [347, арк. 25, 31, 34]. Аналогічні терміни отримання кореспонденції простежуються і в інших округах.

За прикладом райхскомісара керівники генеральних округ для безпосереднього управління підлеглими гебітскомісаріатами також видавали друковані збірники нормативних актів – “Службові бюлетені” (Amtsblatt), певна частина яких мала додатки, так звані “Українські переклади” (Ukrainische Übersetzungen) [570, арк. 43 – 45], які призначалися для використання службовцями органів місцевого управління. У найбільш системному та повному вигляді цей збірник нормативних актів був виданий у генеральній окрузі “Волині та Поділля”. Збірники нормативних актів мали важливе значення, оскільки відправка на місця опублікованих у них індивідуальних актів не здійснювалася.

Окремі генеральні комісари видавали примірники аналогічних видань з певною тематикою. Так, керівник генеральної округи “Житомир” видав відповідний вісник із проблем збору податків [124, арк. 134 – 147].

Зазначимо, що на прикладі оперування нормативними документами можна пересвідчитися в неповноцінності та другорядності української адміністрації, її повної залежності від німецьких керівників. Значна частина нормативно-правових актів так і не потрапляла до спеціалістів, набраних із місцевого середовища. Переклади нормативних актів українською мовою здійснювалися в обмеженому, значно звуженому обсязі і мали низьку якість. Власне і сам процес користування цими актами українськими службовцями мав суто ознайомлювальний характер. “Керівники не можуть затримувати урядового денника довше як на 24 години. По прочитанні денник належить повернути до керівника загального відділу, котрий передасть його наступному керівникові”, – так відповідно до інструкцій німецьких управлінців керівники відділів однієї з районних управ знайомилися з текстами перекладених нормативних актів, ухвалених вищими німецькими органами влади [559, арк. 144].

На рівні органів місцевого управління лише в одному випадку спостерігалася спроба видання друкованих збірників постанов та розпоряджень. Президія Київської міської управи 13 жовтня 1941 р. ухвалила рішення про видання щотижневого збірника всіх постанов і розпоряджень управи та її відділів [180, арк. 12]. Виданням збірника займався начальник правового відділу міської управи. Проте 13 грудня 1942 р. розпорядженням штадткомісара випуск збірника було припинено [163, арк. 150].

Для ефективного використання економічного потенціалу окупованої країни центральні відомства Райху видавали так звані “галузеві” збірники нормативних актів, які використовувалися для регулювання різноманітних відносин у певних сферах виробництва. Так, Райхсміністерством продовольства і сільського господарства видавався “Імперський міністерський бюлетень для сільськогосподарської адміністрації”

(Reichsministerialblatt der Landwirtschaftlichen Verwaltung. Herausgegeben vom Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft) [570, арк. 35 – 42].

Вимальовується і, здавалось би, логічна структура нормативних актів, виданих німецькими управлінцями: фюрер – райхсміністр східних окупованих областей – райхскомісар – генеральні комісари – гебітскомісари (штадтскомісари). На рівні гебітскомісаріатів діяла схема: гебітскомісар – голова районної (міської) управи – сільський староста. На перший погляд здавалося, що ця логічна жорстка вертикальна система надасть можливість швидко й оперативно реагувати на потреби управління захопленими територіями, захищати інтереси Третього Райху. Але так було лише в теоретичному плані.

Для того, аби забезпечити надходження директив на місця, використовувалася службова пошта. Надходження виданих нормативно-правових актів до безпосередніх виконавців, як і в кожній управлінській системі, мало складну процедуру. Як у німецьких, так і в місцевих органах влади документи, видані вищими за рівнем компетенції органами влади, надходили безпосередньо виконавцям.

Так, райхскомісар видавав певний нормативний акт, що стосувався якогось важливого питання і направлявся безпосередньому виконавцю або їх групі. Як правило, це були всі генеральні комісари. У свою чергу, генеральні комісари направляли на місця власні нормативні акти або ж лише копії отриманих документів із власною припискою “до виконання”. Керівним посадовим особам, які не відповідали за проведення тих чи інших заходів, ці документи направлялися з формулюванням “для ознайомлення”.

Відповідні служби РКУ намагалися проконтролювати проблему швидкості надходження виданих збірників нормативних актів до безпосередніх виконавців. Так, згідно з розпорядженням райхскомісара “Отримання центрального бюлетеня” від 9 червня 1942 р. всім генеральним комісарам та гебітскомісарам у Барі, Кам’янці-Подільському, Овручі, Мозирі, Вінниці, Умані, Ново-Шепеличах, Смілі, Кіровограді, Великій

Олександрівці і Нікополі належало негайно повідомити про отримання випуску “Центрального бюлетеня” за № 6 від 13 липня 1942 р. шляхом відправлення поштової картки [556, арк. 34 зв.].

Інколи у збірниках нормативно-правових актів райхскомісара виявлялися технічні помилки. У цьому разі у змісті наступних випусків збірника керівники адміністративних округів отримували вказівки внести правки “від руки” до отриманих текстів документів [557, арк. 100 зв.].

Усі розпорядження райхсміністра східних окупованих територій і райхскомісара видавалися тільки німецькою мовою. У разі необхідності генеральні комісари мали право віддати наказ про їх переклад українською мовою і надрукувати їх в офіційних бюлетенях. Генеральні комісари, які мали намір надрукувати їх іншою мовою, потребували санкції райхскомісара [556, арк. 1 зв.].

Власна система творення нормативних актів виникла і в органах місцевого управління. Готуючи постанови та накази, фахівці посилалися на безпосередні німецькі розпорядження, які конкретизувалися. Водночас призначалися відповідальні особи за їх впровадження в життя, встановлювався контроль за виконанням.

Особливістю нормативних актів, виданих українською адміністрацією, стало те, що в цих документах доволі часто визначався ступінь та вид покарання за їх невиконання. Але саме цей сегмент юридичних документів містив недостатньо чітко прописані норми або вони не відповідали існуючим правовим приписам.

Існував ще один спосіб доведення нормативних актів до безпосередніх виконавців. Отримавши певні розпорядження від німецької сторони, місцеві управлінці не створювали власних нормативно-правових актів, а направляли отримані документи в підконтрольні установи, не конкретизуючи їх, а тільки зазначаючи: “Надсилаю копію розпорядження п. Гебітскомісара для відома та керування” [134, арк. 34]. Окрім того, направлені розпорядження вищих

німецьких керівників на рівні гебїтскомісаріатів значно спрощувалися, а відтак суттєво відрізнялися від оригіналів.

Передача службової кореспонденції здійснювалася за допомогою кур'єрів. Так, Бориспільська районна управа мала зв'язок із Києвом за допомогою кур'єрської служби, працівники якої тричі на тиждень відвідували місто. У свою чергу, сільські старости направляли своїх кур'єрів до районної управи для отримання кореспонденції [184, арк. 1, 2].

Інший порядок передачі службової кореспонденції передбачався для німецьких органів влади. Так, восени 1942 р. почав курсувати поштовий автомобіль за маршрутом Львів–Ровно–Київ. Автомобіль відправлявся по вівторках, середах і суботах зі Львова о 13.00 і вже о 19.30 прибував до Ровно. У дорозі передбачалися дві п'яти- та десятихвилинні зупинки. З Ровно по понеділках, середах та п'ятницях о 8.00 поштовий автомобіль відправлявся до Києва. На цьому маршруті він зупинявся всього на трьох визначених зупинках. До Києва поштовий автомобіль прибував о 17.25. Маршрут із Києва до Львова був таким же. О 9.00 по понеділках, середах та п'ятницях автомобіль вирушав до Ровно, куди прибував о 18.25, та після ночівлі, о 7.00, вирушав до Львова. Час прибуття до останньої точки призначення – 13.30 [556, арк. 98 – 99].

Отже, керівники цивільної адміністрації РКУ відчувши проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування окупаційних органів влади та врегулювання соціальних відносин місцевого населення, використовували частину радянського права, поєднуючи його приписи з новими регулятивними установками, які містилися в німецьких нормативних актах. Водночас нормотворчість німецьких урядовців відставала від реальних потреб у сфері організації управлінського апарату, врегулювання соціальних відносин у середовищі місцевого населення. Спроба керівників ряду органів місцевого управління щодо створення тимчасової нормативно-правової бази, яка врегульовувала зазначені проблеми, закінчилася провалом.

4.2. Адміністративно-територіальні та організаційно-правові аспекти формотворення німецьких окупаційних органів влади

Значний обсяг територій, які передбачалося захопити, та масштабність завдань, які у зв'язку з цим поставали перед військовими, спонукали А.Гітлера до створення цивільного управління у вигляді Райхскомісаріатів. Військові мали реалізовувати властиві їм функції та завдання, а також контролювати відповідні території у ближньому армійському тилу.

Пропозиції щодо організаційної побудови німецьких органів управління надійшли від А.Розенберга. Він вважав за необхідне створити на теренах окупованого СРСР п'ять Райхскомісаріатів, а саме: Райхскомісаріат “Балтика”, який включав територію радянських прибалтійських держав та Білорусію; Райхскомісаріат “Україна” з усіма регіонами станом на 22 червня 1941 р.; Райхскомісаріат “Кавказ” та Райхскомісаріат “Росія”. Східний кордон останнього адміністративного формування так і не був остаточно визначений, оскільки про лінію Уральських гір не йшлося, тому що там розміщувалася розвинута промислова зона, дістатися якої в ході “бліцкригу” було важко. Також А.Розенберг пропонував створити Райхскомісаріат “Туркестан”, але отримав відмову А.Гітлера, оскільки перевищив межі своїх майбутніх повноважень, адже мав займатися тільки територіями європейської частини СРСР.

Підійшовши до проблеми створення управлінського апарату, А.Розенберг планував призначити на посади райхскомісара Остланду гауляйтера Шлезвіг-Гольштейна Г.Лозе, РКУ Г.Герінга (пізніше – гауляйтера Тюрінгії Ф.Заукеля), а Райхскомісаріату “Росія” – Е.Коха. Останній вибір А.Розенберга зумовлювався надзвичайною жорсткістю та ортодоксальною націонал-соціалістською агресивністю гауляйтера Східної Пруссії [388, с. 30 – 32]. На його думку, такий керівник мав підійти саме для населення Росії.

Амбітні плани А.Розенберга швидко “охолодив” А.Гітлер. По-перше, райхскомісаром України таки став Е.Кох, а по-друге, невдовзі взагалі почався

переділ української території, частина якої потрапила до Генерал-губернаторства, а також зон, підконтрольних Румунії та Угорщині.

17 липня 1941 р. А. Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і керівник райхсканцелярії д-р Ламмерс підписали спільний наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм особливим наказом”. Усі області, що не входили до компетенції адміністрації Генерального губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлягали райхсміністру у справах східних окупованих територій.

Територія, що перебувала у віданні райхсміністра східних окупованих територій, поділялася на Райхскомісаріати, а ті, у свою чергу, – на генеральні округи, що склалися з гебітскомісаріатів. Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генеральними комісарами та гебітскомісарами, причому претендентів на перші дві посади призначав особисто фюрер, а керівників головних управлінь Райхскомісаріату та гебітскомісарів – райхсміністр у справах східних окупованих територій.

Райхсміністр одержував право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження райхскомісарам. Усі органи цивільного управління перебували у віданні райхскомісарів. Забезпечення роботи підприємств, транспорту і пошти в період воєнних дій покладалося на відповідні державні органи, що отримували вказівки від начальника штабу Верховного головнокомандування.

У цьому нормативному акті вказувалося: “Для погодження заходів, що їх проводить райхсміністр східних окупованих територій або райхскомісари у своїх областях із державною політикою, райхсміністр повинен підтримувати

тісний контакт із верховними органами держави. У разі розходження думок, яке не вдалося усунути при безпосередніх переговорах, треба запитати через райхсміністра і начальника райхсканцелярії про мою думку” [513, с. 51 – 54].

Отже, фюрер залишав за собою останнє слово у принципових підходах до організаційно-правової побудови та функціонального забезпечення діяльності органів управління РКУ. Призначивши райхскомісаром вірного йому Е.Коха, фюрер забезпечив не лише власний тотальний контроль за окупованою територією, а й використав наявні протиріччя останнього з райхсміністром східних окупованих територій для посилення своєї влади.

Райхсміністерство східних окупованих територій та РКУ являли собою суворо централізовану систему державних органів Німеччини, основним призначенням яких стало управління окупованими територіями. Здійснюючи свою діяльність, вони виконували волю керівництва Третього Райху, а точніше – особисто А.Гітлера, оскільки, за тодішньою правовою теорією, саме він був виразником інтересів німецького народу та носієм народного суверенітету, “вождем” нації. Принцип “вождизму” переносився і на систему управління окупованими територіями. Відповідно до нього керівник певного органу влади вимагав безумовного виконання поставлених ним завдань та отримував повноваження “вождя” на певній, підвладній йому території.

При визначенні місця в системі державної влади, що виникла в окупованій Україні, Райхсміністерство східних окупованих територій можна вважати органом першого, РКУ – другого, генеральні округи та гебітскомісаріати – третього управлінського рівнів. Усі вони за способом утворення належали до призначуваних органів влади, за складом – до одноосібних, за часом функціонування – до постійних та тимчасових, а за територією розповсюдження повноважень – до центральних та місцевих (локальних). Останні були репрезентовані генеральними округами та гебітскомісаріатами.

До форм та засобів здійснення управлінських функцій Райхскомісаріатом слід зарахувати: законодавство (загальноімперське,

“райхсміністерське” та “райхскомісаріатське”), управління правосуддям (військово-поліцейські та німецькі суди), контроль та нагляд, правоохоронну (у тому числі й каральну) та правозастосовчу діяльність.

Апарат Райхсміністерства східних окупованих територій адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України і Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г.Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління зайнятими землями. У березні 1944 р. його реорганізували в Головний політичний штаб. На адміністративне (керівник – Л.Рунге) покладалася відповідальність за організацію управління всіма сферами життя. Економічне управління (очільник – Г.Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції на окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф.Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалися на управління преси та пропаганди, культури та інші [513, с. 22].

Організація Райхсміністерства у справах східних окупованих територій здійснювалася в умовах ведення війни, боротьби відомчих інтересів та політичних інтриг, що не могло не позначитися на його внутрішній структурі, постійних змінах у кадровому складі тощо.

Станом на 3 вересня 1941 р. Райхсміністерство у справах східних окупованих територій складалося з Головного відділу центрального управління, Головного відділу політики (відділень: загальної політики, Остланду, України, Кавказу і Туркестану, культури, преси та агітації, молодіжної, жінок), Головного відділу загального управління (відділення:

загального управління, медичної справи, ветеринарної справи, праці, права, фінансів, науки і культури), Головного відділу наукової і технічної співпраці (відділення: промислового господарства, харчування і сільського господарства, військового господарства, лісового господарства, техніки, банківської справи і валюти, транспорту, ціноутворення і контролю над цінами) [388, с. 23 – 27].

Указ Гітлера про створення РКУ з'явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія РКУ, передана цивільній німецькій адміністрації 28 – 29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї території України, його межі розширилися. Якщо в серпні 1941 р. РКУ охоплював 71 тис. км², то в жовтні – 176 тис. км², 16 листопада – 235 тис. км². На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. км², на якій мешкало 16,9 млн. осіб [434, с. 175].

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви Райхсміністерства східних окупованих територій про адміністративний поділ окупованих областей, якими визначалися кордони РКУ. На заході й південному заході Райхскомісаріат межував із колишніми Львівською і Тернопільською областями по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадання в р. Дністер. Далі кордон проходив уздовж Дністра до с. Василютева (неподалік Могилева-Подільського), с. Лядова через Примазеницю, Бар, потім – уздовж р. Ров і західного берега Бугу до його впадання в Чорне море. На півночі кордони проходили в середньому у 20 км на північ від залізничної колії Брест – Гомель до пункту, що перебував у 20 км на схід від Мглина. Передбачалося створення 7 генеральних округ.

Генеральна округа “Волинь” охоплювала територію Ровенської, Луцької і Кам’янець-Подільської областей, південну частину Брестської та Пінської областей колишньої БРСР. Місто Ровно стало місцем перебування генерального комісара і райхскомісара Е. Коха (тимчасово, до особливого розпорядження фюрера). Площа генеральної округи “Волинь”, що складалася з 24 гебітскомісаріатів, становила 80508 км², кількість мешканців – 4212 тис. осіб. Очолив генеральну округу обергрупенфюрер СА Шене.

Генеральну округу “Житомир” очолив урядовий президент Клемм. Вона складалася з 29 гебітскомісаріатів (територія Вінницької та Житомирської областей, південна частина Поліської області БРСР. Площа – 64800 км², населення – 2917 тис. чол. Адміністративний центр – Житомир).

Під керівництвом урядового президента Шуленберга (пізніше – В.Магунії) перебувала генеральна округа “Київ”, яка складалася з 26 гебітскомісаріатів на теренах Київської та Полтавської областей. Округа мала площу 71790 км² на якій мешкало 4456 тис. чол. Місце перебування генерального комісара знаходилося у Києві.

Генеральна округа “Миколаїв” (керівник – обергрупенфюрер СС і СА Опперман) складалася з 14 гебітскомісаріатів створених на теренах колишніх Миколаївської та Кіровоградської областей. Адміністративним центром округи було визначено Миколаїв. Площа генеральної округи становила 46880 км², з кількістю населення у 1920 тис. чол.

Генеральна округа “Таврія”, очолювана гауляйтером, генеральним консулом Фраценфельдом, розташовувалася на території Кримської АРСР та південної частини Миколаївської і Запорізької областей і складалася з 14 гебітскомісаріатів. Це була найменша генеральна округа з площею 22900 км² та кількістю населення в 662 тис. чол. Її розміри обмежувалися кількома районами двох згаданих областей і вона дістала офіційну назву “Teilbezirk Tawrien”. Адміністративним центром округи став Мелітополь.

Передбачалося створення генеральної округи “Чернігів” у складі Чернігівської та Сумської областей, південної частини Гомельської області (БРСР) та півдня Орловської області (РРФСР). До складу округи мало входити 18 гебітскомісаріатів. Однак вона так і не була створена, а її територія підпорядковувалася військовій адміністрації [474, с. 34 – 36].

Генеральні округи поділялися на 114 гебітскомісаріатів (“Kreisgebiet”, “Gebitskomissariat”), які склалися з 434 районів за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом. Кожен із гебітскомісаріатів мав площу 250 – 400 тис. га і налічував 150 – 250 тис. населення.

Виокремлювалися 5 округ міського типу, якими управляли штатткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, – Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Меншими містами керували штатткомісари, а невеликими (усього їх налічувалося 25) – ортскомісари [510, с. 92].

Передача відповідних територій цивільній адміністрації РКУ відбувалася поетапно, у міру просування вермахту на Схід. Для проведення процедури передачі Райхсміністерством східних окупованих територій та Головним командуванням вермахту створювались уповноважені на ці дії органи, які і вирішували технічні питання. Так, 11 жовтня 1941 р. Головний штаб ОКВ звернувся до райхсміністра та командування окупаційними військами в Україні (ОКХ) з пропозицією направити своїх представників до Києва, куди вони мали прибути 17 жовтня. У місті вже перебувала команда, уповноважена на передачу відповідних територій, які контролювалися командувачем оперативного тилу групи армій “Південь” [555, арк. 100].

Спільна група військових та цивільних управлінців визначала кордони, уточнювала різноманітні статистичні дані та готувала певну модель майбутньої події. Берлін координував їхні дії, визначав дати та саму процедуру. Був виданий Указ фюрера, відповідно до якого з оперативного району групи армій “Південь” та “Північ” частина окупованої території 28 жовтня о 12.00 передавалася цивільній адміністрації РКУ [555, арк. 135].

Сам процес передачі повноважень мав декілька символічно-знакових аспектів. По-перше, наголошувалося, що “умиротворені” та очищені від “жидівсько-більшовицького елемента” території потрапляли під владу “мирної”, тобто “звичайної” цивільної адміністрації. По-друге, війна та пов’язані з нею лихоліття для місцевого цивільного населення вже мали завершитися. По-третє, передбачалося настання “відбудовчого” етапу, після якого рівень життя місцевого населення мав суттєво підвищитися.

Очевидно, що ці обставини й визначили надзвичайно урочистий, помпезний стиль проведення начебто технічної передачі повноважень від військових до цивільних управлінців. На мітинги, які організовувалися з

цього приводу, зобов'язувалося з'явитися районне керівництво, сільські старости та голови громадських господарств, а також увесь особовий склад місцевої поліції, окрім тих, хто в цей час виконував службові обов'язки. Селянам же запропонували “трудитися на полі” [188, арк. 78].

Місцева преса з пафосом розповідала про офіційну передачу владних повноважень. Так, зустріч із гебітскомісаром округу “Гадяч” відбулась у святково прикрашеному міському кінотеатрі. Після привітань та офіційної передачі повноважень військові покинули залу, де залишилися місцеві керівники та начальники поліції, з якими новопризначений гебітскомісар провів окрему розмову [31].

Військові коменданти видавали відповідні накази про початок діяльності цивільної адміністрації та передачі їй відповідної службової компетенції. Наказ оголошувався по гарнізону, із вказівкою конкретної особи, яка представляла генерального комісара, а також міст і районів, що переходили під його управління [232, арк. 38]. Керівники органів місцевого управління також отримували вказівки щодо осіб, котрі представляли цивільну адміністрації, та часу, з якого розпочиналися їх повноваження [100, арк. 9].

Місцеве населення також повідомляли про початок переходу відповідних територій під владу цивільної адміністрації. Так, гебітскомісар округу “Гадяч” віддав наказ опублікувати в місцевому виданні “Гадяцька газета” відозву, яка призначалася лише для українців. Відповідно до наказу необхідно було усунути спричинений військовими діями хаос і безлад, а місцева людність закликала до співпраці та виконання покладених на неї обов'язків [30].

Цього ж дня гебітскомісар видав відразу п'ять розпоряджень, а саме: про встановлення комендантського часу; про втрату сили дії попередньо виданих пропусків та дозволів; про негайну здачу вогнепальної зброї”; про порядок організації недільних базарів; про затемнення будинків у нічний час [30].

Наступні розпорядження гебітскомісара стосувалися кадрових перестановок в органах місцевого управління та організації набору до

української допоміжної поліції. При цьому попередньому керівнику (бургомістру) міста, якого було понижено на посаді, висловлювалася офіційна подяка за проведену роботу [31].

Порядок змін визначеної адміністративно-територіальної системи встановлювався розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій від 10 липня 1942 р. Відповідно до цього акта, порядок зміни кордонів між Райхскомісаріатами, Генерал-губернаторством та іншими державами розробляв райхсміністр східних окупованих територій. Право виносити рішення про зміни кордонів мав лише фюрер.

Право на зміну кордонів між генеральними комісаріатами надавалося райхсміністру східних окупованих територій. Ухвалювати рішення про зміну кордонів між гебітскомісаріатами мали право: а) райхсміністр східних окупованих територій, якщо внаслідок цього суттєво змінювалася структура генеральної округи; б) у всіх інших випадках – райхскомісар.

Генеральні комісари користувалися правом змінювати межі районів, їх взаємне розташування й адміністративний поділ. У випадку зміни поділу районів відповідне повідомлення з детальною інформацією про кількість мешканців та площі цих районів до і після поділу направлялося райхскомісару [556, арк. 58].

У лютому 1943 р. це розпорядження було доповнене кількома уточненнями. Питання про зміну кордонів між областями, якщо перегруповувався весь район або більша частина району, розв'язувалося виключно райхскомісаром. Невеликі адміністративні зміни в межах районів вносилися генеральними комісарами. Останні направляли райхскомісару статистичні дані про кількість населення і площу районів до і після поділу. Райхскомісар застеріг: “У зв’язку з цим знову вказується, що зміни кордонів у кожному випадку створюють тимчасові труднощі в управлінській діяльності і призводять до хвилювання населення. Тому під час війни необхідно проводити лише ті зміни кордонів, які не можуть чекати відкладення” [564, арк. 53 зв.].

Між зонами відповідальності вермахту та цивільної адміністрації РКУ був створений кордон, який охоронявся прикордонною вартою. Перехід населення дозволявся лише в спеціально визначених пунктах, в інших випадках спроб недозволеного переходу через ці межі прикордонна варта мала право застосовувати зброю [142, арк. 21].

Центральний апарат РКУ мав організаційну структуру, яка нагадувала апарат Райхсміністерства східних окупованих територій. Райхскомісару безпосередньо підлягали його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені вищий начальник СС та поліції, офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота.

Адміністративний апарат РКУ базувався на 4 головних управліннях: центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель. Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом – фон дер Грьобен, організаційним – фон Ведельштадт, житловим та фінансовим – Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики, праці та соціальної політики, адміністрування, охорони здоров'я, ветеринарії, фінансів, науки і культури, соціального захисту.

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості, харчування й сільського господарства, лісозаготівель і полювання, ціноутворення, банків та грошей, обігових коштів та валютної політики, установ і права.

Під управлінням техніки й шляхів сполучення працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення [567, арк. 19 – 33].

Організаційна структура РКУ час від часу змінювалася, до неї вносилися певні поправки та кореляції. Так, центральне управління розширилося до 9

відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. На політуправління покладалася реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління зайнятими територіями.

Господарське й технічне управління були покликані забезпечити розв'язання проблем, пов'язаних із матеріально-технічним та організаційним забезпеченням відбудовних і налагоджувальних робіт у виробничій сфері та використання промислової й сільськогосподарської продукції в РКУ.

Відділи головних управлінь склалися з великої кількості підвідділів. Так, у структурі відділу продовольства й сільського господарства функціонували підвідділи земельно-правової політики, державних помість, ринкових товариств, сільськогосподарських поселень; у відділі науки і мистецтва – підвідділи вищої школи, шкільний, книжковий, образотворчого мистецтва, сценічний; у відділі загальної пропаганди – підвідділи пропаганди, преси, радіо, кіно, закордонних зв'язків, виставочний (експозиційний), господарського вербування, обслуговування військ і т. ін.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й дещо спрощену структуру. Так, генеральний комісаріат округи “Київ” складався з особистої канцелярії генерального комісара, політичного відділу, відділу преси і пропаганди, промисловості, сільського господарства і харчування, торгівлі, фінансів, юридичного, шкільного, транспортного, медичного, опалювального, силікатного відділів [73, арк. 61 – 62].

Детальнішу інформацію про внутрішній поділ окремих відділів генеральних комісаріатів та їх службову компетенцію надає розпорядження райхскомісара “Внутрішній поділ головного відділу харчування і сільського господарства” від 10 липня 1943 р. Відповідно до цього документа головний

відділ складався з 3-х відділів: “Загальні сільськогосподарські питання”, “Виробництво” і “Харчування”.

Відділ I “Загальні сільськогосподарські питання” складався з таких підвідділів:

– підвідділ а) Сільськогосподарське управління та організація.

Службові повноваження: підготовка і розподіл сільськогосподарських організаційних, персональних і бюджетних питань; управлінський контроль над німецькими сільськогосподарськими установами;

– підвідділ б) Загальні аграрні і господарські питання.

Службові повноваження: аграрне облаштування (особливо аграрний порядок); аграрна статистика; пропорційне планування фондів для харчування і сільського господарства і інші загальні сільськогосподарські та економічні питання головного відділу;

– підвідділ с) Сільськогосподарські дослідницькі і освітні питання.

Службові повноваження: сільськогосподарські дослідження і практичне навчання; професійна участь в сільськогосподарському навчанні;

Відділ II “Виробництво” складався з таких підвідділів:

– підвідділ а) Підприємства.

Службові повноваження: організація сільськогосподарських підприємств; планування виробництва; використання засобів (фондів) підприємств; загальні сільськогосподарські виробничі питання (сільськогосподарська бухгалтерія, потреби в робочій силі та інше);

– підвідділ б) Земельне облаштування.

Службові повноваження: розподіл земель; технічні питання аграрного характеру; участь в організації водного господарства; заходи щодо культури сільського господарства;

– підвідділ в) Землеробство і рослинництво.

Службові повноваження: основні питання землеробства і рослинництва (обробіток землі, внесення добрив і т.п.); захист рослин; спеціальні культури

(бавовна, тютюн, кок-сагиз і т.п.); застосування сортів, вирощування фруктів, овочів і винограду;

– підвідділ г) Посівний матеріал.

Службові повноваження: догляд за рослинами; розмноження насіння і та його обробка;

– підвідділ д) Тваринництво.

Службові повноваження: загальне тваринництво; племінна робота; спеціальне тваринництво (вирощування великої рогатої худоби, овець, свиней і дрібної худоби); рибне господарство; конярство та кінні заводи;

– підвідділ ж) Сільськогосподарська техніка.

Службові повноваження: планування застосування сільськогосподарських машин; виготовлення типових інструкцій; отримання і забезпечення запасними частинами та мастильними матеріалами;

Відділ III “Заготівлі” складався з таких підрозділів:

– підвідділ а) Загальні питання заготівель та господарського використання.

Службові повноваження: планування управління господарством; організація, контроль і фінансування продуктового товарообігу та розподілу; питання транспортування;

– підвідділ б) Питання забезпечення, податків та цін.

Службові повноваження: забезпечення вермахту і цивільного населення; податки на продукти харчування; участь у ціноутворенні на сільськогосподарську продукцію; формування цін для переробних підприємств;

– підвідділ в) Зернове та кормове господарство.

Службові повноваження: заготівля зерна, насіння олійних культур, фуражу, волокнистих рослин; переробка зерна;

– підвідділ г) Інші рослинні продукти.

Службові повноваження: збір та переробка картоплі, фруктів і овочів, меду, цукрового буряка; виробництво напоїв; обробіток спеціальних культур;

– підвідділ д) Худоба і м'ясне господарство.

Службові повноваження: заготівля худоби, птиці, яєць, риби та продукції, яка з них виробляється; заготівля побічних тваринних продуктів;

– підвідділ ж) Молочне і жирове господарство.

Службові повноваження: заготівля та переробка молока, тваринних жирів, насіння маслинових культур і вироблених з них продуктів;

– підвідділ е) Допоміжні заходи із заготівель, обробки та переробки продукції.

Службові повноваження: центральне планування; фондове господарство; отримання і застосування засобів виробництва для харчування і сільського господарства; допоміжні харчові підприємства (складські приміщення, холодильні і сушильні пристосування); отримання і розподіл необхідних предметів для сільського населення і забезпечення поставок (преміальні товари) [557, арк. 94 – 95].

На відділі пропаганди комісаріатів генеральних округ покладалося завдання щодо забезпечення набору робочої сили до Німеччини. Поряд із примусовими формами організації цього процесу проводились і пропагандистські заходи. Для цього Райхсміністерством східних окупованих територій у Німеччині були організовані курси пропагандистів, випускники яких направлялися в Україну в розпорядження відділів пропаганди генеральних округів, а ті у свою чергу розподіляли їх по гебітскомісаріатах. Гебітскомісари скликали мітинги та збори місцевих мешканців, на яких і працювали пропагандисти Райхсміністерства, котрі розповідали про побачене в Німеччині у винятково позитивному тоні. Скликалися також окремі збори для сільських старост та осіб, родичі чи діти яких перебували в Німеччині [64, арк. 1].

Місцем, у якому Райхсміністерство готувало кадри пропагандистів, став табір, розташований у м. Вустрау, за 60 км від Берліна. Частина майбутніх пропагандистів набрали серед військовополонених. Критерієм відбору претендентів була наявність вищої або принаймні середньої освіти.

Випускники курсів направлялись у розпорядження керівників генеральних округ, та, влаштувавшись на роботу, зобов'язувалися проводити пропагандистсько-агітаційні заходи серед місцевого населення. Так, у липні 1943 р. в Україну було направлено 88 випускників курсів, яких було розподілено в Луцьк, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв та Мелітополь. Заробітну плату вони отримували у відділах пропаганди генеральних комісаріатів [68, арк. 14 – 17].

Особлива увага з боку німецьких управлінців приділялася дотриманню ветеринарної безпеки. Це цілком зрозуміло, адже військові дії сприяли поширенню масових захворювань серед продуктивного поголів'я худоби, яке значно скоротилося. Тому в управлінському апараті всіх генеральних комісаріатів формувалася ветеринарна служба, якою керував референт із ветеринарної гігієни та досліджень. Крім того, у кожній генеральній окрузі створювалося кілька ветеринарно-дослідницьких станцій або ветеринарних лабораторій [557, арк. 93].

З часом до організаційної структури органів управління вводилися нові підрозділи. Так, розпорядженням райхскомісара від 17 грудня 1942 р. запроваджувалися генеалогічні служби в генеральних округах “Житомир” і “Дніпропетровськ”. Ці служби були створені “з метою збору й аналізу в Райхскомісаріаті України важливих для німецької нації генеалогічних архівних і інших документів, пов'язаних з походженням...”. Відповідно до розпорядження, генеалогічні служби були створені лише у двох генеральних комісаріатах, але їх повноваження поширювались і на інші округи. Так, генеалогічна служба в генеральній окрузі “Житомир” була повноважна для генеральних округ “Волинь і Поділля” (в оригіналі – Луцька – О.Г.), “Житомир”, “Київ” і навіть “Чернігів”. Остання округа, як відомо, так і не була створена, а територія області перебувала в підпорядкуванні військової адміністрації і до структури РКУ ніколи не входила. Юрисдикція генеалогічної служби при генеральній окрузі “Дніпропетровськ” поширювалася на відповідні округи Миколаєва, Криму, Сталіно і Харкова.

Генеалогічні служби підпорядковувалися головним політичним відділам генеральних комісаріатів “Житомир” і “Дніпропетровськ”. Офіційна назва цих органів у службовому діловодстві фіксована так: “Генеральний комісар в Житомирі – генеалогічна служба генеральних округів Луцька, Житомира, Києва і Чернігова”. Генеалогічні служби користувалися службовою печаткою генерального комісара [564, арк. 9 зв.].

Наступним розпорядженням райхскомісара визначалися завдання і повноваження запроваджених генеалогічних служб:

1. Складання і видача документів та довідок для підтвердження арійського походження, а також складання книг походження і родоводів. Генеалогічні служби зобов’язувалися “бути в курсі біологічного народного здоров’я та аналізувати тенденції його розвитку”.

2. Збір та обробка всіх церковних метрик та інших генеалогічних документів у зоні своєї службової діяльності. Матеріали і документи, зібрані під час перепису фольксдойчів підрозділами команди доктора Штампа й іншими службами, передавалися генеалогічним службам. У розпорядженні гебітскомісарів залишалися лише реєстри народжень, одружень та смертей, починаючи з 1920 року.

3. Використання зібраних матеріалів для повторного виготовлення втрачених церковних метрик.

4. Видача відповідних свідоцтв на основі документів або свідчень очевидців.

5. Збір архівних матеріалів, що стосувалися представників німецької національності всіх округів, які перебували в їхній компетенції. Ці матеріали проходили стандартну обробку і ставали доступними для всіх зацікавлених установ [564, арк. 9 – 10].

Перейменування відділів були постійними. Так, відповідно до розпорядження райхсміністра від 26 червня 1942 р. відділи юстиції або правові відділи при райхскомісарі та генеральних комісарах перейменовувались у “відділи правосуддя” [556, арк. 59]. Причина цього

заходу залишається незрозумілою, оскільки визначений розпорядженням рівень компетенції відділу залишився тим же.

Певних змін зазнавала й адміністративно-територіальна система управління РКУ. Райхсміністр та райхскомісар намагалися зменшити рівень витрат на управлінський апарат, у зв'язку з чим відбувалось об'єднання гебітскомісаріатів у більш ємні адміністративно-територіальні одиниці. Так, відповідно до розпорядження райхсміністра східних окупованих територій від 23 березня 1943 р. з 1 квітня було запроваджено новий перерозподіл гебітскомісаріатів у генеральній окрузі “Житомир”. Замість 26-ти в окрузі було створено 18 гебітскомісаріатів [564, арк. 57 – 58].

Одним із найважливіших підрозділів управлінських структур РКУ став відділ харчування та сільського господарства, який також здійснював безпосереднє управління та опіку над “Українською метеорологічною службою”. Відповідно до домовленостей між Службою погоди Райху та відділом харчування й сільського господарства РКУ, метеорологічні станції перебували під керівництвом зазначених структурних підрозділів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. Опіка над ними включала в себе також утримання, виплату заробітної плати персоналу станцій. Виплачені суми компенсувалися Службою погоди. У майбутньому ці станції мали передаватися Службі погоди Райху [556, арк. 30 зв.].

Розпорядженням (пізніше було замінено на “постанову” – О.Г.) райхскомісара “Про товарообіг в Україні” від 6 березня 1942 р. була створена нова управлінсько-господарська структура – Служба товарообігу (WVSt.), завданням якої було регулювання і контроль за ввезенням, транзитом і вивозом товарів із теренів РКУ. Її керівники мали право направляти генеральним та гебітскомісарам циркулярні листи.

З моменту свого утворення Служба товарообігу займалася проблемами надання дозволів на будь-яке ввезення й вивезення товарів з теренів РКУ і навпаки. Лише в окремих питаннях право надання дозволів на вивезення товарів могло надаватися повністю або частково генеральним комісарам. При

цьому в категоричній формі на Службу товарообігу покладалося видання дозволів на ввезення товарів.

Для отримання дозволу на ввезення певних товарів генеральні комісари зобов'язувалися звернутися до Служби, отримати дозвіл, оплатити вартість через Центральний емісійний банк. Один із формулярів наданого дозволу виступав як супроводжуючий документ при перетині кордону.

Спеціалісти Служби визнавали ряд суттєвих труднощів у справі отримання дозволів, адже основна проблема полягала в направленні відповідних документів до Ровно, особливо із віддалених районів. При цьому витрачалося чимало часу. Тому генеральним комісарам пропонували використовувати кур'єрську та автопоштову служби. В окремих, дійсно невідкладних питаннях пропонувалося звертатися із заявками за допомогою телеграфного зв'язку. Від дзвінків телефоном пропонувалося відмовитися.

Одночасно з контролем за товарообігом Служба мала повноваження врегульовувати грошовий обіг, надаючи генеральним- та гебітскомісарам дозволи на проведення грошово-валютних операцій. Так, генеральні комісари мали право самостійно приймати рішення при заявках розміром до 100000 RM, а гебітскомісари – до 5000 RM за кожен операцію [556, арк. 51].

Розпорядженням райхскомісара повноваження Служби товарообігу були розширені. Зокрема, ця структура отримала право надали дозвіл Центральному торговому товариству з обмеженою відповідальністю “Ост” генеральне доручення на вивезення товарів з України з умовою, що ТОВ “Ост” періодично буде звітуватися перед Службою про обсяги проведеного експорту [556, арк. 56].

Цивільні установи РКУ були перевантажені службовими завданнями, а кваліфікованих працівників для реалізації поставлених завдань катастрофічно не вистачало, до того ж частину з них довелося направити на фронт. У зв'язку із цим райхскомісаром було здійснено ряд заходів, спрямованих на зменшення кількості розв'язання другорядних у тих умовах проблем та спрощення механізмів управлінської діяльності. Так, у

розпорядженні райхскомісара “Припинення розгляду прохань, не пов’язаних з важливими військовими завданнями” від 8 червня 1942 р. пропонувалося припинити розгляд заяв про: надання довідок щодо документів і посвідчень, сімейної приналежності; військові захоронення, встановлення громадянства; отримання прав на громадянство; дозволів на в’їзд; конфіскацію або ревізію рухомої і нерухомої приватної власності. Винятки могли бути лише в тих випадках, коли результати вирішення прохання зачіпали важливі інтереси Райху” [556, арк. 34].

Система управління в німецьких органах влади мала суворо централізований характер. Райхскомісар своїм розпорядженням заборонив гебітскомісарам надсилати до його служб та відділів повідомлення й інші службові документи в обхід генеральних комісарів. Якщо в надзвичайних, особливих випадках гебітскомісари надсилали до Райхскомісаріату донесення та повідомлення, то в цьому випадку вони зобов’язувалися відправляти відповідну копію до генерального комісаріату. Усі документи, які надходили до відділів Райхскомісаріату без урахування цих обставин, не розглядалися й відправлялися до генеральних комісаріатів [556, арк. 88].

З метою єдиних підходів до розв’язання управлінських проблем райхскомісар заборонив генеральним комісарам звертатися до Райхсміністерства східних окупованих територій в обхід Райхскомісаріату. Погодження відбувалося лише після детального розгляду певного питання службами Райхскомісаріату й оформлялося в письмовому вигляді. Аналогічні вказівки були віддані і щодо направлення службовців генеральних комісаріатів у відрядження до Райхсміністерства [556, арк. 88 зв.].

В умовах тотального дефіциту часу та необхідної кількості кваліфікованих службовців райхскомісар використав ще одне управлінське рішення, відповідно до якого вимагалось не лише пришвидшити розгляд вхідної службової кореспонденції на предмет її виконання, а й пропонувалося ширше, аніж до цього, використовувати надання права підпису документів. Виняток становили лише документи, які направлялися

до вищих інстанцій та зачіпали питання організації управління й економічної політики. Документи, що не мали великого значення, чи вузькоспеціалізовані дозволялося візувати іншим відповідальним працівникам установ. Вимагалось про зміни в порядку надання права підпису повідомляти до вищих за службовим статусом установ [556, арк. 55].

У середині 1943 р. у зв'язку із наступом Червоної армії на фронтах війни розпочинається поетапна ліквідація окупаційних установ РКУ. Сфера діяльності Райхсміністерства східних окупованих територій приводилась у відповідність з існуючим станом речей. Для проведення технічної процедури евакуації створювалися ліквідаційні органи генеральних комісаріатів. Станом на вересень 1944 р. в цих органах (разом із ліквідаційними структурами райхскомісара) нараховувалося 49 осіб. 1 грудня 1944 р. ліквідаційний орган РКУ мав припинити свою діяльність. Остаточна ліквідація в подальшому мала проводитися відповідним органом Райхсміністерства східних окупованих територій [539, с. 218 – 221].

Як відомо, основою будь-якої управлінської структури є кадри. Але з цим у німецького керівництва існували певні проблеми, оскільки фахівців ніхто спеціально не готував, а окрім того, їх ще й хронічно не вистачало. До того ж, цивільні управлінці працювали в явно ворожому середовищі і в сприйнятті місцевого населення були такими ж окупантами, як і представники військової адміністрації, вермахту та поліційних формувань.

Професійний рівень чиновників РКУ був різним, але загалом у сучасників залишилися негативні згадки про безпосередніх провідників політики Райху на окупованих територіях. У літературі адміністративний апарат Райхсміністерства східних окупованих територій називають “адміністративним чудовиськом”, яким керувала група “егоїстичних гієн”, “політичних авантюристів” та “східних невдах” [445, с. 134].

Генеральні комісари на власний розсуд здійснювали набір керівних кадрів, призначених для роботи в “умовах Сходу”. У свою чергу гебітскомісари самотійно підшуковували кандидатів на заміщення ряду

посад відповідних органів управління. Часто критеріями відбору ставали особиста відданість, знайомство та “націонал-соціалістична свідомість”. На практиці ж рідко хто з призначених керівників відповідав займаним посадам. Зловживання та некомпетентність службовців окупаційних органів влади стали повсюдним явищем.

Усі направлені в окуповані райони чиновники отримували авансові виплати, які використовувалися на необхідні в цьому випадку транспортні витрати. Окрім того, авансові виплати витрачалися на придбання всього необхідного в перші дні після прибуття на нове місце служби. Лише після здачі звітної документації, що підтверджувала відповідні витрати, чиновник мав право на призначення заробітної плати [564, арк. 41 – 42].

Піклуючись про збереження і репутацію “німецького авторитету” райхсміністр східних окупованих територій вимагав негайно доповідати йому про всі випадки кримінального переслідування службовців (вище посади референта) цивільного управління.

Користуючись вказівками райхсміністра, райхскомісар використав розпорядження міністра юстиції від 21 травня 1935 р. щодо повідомлень про вчинення кримінальних дій (проступків). Тому при відкритті кримінальної справи щодо посадових осіб Райху, Райхсбанку, німецького товариства залізниць, їх філіалів або інших публічно-правових корпорацій повідомлялась інформація про скоєні злочини, проступки або правопорушення. Повідомленню підлягали і всі проміжні дії органів, які проводили слідчий процес та остаточні рішення судів. Райхсміністр вимагав поширити цей порядок на всіх без винятку службовців німецьких установ. Повідомлення про початок кримінально-процесуальних дій стосовно службовців цивільної адміністрації надсилалися до юридичної служби РКУ.

Інстанціями, до яких надсилалися відповідні повідомлення, визначалися:

1. Райхскомісар України для службовців допоміжних служб установ райхскомісара України; Німецька страхова медична служба в Україні;

Центральний промисловий банк; Союз промислових банків; Служба товарообігу.

2. Генеральний комісар для службовців допоміжних служб установ генерального і гебітскомісара; промислові банки.

3. Головний директор залізниць у Києві для службовців допоміжних служб на залізниці.

4. Генеральний поштовий комісар у Ровно для службовців допоміжних служб німецької пошти.

5. Президент центрального емісійного банку для службовців допоміжних служб емісійного банку України та його філіалів [556, арк. 58 – 59].

Відповідно до розпорядження райхсміністра юстиції від 23 липня 1942 р., райхскомісари, генеральні комісари, гаупткомісари та гебітскомісари мали право отримувати від Райхсміністерства східних окупованих територій відомості з реєстру судимостей Райху. Складанням цього реєстру займався правовий відділ Райхскомісаріату. Ці ж відомості могли отримувати суди, прокуратура та інші правові інстанції РКУ [556, арк. 99 зв.].

Усі службовці органів цивільного управління зобов'язувалися носити спеціальну уніформу, визначену відповідним указом райхсміністра східних окупованих територій від 25 березня 1942 р. Право на носіння службової уніформи мали тільки громадяни Райху. Інші співробітники допоміжних установ, які не були громадянами Німеччини, права на носіння зазначеної уніформи не мали і зобов'язувалися носити на лівому рукаві свого цивільного костюма пов'язку оливкового кольору з відтиском “Цивільне управління України” [564, арк. 9 зв.].

З особливою прискіпливістю служби Райхскомісаріату ставилися до несанкціонованих приїздів членів сімей працівників німецького цивільного управління. Так, в одному з розпоряджень райхскомісар зазначав: “останнім часом збільшилися випадки приїзду без письмового дозволу райхскомісара членів сімей, особливо дружин працюючих в РКУ німців Райху. Тому я віддаю розпорядження суворо протидіяти таким недозволеним приїздам”.

Відповідно до цього нормативного акта, гебітскомісари отримали право перевіряти факти незаконного проживання членів сімей службовців цивільних установ РКУ. Усі громадини Райху, які в'їжджали на територію Райхскомісаріату, зобов'язувались упродовж трьох днів зареєструватися в поліції. Оскільки гебітскомісари отримували повідомлення про видані дозволи на в'їзд, вони мали можливість перевірити законність перебування відповідної особи на підконтрольній їм території. Члени сімей, які незаконно перебували на території Райхскомісаріату, підлягали примусовому відправленню до Німеччини. У разі їх відмови добровільно виїхати гебітскомісари мали право залучити поліцію [557, арк. 92 зв.].

Службовці органів цивільного управління РКУ користувалися низкою привілеїв, причому нарівні з представниками вермахту, зокрема, щодо перевезення і пересилки товарів з окупованих територій до Райху. При виїзді з України можна було взяти із собою стільки товарів, скільки від'їжджаючий "міг перенести". Особи, які планували потрапити до Німеччини через Генерал-губернаторство, Словаччину, Угорщину, Румунію або Болгарію, зобов'язувалися мати при собі список із зазначенням видів та кількості товарів, які вивозилися з окупованих територій. Їх "законність" мала бути підтверджена офіційною установою. Під списком ставилась помітка "Товари, що перевозяться, походять з окупованих східних територій. Безмитне вивезення відповідно до поїздки у відпустку, у відрядження і т.п.". Службовці мали право відправляти посилки вагою до 1 кг за допомогою установ німецької пошти. Проте вивезення і поштова пересилка товарів із комерційною метою суворо заборонялися, а порушник цього припису підлягав покаранню [564, арк. 14].

Чиновники, направлені для роботи в установах Райхскомісаріату, потребували відповідного медичного забезпечення та захисту від інфекційних захворювань, які після недавніх військових подій та майже цілковитого знищення комунальної і медико-санітарної інфраструктури були досить поширеними в окупованих областях. Тому всі службовці установ

Райхскомісаріату підлягали обов'язковій вакцинації від таких інфекційних захворювань як тиф, паратиф А і В, висипний тиф, холера та чума. Вакцинації підлягали тільки німці. Від вакцинації на натуральну віспу пропонувалося тимчасово утриматися. Лише в місцевостях, де часто зустрічалися випадки цього захворювання, рекомендувалося застосовувати пероральну вакцинацію.

Процедуру вакцинації проводив лише німецький лікар, який перебував на службі у відповідних установах Райхскомісаріату та генеральних округ. Для німців, які прибули з Райху, застосовувалися лише вакцини, які вироблялися в Райху, або ж ті, які пройшли відповідні державні випробування в умовах окупованих територій [556, арк. 99].

З особливою увагою адміністрація РКУ ставилася до питань дотримання санітарно-епідеміологічної обстановки. Піклування про здоров'я місцевого населення відступали на задній план. У першу чергу німецькі управлінці намагалися не допустити хаосу, спричиненого масовими інфекційними захворюваннями.

Для реалізації цих завдань у кожній генеральній окрузі відповідно до наказів їх керівництва визначалися місця розташування дезінфекційних підрозділів і служб. Склалися вони з відповідної кількості німецьких фахівців. У разі необхідності ці підрозділи посилювалися спеціалістами, набраними з місцевого середовища. Основним завданням, яке на них покладалося, стала боротьба з гризунами, що переносили інфекційні захворювання – щурами, а також проведення різноманітних дезінфекційних заходів [556, арк. 26 – 27].

Нацисти надавали особливого значення державній символіці, зокрема прапору. Закон Райху “Про прапор” від 15 вересня 1935 р. відповідно до положень і інструкцій про його використання був застосований і в Райхскомісаріаті. На основі наказу про користування райховим службовим прапором від 31 жовтня 1935 р. керівник адміністративного апарату мав право на встановлення прапора на службових будівлях. Крім

адміністративних установ, право на встановлення службового прапора мали пошта, залізничні станції та всі установи загального державного управління. До останніх належали установи генеральних, гебітс- та штадткомісаріатів, установи лісництва та сільського господарства. Виняток становили монопольні об'єднання, оскільки вони представляли собою “лише економічні приватні підприємства”. Установи місцевої допоміжної адміністрації також мали право на встановлення державного прапора.

Окремо в розпорядженні райхскомісара пояснювалося використання службового прапора на автомобілях державних адміністрацій. Керуючись наказом райхсміністра внутрішніх справ від 30 грудня 1937 р., було визначене коло керівників, які отримали право користуватися службовим прапором. На використання великого державного службового прапора розміром 25x25 см² мали право генеральні комісари та керівники головних підрозділів Райхскомісаріатів. Право встановлювати на службові автомобілі державний прапор розміром 20x30 см² мали керівники головних підрозділів генеральних комісаріатів. Гебітскомісари та штадткомісари мали право на використання службового прапора 20x30 см² у формі трикутника [652, арк. 1 – 2]. Керівники місцевих допоміжних (“українських”) адміністрацій цим правом не користувалися.

Розрядженням від 2 січня 1943 р., за погодженням із райхсміністром східних окупованих територій та керівником партійної канцелярії промисловим банкам, головному промислому банку та союзу промислових банків в Україні було надано дозвіл використовувати державну символіку на офіційних печатках, зразки яких містилися в Указі про печатки Райху від 16 березня 1937 року [564, арк. 10].

Таким чином, управлінська модель, створена для реалізації завдань “нового порядку”, базувалася на жорстко ієрархізованій і субординованій системі органів та установ цивільної адміністрації РКУ. Керівним органом у цій системі вважалося Райхсміністерство східних окупованих територій.

Адміністративно-територіальне облаштування РКУ передбачало створення генеральних округ, які у свою чергу розподілялися на гебітскомісаріати та штатткомісаріати.

Кадрове забезпечення роботи німецьких органів та установ здійснювалося з числа чиновників, направлених із Німеччини. Часто ці особи не задовольняли мінімальних професійних вимог, які поставали перед службовцями окупаційних органів влади.

4.3. Особливості організації та функціонування гебітскомісаріатів РКУ

Найнижчою німецькою адміністративною установою в РКУ виступали гебітскомісаріати, кожен із яких складався з кількох (як правило – з трьох) колишніх радянських районів. Їх офіційна назва залежала від місця, у якому перебувала установа гебітскомісаріату. Вживати інші назви заборонялося. Цифрові позначення адміністративно-територіальних утворень визнавалися недоцільними. Місце розташування установи гебітскомісаріату визначав райхскомісар [556, арк. 1 зв.].

Назви “гебітскомісар” та “гебітскомісаріат”, оскільки їх було неможливо дослівно перекласти українською мовою, пропонувалося використовувати за німецькою назвою, а при написанні використовувати кирилицю. Назви “обласний комісар”, “окружний комісар” вживати заборонялося. Водночас у тогочасній місцевій пресі та службовому діловодстві органів місцевого управління ці назви застосовувалися чи не до останнього дня окупації.

Службовий статус гебітс- та штатткомісаріатів був однаковим. Так, у березні 1943 р. розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій вказувалося на недоцільність використання назви “штатткомісаріат”: “для цього немає жодних причин, оскільки штатткомісари відрізняються від гебітскомісарів виключно тим, що вони компетентні лише на визначеній міській території. Організаційно-управлінські статуси міських і

гебітскомісарів повністю однакові і особливо згадувати штадткомісарів одночасно з гебітскомісарами не потрібно” [564, арк. 53 зв.].

Організаційна структура штадткомісаріатів великих міст була складнішою. Так, штадткомісаріат м. Києва складався з відділів:

“1. Особиста канцелярія.

2. Політичний – підпорядковувався політичному відділу генерал комісаріату.

3. Промисловості:

- металообробної промисловості;

- хімічної промисловості;

- науково-дослідних інститутів і промислової техніки.

4. Сільського господарства і харчування.

5. Фінансовий.

6. Житловий.

7. Правовий:

- юридичний;

- по зв'язках з міською управою;

- бюро пропусків.

8. Транспортний.

9. Медичний.

10. Будівельний.

11. Відділ з керівництва ремісничими майстернями.

12. Силікатний (“Земля і камінь”).

13. Розподілу продуктів.

14. Господарський.

Крім перерахованих відділів, при штадткомісаріаті були окремі керівники, які спостерігали за відділами міської управи” [73, арк. 62 – 63].

Одним з основних підрозділів, який існував в організаційній структурі гебітскомісаріатів, став відділ продовольства та сільського господарства. На нього покладался контроль за веденням сільськогосподарських робіт, у тому

числі й апробацією певних культур та отриманням власної насінневої бази – основи майбутнього врожаю. Так, у вказівках генерального комісара направлених гебітскомісарам Кіровоградщини зазначалося: “Досвід попередніх років засвідчив, що зміни в роботі транспорту ускладнюють забезпечення посівним матеріалом. Тому особливу увагу потрібно приділити самозабезпеченню посівним матеріалом. Господарства, які виробляють посівний матеріал, не матимуть можливості наступного року забезпечувати насіннєвим матеріалом у достатній кількості” [224, арк. 5].

Організаційну структуру гебітскомісаріатів та службові повноваження їх відділів, чисельність працівників можна простежити на прикладі “Плану роботи відділів гебітскомісаріату у Кіровограді” від 8 жовтня 1942 р. У гебітскомісаріаті виробили план основних заходів зі службової діяльності. Він складався з розділів: “Схема управління”, “Службовий час і спілкування з громадськістю”, “Порядок роботи з надходженнями”, “Підписування та відправлення кореспонденції”, “Порядок роботи з офіційними документами”, “Персональний склад установ”, “Службові відрядження” та “Службові автомобілі”.

До організаційної структури гебітскомісаріату входили відділи: загальний, політичний, адміністративний, фінансовий, господарський (промисловий), технічний, продовольства та сільського господарства, праці та соціального забезпечення. До структури гебітскомісаріату входили також реєстратура та службова телефонна служба.

На загальний відділ покладалася реалізація таких завдань: службовий нагляд, внутрішній розпорядок, особовий склад, утримання службовців, відпустки, домашній побут, вхідна та вихідна кореспонденція, таємні документи, нагляд за службовими перевезеннями, прийом та відправлення відвідувачів. Очолював відділ старший міський інспектор, у підпорядкуванні якого перебували службовий водій та троє перекладачів.

У віданні політичного відділу перебували такі питання: політика, раса, культура, музеї, бібліотеки, телефонний зв'язок, церква, народні і вищі

школи, правосуддя, соціальне забезпечення, зібрання, книгосховища. Цей відділ очолював особисто гебітскомісар.

Досить серйозні повноваження мав адміністративний відділ: поліція, нагляд за допоміжною адміністрацією, німецьке бюро записів актів громадянського стану, державний контроль над цінами, організація реєстрації і прописки населення, соціальне страхування, паспортизація, перевірка документів, полювання та рибний промисел, транспортні засоби, посвідчення на право водіння транспортними засобами, забезпечення квартирами. Відділом керував урядовий інспектор, у підпорядкуванні якого перебували перекладач та міський інспектор.

Фінансовий відділ забезпечував вирішення таких питань: банки, рахунки, бюджет та податки, грошова система, розрахункові засоби в іноземній валюті, засоби на утримання сім'ї, нагляд за районними банками, ощадні каси, ревізія господарської діяльності підприємств, заготівля, речовий склад, місця розквартирування. Відділ очолював службовець, якому підпорядковувалися урядовий інспектор, двоє службовців, перекладач та службовий водій.

Господарський відділ займався використанням сировини, регулюванням та управлінням виробництвом, наглядом за функціонуванням підприємств та організацій, управлінням професійними школами, ціноутворенням, ремісничим виробництвом, торгівлею, обліком та розподілом виробленої продукції, виданням ордерів на отримання нормованих продуктів, палива та бензину, а також транспортною справою. Відділ очолював гебітскомісар. У відділі працювали старший міський секретар, технік та спеціаліст із торгівлі.

Вода та електростанції, будівництво (висотні та підземні роботи, цегла, камінь) – такими проблемами займався технічний відділ, до якого входили два інженери та троє техніків.

До структури відділу продовольства та сільського господарства входили підвідділи виробництва та заготівель. Відділ очолював окружний сільськогосподарський керівник. До компетенції підвідділу виробництва

входило сільськогосподарське виробництво, виробництво молока і рослинництво, нагляд за посівом рослин і посівним матеріалом, тваринництво й утримання тварин, сільськогосподарська техніка. Цим підвідділом управляв один службовець.

Підвідділ заготівель очолював зондерфюрер. До компетенції цього структурного підрозділу входили: загальні питання заготівель і постачання, товарний обіг і забезпечення сільськогосподарського населення предметами першої необхідності, зернові культури, насіння олійних культур і виробництво фуражу (включаючи круп'яні, мучні та макаронні вироби, продукти прядіння, тваринницьке господарство, молочна і жиропереробна промисловість, цукрова промисловість, картопляне, плодове та овочеve господарства, напої і лікарські засоби, забезпечення функціонування підприємств).

Відділ праці та соціального управління (з “біржею праці”) очолював старший державний службовець. До відділу входили двоє державних службовців середнього рангу та двоє службовців. У компетенції відділу перебували питання використання робочої сили, управління чужим (безгосподарним) майном, оплата праці.

Номенклатура справ у реєстратурі складалася з таких розділів: II А (Ворожа пропаганда. Німецька пропаганда. Поведінка (режим) в Україні), II В (Загальна поліція. Особлива поліція. Український суд), II С (Фольксдойче. Школи. Церкви. Фільми та театр. Телефонний зв'язок).

Усі службовці гебітскомісаріату зобов'язувалися дотримуватися дисципліни праці, зокрема, постійно перебувати на робочому місці, а в разі відсутності відразу повідомляти керівника бюро. Кожен відвідувач повідомляв про мету свого приходу у спеціальній заяві і лише після цього допускався до виконавця. Приймали лише одного відвідувача.

Для користування службовим телефоном встановлювався особливий час. Лише для підтримання зв'язку з генеральним комісаром та його заступником (представником) цей час не регламентувався.

Спілкування з місцевим населенням відбувалося в першій половині дня. В інструкції зазначалося, що під час спілкування необхідно виходити з принципу “німецької величі”.

Особливий порядок визначався для отримання та відправлення службової кореспонденції. Уся пошта проходила через керівника бюро, який, відкривши її, направляв особисто гебітскомісару. Після перегляду гебітскомісаром пошта направлялася до керівника бюро, який, у свою чергу, розподіляв її по відділах. Безпосередні виконавці зобов’язувалися реагувати на вказівки швидко, точно і у визначені терміни.

Гебітскомісар визначив види офіційних документів, що візувалися ним особисто. До них належали:

1. Доповіді та повідомлення керівним службовим інстанціям.
2. Офіційні документи, що мали значення для координації роботи службових установ, монопольних товариств та підприємств.
3. Відповіді, рішення і дозволи від влади з певними зобов’язаннями.
4. Фінансові та платіжні документи на суму понад 500 райхсмарок.

Усі без винятку службовці, які виконували доручення, ставили на офіційних документах підписи й напис “За дорученням”. У разі відсутності гебітскомісара призначені ним представники зазначали “Виконуючий обов’язки”.

Особлива увага зверталася на зовнішній вигляд працівників гебітскомісаріату. Кожен випадок незадовільного зовнішнього вигляду вважався службовим порушенням, а тому підлягав покаранню.

Про всі службові поїздки працівники гебітскомісаріату повідомляли керівника бюро. Службові автомобілі надавалися лише окремим відділам гебітскомісаріату. Українським допоміжним персоналом, який забезпечував транспортну справу та службові перевезення, керував водій, який в обов’язковому порядку був імперським німцем. Він зобов’язувався підтримувати автомобілі у стані постійної готовності до виїзду. За кожним автомобілем закріплювався один і той же водій. На кожен рейс керівником

бюро видавався шляховий лист. Приватні поїздки суворо заборонялися і могли здійснюватися винятково з дозволу гебітскомісара [219, арк. 6 – 13].

На кур'єрські служби гебітскомісаріатів покладался обов'язок доставки пошти українського населення, представники якого перебували на роботах у Райху. Причина цього – відсутність цивільної поштової служби в окремих регіонах та бажання владних інституцій “не допустити зниження готовності місцевого населення для роботи в Райху” [556, арк. 61].

У разі відсутності гебітскомісара призначався його постійний заступник (представник). Він мав бути громадянином Третього Райху, а також відповідати певним професійним вимогам. У разі, якщо гебітскомісар був відсутнім більш як 8 тижнів або ж його місце звільнилося, генеральний комісар повідомляв райхскомісара, який і призначав спеціального заступника (представника). Якщо постійний заступник (представник) не був призначений, то за двотижневої відсутності гебітскомісара генеральний комісар призначав відповідального службовця [556, арк. 16].

Водночас ситуація з уніфікацією організаційної структури гебітскомісаріатів була далекою від бажаної і притаманної нацистській повсюдній практиці уніфікації. В окремих гебітскомісаріатах існували управлінські одиниці, які майже не зустрічаються в інших аналогічних адміністративних утвореннях. Так, у структурі гебітскомісаріату в Ровно існував т. зв. “український відділ” (керівник – А.Крижанівський), одним із завдань якого стало примусове виконання адміністративних та поліційних покарань місцевого населення [341, арк. 3].

Слід визнати, що розбіжність у підходах до організаційного оформлення гебітскомісаріатів була доволі значною, і в кожному окремому випадку залежала від позиції і власного бачення цієї проблеми генеральними комісарами. Так, організаційна схема гебітскомісаріатів генеральної округи “Житомир” передбачала існування німецького та українського відділень. Німецьке відділення складалося з відділів: торгівлі та економіки; праці (біржа праці); харчування, сільського господарства та забезпечення

продовольством. Останньому відділу підпорядковувалися керівник з питань сільського господарства в сільській місцевості та відповідні районні керівники. У складі українського відділення перебували відділи освіти, будівництва, фінансів. Безпосередньо гебітскомісару підпорядковувалися лікар, ветеринар та фармацевт гебіту, а також відділ геодезії. Керівник українського відділення не мав права управляти районними, міськими та сільськими адміністраціями. Вони підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісару [445, с. 131].

Расистські постулати націонал-соціалізму вступали в суперечність з окупаційною практикою. Кваліфікованих спеціалістів катастрофічно не вистачало, а тому з представників місцевого населення масово рекрутувалися управлінські кадри. У відділах гебітскомісаріатів РКУ працювало немало спеціалістів, набраних саме з представників місцевого населення. Так, у структурі відділів гебітскомісаріату “Лохвиця” (генеральна округа “Київ”) працювало 30 цивільних місцевих осіб, які займали переважно технічні посади допоміжного характеру [277, арк. 9]. Це правило було не винятком, а радше повсякденною практикою роботи гебітскомісаріатів. Вищим німецьким управлінцям довелося, не відмовляючись від принципів расистської теорії, усе ж перейти до вимушеної “окупаційної практики” рекрутування кадрів із представників місцевого населення.

Гебітскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Ці службовці здійснювали управління відповідними територіями від імені “фюрера”, але отримували вказівки безпосередньо від генерального комісара.

Так, відповідно до загального розпорядження № 1 по генеральному комісаріату “Волинь і Поділля” від 6 вересня 1941 р. гебітскомісарам було наказано: 1. Здійснювати співпрацю з обласними сільськогосподарськими керівниками та використати їх досвід роботи; 2. Залишити на робочих місцях тих районних керівників, які доведуть свою готовність до співпраці. Перевірити їх професійні здібності; 3. Привести в порядок станції зміни

коней, щоб гебітскомісар міг здійснювати об'їзди навколишніх сіл. Підтримувати зв'язок з ортскомендатурою, яка знаходиться у відповідній області. 4. Українська міліція, встановлена генеральним комісаріатом, є основою для допоміжної поліції. Озброєння видавати лише обмеженому колу осіб. Міліцію достатньо озброїти палицями. 5. Для перебування під час службових поїздок вищих посадових осіб влаштувати відповідні приміщення для ночівлі з "дегустаційним баром". 6. Передачу службової пошти здійснювати через німецькі залізничні служби та відповідними військовими службами при ортскомендатурах. 7. Робочий час при всіх службових інстанціях розпочинати з 8 годин ранку. 8. "Авторитетна посада гебітскомісара і його працівників вимагає відповідного забезпечення будинками та домашніми працівницями". 9. Ретельно зберігати усі директиви та розпорядження" [102, арк. 3, 4].

Гебітскомісари здійснювали прийом місцевих мешканців, які могли звернутися до них з приводу розв'язання особистих проблем. Для цього гебітскомісари також виїздили на місця. Встановлювалися фіксовані години прийому. Як правило, гебітскомісар працював у певному районі цілий робочий день. Офіційним місцем прийому ставало приміщення, у якому знаходилась будь-яка німецька установа [188, арк. 82].

Для ефективного та оперативного управління підлеглими районами в гебітскомісаратах організовувалася кур'єрська служба. Затвержені районною поліцією кур'єри зобов'язувалися з'являтися у визначені дні до приміщення гебітскомісаріату для отримання службової кореспонденції, яка потім направлялась у підвідомчі установи. Уся службова кореспонденція проходила через відповідні органи жандармерії при гебітскомісаріатах [212, арк. 113]. Ці органи контролювали проходження відповідної кореспонденції до безпосередніх виконавців.

Гебітскомісари здійснювали військово-поліцейські заходи. Так, в одному з наказів Олешківського гебітскомісара, особи, які руйнували порожні будинки, оголошувалися грабіжниками і підлягали поліцейському суду та

смертній карі. За порушення комендантської години встановлювалося покарання – 1 рік примусових робіт [343, арк. 14]. Аналогічні покарання призначалися за приховування зброї. При цьому покаранню підлягали й особи, які знали про те, “що хто-небудь має зброю або амуніцію, або тримає їх захованими і зловмисно про це не повідомляє” [226, арк. 7].

Гebітскомісари наділялися повноваженнями у сфері кримінальних покарань. Так, у разі правопорушення, яке підлягало юрисдикції райхскомісара, гebітскомісар мав право постановити про арешт такої особи, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10000 крб. або конфіскацію майна, застосовуючи ці покарання разом чи окремо. Розпорядження гebітскомісарів про покарання осіб ненімецької національності не підлягали оскарженню. У випадку, коли цю справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу [561, арк. 52, 53].

Керівники гebітскомісаріатів мали право виносити кримінальні покарання без проведення самого судового процесу. Так, під час примусового набору робочої сили до Райху вони мали право засуджувати до позбавлення волі осіб, які не з'являлися до місць оголошеного збору. Наприклад, мешканці гebітскомісаріату “Лохвиця” (генеральна округа “Київ”) отримали “карне розпорядження” гebітскомісара, у якому людей повідомили про їх покарання тюремним ув'язненням терміном на 1-2 роки. Для відбування покарання людей зобов'язали добровільно з'явитися до жандармерії м. Лохвиці [275, арк. 45].

Гebітскомісари вживали заходів з виявлення осіб, які зазнали поранення від застосування зброї, у тому числі вогнепальної. Так, керівник одного з органів місцевого управління отримав розпорядження гebітскомісара надати головним лікарям медичних закладів інформацію про покладання на них обов'язку виявлення поранених осіб, які перебували на лікуванні або зверталися по медичну допомогу. Головних лікарів зобов'язували повідомляти прізвище та місце проживання поранених від застосування

вогнепальної зброї людей. Вони ж відповідали і за правильність наданих персональних даних про поранених осіб. У разі втечі цих людей із місцевих медичних закладів відповідальність у вигляді арешту перекладалася також на головних лікарів [285, арк. 1].

З особливою увагою та прискіпливістю гебітскомісари ставилися до складання списків колишніх комуністів, комсомольців та радянських активістів. Ці списки подавалися усіма установами до місцевих управ. За правильність та правдивість внесених даних відповідав керівник установи, у якій працювали ці люди [283, арк. 1].

Аналогічні кроки робилися також для виявлення євреїв. Так, при перереєстрації медичного персоналу всі працівники медичних установ отримали вказівку, окрім документів про освіту та попередню роботу, надавати ще й метричні свідоцтва батьків та дідів [284, арк. 11].

Як вже зазначалося, у руках генеральних комісарів та гебітскомісарів зосереджувалася практично вся влада на місцях. Така надмірна централізація виправдовувалася перебуванням німецьких інституцій у реальному ворожому середовищі, практичними потребами роботи, спрямованої на забезпечення подальшого ведення війни. Проте цей підхід змушував гебітскомісарів займатися дріб'язковими, незначними питаннями.

Окупаційною адміністрацією здійснювалися заходи з організації медичного обслуговування місцевого населення. Так, відповідно до розпорядження райхскомісара з 1 травня 1942 р. вводилось обов'язкове страхування робітників та службовців на випадок їх тимчасової непрацездатності. Це розпорядження було продубльоване відповідними нормативними актами на рівні гебітскомісаріатів. Але в окремих округах ці документи з'явилися майже через рік після їх видання райхскомісаром. Так, у гебітскомісаріаті "Гадяч" (генеральна округа "Київ") це розпорядження почало діяти лише з 1 квітня 1943 р., хоч регіон увійшов до складу РКУ ще 1 вересня 1942 р.

Аналогічні терміни впровадження зазначеного розпорядження райхскомісара простежуються і в інших округах. Так, медичні заклади Кременчуцького району отримали інструктивні матеріали лише в середині липня 1943 р. [333, арк. 8]. Цілком очевидно, що німецьким управлінцям було, так би мовити, не до забезпечення цих надто важливих для місцевого населення соціальних потреб. З іншого боку, – подібні дії гебітскомісарів засвідчують факт невиконання розпоряджень вищого німецького керівництва. У будь-якій управлінській системі рядовий чиновник не повинен впливати на рівень виконавської дисципліни, відштовхуючись від власних звичок та уподобань. У німецькій же окупаційній системі такі випадки мали місце досить часто.

З особливою увагою окупаційна адміністрація ставилася до спроб організації виробництва поза її контролем. Місцеві “народні умільці”, намагаючись якимось чином вижити, створювали кустарне виробництво, зокрема, олійниці, на яких перероблялося насіння соняшника, млини тощо. Але наказами німецької адміністрації таке виробництво заборонялося, а винні в порушенні вказівок підлягали покаранню [176, арк. 24].

Тільки гебітскомісари видавали патенти на кустарне виробництво. Особи, які займалися виробничою діяльністю без належних дозволів, підлягали грошовому штрафу у розмірі 5000 крб. У них також відбирали інструменти. Нагляд за виконанням розпорядження та контроль за цінами покладался на сільських старост [303, арк. 69].

Під управлінням гебітскомісаріатів здійснювалась економічна експлуатація населення окупованих областей. Так, для збільшення виробництва м'яса Козятинський гебітскомісар видав наказ про передачу молодняка свиней у селянські господарства для відгодівлі. Гебітскомісар обіцяв за кожні дві зданих свині надати дозвіл залишити одну в розпорядженні селянина. За кожен здану свиню призначалася “премія”, що складалася з 1 кг цукру, 1 кг солі, ½ літра горілки та 10 коробок сірників. На думку гебітскомісара, такий захід мав підвищити продуктивність праці селян

у власних господарствах і вважався справедливим, оскільки “кожному селянинові надається можливість забивати худобу для власного господарства і здобути собі премію”.

Для осіб, які насмілювалися самовільно розпоряджатися результатами власної праці, встановлювались суворі покарання. “Треба раз і назавжди усвідомити, що той, хто заріже свиню без дозволу і без виконання обов’язкової задачі, буде, не враховуючи виправдовувальних причин, покараний в’язницею, тяжким ув’язненням або смертю”, – таким міг бути результат невиконання наказу гебітскомісара [127, арк. 1].

Саме гебітскомісарам доводилося на практиці розв’язувати екстрені, нагальні проблеми. Так, взимку 1941-1942 рр. для порятунку замерзаючої німецької армії саме вони організовували збір теплих речей серед місцевого населення [125, арк. 51], а весною 1943 р. здійснювали допомогу біженцям із районів бойових дій, зокрема розміщували їх на підконтрольній території, організовували елементарне харчування [276, арк. 110].

Під керівництвом гебітскомісарів перебували місцева жандармерія та поліція. Гебітскомісари координували їх роботу через відповідні накази та розпорядження. Так, поліція Васильківського району (генеральна округа “Київ”) через посередництво районної управи отримала наказ гебітскомісара від 14 квітня 1942 р., у якому вказувалося: “Прошу мені точно повідомляти про всі випадки шпигунства, саботажу, комуністичної пропаганди, розбійництва, побоїв, убивств, розбійництва з метою пограбування – які будуть помічені в районі” [192, арк. 67].

Однією з проблем, якою довелося займатися службовцям цивільної адміністрації РКУ, стало налагодження роботи пошти і зв’язку. Відповідно до розпорядження райхскомісара “Врегулювання порядку допуску до користування цивільним телефонним зв’язком” від 29 червня 1942 р., встановлювався новий порядок надання дозволів на приєднання установ до телефонного зв’язку – як із Райхом, так і в середині РКУ. Розпочалася процедура переведення заявок на німецьку поштову службу. Передбачалося,

що в майбутньому всі ці питання будуть перебувати у віданні генерального поштового комісара. “Тим самим установи цивільного управління звільняються від виконання завдань, які не є властивими для управлінських відомств, а тому будуть виконувати лише допоміжні функції”, – зазначав райхскомісар.

Але, як завжди, “майбутнє” в управлінсько-розпорядчій практиці Райхскомісаріату виглядало досить віддаленим. Генеральному поштовому комісару направлялися заявки лише від німецьких відомств. Щодо заявок усіх інших установ, гебітскомісару ставилося в службовий обов’язок перевіряти можливість їх приєднання до ліній зв’язку з погляду економного використання приладів та інших технічних засобів, недопущення їх надмірної перевантаженості.

Реально гебітскомісарів так і не звільнили від проблем організації телефонного зв’язку. Їх зобов’язували розглядати заявки установ на приєднання до телефонного зв’язку з Райхом, які вже пройшли відповідну процедуру в установах поштової служби. Щоправда, останні відповідали за надання достовірних даних. Гебітскомісари надавали свій висновок про можливість підключення (з’ясувавши благонадійність заявника та необхідність), попередньо узгодивши це питання в охоронній поліції. Лише після отримання такого дозволу гебітскомісар звертався з відповідним зверненням до генерального поштового комісара.

Передбачався аналогічний порядок підключень до мереж місцевого зв’язку. Відмова гебітскомісара вимагала обґрунтування тільки щодо німецьких установ. Розглянувши заяву, гебітскомісар направляв свої висновки безпосередньо генеральному комісару.

Німецька цивільна адміністрація здійснювала підготовку телефонних мереж для передачі їх на баланс установ генерального поштового комісара [556, арк. 51 – 52].

Цивільна адміністрація відповідала практично за всі питання і проблеми, які виникали на підконтрольній їм території. Так, проблеми технічного

характеру при організації поштової служби також покладалися на німецьку цивільну адміністрацію [556, арк. 52 зв.].

У складі органів управління райхскомісаріату перебували й тимчасові інституції, терміни існування яких визначалися певними причинами. Так, у структурі органів управління генеральної округи “Волинь” упродовж перших осінніх місяців 1941 р. існував головний комісаріат “Волинь” (Hauptkommissariat “Wolhynien”) з місцем перебування у Луцьку та головний комісаріат “Поділля” з місцем перебування у Кам'янці-Подільському [100, арк. 20].

Причиною створення цієї проміжної управлінської ланки став факт місця перебування генерального комісара Волині та Поділля та приналежних йому адміністративних установ у Брест-Литовську. У зв'язку з віддаленістю місця перебування генерального комісара від областей, що перебували під його компетенцією, створювалися проміжні (тимчасові) управлінські інституції. Розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій від 10 червня 1942 р. місце перебування керівника генеральної округи “Волині та Поділля” було переведено з Брест-Литовська до Луцька [556, арк. 42 зв.]. Юридична служба генерального комісара цієї округи, німецький суд, спеціальний суд і державна прокуратура подолали такий самий маршрут 25 червня 1942 р. [556, арк. 55, 56]. Невдовзі гаупткомісаріати як проміжна ланка управління були ліквідовані, а влада на місцях передана гебітскомісарам.

Ще одним із тимчасових органів управління стали представництва генеральних комісарів (Außenstelle). Так, у грудні 1941 р. існувало Вінницьке представництво генерального комісара в Житомирі [108, арк. 245]. Такий управлінський підрозділ діяв і в Кіровограді, що входив до складу генеральної округи “Миколаїв” [224, арк. 5]. Оскільки генеральні комісаріати контролювали доволі велику територію, в окремих, надто важливих місцях створювалися представництва відділів. Так, у Полтаві у квітні 1943 р. існувало представництво відділу сільського господарства і продовольства

генерального комісаріату “Київ”. Саме звідси напряду віддавалися накази і розпорядження відповідним гебітскомісаріатам [334, арк. 10].

Існування інституту представництв генерального комісара пояснює розпорядження райхскомісара “Спільне виконання адміністративних завдань сусідніх областей округу” від 27 березня 1942 р. Відповідно до цього нормативного акту райхскомісар вказав на непотрібність “контролю управлінських завдань на нижчому рівні за допомогою “представництв” або “інспекцій” генерального комісара та інших установ”. Райхскомісар залишив за собою право на затвердження у виняткових випадках цих інстанцій у тому разі, якщо розв’язання надто важливих проблем вийде за межі однієї місцевості.

Цим же розпорядженням райхскомісар урегулював службові відносини між керівниками представництв та гебітскомісаріатів. Керівники представництв зобов’язувалися доводити до відома гебітскомісарів усі питання політичного характеру або ж ті дії, які за своїм значенням зачіпали принципи вже встановленого порядку управління. Ці повідомлення мали здійснюватись усно, у письмовому вигляді, у телефонному режимі або ж повідомлялися шляхом особистої явки до гебітскомісара. У разі, якщо з якихось принципових питань керівник представництва направляв генеральному комісару чи особисто райхскомісару доповіді, він зобов’язувався надавати їх копії і гебітскомісару.

Персональне спілкування між керівником представництва та гебітскомісаром обмежувалося лише службовими питаннями, і за винятком невідкладних проблем лише на місці їх служби. Керівникам представництв генеральних комісаріатів та гебітскомісарам вказувалося на неприпустимість використання візитів для особистого спілкування [556, арк. 17].

На рівні окремих гебітскомісаріатів також існували відповідні представництва. Так, представництво керівника гебітскомісаріату “Васильків” існувало у Фастові. Місто відіграло важливу роль не лише для забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ, а й мало військове

значення, оскільки в ньому розташовувався один із найбільших залізничних вузлів України. Представництво гебітскомісара координувало роботу установ міста та району. Усе офіційне листування з приводу різноманітних управлінських дій проходило через цей орган влади. Саме йому направлялися повідомлення жандармських постів про проведення слідчих дій проти місцевих мешканців із детальним викладенням усіх обставин справ [203, арк. 1]. Представник гебітскомісара віддавав накази місцевій допоміжній охоронній поліції, у тому числі й про негайний арешт осіб, які відмовилися від виконання робіт [202, арк. 3].

Отже, гебітскомісаріати стали наймасовішим німецьким органом цивільної адміністрації РКУ. Цей орган підпорядковувався відповідним генеральним комісаріатам і репрезентував німецьку верховну владу. Службові повноваження та компетенція гебітскомісаріатів дає підстави для того, щоб вважати їх органами влади комбінованого типу з військово-адміністративними, господарськими та поліційними функціями.

4.4. Деструктивні явища у функціонуванні німецької управлінської системи на теренах РКУ

Утворення Райхсміністерства, що стало єдиним відомством, відповідальним за “справи Сходу”, виглядає цілком логічним кроком нацистського керівництва Третього Райху, оскільки створювалася суворо та жорстко централізована управлінська вертикаль, що діяла за схемою – “фюрер – райхсміністр – райхскомісар”. В умовах ведення військових дій ця система мала б працювати безвідмовно. Однак у цій, на перший погляд, бездоганній управлінській ієрархії існували й слабкі місця.

Райхсміністерство східних окупованих територій було територіальним органом влади, а, отже, на сферу його службових компетенцій поширювався вплив інших центральних установ Третього Райху, зокрема тих, що займалися виконанням чотирирічного плану та забезпечували поліційний

контроль. Уповноважені з питань чотирирічного плану мали право видавати власні нормативні акти на окупованій території, що, у свою чергу, не могло не зачіпати інтереси Райхсміністерства. Значний обсяг повноважень зберігав також райхсфюрер СС та німецької поліції, який здійснював контроль за відповідними територіями. Не лишилися осторонь інші центральні органи влади Третього Райху. Управління залізницями, наземними видами транспорту, судноплавством у внутрішніх водах, включаючи корабельні верфі і морський транспорт, в окупованих східних областях перебували у віданні міністра транспорту Райху. Для управління транспортною сферою з 1 грудня 1942 р. була призначена “Генеральна транспортна дирекція Сходу”, розташована у Варшаві [564, арк. 10].

З метою усунення паралелізму та дублювання було створено інститут представників різних центральних відомств при Райхсміністерстві. Але, як засвідчили подальші події, цей захід не лише не усунув зазначених явищ управлінської дійсності, а швидше їх поглибив.

Службова компетенція окремих відділів генеральних комісаріатів настільки взаємно зближувалася й перепліталася, що відокремити їх було надзвичайно складно. Так, у розпорядженні райхскомісара під назвою “Опіка підприємств” від 11 травня 1942 р. визначався порядок управління об’єктами, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Борошномельні заводи та елеватори, консервні фабрики, цукрові і хлібні заводи, технічні засоби для виробництва содової води та оцту перебували в управлінні відділів харчування та сільського господарства.

Аналогічна ситуація склалася з підприємствами, що виробляли рослинну олію. У той же час заводи з виробництва лляної олії перебували в управлінні ремісничого відділу генеральних комісаріатів. Цей відділ займався також виробництвом тваринних жирів і технічних масел. Розпорядженням райхскомісара визначався принцип загальної опіки відділів харчування і сільського господарства над усіма зазначеними підприємствами. Окрім того, дозвіл на відбирання продуктів технічного призначення на забійних пунктах

та м'ясокомбінатах надавався лише відділами харчування й сільського господарства [556, арк. 35 – 36].

Дублювання та паралелізм у роботі відділів і служб німецьких органів влади простежується й на рівні інших генеральних комісаріатів. Так, на Дніпропетровщині працювала команда д-ра Штумпа, завданням якої став облік фольксдойче. Але практична діяльність команди входила в суперечність із повноваженнями органів влади генерального комісаріату. У ситуацію втрутився генерал-комісар К.Зельцнер. Визнавши, що “до цього часу політичне керівництво і нагляд за етнічними німцями проводилися також командою д-ра Штумпа”, він наголосив: “завданням команди є виключно збір генеалогічного матеріалу в наявних поселеннях німців”. Тому, згідно з тлумаченнями генерального комісара, остаточне рішення про визнання фольксдойче, проведення їх навчання визначалося винятковою компетенцією штадт- та гебітскомісаріатів [136, арк. 119].

Певний “різнобій” у діяльності гебітскомісарів (навіть в одній генеральній окрузі !) спостерігався і в такій надто важливій для Райху сфері як “остаточне розв’язання єврейського питання”. Так, у генеральній окрузі “Дніпропетровськ” окремі гебітскомісари на власний розсуд зараховували до “расово неповноцінних народів” вірменське населення. Генеральний комісар К.Зельцнер 1 вересня 1942 р. направив у гебітскомісаріати звернення, у якому чітко й однозначно вказав, що “вірмени є самостійним плем’ям і не мають нічого спільного з єврейською расою. До вірменів потрібно ставитися доброзичливо, так само як і до іншої нейтральної або дружньої нації. Я принципово вказую на те, що міськими й обласними комісарами такі політично важливі накази не повинні видаватися” [136, арк. 111]. Однак жоден із гебітскомісарів, який вчинив антивірменські дії, не був покараний.

Негативні явища у функціонуванні німецьких управлінських структур пояснюються й фактором часу. Райхскомісаріат із підпорядкованими йому відомствами вже розпочинав свою роботу, а А.Розенберг лише формував “своє” Райхсміністерство, витрачаючи дорогоцінний час у безплідних

суперечках із керівниками інших відомств Райху. Саме в цей час в Україні райхскомісар та керівники генеральних округ перебирали владу від військової адміністрації, яка вже змогла певним чином налагодити управління окупованими територіями та організувала широкомасштабну експлуатацію місцевого цивільного населення, насамперед у сфері сільського господарства. Тому із самого початку формування окупаційних органів влади райхскомісар та генеральні комісари перебували поза контролем Райхсміністерства, часто проводили різноманітні заходи на свій розсуд. З часом, коли від Райхсміністерства стали надходити жорсткі установки, місцеві управлінці ставилися до них негативно та розглядали як надзвичайно обтяжливі, як такі що не враховують суворих обставин управління територіями на “Сході”. У будь-якій управлінській системі подібні явища стають причиною не лише міжвідомчих протиріч, а й конфліктів між центральними та регіональними органами влади. Для Третього Райху, який у цей час проводив широкомасштабні військові дії, ці кризові явища були смертельно небезпечними.

Непорозуміння між райхсміністром та підлеглим йому окупаційним апаратом влади виникали також із причини різного культурно-освітнього рівня цих людей, ступеня їх участі в націонал-соціалістичному русі, наявності “покровителів” тощо. Усе ж А.Розенберг вважався “інтелектуалом” та одним із теоретиків націонал-соціалізму, а більшість генеральних комісарів, як і Е.Кох, були людьми іншої формації, більше “практиками”, аніж “теоретиками”.

Е.Кох дозволяв собі не виконувати прямих вказівок безпосереднього керівника, а в разі конфлікту звертався особисто до А.Гітлера, провокаційно заявляючи при цьому: “Хто вірить, що м’яким зверненням він отримає вдячність від слов’янина, той свій політичний досвід здобув не в НСДАП і не на Сході, а в якомусь інтелігентному клубі. М’яке звернення слов’янин завжди буде розцінювати як слабкість” [581, арк. 146].

Загалом конфлікт між А.Розенбергом та Е.Кохом дійшов занадто далеко. Райхсміністр почав заявляти про так званий “східний сепаратизм”, який з’явився завдяки практичній діяльності Е.Коха. Звісно, що ці протиріччя не сприяли вирішенню поставлених завдань.

Конфлікт та взаємна неприязнь двох керівників перекинулася на весь апарат влади Райхміністерства та РКУ. Своєрідними заручниками конфлікту стали генеральні комісари, частина яких виконувала лише вказівки Е.Коха, ігноруючи при цьому нормативні акти, що надходили в обхід Райхскомісаріату. Але знаходились і сміливці, які “не помічали” розпоряджень Е.Коха, звертаючись до нормативних актів, виданих райхсміністром, або користуючись уже відміненими розпорядженнями. Саме такі проблеми виникли у сфері “освіти для українців” [388].

В одному зі звітів від вересня 1942 р. керівник політичного відділу Райхсміністерства східних окупованих територій О.Бройтігам зауважував: “Неузгодженість німецької політики в Україні особливо вражає спостерігача. Кожна округа дотримується, так би мовити, своїх власних директив, які іноді стосуються навіть найменших деталей”. Цікаві та слухні зауваження з цього приводу висловив С.А.Беллецца. Дослідник зауважує, що на практиці всі установки А.Розенберга і Е.Коха, які часто суперечили одна одній, реалізовувалися генеральними комісарами п’яти генеральних округ, які самостійно вирішували, виконувати чи ігнорувати отримані вказівки. Так, генеральний комісар округи “Дніпропетровськ” К.Зельцнер, якого характеризували як урівноважену й рішучу людину, “котра переймається передусім тим, як здобути підтримку місцевої інтелектуальної еліти, без якої, на його думку, неможливо керувати регіоном”, належав до тих, хто поділяв погляди А.Розенберга [11].

Цю ситуацію можна простежити і на прикладі окремих нормативних актів, виданих комісарами генеральних округів. Так, керівник генерального округу “Київ” видав для підлеглих йому гебітскомісаріатів наказ, у якому врегульовувалися питання, пов’язані з формуванням бюджетних платежів та

відповідних проводок бухгалтерських документів. Характерно, що у преамбулі наказу він посилався не на нормативний акт райхскомісара, а безпосередньо на відповідне розпорядження райхсміністра східних окупованих територій від 4 лютого 1943 р., яким вводилися нові правила та установки щодо наповнення бюджету. Питання, до якого звернувся генеральний комісар, мало надто важливе значення для всієї окупаційної адміністрації, оскільки запроваджувався новий порядок формування бюджету з місцевих надходжень та запозичень з райхсбюджету, планів капіталовкладень тощо [274, арк. 103 – 105]. Таким чином, генеральний комісар ігнорував відповідні нормативні акти райхскомісара, фактично підтримуючи заходи райхсміністра, хоч перед цим він віддавав вказівку виконувати розпорядження райхскомісара від 20 січня 1943 р. [276, арк. 114]. Міжусобиця вищих чиновників, відповідальних за “справи Сходу”, гальмувала розв’язання безлічі занадто важливих для Райху проблем.

В умовах конфлікту з райхскомісаром райхсміністр намагався засвідчити підлеглим свою впливовість та переконати їх у збереженні контролю над підвладною територією. Для цього використовувалися службові поїздки до Райхскомісаріату. Про одну з них у червні 1943 р. повідомила місцева преса. Відповідно до цієї інформації, райхсміністр прибув до Ровно, де на нього чекало вище керівництво РКУ. Генеральний комісар округу “Волинь та Поділля” ознайомив присутніх із ситуацією в регіоні, нагадавши про особисті досягнення. Побував А.Розенберг і в Києві, де з доповіддю виступив генеральний комісар округу та декілька гебітскомісарів [33].

Найбільш чітко й виразно антагонізм між двома керівниками простежується на рівні нормативної бази, яка створювалася для управління окупованими територіями. Так, з 1 травня 1942 р. райхскомісар почав видавати збірник нормативно-правових актів – “Центральний бюлетень райхскомісара”, призначеного для використання німецькими службовцями. Фактично цей збірник можна визнати виданням, у якому друкувалося

тлумачення Е.Кохом загальноімперських та райхсміністерських нормативно-правових актів.

Особливість бюлетеня полягала в тому, що по-перше, він був офіційним друкованим засобом не установ Райхскомісаріату, а особисто – райхскомісара. По-друге, у цьому виданні публікувалися як нормативні акти райхскомісара, так і окремі витяги з імперського законодавства. Але лише райхскомісар визначав рівень витягів з імперського законодавства, і практично завжди лише посилався на ці нормативно-правові акти, не повторюючи їх змісту. Е.Кох інтерпретував видані вищим керівництвом нормативні акти, вказуючи лише на джерело їх походження.

Райхскомісар обмежив доступ керівників органів німецького цивільного управління до актів, виданих керівництвом Райхсміністерства східних окупованих територій. Це ж стосується актів Райхсміністерства праці, Райхсміністерства юстиції, Райхсміністерства пропаганди, Головного командування окупаційними військами в Україні.

Про гостроту суперечностей між райхміністром та райхскомісаром свідчить той факт, що райхскомісар в одному зі своїх розпоряджень чітко й однозначно вказав, що в управлінській системі Райхскомісаріату суворо дотриманий принцип “єдності управління по трьох ступенях – райхскомісар, генеральний комісар і гебітскомісар”. Як бачимо, у цьому нормативному акті він навіть не згадав про своє службове підпорядкування райхсміністру східних окупованих територій [556, арк. 17].

Райхскомісар прагнув обмежити вплив райхсміністра на підлеглих йому управлінців. Так, розпорядженням від 18 травня 1942 р. він використав вказівки райхсміністра про обов’язкову публікацію розпоряджень “східного відомства” в офіційних збірниках нормативних актів райхскомісарів. Оскільки відфільтровані витяги з “Вісника розпоряджень райхсміністра” публікувалися у виданнях райхскомісара, останній визнав за недоцільне направляти їх не лише гебітскомісарам, а й керівникам генеральних округ. Так, відповідно до вказівок райхскомісара від травня 1942 р. лише генеральні

комісари отримували по 10 примірників поточних номерів вісника розпоряджень райхсміністра. У розпорядженні райхскомісара зазначалося, що ці примірники лише “при можливості будуть розіслані до місць служби генеральних комісарів” [556, арк. 17 зв.].

Райхсміністр намагався мінімізувати проблему “некерованого” райхскомісара і, прагнучи все ж проконтролювати нормативно-розпорядчу діяльність місцевих управлінців, віддав останньому вказівку надіслати до Райхсміністерства примірники виданих генеральними комісарами офіційних бюлетенів. Райхскомісар виконав цю вимогу, але водночас просив генеральних комісарів надіслати їх до РКУ [556, арк. 17 – 18 зв.].

Остання обставина виглядає більш ніж дивною. Невже райхскомісар не контролював цю сферу діяльності генеральних комісарів? Звідси слідує, що частина цих керівників таки проявляти власну, “надмірну” самостійність.

Очевидно, що й райхскомісар розумів цю проблему, оскільки на початку липня 1942 р. видав розпорядження “Офіційні бюлетені гебітскомісарів”, у якому визнав, що окремі гебітскомісари у власних “Офіційних бюлетенях” друкують для підлеглих українських установ як його (райхскомісара – О.Г.) розпорядження та укази, так і нормативні акти генеральних комісарів. Далі райхскомісар, пославшись на гострий дефіцит типографського обладнання, шрифтів та паперу, визнав ці дії небажаними. Його вердикт був таким: “Офіційні бюлетені гебітскомісарів є небажаними. Достатньо того, що гебітскомісари друкують свої повідомлення в місцевій пресі” [556, арк. 55].

Проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ реалізовувалися шляхом направлення її керівництву нормативних актів Райхсміністерства східних окупованих територій та інших відомств Третього Райху. Ці нормативні акти друкувалися в централізованому порядку у спеціально виданих для цього збірниках. Основним виданням, у якому друкувалися відповідні юридичні

приписи, став Збірник постанов райхсміністра східних окупованих територій Вісник імперських законів. На основі цієї нормативної бази райхскомісар мав право видавати власні підзаконні акти, які направлялися підлеглим йому службам та відомствам. Аналогічна система нормотворення здійснювалася й керівниками генеральних округ. Гебітскомісари не мали цього права, друкуючи нормативні акти в місцевій пресі та надсилаючи їх безпосереднім виконавцям.

Власна система творення нормативних актів виникла в органах місцевого управління. Готуючи рішення, фахівці посилалися на безпосередні німецькі розпорядження, які конкретизувалися. Поступово нормотворчість місцевих управлінців почала наближатися до юридичної техніки створення правових актів, застосовуваних німецькою стороною.

Управлінська модель, створена для реалізації завдань “нового порядку”, базувалася на жорстко ієрархізованій і субординованій системі органів та установ цивільної адміністрації РКУ. Керівними органами в цій системі вважалися Райхсміністерство східних окупованих територій та РКУ.

Адміністративно-територіальне облаштування РКУ передбачало створення генеральних округ, які, у свою чергу розподілялися на гебітскомісаріати та штадткомісаріати. Гаупткомісаріати були тимчасовим управлінським органом і діяли здебільшого на початку окупації.

Для управлінської моделі, створеної на теренах РКУ, були притаманними паралелізм і дублювання службових повноважень різних відомств та установ, що негативно вплинуло на ефективність функціонування окупаційного апарату влади. До того ж, між А.Розенбергом та Е.Кохом точився конфлікт, пов'язаний із різним баченням втілення окупаційної політики. Цей конфлікт вразив увесь управлінський апарат РКУ та став причиною системної політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму. Е.Кох перетворив себе на єдине джерело права на підлеглих йому територіях і проводив незалежну політику, узгоджуючи її з А.Гітлером.

РОЗДІЛ 5. МІСЦЕВІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ РКУ: ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

5.1. Кадрове забезпечення органів місцевого управління

Як уже зазначалося, у своїх теоретичних установах лідери Третього Райху в категоричній та однозначній формі висловлювалися проти використання як фахівців представників колишньої радянської номенклатури. Відповідно до отриманих інструкцій, наказів та директив немало цих людей, особливо керівників вищої ланки управління та партійних функціонерів, загинуло вже в перші дні окупації.

Водночас, ще військова адміністрація зіткнулася з проблемою невідповідності гітлерівських теоретичних конструкцій з окупаційною реальністю, оскільки виявилось, що замістити всі кадрові вакансії винятково німецькими службовцями чи радянськими громадянами німецької національності практично неможливо. З одного боку, радянська влада змогла ще до гітлерівської окупації превентивними репресивно-каральними заходами ізолювати цю категорію населення України, а з іншої, – фольксдойче у своїй загальній масі мали з погляду нацистської теорії досить жалюгідний вигляд. Доволі часто їх освітньо-культурний рівень, не говорячи вже про суто вузькопрофесійні якості, не дозволяли займати відповідальні посади в окупаційному апараті влади. Елементарне знання німецької мови цими людьми не могло компенсувати професійно-управлінських якостей, необхідних для налагодження нормальної роботи окупаційних органів влади.

Часу для професійної підготовки працівників місцевих цивільних органів управління в окупантів не вистачало. Загалом невідомі навіть спроби перекваліфікації осіб, які погодилися на співпрацю з окупантами на спеціально для цього створених курсах. Невідкладність завдань початку роботи органів влади активізувало пошук виходу із ситуації, що на той час

склалася. Його вдалося знайти, хоча він суперечив проголошеним лідерами Третього Райху принципам до організації управління окупованими територіями.

Незважаючи на вказівки лідерів Райху, як військовою, так і цивільною адміністрацією до категорії працівників місцевих органів управління залучалося немало колишніх членів партії та радянської номенклатури. Зазвичай влаштування на роботу до місцевих управлінських структур та установ здійснювалося під тиском обставин і це давало можливість вижити родині працюючого в надзвичайно складних умовах окупації.

У тогочасних радянських документах, що проходять під грифом “таємно”, вказувалося: “Відмічені випадки, коли окремі комуністи, ставши на шлях прямого зрадництва, займали у створених німецьким командуванням адміністративних і каральних органах керівні посади, а в деяких місцях особисто виступали в ролі активних карателів і катів” [576, арк. 10].

Очевидно найточніше ситуацію щодо залучення колишніх комуністів до служби в окупаційних органах влади передав колишній начальник Білоцерківської поліції. Під час слідства (протокол допиту від 17 січня 1945 р.) він розповів слідчому НКДБ про реєстрацію членів партії, яка в перші дні окупації проводилася місцевою поліцією: “Спочатку, після проведеної реєстрації, жодних репресій не було. [...] Так продовжувалось до половини 1942 р. Члени партії поступали на службу. Гебітскомісар Штельцер сказав: “Нам потрібні працівники, а політичні погляди нас не цікавлять”. З другої половини 1942 р. списки комуністів були передані жандармерії, яка й розпочала переслідування тих, кого вважали небезпечними [44, арк. 137].

Окупація змінювала моделі поведінки, а гітлерівці в обмін на співпрацю пропонували певний соціальний статус, який був вищий порівняно з іншими категоріями місцевого населення. Про одного з таких колаборантів красномовно розповідає автор повідомлення про окупацію м. Таращі: “[Н] був звичайним радянським спеціалістом. Зразу міняється його ставлення до

людей. Основною його рисою можна вважати здирство, грубість та хабарництво. На роботі в управі завжди п'яний” [218, арк. 6].

Окупація є настільки суперечливим явищем, що визначити домінуючі мотиви вступу людей на службу до нацистів складно. В окремих випадках дистанція між бажанням вижити, вступивши на службу в окупаційні органи влади, і готовністю взяти участь у русі Опору була разюче малою.

Багато в чому колаборація радянської номенклатури була спричинена тоталітарною суттю більшовицького режиму. Так, один із комуністів, здаючи німецькому коменданту партійний квиток, заявив: “Я ніколи не був комуністом, хоч і носив цей квиток. Я вступив до партії з метою, щоб влаштуватися на вигідне місце роботи, адже при радянській владі мали можливість працювати лише комуністи” [576, арк. 46].

Однією з причин такої різкої зміни моделей поведінки стали перемоги вермахту, бажання пристосуватися до нових умов життя. Колишній орденосець, член партії зізнавався: “Я остаточно розчарувався в силі Радянської влади, вважав положення безнадійним і був твердо переконаним у невідворотності повної поразки Радянського Союзу” [579, арк. 117, 118].

Доволі часто мотиви вступу на службу і пряма зрада колишніх членів партії були спричинені тиском звинувачень, що пред'являлися німецькими спецслужбами.

Однак невірним є зображення колаборантів за схемою радянської історіографії як осіб із кримінальним минулим, колишніх “куркулів” та “петлюрівців”. Проблема значно складніша, адже з окупантами співпрацювали не лише “колишні”, а й особи, наділені радянською владою високим соціальним статусом. Комуністи, які погоджувалися на співпрацю з ворогом, отримували шанс на збереження життя.

Доля переважної більшості цих людей мала трагічний характер. Значна частина з них, навіть не зважаючи на реальні “заслуги” перед німецькою владою, високий рівень професіоналізму, факт переслідування радянською владою, за найменшого виявлення власного бачення розв'язання тих чи

інших проблем, що йшли врозріз з інтересами німецьких управлінців та установок центральної влади, піддавалися репресіям. Мало хто з тих місцевих керівників, які були призначені на посади влітку та восени 1941 р., відпрацювали в місцевих органах влади в тому ж статусі до закінчення окупації. Основною причиною німецьких репресій був рівень політичної благонадійності осіб, які займали посади в апараті влади. У цьому плані достатньо згадати трагічну долю київського міського голови В.Багазія та багатьох інших керівників органів місцевого управління.

Упродовж усього періоду окупації німецькі управлінці відстежували кадровий склад місцевих управ. Так, уже 30 жовтня 1941 р. з'явився наказ шефа персоналу при комісарі м. Києва, у якому зазначалося: “При перевірці роботи українських установ, підприємств, фабрик і заводів виявлено, що на останніх працювали жидо-більшовицькі агенти з метою дезорганізації та саботажу роботи, що дуже сильно відбилося на швидкому відбудуванні політично-господарчого життя м. Києва та околиць”. Відповідно до цього на шефа персоналу комісара м. Києва покладался обов’язок приймати на роботу усіх працівників – “від кур’єра до керівника” [193, арк. 2].

У разі, якщо на працівника органу місцевого управління надходили певні компрометуючі матеріали щодо його довоєнного минулого, він підлягав негайному звільненню. Так, бургомістр м. Переяслава 28 вересня 1942 р. отримав інформацію від голови Переяславської районної управи, у якій останній зазначив: “У Вашій установі працює Шевченко, який при більшовиках працював головою сільради і за вказівкою якого багато селян було розкуркулено та вислано, а тому пропоную Вам негайно зняти його з роботи”. Як засвідчує текст резолюції бургомістра на цьому листі, зазначеного працівника було звільнено” [196, арк. 27].

Особи, яких приймали на роботу, заповнювали цілий ряд документів, від анкет до автобіографій, у яких зобов’язували надавати дані про національність, місце народження, членство в партії та комсомолі [144, арк. 10]. При цьому людей попереджали про обов’язок дотримуватися

правильності при заповненні анкетних даних, а приховування якихось відомостей розглядалося як ворожі дії щодо німецької влади [193, арк. 6].

Нацистські спецслужби нещадно викоринювали з установ та організації осіб, що мали відношення до організацій руху Опору – як радянського, так і націоналістичного спрямування. Доволі швидко звільненими виявилися й особи, які не мали відповідного освітнього рівня, а відтак не могли повноцінно виконувати службові вказівки німецького керівництва. Звільнялися з роботи й особи з аморальною поведінкою. Пияцтво, хабарництво та інші негативні моменти в поведінці місцевих керівників ставали причинами їх звільнення із зайнятих посад. Не останню роль відігравали й особисті стосунки з німецькими управлінцями.

На сьогодні маловідомою залишається особиста доля багатьох місцевих керівників районної та міської ланки управління. Але саме через призму їх життя ми маємо змогу пересвідчитися в сутності нацистського окупаційного режиму. Так, голова Бориспільської районної управи, який забезпечив повноцінне функціонування цієї ланки управління, не зміг усе ж уникнути переслідування, якого зазнав від гітлерівських спецслужб. Як можна пересвідчитися з тексту його листа, направленою керівництву генеральної округи “Київ”, він дійсно багато зробив для забезпечення німецької армії всім необхідним і намагався захистити інтереси місцевого населення. Особлива увага зверталася на допомогу нужденним, яких на той час на теренах району було немало. Водночас районне керівництво намагалося відбудувати зруйноване військовими діями сільське господарство та промисловість.

Районний голова намагався вірою і правдою служити німцям. Конфлікт із німецькою владою стався як через особисті стосунки з місцевим сільськогосподарським комендантом, якого “обплутали колишні радянські активісти”, так і з причини вияву надмірної “ініціативності” цього керівника. Оскільки район виконав плани сільськогосподарських поставок та зумів зібрати урожай, районний голова запропонував змінити норми

продовольчого забезпечення місцевого населення, але отримав категоричну відмову. Сільськогосподарський комендант розірвав поданий проект і з того часу ставився до місцевого керівника досить недоброзичливо.

Невдовзі він розробив проект орендного землекористування по Бориспільському району на 1942 р. Суть запропонованого ним проекту полягала в реорганізації колгоспів, зокрема, передачі землі та основних виробничих фондів в оренду селянам, розгортанні приватної ініціативи кожного трудівника. Цей варіант був зустрінутий вороже, хоч саме його обговорення відбувалося легально й офіційно у вузькому колі спеціалістів. Комендант загрожував зверненням до генерального комісаріату та гестапо. Не вбачаючи у своїх діях нічого незаконного, районний голова був не проти такого рішення, заявивши, що “це тільки проект, прохання, і що як накаже німецьке командування, так ми й будемо господарювати”. Зустрівши нерозуміння, він таки звернувся з цим проектом до керівництва генеральної округи “Київ”. Розв’язка наступила доволі. 19 січня 1942 р. районний голова був заарештований [184, арк. 7 – 13].

Загалом це була типова для того часу ситуація. Особи, які перебували на службі в окупаційних органах влади, не могли мати власного погляду на події, що відбувалися. Німецьке керівництво цікавило виключно точне і неухильне забезпечення виконання поставлених перед органами місцевого управління завдань. Ототожнення інтересів “українського народу і німецької армії” не відповідало установкам керівництва Райху і було до того ж політично небезпечним.

Ці думки підтримувало немало працівників Райхскомісаріату. Дехто з них направляв на ім’я райхскомісара листи, висловлюючи власне бачення причин тих невдач, які спіткали окупаційну адміністрацію. Критики зазнавали і практичні заходи німецької влади. Так, відповідальний працівник гебітскомісаріату “Васильків” (генеральна округа “Київ”) направив райхскомісару Е.Коху лист від 15 вересня 1943 р. з інформацією про економічний стан, управління, кроки німецької влади та зростання

партизанського руху під назвою “Сьогодні в дні війни і завтра в післявоєнний час”.

У цьому листі працівник гебітскомісаріату досить об’єктивно виклав причини невдач німецької окупаційної адміністрації в окупованих районах України, запропонувавши низку заходів, які, на його думку, могли створити умови для уникнення поразки Третього Райху. “Наша велика перемога не повинна стати початком нашої поразки. Ми повинні уникати того, щоб у звільнених від більшовиків східних областях виникали ті настрої, які сьогодні придушуються військовими законами, але які після закінчення війни наберуть активних форм”, – зазначав чиновник, застерігши при цьому: “Перед нами народ із зовсім чужим характером, чюю мову і звичаї ми не розуміємо, чийі думки і відчуття залишаються невідомими для нас. Чи можемо ми ігнорувати ці факти? Чи можуть вони здаватися нам малозначущими, особливо, якщо мова йде про мільйони, які можна порівняти з чисельністю німецького населення?”. Як вихід із цієї складної ситуації він пропонував: “Необхідно шукати нові шляхи, планування яких сьогодні ще не відоме”. Визнав він і негативне ставлення окупаційної адміністрації до осіб, які з нею співпрацювали [586, арк. 5 – 37].

Однією з проблем, пов’язаних із кадровим забезпеченням функціонування органів місцевого управління РКУ, є діяльність ОУН. Початок війни між Третім Райхом та СРСР створив для організації певний шанс на реалізацію своєї державотворчої програми, яка передбачала створення незалежної Української держави в межах українського етнічного масиву. Готуючись до участі в майбутньому глобальному військовому конфлікті, керівництво ОУН віддало наказ про створення похідних груп, які мали діяти на окупованій вермахтом українській території. Їх основне завдання полягало у створенні органів місцевої влади та налагодженні контролю за їх діяльністю. Націоналісти або їх довірені особи з числа місцевого населення мали очолити ці владні інституції. Створюючи самоврядні структури, оунівці вважали, що цим самим вони формують

міцний фундамент та основу майбутньої державності. Але вже восени 1941 р. справжні цілі керівництва Третього Райху щодо України стали настільки виразними та очевидними, що оунівці почали поступово переходити до організації антинацистського руху Опору, прагнучи при цьому зберегти свій контроль над діяльністю органів місцевого управління. У цей же час гітлерівські спецслужби перейшли до застосування масових репресій щодо членів організації.

Водночас слід висловити деякі зауваження та міркування, які дозволять більш об'єктивно та неупереджено розглянути проблему участі членів ОУН як у процесі формування органів місцевого управління, так і в подальшій роботі в них.

Зазначимо, що роль похідних груп в організації органів місцевого управління та відповідний контроль над їх діяльністю є перебільшеним. Не останню роль у цьому відіграла політична позиція лідерів СРСР. Звинувачення націоналістів з боку радянських спецслужб та державно-партійного керівництва зводилися до того, що, прибувши із заходу, вони активно співпрацювали з окупантами, створюючи місцеві органи влади та поліцію, взявши під свій контроль засоби масової інформації. Парадоксально, але в цьому ж ключі висвітлюється діяльність ОУН і в сучасних дослідженнях, автори яких доводять факт успішної інтеграції членів похідних груп до місцевих органів влади, не помічаючи, що в цьому випадку вони опосередковано буди причетні до формування “нового порядку” з усіма його найбрутальнішими виявами. Слід пам'ятати, що не міг керівник районної чи міської управи самоусунутися від проблем реєстрації чи мобілізації населення на роботи до Райху, а відповідальний працівник місцевої поліції – від участі у знищенні ворогів Третього Райху. Тому має місце, з одного боку, замовчування окремих сторінок діяльності ОУН, а з іншого, – спроби суцільної демонізації самостійницького руху та його дискредитація на підставі окремих неімпозантних фактів.

“Похідні групи” просувалися у східні регіони України в результаті динамічного перебігу подій на радянсько-німецькому фронті. Рухаючись за наступаючими німецькими військами, націоналісти потрапляли в населені пункти всіх регіонів. Однак слід вважати перебільшенням твердження апологетів ОУН про те, що саме члени “похідних груп” створювали більшість самоврядних структур.

Рух “похідних груп” у східні регіони України не можна вважати безперешкодним, при мовчазному спогляданні та спостереженні вермахту. Сама по собі поява в ближньому армійському тилу, ще не досить ешелонованому й хаотичному, груп молодих чоловіків викликала протидію армійських спецслужб, зокрема польової жандармерії.

Похідні групи націоналістів були досить малочисельними. Ще меншою була кількість членів організації, яким вдалось інтегруватися в органи місцевої влади. Управлінські компетенції, якими володіли ці молоді люди, бажали кращого.

Окрему проблему становлять репресії нацистів щодо націоналістів. За інтерпретацією радянської історіографії, боротьба окупантів з українськими самостійниками розпочалась восени 1941 р. Дійсно, німецькі спецслужби активно розшукували та заарештовували членів ОУН. У структурі поліції безпеки та СД існували окремі відділи боротьби з комуністичним підпіллям, партизанами та з українськими націоналістами [74, арк. 58]. Проти націоналістів працювала і німецька агентура, завербована з місцевого населення [47, арк. 77].

Гітлерівські спецслужби проводили активні оперативно-розшукові заходи, виявляючи та заарештовуючи членів ОУН, які займали відповідні посади в управлінських органах. Досить часті факти звільнення з посад звинувачених у належності до націоналістичних організацій вказують на те, що нацистські спецслужби (як і радянські) перебільшували реальну силу та впливовість організацій, діючи за принципом: “краще покарати невинного, ніж не покарати винного”.

Аби точніше визначити місце і роль ОУН у формуванні та функціонуванні місцевих органів управління, слід мати на увазі, що рано чи пізно всі посадовці проходили процедуру затвердження німецькими військовими й цивільними властями. Так, голова Ставищенської районної управи 17 серпня 1941 р. був призначений на цю посаду так званим “українським національним комітетом”. Зі слів колишнього управлінця, уже 22 серпня 1941 р. до міста прибуло “гестапо” (можливо, польова жандармерія, оскільки гестапо на момент перебування території в юрисдикції вермахту не діяло – О.Г.). У цей же день він був допитаний офіцером цього органу. “Того ж числа помічник начальника гестапо викликав мене до себе і, впевнившись, що я дійсно районний староста, став мене запитувати, як я ставлюся до радянської влади. Я відповів: “А як би Ви ставилися до радянської влади, якби вона заарештувала Вашого батька?” – свідчив колишній службовець окупаційної влади в січні 1944 р. під час допиту слідчим НКДБ [39, арк. 12, 14]. Громадянин, який перебував під слідством, згадав про своє призначення німецькою військовою комендатурою. Отже, затвердження призначених службовців перебувало в компетенції німецьких спецслужб, а не делегувалося ним націоналістами.

Критичний аналіз змісту матеріалів кримінальних справ вказує на ту обставину, що діяльність організацій націоналістів в основному фокусувалася на агітаційно-пропагандистській роботі. Незрідка “прикриттям” слугували українські клуби, осередки “Просвіти”, інші громадські об’єднання.

Свідчення, отримані радянськими спецслужбами під час допитів, не є переконливими, оскільки в багатьох кримінальних справах доводиться лише факт належності звинувачених до ОУН. При цьому слідчі й не намагалися отримати докази їхньої злочинної діяльності, зокрема участі у злочинах проти мирного населення. Встановленого факту приналежності заарештованого до оунівського осередку було достатньо для винесення обвинувального вироку і суворого покарання. Досить часто міра покарання,

встановлена радянським правосуддям для цих осіб, мала значно вищий рівень, аніж для колишніх поліцаїв, які вчинили реальні злочини проти мирного населення.

Цілком очевидно, що значна частина “виявлених” як радянськими, так і німецькими спецслужбами членів ОУН не мала жодного відношення до організації. Будь-який рівень співпраці громадян з окупантами, їхні антирадянські висловлювання та виступи завершувалися винесенням типових звинувачень у націоналістичній діяльності. Як кількісні, так і якісні складові в діяльності ОУН на території РКУ в інтерпретації й оперативно-розшукових діях радянських та нацистських спецслужб є перебільшеними.

Отже, посадові вакансії в органах місцевого управління були зайняті представниками місцевого населення. Основним критерієм, яким при цьому керувалися німецькі адміністратори, була відданість цих осіб та готовність виконувати всі керівні установки. Жодного прояву іншого бачення стану речей та ініціативності не допускалося.

Організаційно-політична діяльність ОУН у сфері формування органів місцевого управління не може бути визнана успішною. Порівняно малочислені “похідні групи” ОУН розчинились у місцевому середовищі, не маючи суттєвого впливу на функціонування органів місцевого управління та поліцейних формувань. Значна кількість осіб, які прийшли до керівництва органами місцевого управління, не мала реального зв’язку з організацією.

5.2. Органи місцевого управління: організаційна структура та службова компетенція

При створенні управлінської системи окупаційна адміністрація не могла обійтися без органів влади місцевого рівня, які були представлені районними, міськими та сільськими управами. Усі вони мали різну організаційну структуру та чисельність управлінського апарату. Можна стверджувати, що на теренах РКУ не існувало жодної управи районного та

міського рівнів з однаковою організаційною структурою. Лише організаційна структура сільських управ була уніфікована. Як правило, роботою управи керував сільський староста, у підпорядкуванні якого перебував писар. Сільських управ з більш складною організаційною структурою на теренах РКУ не існувало.

Цілком очевидно, що на організаційну побудову та штатні розписи міських і районних органів управління впливали не лише нормативно-правові акти райхсміністра східних окупованих територій та райхскомісара, а й час створення місцевої влади, використання або, навпаки, повне ігнорування попереднього досвіду військової адміністрації, чисельність населення та його національний склад, особливості передвоєнної виробничої та господарської інфраструктури тощо.

Після того як військове керівництво передало відповідні території цивільній адміністрації РКУ, розпочиналась організаційна перебудова органів місцевого управління, звільнялася частина керівників та відповідальних службовців, змінювалися офіційні назви. Так, якщо до вересня 1942 р. відповідний орган влади в Запоріжжі мав назву “Запорізька міська управа”, то вже у жовтні 1942 р. він був перейменований на “Запорізьку українську допоміжну управу” [143, арк. 31]. Існували й інші назви місцевих органів влади, зокрема, “повітові управи” [192, арк. 67].

Найбільшою за чисельністю працівників та кількістю службових відділів на теренах РКУ була Київська міська управа. Деяко меншими за аналогічними показниками були міські управи, які виникли у Вінниці, Луцьку, Житомирі, Дніпропетровську та інших містах України.

У жовтні 1941 р. у складі Київської міської управи діяли такі відділи: фінансовий, культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, суспільної опіки, міських підприємств, торгівлі та харчування [180, арк. 7]. Структура управи час від часу зазнавала змін. Так, одним із перших у грудні 1941 р. за погодженням із штаткомісаром був ліквідований відділ пропаганди Київської міської управи. Офіційною причиною стало те,

що начальник відділу допустив розвал роботи, унаслідок чого без санкції німецького керівництва було надруковано відозву політичного змісту до української молоді від імені неіснуючої організації. Замість нього створили відділ інформації, який згодом на правах секції інформації підпорядковувався відділу культури та освіти [179, арк. 13].

Станом на 1 серпня 1942 р. в організаційній структурі міської управи перебували також транспортний, адміністративний, ремісничий, контрольно-інспекторський, паливний, статистичний, правничий відділи, відділ зв'язку, а також управління міського інженера [180, арк. 42]. Відділи інформації, кадрів та праці ліквідували. Ще до цього, 17 квітня 1942 р., був ліквідований відділ кадрів. Із зазначеної дати, відповідно до розпорядження штадткомісара, прийом на роботу та звільнення можна було проводити виключно через біржу праці [163, арк. 60].

Станом на 13 жовтня 1941 р. у складі Київської міської управи було утворено 11 районних управ (Богданівську, Подільську, Софіївську, Печерську, Шевченківську, Залізничну, Ярославську, Володимирську, Святошинську, Дарницьку, Київську) [179, арк. 227]. Станом на 1 серпня 1942 р. у складі міської управи перебувала Куренівська управа, а от Київської вже не існувало [180, арк. 43]. Куренівська управа була створена 24 жовтня 1941 р. шляхом поділу Подільського району [163, арк. 1].

Наймасштабніший реорганізаційний проект було проведено в Києві влітку 1943 р. Так, у червні 1943 р. в Києві було утворено 5 районів, які отримали офіційні назви: Київ-Центр (Шевченківський), Київ-Ост (Дарницький), Київ-Вест (Володимирський), Київ-Зюд (Ярославський), Київ-Норд (Подільський) [161, арк. 5].

Дещо іншу організаційну структуру мала Вінницька міська управа. Вона складалася з головного управління (2 працівники – староста міста та його заступник), загального відділу (секретаріат – 14 працівників, нотаріального бюро – 2), культурно-шкільного відділу (5 працівників), медично-санітарного відділу (8 осіб), відділу соціального забезпечення (7 працівників), відділу

торгівлі і постачання (7 працівників), відділу міського господарства (група промислових підприємств, група комунальних підприємств, земельна група, група благоустрою, група бухгалтерії, усього – 19 осіб), паспортно-реєстраційного бюро (7 працівників), господарчої групи (домоуправління) з 11 працівниками [121, арк. 2 – 8].

Організаційна структура Вінницької міської управи також доопрацьовувалась і з 5 травня 1942 р., після погодження з міським комісаром, у ній з'явилися житловий та фінансовий відділи з бюджетним та податковим підвідділами. Земельна група перейшла в структуру відділу міського господарства. До складу житлового відділу входив госпрозрахунковий підрозділ – будівельна контора. До складу медико-санітарного відділу увійшла ветеринарна інспекція. Паспортно-реєстраційний відділ увійшов як паспортний підвідділ до складу загального відділу. Усього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, з яких управлінський персонал становив – 145, а “зовнішній” апарат – 261 особу [121, арк. 9, 10].

Згідно з планами вищого німецького керівництва управлінський апарат органів місцевої влади мав оптимізуватися. Райхскомісар Е.Кох визнавав факт надмірної чисельності апарату органів місцевого управління, вказував на недопустимість витрат майже всіх зборів із місцевого населення на його утримання та вимагав негайно й істотно скоротити штати [585, арк. 8, 9].

Проте апарат місцевих управ, навпаки, постійно збільшувався та, до того ж, розростався за рахунок усіляких відділів, підвідділів, секцій та підсекцій, а також різноманітних інспекцій.

Реорганізації організаційної структури управ тривали до останніх днів окупації. Так, відповідно до постанови голови м. Києва від 6 червня 1943 р. районні управи розподілялися на секції та підсекції. Для прикладу, Північна (Подільська) управа складалася з 12 секцій: адміністративна (підсекції: загальна, адміністративна, праці), шкіл та культури, охорони здоров'я, фінансова (підсекції: бюджетна, податкова та ревізійна), харчування та

сільського господарства (підсекції: харчування, земельна), міських та господарчих підприємств, муніципальних садиб та приватного житлофонду, торгівлі, ремісництва та промислів, транспорту [160, арк. 26].

Як уже зазначалося, в організаційній структурі органів місцевого управління спостерігалось доволі значне різноманіття. Так, у Полтавській міській управі в 1943 р. існував інспекторський відділ, на який покладалося завдання виконання судових рішень [263, арк. 12]. У номенклатурі кількох районів Полтавщини була введена посада районного слідчого, який проводив не лише адміністративні, а й кримінальні справи. Наприклад, у вересні 1942 р. слідчий Комишнянського району порушив кримінальну справу й ухвалив рішення про накладання штрафних санкцій на кількох громадян, які “насмілилися” проїхати по профільованій дорозі, що суворо заборонялося. Слідчий діяв за розпорядженням районного голови. Виконання прийнятих ним рішень проводилося сільською поліцією [289, арк. 4, 5].

У деяких міських управах діяли відділи, які в інших аналогічних адміністративних органах не зустрічаються. Так, до організаційної структури Миколаївської міської управи входив контрольно-ревізійний відділ. Зокрема, керівник цього відділу перевіряв правильність нарахування заробітної плати працівникам організацій та установ, підпорядкованих міській управі [235, арк. 14]. У складі Устимівської районної управи на Кіровоградщині діяла шкільна інспектура освіти [221, арк. 7], а в Києві – відділ культури і освіти міської управи.

Відділами управи керував відповідний управлінець, а от частина структурних підрозділів могла перебувати в підпорядкуванні міського голови. Наприклад, у Києві (станом на 10 листопада 1941 р.) безпосереднє керівництво відділом кадрів та правовим відділом залишалося за міським головою [163, арк. 5].

Одним з основних структурних підрозділів міських управ став адміністративний відділ, на який покладалися завдання в житловій сфері – контроль за умовами проживання мешканців будинків та утримання ними

майна, перевірка роботи двірників; у галузі санітарії та охорони здоров'я – контроль за санітарним станом будинків, житлових приміщень, примусова госпіталізація “заразно хворих”; у галузі ветеринарного догляду – контроль за виконанням розпоряджень про заборону незаконного забою тварин, реєстрація собак та коней; у галузі зовнішнього впорядкування міста – контроль за роботою будинкових управлінь. Окрім цього, на адміністративні відділи покладалися обов'язки контролю за дотриманням протипожежної безпеки, питань прописки мешканців міста, надання допомоги торгово-промисловій поліції щодо контролю за роботою базарів [165, арк. 26 – 31].

Ще однією ділянкою роботи, яка доручалася адміністративному відділу, став облік жінок, які займалися проституцією. Процедура здійснювалася ретельно й прискіпливо, перевірявся їх сімейний та матеріальний стан. В інструкціях про проведення обліку вказувалося на неприпустимість помилок, адже “неправдиве занесення до списків проститутток це є велика образа честі жінки” [165, арк. 13]. За подання неперевіреної інформації або її приховування передбачалася відповідальність. Адміністративний відділ зобов'язувався забезпечити явку цих жінок на щотижневі медичні огляди, а в разі їх відмови міг звернутися за допомогою до поліції.

При відділі існувала посада виконавця, на якого покладался обов'язок виконувати різні адміністративні стягнення, здебільшого грошові штрафи, які накладалися відповідними постановами голів управ [165, арк. 38]. Законність винесення постанови про накладання адміністративного стягнення перевіряв юридичний консультант управи, після чого направляв відповідну копію виконавцю відділу [166, арк. 36].

Для більш ефективної роботи адміністративних відділів та виконавців постанов було розроблено процедуру притягнення винних до відповідальності. Для цього голова відповідної управи надсилав виконавцю в кожному окремому випадку копію свого рішення, яка ставала підставою для початку проведення процедури покарання. Проте у своїй практичній діяльності посадові особи, відповідальні за цей напрям роботи, часто

порушували встановлені правила та інструкції. Як видно з тексту службового листа голови м. Києва, керівники підпорядкованих йому районних управ “доручають виконавцям адмінвідділу переводити стягнення лише на підставі окремих листів”. Голова міської управи зазначив, що “ці доручення передаються виконавцям наприкінці місяця, відразу за увесь минулий місяць, що викликає великі перебої в роботі виконавців [168, арк. 60].

Певний час під керівництвом адміністративного відділу здійснювалася конфіскація майна осіб, які без відповідного дозволу виїздили з населеного пункту або ж ухилялися від відправки на роботу. Проте в жовтні 1942 р. відповідним роз’ясненням із їхньої компетенції було вилучено цю функцію. Конфіскація здійснювалася винятково на підставі рішень німецьких судових установ [166, арк. 39].

Через адміністративний відділ проходили рішення про застосування до осіб, які вчиняли певні правопорушення, такого виду покарання як направлення до табору примусової праці. За хуліганство, виготовлення та продаж самогону, образу особи, яка виконувала службові обов’язки, винного направляли в цей табір терміном на 2 тижні. Заборонялося застосовувати до винної особи такий вид адміністративного покарання як штраф. У більш складних випадках пропонувалося звертатися до штадткомісара, який мав право направити до табору на 4-6 і більше тижнів [166, арк. 41].

Особи, які отримували повістки про виклик їх до адміністративного відділу, зобов’язувалися негайно і в точно встановлений термін до нього з’явитися. У разі наявності поважної причини, яка унеможливлювала своєчасну явку викликаних осіб, вони зобов’язувалися надати відповідне документальне підтвердження. Особи, які без поважних причин не прибули на виклик, підлягали адміністративному покаранню: уперше сплачували – 50 крб. штрафу, а всі наступні рази – до 200 крб. або два тижні виконували примусові роботи [168, арк. 28].

З метою однакового застосування адміністративних покарань 15 квітня 1942 р. було ухвалене Тимчасове положення про заходи адміністративного

покарання в м. Києві та “Перелік дрібних правопорушень, за вчинення яких застосовуються заходи адміністративного покарання” [177, арк. 101]. Відповідно до цього нормативного акту адміністративне покарання застосовувалося до осіб, які: зневажливо поводити себе в церкві та під час релігійних обрядів; зневажливо ставилися до приватних осіб та органів міського самоврядування; не виконували законних розпоряджень представників органів управління; скоїли хуліганські вчинки, спрямовані проти громадського спокою і ладу та зневажання суспільства; вчинили бійки та клевети; вчинили непристойні надписи та малюнки у громадських місцях, якщо їх зміст не був спрямований проти представників влади та не мав політичного підтексту; жебракували; з’являлися у громадських місцях у стані сп’яніння; порушували правила торгівлі та промислів; порушували санітарні, будівельно-технічні та протипожежні правила, а також правила проживання в будинках та рибальства; надавали неправдиві відомості під час прийому на роботу; ухилялися від реєстрації на біржі праці або відмовлялися від роботи [177, арк. 43 – 45]. Право накладати адміністративні покарання мали міський голова за поданням адміністративного відділу управи, а також голови районних управ за поданням начальників охоронної поліції [177, арк. 157].

Для забезпечення виконання постанов Київської міської управи при її адміністративному відділі було створено бюро виконавців постанов голови м. Києва та підлеглих йому районних управ [177, арк. 92].

З метою ефективного виконання вказівок місцевої влади та контролю за населенням, у Київській міській управі було запроваджено дільничну інспекцію приватного сектору, на яку покладался нагляд за виконанням доручень адміністративного відділу щодо паспортизації населення, наборів населення на різноманітні роботи, світломаскування будинків, обліку майна, яке підлягало реєстрації [159, арк. 98, 99].

Одна дільнична інспекція припадала на 400 будинків, для чого районні управи розподіляли належну їм територію на відповідні ділянки в залежності від розміщення садиб та кількості населення. Роботу дільничних інспекторів

(з погляду законності та одноманітності практики) контролював адміністративний відділ управи. У межах діляниць створювалися відповідні канцелярії, у яких проводився прийом населення. Усього по м. Києву було введено 30 посад дільничних інспекторів. У Шевченківському та Богданівському районах, зважаючи на невелику кількість садиб приватного сектору, ці посади не вводилися, а функції інспекторів передавалися працівникам житлового відділу. Таким чином, інститут дільничних інспекторів став найнижчою службовою інстанцією, працівники якої здійснювали контроль за населенням [159, арк. 100].

Водночас спостерігається і певне врахування розмірів населених пунктів та кількість мешканців. Так, у Дарницькому районі м. Києва приватний сектор контролювався старостами [159, арк. 1 – 3]. У менших за розмірами містах було введено уповноважених по вулицях. Ці люди працювали на громадських засадах, але від цього не зменшувався рівень їх відповідальності за халатність або недбалість. У м. Переяславі окремі уповноважені по вулицях, виконуючи вказівку міської управи про складання списків платників податку із власників собак, допустили помилки. У результаті відповідно до вказівок районного керівництва та бургомістра міста, винних покарали штрафами розміром від 50 до 100 крб. [198, арк. 40].

Ще одним важливим підрозділом міських та районних управ став відділ суспільної опіки. На відділи покладалося забезпечення соціально вразливих категорій населення: пенсіонерів, інвалідів. У підпорядкуванні відділу перебували будинки інвалідів, нормальну роботу яких так і не було налагоджено. Особи, які мали право на певні виплати, розподілялися таким чином: пенсіонери за віком, загальних захворювань, нещасних випадків і професійних захворювань, “інваліди імперіалістичної війни”, “інваліди Червоної армії” (за період з 1 березня 1923 до 1 січня 1939 р.), військовослужбовці “сторожової служби”. Для проведення відповідних медичних оглядів у Києві було створено Медичну трудову експертизу. Відділ суспільної опіки надавав допомогу потерпілим від військових дій, вибухів,

“репресованим советами” та погорільцям. Передбачалося надання допомоги “видатним українським діячам” та членам їх родин [167, арк. 1, 2].

Відділ суспільної опіки налагоджував матеріальну підтримку родинам, члени яких виїхали роботу до Німеччини. Для цього проводилось обстеження матеріально-побутових умов утриманців, формувалися відповідні списки тощо [167, арк. 17].

Про необхідність повноцінної роботи зазначеного відділу говорити зайве, адже лише за попередніми підрахунками міської управи в Києві восени 1941 р. нараховувалося близько 10 тисяч дітей-сиріт. Проте реальність вносила свої корективи в роботу відділу. Поряд із тим, що катастрофічно не вистачало коштів та матеріальних ресурсів, професійний рівень працівників відділу був доволі низьким. Критика, що прозвучала на його адресу, мала такі підстави: а) несвоєчасність виконання районними відділами вимог міської управи щодо надсилання статистичної інформації; б) брак оперативності в роботі, зайва бюрократична тяганина та подвійне службове листування; в) відсутність відповідної уваги до відвідувачів та “різноманітність” прийнятих рішень [167, арк. 9, 10].

Важливою складовою частиною органів місцевого управління стали контрольно-інспекторські відділи, створені в деяких управах. Так, перевіркою, проведеною відповідним відділом Київської міської управи, було виявлено недолікита грубі порушення посадових обов’язків окремих працівників Залізничного району, які мали ознаки злочину [168, арк. 32].

Однією з невирішених проблем, якої уникали німецькі урядовці, стало формування правових відділів при міських та районних управах. Їх нагальна необхідність пояснювалася кількома причинами. З одного боку, поставало питання правомірності застосування нормативної бази, що надходила від органів німецького управління. У випадку управлінських помилок наступала сувора відповідальність. З іншого боку, як би не опікувалися німецькі службовці контролем за діяльністю органів влади міського та районного рівнів, усе ж місцеві керівники мали конкретизувати їхні рішення. Навіть

питання використання радянського законодавства потребувало втручання фахівців-юристів. З моменту окупації і до створення німецькою владою більш-менш стабільної нормативної бази пройшов певний час. Тому не дивно, що міські управи ініціювали розробку різноманітних тимчасових правил, положень, статутів, які затверджувалися німецьким керівництвом. У цьому плані особливо відзначилася Київська міська управа восени 1941 р., де при Президії міської управи був створений правовий відділ [180, арк. 5].

Доцільність формування правових відділів при органах місцевого управління засвідчують звіти їх керівників про проведену роботу. За завданнями керівництва вони узагальнювали досвід радянського законодавства, позитивні та негативні сторони передвоєнної управлінської системи. Так, за період із 4 жовтня 1941 р. до 30 грудня 1941 р. юрисконсульт Шевченківської управи надав юридичну допомогу 2220 особам, які до нього зверталися, склав 233 договори про оренду промислових підприємств та перевіряв їх виконання. Також юрисконсульт оформив 33 висновки з різних питань, розробив статут районної управи, брав участь у роботі різноманітних комісій, розслідував кілька справ та передав їх слідчим органам, написав 1200 листів до різних посадових осіб та установ [182, арк. 12 – 15]. Окрім того, цей службовець управи впорядкував кодифікаційну документацію (контрольні картки, що фіксували внутрішнє діловодство управи).

Не менш результативно працював правовий відділ Печерської районної управи. Його працівники у IV кварталі 1941 р. займалися аналогічним колом питань. Окрім того, відділ розробляв положення про відділи та інспектури управи, збирав, вивчав та тлумачив нормативні акти, видані головою міста та органами німецької влади. Співробітники відділу не лише фіксували, а й розглядали виявлені факти порушення трудової дисципліни, оформляли з цього приводу “накази та постанови про покарання винуватців” [183, арк. 1].

Створення паралельних правових відділів у структурі органів місцевого управління мали сприяти ефективнішому освоєнню окупованої території і т.п. Підпорядкування правових відділів аналогічним органам генеральних

комісаріатів не лише могло надати можливість для створення чіткої централізованої управлінської системи, а й дозволило б контролювати роботу виконавчо-розпорядчих органів місцевої влади. Проте німецьке керівництво відмовилося від цього шляху і використало нераціональний та загалом неефективний принцип тотального контролю за всіма рішеннями місцевих управлінців та надсилання нормативних актів винятково “до виконання”.

У деяких гебітскомісаріатах в структурі органів місцевого управління створювалися правові секції. Саме такий підрозділ діяв при Черкаській районній управі (гебітскомісаріат “Сміла”). Так, 24 серпня 1943 р. відбулася виробнича нарада шліхтерів цього адміністративного округу, на якій були присутні шліхтери I та II району м. Черкас, шліхтер Городищенського району та один з адвокатів. Учасники наради обговорили питання “Про роботу правової секції районної управи”. Головуючий на нараді гауптшліхтер Кузинович зазначив, що необхідно визначити функції правової секції районної управи, реконструйованої відповідно до вказівок гебітскомісара. Як можна пересвідчитися із виступів суддів, посаду голови правової секції обіймав шліхтер, який входив до складу районної управи за посадою. На нього покладался службовий обов’язок керувати роботою секції, що, у свою чергу, не повинно було шкодити виконанню ним основних службових обов’язків. Голова правової секції у зв’язку з тим, що він одночасно займав посаду шліхтера, не підпорядковувався районній управі.

Керівний склад управи разом зі шліхтером ухвалював план роботи правової секції. Разом із судьями до неї входили юридичні радники. На думку гауптшліхтера, саме вони повинні були розглядати всі питання, що перебували в компетенції районної управи і вимагали кваліфікованої допомоги з юридичного погляду. Правова секція здійснювала їхню експертизу і передавала на розгляд гебітскомісара, голови районної управи або іншого органу в залежності від характеру справи [348, арк. 40 – 42].

Отже, непослідовність окупаційної влади виявилась і в питанні створення життєво необхідних та повноцінних правових відділів органів

місцевого управління. Лише в небагатьох районних та міських органах влади діяли правові відділи, згодом реорганізовані в секції. Але фактично їх основним функціональним завданням залишався контроль за діяльністю місцевих цивільних та кримінальних судів.

У компетенції міських управ перебувало налагодження господарської інфраструктури, контролю за санітарним станом міста. Для цього проводилися заходи з очищення міста від різноманітного бруду та непотребу, якого в умовах недавніх військових дій скопичилося немало. Відповідали за цю ділянку роботи житловий відділ та будинкоуправління [177, арк. 10]. Особливо ретельно здійснювалися протиепідемічні заходи. Так, небіжчиків, які померли від інфекційних захворювань, наказувалося хоронити виключно в закритих трунах, а священикам під час епідемії заборонялося давати цілувати хрест віруючим [342, арк. 112]. З приводу санітарного стану міста та підтримки чистоти відбувалися неодноразові службові наради [177, арк. 11 – 14]. Закінчувалися вони ухваленням “масштабних” рішень, які, втім, не підкріплювалися конкретними матеріально-технічними ресурсами і зводилися здебільшого до адміністративних заходів.

При Київській міській управі було створено торговельну поліцію. На неї покладался обов’язок контролювати дотримання правил торгівлі на базарах міста. Урядовці торговельної поліції носили цивільне вбрання, при собі мали посвідчення, видане міською управою. Інспектори поліції мали право вилучати продукти, заборонені до продажу. Для цього вони могли просити допомоги у службовців охоронної поліції, які несли варту на базарах та стежили за дотриманням порядку в цих місцях. Вилучені продукти та товари здавались на приймальні пункти міськторгу [214, арк. 257]. Зазначимо, що торгівля на міських базарах постійно згорталася. Якщо в 1941 р. там ще продавалися продукти харчування, то восени 1942 р. в деяких регіонах заборонялося продавати навіть цибулю та гарбузи [134, арк. 38].

Районні та міські управи могли створювати й тимчасові органи, на які покладалося вирішення певних нагальних для всієї громади питань. Так, у

складі Черкаської районної управи на початку 1942 р. діяла комісія для боротьби з повінню. Комісія займалася обстеженням залізничного мосту через р. Дніпро, який був знищений під час радянської евакуації.

Обстеживши стан підірваного мосту, комісія повідомила районну управу про виникнення небезпеки підтоплення правобережних та лівобережних районів вище Черкас. Для усунення небезпеки було вироблено низку пропозицій, які направлялися на розгляд районної управи. Вони полягали в розчищенні замулених ферм мосту, розбиранні підтоплених конструкцій та транспортуванні їх на берег. Для швидкого й ефективного проведення цих заходів комісія просила виділити 700 тис. крб. [358, арк. 13, 18].

Порядок управління в місцевих органах влади нагадував німецькі структури. Керівник підрозділу повинен був мати безапеляційний авторитет. Поза ним не ухвалювалося жодне рішення. Заборонялося звертатися до вищих за статусом служб без погодження з безпосереднім керівництвом. Ілюстрацією може слугувати один із наказів по відділу культури та освіти Київської міської управи від 22 липня 1942 р. № 637, яким було оголошено догану директору оперети, котрий звернувся у службових справах не до очільника відділу, а до заступника голови міста [190, арк. 18].

Жодне з рішень керівника органу місцевого управління не дозволялось критикувати. “Прошу всіх заходів вжити, щоб викоринити панібратство. Начальник діє одноосібно, і його наказ не підлягає ніякій критиці, а тільки виконанню. Обов’язково слідкуйте, аби Ваші накази в термін виконувались і добросовісно”, – зазначав у своїй постанові голова Київської міської управи. “Працівників добирайте тільки за діловими ознаками, а саме: знання роботи по займаній посаді, якісне і своєчасне виконання завдань, дисциплінованість, гідне ставлення до відвідувачів, співробітників, моральна чистота”, – у такому контексті формулювалися вимоги до осіб, які займали посади в апараті органів місцевого управління [168, арк. 72].

Відповідно до тогочасних інструкцій, тимчасових правил та інших нормативних актів органи місцевого управління мали працювати ефективно,

без бюрократичної тяганини і т.ін. “Забезпечте чемне і гідне поводження з відвідувачами”, – інструктував підлеглих голова управи м. Києва. Формулюючи підходи до організації ділового листування він пропонував здійснювати його у стислому й конкретному вигляді: “Будь-яку історичну писанину, непотрібні пояснення та запитання, непринципові й неділові доповіді пропоную з практики вивести”. Водночас усі офіційні листи, адресовані німецьким органам влади, мав право візувати лише керівник установи, у даному випадку – голова управи м. Києва [168, арк. 72 зв.].

Керівники управ мали право видавати накази, постанови та обов’язкові постанови. Лишається дещо незрозумілою різниця між двома останніми нормативними актами. Їх форма, стиль дуже подібні, але в обов’язкових постановках наявний елемент вказівок на рівень покарання в разі невиконання, а також їх видання для реалізації важливих проблем. Так, в обов’язковій постанові Запорізької міської управи населення оголошувалося мобілізованим на боротьбу зі сніговими заметами [144, арк. 57].

Рішення в районних та міських управах ухвалювалися, як правило, одноосібно. Винятком із цього правила стала Київська міська управа, де певний час керувалися принципом колегіальності, оскільки в її організаційній структурі існувала президія, на затвердження якої направлялися різні питання [179, арк. 224].

У нормотворчості місцевих управлінців спостерігається ще одна особливість. Голови районних та міських управ поступово переходили на німецький стиль та відповідні особливості створення локальних нормативних актів. Так, у 1943 р. у преамбулах розпоряджень районних голів на Полтавщині з’являються типові німецькі формулювання “відносно”, хоч до цього ця техніка нормотворення в органах місцевого управління не використовувалась [303, арк. 12].

Керівники районних управ та відповідальні службовці їх відділів мали право видавати довідки, які засвідчували певні права їх пред’явникам,

наприклад, право збору коштів для побудови церкви, з чіткою вказівкою населених пунктів, де дозволялося проводити ці дії [222, арк. 3].

Голови районних управ могли накладати адміністративні стягнення на підлеглих їм сільських старост. Так, за невиконання розпоряджень районних органів влади старост Лазірківського району оштрафували на 200 крб. Таке рішення ухвалив керівник району [279, арк. 2].

Організаційно-правові форми отримання наказів, розпоряджень окупаційної влади здійснювалося за допомогою проведення службових нарад [301, арк. 1]. Використовувався засіб надсилання службової інформації за допомогою кур'єрів, а також телефонограмами.

Окрім того, що міське та районне керівництво підпорядковувалося німецькій цивільній адміністрації, воно мало виконувати вказівки представників репресивно-каральних відомств, зокрема поліції безпеки та СД. Так, відповідно до вказівок цього поліцейного підрозділу, голова Куренівської районної управи м. Києва зобов'язувався створити пункт протиповітряної оборони у складі команд пожежної охорони, санітарної групи, групи протиповітряної оборони, особовий склад яких зобов'язували перебувати в нічний час у приміщенні управи [169, арк. 48].

Тривалість робочого дня працівників органів місцевого управління встановлювалась на рівні 48 годин на тиждень. Було передбачено й додатковий робочий час – 54 годин на тиждень. Проте робочий час у багатьох місцевих органах влади РКУ тривав близько 10 годин на день. Так, робочий день працівників “тимчасового самоврядування” Вінниці коливався від 7 до 18 години з обідньою перервою на 1 годину. До працівників, які порушували трудову дисципліну, застосовувались санкції – штраф та звільнення з роботи [111, арк. 17].

У дні релігійних свят установи не працювали. Так, відповідно до розпорядження голови м. Києва від 12 грудня 1941 р. № 252 на Великдень та Різдво вихідними були три, а на Трійцю – два дні. Передбачалося встановлення вихідних днів і в інші релігійні свята [168, арк. 12].

Окремий статус мали жінки, які працювали в окупаційних органах влади. У випадку вагітності їх переводили на більш легку роботу. Надавалася 4-тижнева відпустка у зв'язку з пологами. Після пологів надавалася 3-тижнева відпустка. Заробітна плата при цьому зберігалася. Жінкам також створювали можливості двічі протягом робочого дня годувати народжену дитину [166, арк. 41].

У деяких місцевих органах влади здійснювався частковий спротив планам німецької адміністрації у сфері оплаті праці. Так, керівник планово-статистичного відділу Вінницької обласної управи 28 жовтня 1941 р. надіслав доповідну записку головам обласної та міської управ, у якій не погодився з проектом оплати праці, розробленим відділом праці м. Вінниці. Міркування цього керівника полягали у тому, що розроблені положення про оплату праці були затверджені фельдкомендатурою, а тому вони мають діяти як основний нормативний документ [111, арк. 18, 19].

Передбачалися надбавки до заробітної плати за продуктивність, підвищення кваліфікації та володіння німецькою мовою. Це питання вирішувалося німецьким керівником – генеральним комісаром або гебітскомісаром. Гебітскомісари мали право встановлювати нижчий розмір оплати праці.

Усе офіційне листування між німецькими та місцевими органами управління проводилося німецькою мовою. У зв'язку із цим до штатних розписів органів управління міського та районного рівнів, органів господарського та поліційного управління було введено посади перекладачів. Однак таких фахівців катастрофічно не вистачало. До того ж, якість цих перекладів була вкрай низькою. Тому для працівників органів місцевого управління в разі, якщо вони володіли німецькою мовою, встановлювалися надбавки до заробітної плати. Право визначати осіб, які отримували ці доплати, належало керівнику установи. Надбавки до основної заробітної плати становили 5, 15 та 25% за 3-розрядною шкалою. П'ятивідсоткову надбавку отримували працівники, які не лише розуміли німецьку мову, а й

могли нею розмовляти. У крайніх випадках вони могли замінити перекладача III розряду. П'ятнадцятивідсоткова надбавка надавалася працівникам, які не лише розмовляли німецькою мовою, а й могли вільно перекладати та оформляти письмові відповіді на листування, що стосувалися їх службової діяльності. Ці особи відповідали посаді перекладача II розряду. Найвищий розряд становили працівники, які мали лінгвістичну освіту або закінчили німецькі навчальні заклади. Ступінь знання німецької мови визначав керівник установи. Саме він направляв до бухгалтерії розпорядження про виплату надбавок [168, арк. 76].

Керівники та співробітники місцевих управ одержували грошову винагороду і харчові картки, що давало їм можливість утримувати свої родини. Так, у складі Вінницької обласної управи станом на 29 листопада 1941 р. працювало 242 особи, на утриманні в яких перебувало 745 чол. Кожного тижня вони отримували 200 кг м'яса. З 1 листопада 1941 р. відпуск м'яса було зменшено до 190 кг [108, арк. 214].

Відповідно до розпоряджень райхскомісара про порядок оплати праці, що поширювалися на “всі установи та німецькі військові організації, включаючи українські управи та заготівельні організації”, залежно від характеру роботи всі категорії працівників розподілялись на 8 груп.

До першої групи належали “наукові та технічні службовці” із закінченою вищою освітою, а також рівноцінні їм особи, які займали керівні посади та мали “особливі високоцінні досягнення”. У розпорядженні наводилися приклади: “Керівник українського управління при обласному комісарі”, бургомістри великий міст (понад 20000 мешканців), головні лікарі, головні аптекарі, керівники великих підприємств і т.п.

До другої групи службовців належали “наукові та технічні службовці” із закінченою вищою освітою на посадах керівників відділів в окружних управліннях, районні шефи, бургомістри середніх міст (від 10000 до 20000 мешканців), лікарі, педагогічний персонал ряду закладів освіти.

Третю групу становили “наукові та технічні службовці із закінченою вищою освітою на посадах референтів”, технічні службовці із закінченою середньою освітою, районні шефи, бургомістри малих міст (менш як 10000 мешканців), завідувачі аптек, учителі технічних шкіл.

Службовці, які займали “посади особливого значення”, входили до четвертої групи. До них належали перекладачі, касири, фельдшери, зоотехніки, інспектори відділів та інші.

До п'ятої групи входили службовці “з ґрунтовними спеціальними знаннями” в галузі управління (працівники реєстратур, завідувачі канцелярій, бухгалтери, перекладачі (для розмов), майстри, завідувачі магазинів.

Шосту групу становили службовці, які могли виконувати роботу зі “складання документів за наданими вказівками, ведення особливих картотек, бухгалтерських переказів, рахунків, складання наказів та письмових розпоряджень, чистових листів німецькою мовою”. Це були стенографісти, креслярі, машиністи, рахівники, виховательки дитячих садків.

До сьомої групи належали службовці з “постійною роботою в конторі, реєстратурі, касах, бухгалтерії, канцелярії”. На них покладалися ведення “письмових щоденників, списків із визначенням змісту, ведення простих картотек, контрольних списків, заповнення гербових паперів та складання статистичних циркулярів, завідування канцелярським устаткуванням, сортування листів”.

Найнижчою за кваліфікацією визначалася восьма група службовців, які могли виконувати переважно “механічну роботу в конторі”. До них належали посильні, прибиральники, тобто допоміжний технічний персонал, необхідний у будь-якій установі чи організації.

Для всіх категорій службовців встановлювався відповідний рівень оплати праці. Перша категорія службовців отримувала 1200, друга – 950, інші відповідно – 750, 600, 480, 400, 340 та 280 крб. на місяць. Ставки із заробітної плати для євреїв становили 80 %.

Ще одну категорію працівників установ РКУ становили сільські старости та секретарі сільських управ. Вони отримували відповідно 250-150 крб. та 200-120 крб. (залежно від кількості населення).

Працівникам місцевих органів управління РКУ надавалася щорічна 6-денна відпустка. Заборонялися судові позови з приводу виплати заробітних плат та надання відпусток [194, арк. 2 – 8].

Службовці органів місцевого управління користувались особливим правовим статусом. Оскільки вони займалися адміністративною діяльністю, на них поширювалася дія німецького кримінального законодавства і призначених для цього спеціальних законів. Контроль за кримінальними покараннями цих осіб здійснювали гебітскомісари. Гебітскомісарам було вказано повідомити службовців органів місцевого управління про те, що вони “на своїй службі несуть підвищену відповідальність, і при протиправних діях, пов’язаних зі службовою діяльністю, повинні очікувати особливо суворого покарання” [557, арк. 93 зв.].

Отже, органи місцевого управління, створені на теренах РКУ репрезентуються районними (районними у містах), міськими та сільськими управами. Спостерігається досить широке різноманіття організаційної структури органів місцевого управління. Зміст службової компетенції їх працівників та основних напрямів діяльності структурних підрозділів засвідчує, що ці органи не мали нічого спільного із самоврядуванням. Це були типові місцеві окупаційні органи влади, які реалізували поставлені німецькими управліннями завдання, перебуваючи при цьому під їх тотальним контролем. При цьому організаційна структура, штатні розписи кадрового складу органів місцевого управління підпорядковувалися реалізації завдань, покладених на німецькі інституції окупаційної адміністрації РКУ.

На початковому етапі окупації в багатьох регіонах України у структурі органів місцевого управління були створені правові відділи. Їхнє існування не лише сприяло ефективній роботі районних та міських управ, а й дозволяло

контролювати роботу виконавчо-розпорядчих органів місцевої влади в контексті дотримання існуючої нормативно-правової бази. Проте німецьке керівництво відмовилося від цього шляху, запровадивши тотальний контроль за всіма діями та рішеннями місцевих управлінців.

5. 3. Українські судові органи в системі місцевого апарату влади

Керівники гітлерівської окупаційної адміністрації, формуючи систему “нового порядку” в Україні, не могли обійтися без судових форм і методів регулювання соціальних відносин. Ці заходи спрямовувалися на реалізацію стратегічної мети окупації та конкретних завдань, поставлених перед цивільною адміністрацією РКУ. Слід зазначити, що в період підпорядкування окупованих територій військовій адміністрації тилу групи армій “Південь” також здійснювались заходи, спрямовані на врегулювання правових проблем, які виникали у стосунках між представниками місцевого населення шляхом створення судових органів.

Створені військовою адміністрацією українські суди розглядали виключно незначні справи цивільно-правового характеру та факти вчинених дрібних правопорушень за “діючим руським правом”. Винесені судові рішення підлягали неодмінному затвердженню керівниками військових комендатур. Але вже в червні – липні 1942 р. місцеві судові установи були ліквідовані, а їхні службові повноваження передані керівникам місцевих органів влади міського та районного рівнів [447, с. 408 – 410].

Складність проблеми пов’язана ще й з тим, що в окремих регіонах України судові органи взагалі не створювалися, або ж їх функції відразу перекладалися на визначених службовців структурних підрозділів органів місцевого управління, зазвичай районного рівня. Так, на Полтавщині, яка у вересні 1942 р. увійшла до генеральної округи “Київ”, судові органи були створені в грудні, а в Покрово-Багачанському районі – лише у квітні 1943 р. [303, арк. 78]. Подібні тенденції спостерігалися і в інших регіонах України.

Наприклад, у звіті Голопристанської районної управи від 14 листопада 1942 р. гебітскомісару округу “Олешки” з цього приводу зазначалося, що “органів юстиції в районі немає” [342, арк. 51].

Нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося судочинство, увесь час змінювалася, пристосовувалася до завдань, що поставали перед окупаційною владою. При цьому правові інтереси населення перебували на другому плані. Певний час в окупованій Україні продовжували діяти окремі сегменти колишнього цивільного радянського законодавства, норми якого застосовувалися для врегулювання різноманітних соціальних відносин місцевого населення. З часом підходи щодо застосування радянського законодавства було переглянуто. У країні почали діяти нормативні акти, створені німецькою стороною.

Німецькі вищі урядовці не “поспішали” розв’язувати цивільно-правові проблеми місцевого населення. У цьому плані бюрократичний апарат Райхскомісаріату працював украй неефективно. Так, генеральний комісар округу “Київ” 30 травня 1942 р. ухвалив постанову “Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення”. Цей документ базувався на відповідній постанові райхскомісара від 15 березня 1942 р., а вона, у свою чергу, – на нормативному акті райхсміністра східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р. “Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях” [324, арк. 1]. Таким чином, швидкість створення нормативних документів для врегулювання правових відносин місцевого населення була невисокою. Для введення в дію зазначеного нормативного акту, ухваленого райхсміністром, знадобилося більш як півроку.

На теренах Райхскомісаріату діяли два типи цивільних судів – німецькі та українські. Цивільні справи, які перебували в компетенції німецького суду, розв’язувалися на підставі діючого німецького права з урахуванням “місцевих умов”. Німецькому суду були підпорядковані справи за умов, якщо: один із суб’єктів процесу не був колишнім радянським чи польським громадянином; спір стосувався стану подружжя, походження від законного

шлюбу, права на землю та в разі перевищення суми позову у 5000 крб. Усі інші цивільні судові справи підлягали юрисдикції українського суду.

Німецький суд мав право передати розгляд справ, що підлягали його компетенції, на розгляд шліхтера в разі, якщо сторонами позову були місцеві особи. У той же час правові відділи генеральних комісаріатів мали право передавати справи, що перебували у компетенції шліхтера, на розгляд німецькому суду. Цивільні справи, участь у яких брали євреї, розглядалися виключно в адміністративному порядку [324, арк. 1].

Для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру в Україні були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Вони вели справи, які стосувалися місцевого населення, за винятком етнічних німців та євреїв.

Організаційна структура та штатні розписи місцевих судових установ не були уніфіковані. У будь-якому разі досить складно назвати типову судову установу. Так, відповідно до затвердженого місцевою управою штатного розпису Вінницького міського суду, до установи входило 15 працівників, серед яких – голова суду, судді, слідчий, судові виконавці, перекладач, секретар суду, секретарі судових засідань, кореспонденти, судовий розсильний, кореспондент слідчого. Одночасно були ліквідовані кілька посад, серед яких – кореспондент, судовий слідчий, кур'єр [122, арк. 85]. А от у Києві з 1 червня 1942 р. почали діяти дев'ять “мирових камер шліхтерів” та одна касаційна установа. Кожна з установ шліхтера складалася з 8 працівників: шліхтера, секретаря, діловода, друкарки, судового виконавця, кур'єра, прибиральниці та вартового. До касаційної установи входили 18 працівників, серед яких – головний шліхтер (1), обершліхтер (2), секретар (2), діловод (1), перекладач (2), друкарка (2), бухгалтер-касир (1), комендант-завгосп (1), кур'єр (1), прибиральниця (2), швейцар (1), вартовий (2) [168, арк. 78]. Камери шліхтерів створювались у кожному районі. До штатного розпису установи, як правило, входили: шліхтер, секретар, судовий

виконавець та необхідна кількість канцелярських службовців. У разі необхідності до однієї судової інстанції вводилось декілька шліхтерів.

Українські мирові судді зараховувалися до штатних розписів органів місцевого управління, отримуючи там заробітну плату. Безпосередній контроль за їх діяльністю здійснювали правові відділи генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. Керівники міських та районних управ отримали чіткі установки щодо матеріально-технічного забезпечення діяльності судів, надання службових приміщень та приватних помешкань для їх службовців [340, арк. 10]. Шліхтери призначалися та відкликалися генеральним комісаром за поданням гебітскомісарів із числа осіб, обізнаних із юриспруденцією. Вони мали проживати на території генеральної округи.

Для кожного гебітскомісаріату із “найпридатніших” шліхтерів призначався головний шліхтер (гауптшліхтер) (інколи старший шліхтер – обершліхтер), який відповідав за роботу камер шліхтерів перед правовим відділом генерального комісаріату та гебітскомісаріату. З усіх незрозумілих шліхтерам питань застосування німецького права гауптшліхтер звертався за роз’ясненнями до правового відділу генерального комісаріату.

При кожному гебітскомісаріаті були створені касаційні камери. Касаційна камера складалася з декількох касаційних відділів, а ті, у свою чергу, – з голови та двох суддів, які не брали участі в судовій справі, рішення якої оскаржувалося. Рішення шліхтера оскаржувалося винятково через касаційну камеру. Визначався і термін для подачі оскарження – 1 місяць з моменту вручення рішення. Розгляд справи в касаційній камері відповідав “судопереведенню першої інстанції”, а винесене рішення вважалось остаточним [324, арк. 1].

Шліхтери зобов’язувалися використовувати нормативні акти, ухвалені райхсміністром східних окупованих територій, райхскомісаром та уповноваженими на ці дії німецькими установами. За відсутності німецьких актів шліхтери мали право застосовувати принципи законів, які діяли в даній місцевості “до запровадження советського права” [324, арк. 5, 6].

Інструкціями передбачався спрощений (усний) та письмовий розгляд справи в судах шліхтерів. У першому випадку сторони пояснювали суть своїх претензій, а шліхтери могли прийняти рішення на основі їх усних пояснень. За відсутності можливості розгляду справи спрощеним порядком шліхтери проводили письмове “судопереведення”. У разі неявки однієї зі сторін судового спору (вчасно повідомленої) розгляд справи проводився без неї. При усному розгляді справи складався протокол судового засідання, до якого вносилися істотні деталі розгляду, прийняте рішення та можлива мирова угода.

Основне завдання шліхтера полягало у примиренні сторін. Лише в разі неможливості примирення розпочинався більш складний судовий процес. Складена в присутності шліхтера мирова угода підлягала виконанню нарівні із судовим рішенням.

Усе діловодство в камері шліхтера велось українською мовою [254, арк. 1]. Судді отримували українські переклади нормативних актів, відповідно до яких здійснювали судочинство [254, арк. 23 – 26]. Щоправда, більшість перекладених українською мовою текстів нормативно-правових актів мала вкрай низьку якість, відчутний “галицький” суржик. Користуватися ними було вкрай складно.

Для звернення до суду шліхтера від позивачів вимагалось скласти заяву за чітко встановленою формою (у 2-х примірниках), оплатити судове мито. У разі недотримання однієї з цих умов позовна заява до розгляду не приймалася [252, арк. 1].

У випадку необхідності, наприклад, при потребі виклику одного зі спадкоємців шліхтер мав право запропонувати претенденту на отримання спадку за власний рахунок надрукувати відповідне оголошення в місцевій газеті. Так, мировий суддя (шліхтер) І-ї дільниці м. Миколаєва на початку січня 1943 р. звернувся з відповідним листом до редакції газети “Українська думка”, у якому зазначав: “Надсилаючи при цьому оголошення про виклик Вензель Уляни Платонівни, прошу помістити його в найближчому номері

Вашої газети за рахунок Вензель Хоми Петровича після оплати його вартості” [231, арк. 49].

Практика діяльності мирових судів засвідчує, що більшість розглянутих справ становили питання із встановлення аліментних платежів, часу народження, примусового виселення з незаконно зайнятих житлових приміщень, отримання спадщини тощо. Так, шліхтер 2-ї ділянки м. Полтави станом на 1 січня 1943 р. розглянув 18 подібних справ, отримавши судових мит на суму 801 крб. 50 коп., які були здані в касу міської управи [252, арк. 15]. У серпні 1943 р. шліхтер цієї ж ділянки розглянув 59 справ, із них: а) про стягнення утримання – 3; б) про розлучення – 1; в) про виселення з квартири та квартплату; г) про встановлення часу народження, смерті та перебування в шлюбі – 32; д) про право спадщини – 4; е) про розділ майна та повернення майна – 1; ж) позовних – 16; з) про призначення піклувальником – 2; й) про право на забудову житла – 1. За цей період залишилося не розглянутими 10 справ [253, арк. 22]. Не менша кількість справ розглядалась і іншими судами.

Велика кількість судових справ стосувалася дрібних майнових суперечок між членами сім’ї, родичами, сусідами тощо. Відомі матеріали заведених справ щодо суперечок у сім’ях майже у стилі “Кайдашевої сім’ї”, зокрема, завданих образ та інших негараздів між членами сім’ї [316, арк. 1 – 4].

Значне місце у практичній діяльності шліхтерів займали справи щодо визнання права власності на успадковане майно. “Просимо Вас, пане шліхтер, на підставі нотаріального заповіту нашої матері від 27 жовтня 1942 р., визнати за нами право спадщини на вищезгадане нерухоме майно”, – зверталися до одного із шліхтерів м. Полтави претенденти на отримання спадщини [259, арк. 1].

Як засвідчують журнали судових засідань, судді намагалися розглядати в один день однотипні справи. Так, 6 січня 1943 р. з п’яти розглянутих справ чотири було проведено за позовами “Водоканалу”, а 4 травня 1943 р. із семи справ шість стосувалися встановлення часу народження і одна – визнання факту смерті [250, арк. 1 – 10].

Окремими рішеннями шліхтери могли зобов'язувати органи місцевого управління визнати ті чи інші права власності позивачів [249, арк. 3], наприклад, право на урожай городини [258, арк. 2]. Немало справ стосувалися спадкового права, зокрема, охорони майна померлих осіб [248, арк. 1 – 51]. Інколи навколо майна померлих осіб розгорталися справжні судові баталії, а їх учасники, які взяли на себе обов'язок “охорони майна” померлих, “охороняли” його так, що іншим спадкоємцям могло не залишитися абсолютно нічого. Щодо таких “охоронців майна” порушувалися кримінальні справи [247, арк. 2].

Водночас шліхтерам заборонялося розглядати в судовому порядку справи щодо визнання права власності на земельні ділянки, які належали позивачам до 22 червня 1941 року” [324, арк. 1]. Ця проблема, яка постала перед місцевою людністю, так і не була розв'язана до останніх днів окупації. Шліхтери так само не мали права приймати на розгляд справи щодо повернення колишнім власникам конфіскованого радянською владою майна, зокрема, будинків. Ці питання могли вирішуватися гебітскомісарами в адміністративному порядку.

Суди шліхтерів розглядали позови між організаціями та установами. Так, у реєстрі розгляду позовів касаційною камерою м. Полтави зафіксовано чимало таких випадків. Один із них зафіксований за 24 серпня 1942 р. Відповідачем у справі виступав Полтавський театр для дітей. Позивачем була адміністрація Полтавської електростанції, яка намагалася стягти 1356 крб. за відпущену електроенергію [260, арк. 10 зв.].

Дивно, але зазначений вище випадок був поширеним явищем. У той же час ці установи перебували у власності та підпорядкуванні органів місцевого управління, які могли і без “судових баталій”, у типовому адміністративно-розпорядчому порядку розв'язати ці проблеми аж ніяк не “суб'єктів господарювання”.

Мирові судді не мали права приймати рішення щодо вилучення житлових приміщень у разі, якщо відповідачі отримали помешкання

відповідно до рішень німецької влади. У цьому випадку вимагалось схвалення цих дій гебітскомісаром [559, арк. 72 зв.]. Якщо примусове виконання рішення суду стосувалося нерухомого майна на суму понад 10.000 крб., та коли виконання зачіпало інтереси німецьких громадян і осіб німецької національності, то питання про примусове виконання розглядалося німецьким судом [324, арк. 2].

Навіть якщо відповідачі були українцями за національністю, але дозволяла сума позову, вони також могли звернутися за захистом до німецького суду [259, арк. 38].

З особливою увагою місцевими судами розглядалися питання щодо виконання рішень колишніх польських та радянських судів. Для цього передбачалась особлива форма їх виконання – направлення копій цих документів на розгляд німецького суду, який і ухвалював остаточне рішення [560, арк. 3]. Однак під час проведення судового процесу суддя приймав як докази надані позивачами оригінали рішень колишніх радянських судів.

Важливим аспектом діяльності судових органів стало виконання їхніх рішень. Для цього вводилася посада ексекютора (виконавця), на якого і покладалося виконання судових рішень. Отримавши рішення суду, ексекютор стягував із відповідача предмет спору натурою. У разі присудження судом грошових виплат ексекютор мав право вилучити певне майно відповідача та через посередництво місцевого органу влади продавати його по “урядових цінах”. Заборонялося вилучати “найпотрібніше домашнє приладдя і безумовно необхідний одяг”. У разі незгоди боржника щодо вилученого майна він мав право звернутися до суду, а суддя зобов’язувався перевірити законність дій судового виконавця [599, арк. 72].

Шліхтери зобов’язувалися здавати відповідну звітність щодо проведених ними судових справ безпосередньо правовому відділу гебітскомісаріату [253, арк. 1]. Після проведення судових засідань розглянуті справи передавалися до камери ліхтерів [251, арк. 1]. У разі встановлення часу народження копії

рішень суддів направлялися до ЗАГСу [245, арк. 1]. Відповідні копії рішення суду направлялись ЗАГСу для відмітки про розірвання шлюбу [245, арк. 6].

Судове мито, отримане від діяльності шліхтерів, направлялося на банківські рахунки органів місцевого управління. Так, за грудень 1942 р. шліхтер Полтавського району направив до відповідного органу управління 692 крб. 25 коп. [255, арк. 1]. За період із 1 січня до 1 липня 1943 р. він розглянув 180 справ, значна частина яких (80) стосувалася встановлення часу народження. До каси міської управи надійшло 13610 крб. [253, арк. 5]. За липень 1943 р. цей шліхтер розглянув 42 справи, у результаті до каси міської управи було перераховано 4323 крб. [253, арк. 9].

За фінансовою частиною діяльності судових установ здійснювався суворий контроль. Інколи самі судді, очевидно, відчуваючи якісь негаразди із фінансовою частиною своєї діяльності, виступали ініціаторами службових перевірок [314, арк. 31].

Однією зі слабких ланок роботи українських судових установ став їх кадровий склад. Кваліфікованих юристів не вистачало, а тому дуже часто суддівські посади поєднувалися, а відтак з'являлися шефени-шліхтери. Невеликий штатний розпис судів перевантажував їх службовців розглядом справ.

Робота українських судів здійснювалася під повним контролем німецьких органів влади, передусім гебітскомісаріату. Для організації єдиного керівництва діяльністю цивільних та кримінальних судів, а також нотаріатів райхсміністр східних окупованих територій пропонував при кожному гебітскомісаріаті ввести посаду спеціального перекладача. Він мав бути компетентним у правових питаннях та мати знання про особливості країни. За відсутності такої кандидатури пропонувалося залучити до цього перекладача із загальних питань, який за рівнем своєї освіти міг виконувати відповідні завдання.

Перекладачам, які мали правові знання і німецьке громадянство, надавався службовий ранг референта та відповідне обмундирування.

Спеціалісти, які не мали німецького громадянства, отримували права службовців. Замість уніформи їм призначалася нарукавна пов'язка. У службових питаннях вони підпорядковувалися як гебітскомісару, так і правовим відділам генеральних комісаріатів. Перед оформленням перекладачів на роботу гебітскомісари зобов'язувалися ретельно перевірити їх політичну благонадійність.

Гебітскомісари повинні були надати перекладачам права консультування і нагляду за роботою правоохоронних органів українського допоміжного управління. Вони могли давати їм і інші завдання правового характеру.

Райхсміністр повідомив, що з метою посилення контролю за діяльністю “місцевих правоохоронних органів” з боку правових відділів генеральних комісаріатів до їх складу вводяться спеціалісти з юридичною освітою, німецьким громадянством та знанням місцевої мови. Передбачалося, що такі посадовці призначатимуться на посаду керівника управління в ранзі окружного радника [564, арк. 33, 34].

Для ознайомлення шліхтерів із діючою нормативною базою використовувалися службові наради. Так, члени правової секції при Черкаській районній управі регулярно збиралися на засідання працівників юридичної сфери всього гебітскомісаріату. Здебільшого на цих засіданнях розглядалися останні нормативно-правові акти вищих німецьких урядовців, проводилося їх обговорення з метою однакового та правильного застосування законодавства. Для прикладу можна використати протоколи виробничих нарад шліхтерів Черкаської районної управи. Так, на нараді 18 квітня 1943 р. розглядалися питання цивільного та сімейного права, зокрема, процедури встановлення батьківства.

Наступна виробнича нарада шліхтерів Черкаської районної управи відбулася вже 27 травня 1943 р. Учасники наради розглядали два питання: “Про постанову п. Райхскомісара для України від 27 лютого 1943 року” та “Про цивільні позови в кримінальних справах” [348, арк. 40 – 42].

Одночасно із цивільними (мировими) на теренах РКУ діяли українські кримінальні суди, – так звані суди шефенів. Вони розглядали дрібні правопорушення, факти хуліганства, вчинені представниками місцевого населення.

Основним нормативним документом, яким користувалися шефени при здійсненні кримінального судочинства, став Німецький кримінальний кодекс від 15 травня 1871 р., доповнений та змінений законами станом на 1 жовтня 1941 р. [323, арк. 1 – 109]. Кодекс складався із загальної та особливої частин. У загальній частині визначалися поняття злочину, проступку та правопорушення. Злочином вважалася дія, за вчинення якої загрожувала смертна кара, каторга або ув'язнення терміном понад п'ять років. Проступком кваліфікувався вчинок, за який загрожувало ув'язнення до п'яти років або грошовий штраф понад 150 райхсмарок. Дія, що каралась арештом або грошовим штрафом до 150 райхсмарок, вважалася правопорушенням.

Кримінальний кодекс складався з розділів: “Про покарання за злочини, проступки і правопорушення взагалі”, “Заходи попереджувальні і виправні”, “Замах”, “Співучасть”, “Причини, що усувають або пом'якшують покарання”, “Наявність кількох караних дій”.

Особлива частина Кримінального кодексу складалася з розділів: “Державна зрада”, “Зрада”, “Напад на Вождя і Райхсканцлера”, “Ворожі дії проти дружніх держав”, “Злочини та проступки щодо здійснення публічних прав”, “Опір державній владі”, “Злочини і проступки проти публічного порядку”, “Грошові злочини і проступки”, “Хибна присяга”, “Обманне звинувачення”, “Проступки, спрямовані проти релігії”, “Злочини і проступки, спрямовані проти особистої власності”, “Злочини і проступки проти моралі”, “Глум над честю”, “Поєдинок”, “Проти життя”, “Тілесні ушкодження”, “Злочини і проступки проти особистої свободи”, “Крадіжка і привласнення”, “Грабунок і здирництво”, “Бездіяльність і приховування”, “Обман і підрив довіри”, “Підробка документів”, “Банкрутство”, “Незаконна особиста вигода

і порушення чужих таємниць”, “Пошкодження речей”, “Небезпечні злочини і проступки”, “Посадові злочини і проступки”.

Кримінальний кодекс визначав коло суб’єктів, на дії яких він поширювався, – громадян Райху та іноземців. Але місцеве (українське) населення мало інший статус. Відповідно до розпорядження райхсміністра східних окупованих територій “Про доповнення правнокараних приписів у зайнятих східних областях” від 17 лютого 1942 р. встановлювалося, що представники місцевого населення “не є ні громадянами Райху, ані приналежними до німецької національності”, а тому для них встановлювалися окремі покарання [556, арк. 42].

Фактично на основі Кримінального кодексу здійснювалося судочинство за справами, які перебували в юрисдикції німецьких судів. Але частина відповідних справ передавалася створеним українським кримінальним судам. Так, відповідно до § 2 Постанови райхсміністра східних окупованих областей “Про заволодіння в зайнятих східних областях” від 21 лютого 1942 р. було прийнято Постанову райхскомісара “Про покарання за незначні проступки і порушення в межах Райхскомісаріату України” від 8 травня 1942 р. [325, арк. 1 – 4]. Названа постанова почала діяти з 1 червня 1942 р. і базувалася на німецькому Кримінальному кодексі, з якого для підсудності місцевого населення було виведено цілий ряд статей із застереженням: “якщо потерпілий не є німець та якщо вчинена дія не загрожувала німецьким правовим благам та інтересам” [325, арк. 43 – 53].

У німецькому Кримінальному кодексі нараховувалося 370 статей. Українські кримінальні судді відповідно до названої Постанови райхскомісара могли користуватися лише 96 неповними статтями, що містилися в кодексі.

Українські кримінальні судді призначалися та відкликалися генеральними комісарами, входили до штатного розпису органів місцевого управління. У службовому відношенні вони підпорядковувалися

гебітскомісарам, а у фаховому через відповідні правові відділи – генеральним комісарам [138, арк. 21 – 23].

Українські шефени застосовували німецьке кримінальне право і мали право ухвалювати вироки про арешт або тюремне ув'язнення терміном до 2 років, накладати штраф розміром до 10.000 крб із заміною цього виду покарання позбавленням волі терміном до трьох місяців. Вони мали право об'єднувати ці види покарань. Окрім того, шефени могли ухвалювати рішення про конфіскацію майна та офіційно публікувати судові вироки.

Шефени розглядали значну кількість дрібних кримінальних справ. Так, відповідно до акту передачі судових справ камери шефена-шліфена Полтавського району від 6 січня 1943 р. було розглянуто 6 кримінальних справ, серед яких справи щодо крадіжки дров, нанесення побоїв, безгосподарність та зловживання владою, незаконний дозвіл на різання свиней, крадіжка кукурудзи і навіть незаконне зберігання зброї [256, арк. 1]. Остання справа є нетиповою, оскільки зміст правопорушення виходив за межі службових повноважень українських шефенів, тому вона мала розглядатися у німецькому суді або ж взагалі в позасудовому порядку.

Шефени користувалися певним ступенем самостійності, а сам судовий процес здійснювався на основі діючого законодавства. Під час судових засідань по кримінальних справах вівся протокол судового засідання, при цьому з'ясовувалося довоєнне минуле суб'єктів процесу [292, арк. 6]. Вироки ухвалювалися іменем “німецько-української влади”. В обов'язковому порядку вироки затверджувалися німецьким цивільним керівником. У цьому випадку до журналу реєстру кримінальних справ вносився відповідний запис.

Досить часто шефени ухвалювали вироки про покарання винних осіб “примусовими роботами у громадському господарстві”, з утриманням 25% заробітку [292, арк. 7, 8, 9].

Кримінальне покарання передбачалося для жінок, які незаконним шляхом здійснювали аборти. У цьому випадку лікар, який виявив цей факт, звертався з відповідним повідомленням до органів влади, що і проводили

слідчі дії [290, арк. 1 – 4]. Відповідач по справі мав право на проведення медичної експертизи. Тому жінки, які засвідчували наявність певних захворювань, могли бути звільнені від покарання [291, арк. 1 – 3].

У разі, якщо позивачі були незадоволені вироками шефенів, вони могли з умотивованими скаргами звертатися безпосередньо до гебітскомісара [349, арк. 7]. Про це право позивачів ознайомлювали під час оголошення вироку [352, арк. 15]. У судовому процесі могли брати участь адвокати (за згодою з підсудними або за призначенням суду) [138, арк. 1].

Загальний нагляд за діяльністю шефенів здійснювали правові відділи гебітскомісаріатів та камери шефенів, які одночасно виступали як касаційні установи. Значні повноваження щодо контролю за роботою шефенів мали гебітскомісари, які мали право відмінити або пом'якшити вироки, звільнити обвинуваченого від покарання, а також звернутися до німецької прокуратури щодо перегляду справи, якщо вважали за потрібне застосувати тяжчу кару або сумнівалися у справедливості судового процесу та винесеного вироку. Вироки, винесені шефенами, підлягали виконанню, якщо гебітскомісар або німецька прокуратура не мали щодо них жодних заперечень.

З початком відновлення діяльності судових органів в Україні запрацював інститут адвокатури. Займаючись розв'язанням цивільних спорів та наданням юридичної допомоги населенню в цивільних та кримінальних справах українські адвокати виконували соціальну місію, сприяючи певному впорядкуванню відносин у розбурханому війною місцевому суспільстві.

Місцева окупаційна адміністрація надавала дозволи на право займатися адвокатською практикою лише ретельно перевіреним особам, які мали юридичну освіту та незаплямоване минуле.

Кваліфікованих юристів не вистачало, а тому частину адвокатів намагалися “рекрутувати” на посади суддів. Не всі бажали змінювати професію. Так, до заступника гебітскомісара округу “Сміла” 4 серпня 1942 р. надійшла заява місцевого адвоката І.Тарановича, у якій він відмовлявся від пропозиції [348, арк. 7].

Керівництво РКУ не могло дозволити адвокатам вільно і безконтрольно здійснювати свої повноваження. На початку 1942 р. за розпорядженнями Райхсміністерства східних окупованих територій обсяг повноважень адвокатів у черговий раз значно звузили, а їхню професійну діяльність поставили під ще жорсткіший контроль. На місці інституту адвокатури постав видозмінений і пристосований до окупаційних умов інститут правових радників. 21 лютого 1942 р. було опубліковано Постанову райхсміністра східних окупованих територій, на основі якої вищі урядовці РКУ приймали власні підзаконні нормативні акти, що врегульовували діяльність адвокатів. З часом ці нормативні акти почали діяти й на місцях. Так, 26-28 листопада 1942 р. відбувся з'їзд шліхтерів генеральної округи "Київ", на якому українських суддів повідомили, що вільна адвокатська практика забороняється. На шліхтерів поклали обов'язок утворити Бюро юридичних радників та утримувати його під наглядом [348, арк. 14].

Зазначимо, що рішення про ліквідацію інституту захисників надсилалися й адвокатом. Так, адвокати м. Черкас отримали лист гебітскомісара, у якому він висунув до них ряд претензій переважно матеріального характеру: висока заробітна плата, великі витрати місцевого населення на розрахунки за надані юридичні послуги. Адвокати отримали вказівку об'єднатися в Бюро, яке входило в структуру місцевої управи [356, арк. 9, 10].

Зазначимо, що частина адвокатів не погодилися з цим рішенням німецьких керівників. Так, адвокати м. Черкаси звернулися до гебітскомісара з відповідним листом, у якому намагалися довести необхідність існування вільної адвокатської практики [348, арк. 49, 50].

Незважаючи на аргументацію, наведену адвокатами, рішення німецьких управлінців залишилося без змін. Водночас термін "правничі радники" ще порівняно довго застосовувався разом із терміном "адвокат". Так, у протоколах засідань камери шліхтерів гебітскомісаріату "Сміла" за грудень 1942 р. та січень 1943 р. зазначається участь "адвокатів", а в тих же справах за березень 1943 р. зафіксовано назву "правові радники" [351, арк. 16, 23, 30].

Права правових радників дедалі більше обмежувалися. Так, додатком від 3 вересня 1942 р. до розпорядження райхскомісара “Про чинність місцевих правових порадників” від 9 липня 1942 р. німецьким судам надавалося право на їх відсторонення від виконання зобов’язань [559, арк. 9]. При розгляді справ німецькими судами участь українських адвокатів була не обов’язковою, а їх могли замінити німецькі піддані або особи німецької національності, які відповідали цьому призначенню [324, арк. 6].

Кандидатури на посади правових радників проходили складну процедуру відбору. Спочатку кандидатури претендентів обговорювали на виробничих нарадах шліхтерів відповідних гебітскомісаріатів. Після цього гауптшліхтери складали подання гебітскомісару, який і вирішував питання призначення правових радників. Для реалізації цієї процедури потрібен був час. Щоб не залишити населення без юридичної допомоги, рішенням гауптшліхтерів ряд колишніх адвокатів допускався до тимчасового виконання обов’язків юридичних консультантів. Працювали вони під контролем шліхтерів в утворених юридичних консультаціях. Правові радники мали право працювати виключно в приміщенні юридичної консультації, отримуючи за свої послуги фіксовані платежі. Приймати населення поза приміщенням юридичної консультації правові радники не мали права. Розпорядження про призначення тимчасово виконуючих обов’язки правових радників санкціонував гебітскомісар [348, арк. 14].

Отже, лише правові радники, які пройшли відповідну процедуру реєстрації, могли надавати юридичні послуги місцевому населенню. У разі порушення цього правила накладалося покарання – грошовий штраф, а в повторному випадку винні особи каралися тюремним ув’язненням та грошовим штрафом [246, арк. 46].

Особам, які бажали отримати посаду правового радника, пропонувалося подати відповідні заяви (разом з автобіографією) на ім’я гебітскомісара, який і приймав остаточне рішення [348, арк. 43]. Правові радники підлягали службовому нагляду гебітскомісарів, які в разі необхідності мали право

покарати їх за службові порушення шляхом оголошення попередження або догани. При більш тяжких порушеннях гебітскомісари мали право відсторонити правового радника від виконання службових обов'язків, оголосити йому попередження або догану та накласти штраф розміром до 5000 крб. (без формального службового розслідування).

Загальний нагляд за діяльністю правових радників здійснював правовий відділ генеральних комісаріатів. У кожному бюро правових радників і в кожній філії на одного з правових радників покладался обов'язок здійснювати контроль за діяльністю підлеглих йому колег. Він зобов'язувався розподіляти юридичні справи, які надходили на розгляд між іншими працівниками бюро. На нього ж покладалися обов'язки налагодження діловодства, прийому на роботу допоміжного персоналу, контроль за касовими надходженнями.

Правові радники мали право складати цивільні позови і порушувати клопотання безпосередньо в німецьких судах. Для цього складалася довіреність (українською та німецькою мовами) на право представляти інтереси певних осіб у відповідних судових установах.

Правовий радник не мав права видавати іншим приватним особам чужу таємницю, яка була йому довірена. У будь-який час правовий радник зобов'язувався надавати аргументовані, документально підтвержені пояснення зі своєї службової діяльності, використовуючи при цьому документи, які мали зберігатися не менше п'яти років [246, арк. 44].

Правовий радник ніс відповідальність за завдані збитки (як умисні, так і через необережність) своєму клієнту. Потерпілий мав право заявити про свої претензії у п'ятирічний термін. Передбачалося, що в майбутньому запроваджуватиметься обов'язкове страхування діяльності правових радників на випадок порушення ними своїх службових обов'язків.

Робота бюро правових радників та оплата праці службовців цієї установи здійснювалися за рахунок зборів з осіб, що зверталися по надання юридичної допомоги. У цивільних справах правовий радник стягував збір у

розмірі $\frac{8}{4}$ судового мита, але не менше як 15 крб. Цим збором і оплачувалася його праця. За надання юридичної консультації правовий радник стягував збір не більший, ніж 1% від суми судового позову. Найменший розмір збору становив 15 крб. Значно більші розміри зборів стягувалися по кримінальних справах. Так, на стадії попереднього провадження встановлювався збір розміром від 50 до 150 крб., на стадії основного провадження – від 300 до 500 крб. Усі збори та платежі, які отримували правові радники, передавалися на баланс місцевій установі, при якій перебували відповідні бюро [246, арк. 45].

Заробітна плата правовим радникам встановлювалася на рівні IV групи службової категорії утримання. Вони могли також отримати половину одержаних зборів, якщо їх середньомісячний прибуток не досягав рівня встановленого для цієї категорії службовців відповідно до Положення про регулювання заробітної платні й умов праці для службовців у німецьких установах. Правовим радникам заборонялося домовлятися про гонорар поза встановленими правилами [246, арк. 46].

Наявні документи засвідчують низьку якість наданих населенню юридичних послуг. Так, згідно з актом перевірки, проведеної комісією Полтавської міської управи щодо стану діловодства у відповідній юридичній консультації, було виявлено ряд порушень: неохайність ведення записів в актових книгах, численні виправлення сум гонорарів, невідповідність наданих порад діючому на той час законодавству тощо [240, арк. 90]. Таким чином, поставлений у жорсткі обмежувальні умови інститут правових радників поступово деградував.

Водночас правові радники хоч і в обмеженому розмірі, але все ж забезпечували право місцевого населення на їх захист при звинуваченні, здійснювали представництво та надання правової допомоги фізичним особам при вирішенні справ у судах та органах місцевого управління.

Тогочасна нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося судочинство та адвокатська діяльність, визначала такі види юридичної

допомоги: надання консультацій та роз'яснень із правових питань, складення позовних заяв, скарг та інших документів правового характеру, здійснення представництва в німецьких та українських мирових і кримінальних судах.

Як військова, так і цивільна адміністрація РКУ зіткнулися з проблемою невідповідності гітлерівських теоретичних конструкцій з окупаційною реальністю. Виявилося, що замістити всі кадрові вакансії у владних структурах винятково німецькими службовцями, направленими з Райху, чи радянськими громадянами німецької національності неможливо. Посади в органах місцевого управління займали особи, які мали певний рівень освіти. Серед них були як колишні члени комуністичної партії, радянські службовці, так і представники української інтелігенції та осередків ОУН.

Органи влади місцевого рівня були представлені районними, (районними в містах), міськими та сільськими управами. Усі вони мали різну організаційну структуру та чисельність управлінського апарату. На теренах Райхскомісаріату не існувало жодної управи районного та міського рівнів з однаковою організаційною структурою. Це були типові місцеві окупаційні органи влади, які реалізували поставлені німецькими управлінцями завдання.

Для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Для здійснення кримінального судочинства були створені суди шефенів, які розглядали дрібні правопорушення, скоєні представниками місцевого населення.

Незважаючи на відсутність повноцінної нормативно-правової бази, фактичне перетворення на службовців органів місцевого управління, слабкий кадровий склад українських судових органів та адвокатури, їх працівникам хоч і частково, але все ж вдалося забезпечити місцевому населенню право на судовий захист.

РОЗДІЛ 6. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ РКУ

6.1. Податкова та бюджетна системи РКУ

Аналіз фінансово-правових аспектів функціонування цивільної адміністрації РКУ вказує на ту обставину, що ці суспільні відносини за своїм характером були владно-майновими. При цьому щодо суб'єктів фінансових відносин застосовувалися надзвичайно жорсткі засоби впливу як німецьких, так і місцевих управлінців. У контактах між німецькими і місцевими органами влади домінував принцип нерівності сторін.

Фінансово-правові відносини періоду нацистської окупації виникали між Райхскомісаріатом та підлеглими йому адміністративно-територіальними утвореннями, представленими генеральними округами та гебітскомісаріатами. На рівні гебітскомісаріатів ці відносини виникали між районними, міськими та сільськими управами.

Суб'єктами відповідних правовідносин виступали фінансові установи органів влади центрального та місцевого рівнів, суб'єкти господарювання, місцеве населення.

На фінансово-правові аспекти функціонування окупаційної адміністрації впливав і основоположний принцип нацистської ідеології – расистський антисемітизм. Відповідно до нього особливими суб'єктами фінансових відносин виступали євреї та етнічні німці. На євреїв покладалися особливо великі фінансові зобов'язання. Етнічні німці, навпаки, отримували привілейоване становище, яке проявлялося в наданні їм фінансових привілеїв, у тому числі і в оподаткуванні.

Для фінансово-правового регулювання відносин в окупованій Україні німецькі установи цивільної адміністрації застосовували бюджети, що ухвалювалися на рівні центральних установ РКУ. Прибуткова частина

бюджету Райхскомісаріату складалася з надходжень від управлінських прибутків, прибутків від реалізації деревини, реалізації продукції допоміжних підприємств, полювання та рибальства. У відомих бюджетних розписах існували також графи “інші виробничі прибутки” та “разові прибутки”, джерела надходжень до яких не конкретизувалися.

Видаткова частина бюджету РКУ переважала прибуткову. У цій частині бюджетного плану запроваджувалися видатки на функціонування освітніх установ для німців, заробітну плату управлінцям та інші управлінські витрати, організацію роботи деревообробних підприємств, полювання та риболовлі, субсидій на освітні й науково-дослідні установи. Кошти виділялись і на оплату статутних капіталів низки ТОВ, таких як “Сільськогосподарська машинобудівна промисловість України” в Ровно, “Торф’яне товариство України” в Ровно, “Товариство кераміки України”, “Українське товариство зі збору та переробки вторинної сировини й відходів”, “Ревізійне товариство Райхскомісаріату України” [556, арк. 97]. Отже, бюджетний план РКУ засвідчує, що ця управлінська структура брала активну участь у формуванні виробничих об’єднань монопольного типу.

Витратна частина бюджетів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів суворо контролювалася вищими вищих установами РКУ. Водночас поза затвердженими бюджетними планами керівники цих управлінських структур мали право витратити одноразово: генеральні комісари – до 30000 райхсмарок, гебітскомісари – до 5000 райхсмарок [556, арк. 26]. Як зазначалося в інструкціях, ці кошти дозволялося витратити для розв’язання “особливо важливих проблем”, які, утім, не конкретизувалися.

На органи німецького управління РКУ покладалася завдання виплати компенсацій за діяльність вербувальних комісій, які набирали робочу силу до Райху. Відповідно до розпорядження райхсміністра східних окупованих територій ці кошти закладалися в бюджет Райхскомісаріату, генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. До цих коштів входили матеріальні управлінські витрати вербувальних комісій, одноразові витрати на

проведення медичного обстеження, підготовку збірних таборів, дезінфекцію та харчування в таборах і при транспортуванні людей до Райху тощо. Райхскомісар зобов'язував генеральних комісарів компенсувати фінансові витрати гебітскомісаріатів, водночас зазначивши, щоб вони не направляли до Райхскомісаріату вимоги щодо надання фінансових компенсацій, оскільки в його бюджеті відповідної статті видатків не існувало [556, арк. 97].

Для забезпечення фінансових потреб функціонування установ та організацій РКУ запроваджувалися податки та збори, що, як і в будь-якій іншій управлінській системі, виконували фіскальну, розподільчу та регулювальну функції. Одним із перших нормативних актів, який урегулював цю сферу життєдіяльності суспільства, стало Тимчасове розпорядження райхскомісара “Про збирання податків і інших грошових данин на території райхскомісара для України” від 21 жовтня 1941 р. Цим розпорядженням передбачалося продовження дії радянської податкової системи, окрім тих її положень, які були змінені нормативними актами райхскомісара.

Водночас повністю використати радянську податкову систему було неможливо, адже змінилися умови життя суспільства та пріоритети державних інституцій у сфері податкової політики. Окрім того, на місцях не було не лише зразків довоєнних законів, а й фахівців, обізнаних із системою радянського права. Документація органів місцевого управління засвідчує, що їх працівники неодноразово зверталися до німецьких урядовців з проханнями надсилати більш конкретизовані вказівки, зокрема, нормативно-правову базу, яка б урегулювала порядок стягнення податків та їх розміри [343, арк. 45-56].

Першими податками, які збиралися на території РКУ, стали обіговий податок від продажу товарів та безтоварних операцій, податок на прибуток державних підприємств, колгоспів, кооперативних та громадських організацій, а також громадян. Окремий пункт розпорядження стосувався виплат, які покладалися на євреїв. З цього приводу зазначалося, що “від жидів побирається данина”. Гебітскомісари мали право на власний розсуд

встановлювати місцеві податки щодо єврейського населення, а також ухвалювати рішення “про збирання дальших податків і грошових оплат, коли цього вимагають особливі господарські умови їхньої Округи” [194, арк. 1].

З часом на теренах РКУ були введені різноманітні збори, зокрема: адміністративний збір (за видачу довідок, посвідчень, копій, дозволів на нові будови, ремонти тощо), збір за перевірку мір та ваги, перепустки, дозволи на промислові заклади (здебільшого на ремісниче виробництво), довідки громадянського стану, послуги землемірної служби [124, арк. 128, 129].

Частина отриманих податкових платежів та зборів спрямовувалася до німецьких органів управління та каси РКУ, частина ж залишалася на рахунках районних та міських управ.

Основними податками вважалися: податок з обігу продажу товарів (особливий порядок встановлювався в сільськогосподарському секторі, лісовому господарстві й деревообробній промисловості, для споживчих товариств, підприємств української преси, аптек, Українського нафтопромислового підприємства, насінневих контор, підприємств горілкової та цукрової промисловості, приватних підприємств, операцій з продажу трофейного майна), податок з обігу по інших операціях, податок з прибутку громадських господарств (колгоспів), податок з прибутку кооперативних підприємств та підприємств громадських організацій, прибутковий податок з місцевого населення (особливий порядок встановлювався для державної служби шляхів сполучення в Києві, окружного управління повітряного сполучення в Києві, осіб духовного звання, державних підприємств, осіб німецької національності), квартирна плата (прибутки товариств, які надавали відповідні послуги населенню), поземельний податок, податок із собак, промисловий податок.

Серед зборів відомі: збір на підтримку народного здоров'я та заохочення гігієнічних заходів, збір із видовищ, збір із будівель, патентний збір, районний збір (на покриття затрат із діяльності органів місцевого управління). Окрім того, усе місцеве населення підлягало обов'язковому

страхуванню, яким займалося Страхове товариство України. Райхсміністром східних окупованих територій та райхскомісаром могли бути встановлені особливі податки та збори [124, арк. 134-147].

Райхскомісар активно використовував своє право на введення податків. Так, з 3 березня 1942 р. відповідно до ухвалених ним рішень центральне комерційне товариство “ОСТ” сплачувало 15-% податок з обігу до каси РКУ [556, арк. 99]. До каси Райхскомісаріату направлявся податок на “кіно” в розмірі 20% валового прибутку. Кінотеатри мали право і навіть зобов’язувалися збільшити вартість вхідного квитка на 10% або ж заокруглити ціну до повних 50 копійок [556, арк. 99 зв.].

У бюджетах деяких районних управ найбільший рівень надходжень мав податок із власників собак. Так, відповідно до звіту сільських управ про виконання бюджету за квітень 1942 р. від сплати податку на собак було отримано 19056 крб., сільськогосподарського податку – 6124 крб., а від податку з будівель – 6032 крб. [133, арк. 44].

На цивільне населення покладался обов’язок за власний рахунок здійснювати ремонт зруйнованої військовими діями господарської і транспортної інфраструктури місцевого значення. Так, відповідно до постанови Устимівської районної управи від 29 листопада 1941 р. місцеве населення для ремонту зруйнованого моста у зв’язку з відсутністю коштів у бюджеті зобов’язувалося сплатити одноразовий податок [222, арк. 7].

Аналогічні заходи здійснювалися й надалі. Так, відповідно до постанови № 4 Чутівської районної управи від 5 червня 1943 р. на місцеве населення покладался обов’язок відновлення зруйнованої недавніми бойовими діями інфраструктури, а саме: шкіл, містків та інших споруд. Для цього запроваджувався одноразовий податок у розмірі 120 крб. з кожної працездатної особи. Від сплати податку звільнялися етнічні німці, поліцаї та члени сімей добровольців, які служили в німецькій армії [242, арк. 6].

Запроваджена в РКУ податкова система не відображала потреб “відбудови господарства”, так широко розрекламованих окупантами, а

спрямовувалася на економічну експлуатацію місцевого населення та забезпечення роботи цивільних і карально-репресивних установ німецької адміністрації. Повноцінної грошової системи окупаційній адміністрації так і не вдалося створити. Виконанню цього завдання завадили такі фактори як порівняно короткий період окупації країни, а також відсутність повноцінного товарно-грошового обігу на захоплених територіях. Карткова система забезпечення продуктами харчування (так званий “пайок”) мала більше значення для населення, аніж ефемерна заробітна плата.

Фінансові та фіскальні заходи окупаційних органів влади спрямовувалися як на економічне пограбування та експлуатацію місцевого населення, так і на підтримання наявної господарської та соціальної інфраструктури. Цю ділянку управління очолювали керівники фінансових відділів місцевих управ. З одного боку, вони підпорядковувалися головам районних та міських управ, а з іншого, – мали право звертатися у службових справах безпосередньо до німецьких управлінців, якщо, на їх погляд, рішення керівництва суперечило встановленим нормативно-правовим актам. Показовим у цьому плані є конфлікт між Вінницьким міським головою професором Севастьяновим та підпорядкованим йому заступником начальника фінансового відділу відповідної управи. Останній звернувся до штадткомісара Вінниці з доповідною запискою, у якій повідомив про низку порушень, вчинених міським головою, зокрема, відсутність погодження дій між керівником управи та відділом з питань фінансового характеру. Як повідомляв автор доповідної записки, голова міської управи на власний розсуд розв’язував певні фінансові питання. До того ж, він заборонив фінансовому відділу вести службове листування зі штадткомісаріатом. Заступник начальника відділу звернувся до основного нормативного документа, який регулював компетенцію фінансового відділу – розпорядження № 1 фельдкомендатури “Про порядок урядування”, опублікованого в місцевому виданні “Вінницькі вісті” 1 жовтня 1941 р. У цьому розпорядженні вказувалося, що всі фінансово важливі рішення

необхідно погоджувати з фінансовим відділом, керівник якого в разі заперечень має право звертатися до VII відділу фельдкомендатури або ортскомендатури. Тому керівник фінансового відділу просив штадткомісара дозволити йому зі спірних і незрозумілих питань звертатися безпосередньо до штадткомісара [117, арк. 44].

Таким чином, фінансові відділи місцевих управ стали тією структурною одиницею, на яку покладался контроль за діяльністю місцевого керівництва у відповідних питаннях. Жоден інший відділ органів місцевого управління не мав права звернення до німецького керівництва в обхід голів управ. Фінансові відділи районних та міських управ стали однією з основних структурних одиниць органів місцевого управління. Без їх санкції не здійснювалася жодна операція з руху коштів, що перебували на балансах управ. Під керівництвом фінансових відділів велася підготовка планів щодо складання бюджетів гебітскомісаріатів. За правильність складання проектів бюджетів вони відповідали особисто перед гебітскомісаром [278, арк. 9].

Проект господарського плану (бюджету) району (українською та німецькою мовами) готувався районною управою, після чого разом із доповідною запискою направлявся на розгляд фінансового відділу гебітскомісаріату. Ухвалювався цей документ на один квартал.

У господарському плані передбачалися відповідні прибутки та видатки. В основному планувалися виплати на утримання персоналу органів управління, закладів освіти та медицини. Планувалися також і видатки на утримання приміщень, опалення та канцелярські витрати. До цієї ж статті входили витрати на утримання хворих у медичних закладах. При цьому окремою графою вказувались аналогічні витрати минулого року.

Господарський план містив такий розділ як “надходження”. Так, відповідно до плану на IV квартал 1942 р. керівництво Лазірківської районної управи передбачало отримати левову частку грошових надходжень від адміністративних покарань, накладених у вигляді штрафів. При цьому, якщо за попереднім планом за рахунок штрафів було отримано 2500 крб., то за

новим – 20000 крб. Невелику кількість коштів передбачалося отримати за рахунок базарного збору, за лікування хворих та надання транспортних послуг. Загалом бюджет зазначеного району становив 674146 крб., при цьому планувалося отримати за рахунок власних надходжень 66340 крб. Коштів катастрофічно не вистачало, оскільки лише на утримання апарату органів місцевого управління та бюджетних організацій потрібно було 386524 крб. Різницю (дотацію) надавав гебітскомісаріат [279, арк. 17 – 19].

Аналогічний вигляд мав і попередній господарський план Лазірківської районної управи, складений на період 1 липня – 31 грудня 1943 р. Рішенням гебітскомісара було затверджено надходження до бюджету в розмірі 97500 крб. Дотація від гебітскомісаріату становила 882888 крб. [281, арк. 2 – 4].

Отже, організаційна роль органів влади цивільної адміністрації РКУ проявилася в тому, що фінансові відносини суб'єктів цього виду діяльності за своїм характером були виключно владно-майновими. Щодо сторін цих відносин використовувався владний метод впливу німецьких та місцевих управлінців.

Для забезпечення фінансових потреб функціонування установ та організацій РКУ були запроваджена податки і збори, які виконували фіскальну, розподільчу та регулювальну функції. Проте окупаційна реальність стала причиною домінування фіскальної функції у фінансово-правових відносинах між органами влади та місцевим населенням. У цих умовах надзвичайно важливим джерелом наповнення місцевих бюджетів стали штрафні санкції та дотації від вищих німецьких органів влади.

6.2. Заходи адміністрації РКУ у сфері організації виробництва

Органи управління Райхскомісаріату брали безпосередню участь в організації процесу відновлення промислового виробництва в окупованій країні. Звісно, що найбільший “ласий шматок” власності колишніх радянських підприємств, установ та організацій намагались отримати і

отримали німецькі монополістичні об'єднання. Проте немала частина власності залишилась і в руках адміністрації РКУ, яка також брала участь у відповідних заходах. Для цього створювалися так звані "опікунські управління". Так, на підставі циркуляру райхсміністра східних окупованих територій від 12 грудня 1942 р. при генеральних комісаріатах було створено головні відділи опікунського управління. З 1 квітня 1943 р. почали діяти нові приписи, які розмежовували повноваження між головним відділом опікунського управління РКУ і відповідними органами генеральних комісаріатів.

Згідно з розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій, на головний відділ опікунського управління РКУ покладалися: 1) розробка загальних директив з усіх питань, які перебували у сфері компетенцій опікунського управління; 2) розробка зразків договорів; 3) відчуження майнових цінностей при умові отримання дозволу райхсміністра та погодженням з відповідальними за чотирьохрічний план; 4) управління майном; 5) надання втрачених дотацій із майна опікунського управління опікунському підприємству; 6) остаточний розгляд заяв поручителів для опікунських підприємств; 7) призначення опікунів і укладення опікунських договорів із виробничими й опікунськими підприємствами, які за видом і обсягом переважають межі значимості однієї генеральної округи; 8) укладання договорів оренди з опікунськими підприємствами; 9) видача дозволів на договори, які в суттєвих положеннях змінювали або доповнювали встановлені зразки договорів.

Головний відділ опікунського управління РКУ мав повноваження розглядати питання на свій розсуд і розсилати директиви головним відділам опікунських управлінь генеральних комісаріатів.

Головні відділи опікунського управління генеральних комісаріатів мали такі завдання та повноваження: 1) збір, облік та реєстрація всього майна, що підлягало опіці; 2) планомірне управління майном, що підлягало опіці з метою отримання основного капіталу, призначення опікунів та укладання

договорів опіки з опікунськими підприємствами, які за видом і обсягами не виходять за межі однієї генеральної округи; 3) укладення договорів по найму земельних ділянок і договорів оренди машин; 4) контроль за керівництвом підприємствами з боку опікунів, дотримання ними фінансових та бухгалтерських вимог; 5) участь у фінансуванні підприємства, видачу загальних і особливих дозволів на використання кредитів та контроль за самофінансуванням роботи підприємств [564, арк. 54].

В Україні діяла велика кількість німецьких монополістичних об'єднань, частина яких створювала так звані “українські бюро”. Так, відповідно до дозволу, наданого райхскомісаром, у Києві почало діяти “українське бюро” ТОВ “З використання підшлункових залоз”, яке мало своєю метою збір відповідних органів, а також спинного мозку, гіпофізу тварин для подальшої переробки та отримання інсуліну [556, арк. 100].

Як зазначалося вище, Райхскомісаріат брав участь у створенні великої кількості ТОВ за допомогою виділення бюджетних коштів на їх статутний капітал. Серед них відомі такі об'єднання як “Миколаївське товариство портового і складського господарства”, “Херсонське товариство портового і складського господарства”, “Українське зернове товариство”, “Товариство із забою худоби і переробки м'ясних продуктів”, “Головне українське товариство з виробництва молока і жиру”, “Головне українське товариство з вирощування овочів і картоплі”, “Головне українське товариство з виготовлення цукру”, “Головне українське товариство з приготування напоїв”, “Головне українське товариство з відгодівлі великої рогатої худоби”, “Головне українське товариство з відгодівлі птиці та заготівель яєць”, “Українське товариство по продуктах садівництва і картоплі”, “Головне українське товариство по волокнистих культурах” [564, арк. 72].

Загалом економічне виробництво в окупованій Україні так і не вдалося навіть наблизити до довоєнного рівня. Однак окупаційна адміністрація зуміла налагодити роботу частини невеликих підприємств. Звісно, і тут спрацьовували фактори нестачі матеріалів, руйнування усталених

виробничих зв'язків. Ось як пояснював причини недовиконання виробничих планів у частині “Випуск продукції” (план був виконаний на 62,5%) керівник авторемонтної майстерні промислового відділу Запорізької міської управи: “Недовиконання плану з ремонту машин пояснюється головним чином з причин відсутності відповідного обладнання і запасних частин до автомобілів”. Виконання плану в частині “Послуги автотранспорту” лише на 88% він пояснив так: “Недовиконання плану пояснюється тим, що на IV квартал була запланована двозмінна робота автомобілів, але через недостатню кількість пального, мастильного матеріалу, гуми машини працювали лише в одну зміну” [143, арк. 41, 42].

Завдяки діяльності органів місцевого управління цивільній адміністрації РКУ вдалось організувати діяльність окремих виробничих ліній. Як зазначалося в одному зі звітів Дніпропетровської міської управи, вона взяла на облік 110 великих промислових підприємств, виявила наявність у них устаткування, матеріалів і сировини. Найбільші з них, колишні велетні радянської металургії та металообробної промисловості, були передані в експлуатацію Німецькому гірнорудному товариству “ОСТ”, ще 25 підприємств перейшли в розпорядження німецької військової влади. Двадцять одна виробнича одиниця була здана в оренду місцевим кооперативним товариствам та індивідуальним особам, а решта підприємств відійшла під контроль Центрального торгівельного товариства (ЦТО).

Поруч із цим Дніпропетровська міська управа сприяла організації різноманітних майстерень. Станом на 1 серпня 1943 р. таких майстерень у м. Дніпропетровську нараховувалося 774, у тому числі 25 перебувало в експлуатації артилей і кооперативних товариств. У них працювало 2646 чоловік (2362 дорослих робітників і 284 учнів). В артильних і кооперативних майстернях працювало 962 особи (955 дорослих і 7 учнів) [137, арк. 89 – 90].

Практика засвідчила неможливість відродження зруйнованої радянськими евакуаційними заходами та військовими діями системи довоєнної економіки. Далися взнаки й диверсійні акції радянських патріотів,

які намагалися знищити будь-який натяк на відродження господарського життя, адже від цього залежали життєздатність окупаційного режиму, його економічне підґрунтя, а також і боєздатність Вермахту, який, за задумом німецького керівництва, мав би отримувати левову частку постачання з РКУ.

Тому, не відмовляючись у принципі від спроби “відбудови” в перспективі, хоча вона потребувала величезних і явно не підйомних на той час матеріальних ресурсів, гітлерівське керівництво намагалося використати будь-яку можливість організувати виробництво, у тому числі і дрібнотоварного типу, з певними елементами його приватновласницького характеру.

У цих умовах погляди окупантів були звернені на використання майже знищеного у свій час в УРСР ремісничого дрібнотоварного виробництва, яке за своєю суттю було явною ознакою суспільства доіндустріального типу. Та для продовження війни і матеріального забезпечення тилу підходило все.

Уже навесні 1942 р. в керівництва РКУ з’явилися конкретні плани налагодження ремісничого виробництва. Час від часу вони уточнювалися, доповнювалися іншими положеннями тощо. Так, 7 березня, а за новою редакцією 6 липня 1942 р., було видано розпорядження райхскомісара “Керівні інструкції до розпорядження про облік ремісників і допуск до роботи ремісничих підприємств”.

Одними з перших завдань у сфері налагодження ремісничого виробництва, які покладалися на відділи промислового господарства та відділи праці гебітскомісаріатів, стали облік та визначення типу діяльності вже працюючих ремісників. Класифікацію типу їх виробничої діяльності розробляли гебітскомісаріати. Після цього кожному реміснику видавався дозвіл на певний вид діяльності. Класифікація груп виробничої діяльності здійснювалася на тимчасових засадах. Передбачалося, що після апробації впродовж року її буде уточнено. Безпосереднє керівництво цим процесом здійснював відділ III а (ремісничий) генеральних комісаріатів.

Заявки на створення підприємств особами ненімецької національності приймалися органом місцевого управління, керівники якого направляли їх на розгляд до генерального або гебітскомісаріату. Громадяни Райху та фольксдойче подавали заявки поза органами місцевого управління, безпосередньо до німецьких установ.

Передбачалося, що перед німецькими майстрами ставиться особливе завдання щодо створення “зразкових підприємств”, які повинні слугувати справі відновлення ремісничого виробництва. Відповідно для отримання дозволів на організацію виробництва перед претендентами ставились і особливі вимоги. Для цього претенденти складали іспити. Остаточне рішення щодо надання дозволу залишалося за гебітскомісарами. Про кожен виданий допуск для німецького ремісника потрібно було сповістити відповідний структурний підрозділ генерального комісаріату.

Аналогічні вимоги ставилися й до осіб, які виявляли бажання працювати у сфері виробництва продуктів харчування. Різниця полягала лише в тому, що їх заявки надсилалися відділу продовольства і сільського господарства. Щоправда, німецькі управлінці могли й скасувати видані дозволи, якщо цього вимагала ситуація з виробництвом продуктів харчування.

Інструкцією було сформульовано особливі вимоги для включення ремісничих підприємств до окремих виробничих груп. Передбачалося, що до питання про дозволи на право відкриття самостійних майстерень потрібно підходити раціонально, тобто з перспективою на підготовку кадрів. Підприємства, що займалися масовим випуском продукції, були повністю забезпечені кадрами і не мали потреби в планомірному навчанні учнів, зараховувались до класу “артілей”.

Власників самостійних ремісничих підприємств відносили, як правило, до 1-го розряду. У разі їхньої відсутності надавався відповідний дозвіл і ремісникам, віднесеним до 2-го розряду. Тільки ремісники 1-го розряду мали право на навчання учнів. Ремісники, віднесені до 3-го розряду, зобов'язувалися проходити додаткове навчання з метою підвищення

кваліфікації. Лише у виняткових випадках та в разі, якщо у своїй сфері діяльності вони мали “особливі пізнання”, їм надавався дозвіл на відкриття самостійних підприємств. Але правом на набір учнів вони не користувалися.

Особлива увага приділялася забезпеченню нормальної діяльності підприємств фольксдойче, що, утім, не знімало вимог до рівня виробництва.

Інструкція передбачала і такі організаційні форми ремісничого підприємства як “ремісничі допоміжні підприємства”. До них належали виробничі структури, що здійснювали роботи з ремонту, догляду та нагляду. До кваліфікації їхніх працівників не ставилося жодних вимог і вони не потребували отримання спеціальних дозволів.

Передбачалося існування таких організаційно-правових форм підприємств як “ремісничі артілі” та “мануфактури”. Передбачалася процедура об’єднання в артілях усіх ремісників, які мали певні (обмежені) професійні навички. Як можна пересвідчитися з тексту інструкції, вони виникли вже за окупаційної влади. Частина цих об’єднань пропонувалося розпустити, очевидно, з метою проведення процедури перереєстрації. Артілі не мали права набирати учнів та проводити професійне навчання.

Мануфактурами вважалися підприємства, що виробляли серійну продукцію на основі використання принципу поділу праці, але із застосуванням переважно ручної праці. Вони також не мали права набирати та навчати учнів. Мануфактурам, що не належали до громадського сектору або не перебували в німецькому управлінні, надавався статус артілей.

Окупаційна адміністрація все ж намагалася створювати не мануфактури, а артілі, “оскільки українці мають великий досвід у розробці сировини та вторинних продуктів, які є в країні”. В інструкції зазначалося, що за допомогою артілей “з’являється можливість використовувати українську приватну ініціативу для виготовлення серійної продукції, не допустивши небажаного накопичення прибутків у руках окремих українців”.

Дані про підприємства, яким було надано дозволи на початок роботи, вводилися до спеціальних реєстрів у відділах гебітскомісаріатів. Відомості про підприємства німців вводились до окремого реєстру [556, арк. 60].

Таким чином, адміністрація РКУ брала безпосередню участь у зміні форми власності колишніх радянських підприємств. Для реалізації цього завдання було створено ряд управлінських структур, зокрема, головний відділ опікунського управління при РКУ та відповідні управління при генеральних комісаріатах.

Керівництво РКУ взяло безпосередню участь і у створенні великої кількості монополістичних об'єднань у вигляді товариств з обмеженою відповідальністю шляхом виділення власних бюджетних коштів на їх первинний статутний капітал.

Окупаційною адміністрацією РКУ було проведені заходи щодо відновлення виробництва у формі ремісничих артілей та мануфактур. Українські майстри допускалися до утворення ремісничих артілей. За допомогою цього німецька адміністрація намагалася використати приватну ініціативу та водночас не допустити накопичення капіталу в руках українців.

6.3. Організаційно-правові форми функціонування сільськогосподарського виробництва

Найважливішим завданням окупаційної адміністрації РКУ у сфері сільськогосподарського виробництва стало викачування сировини та продуктів харчування для забезпечення Вермахту і населення Третього Райху. Україна мала забезпечити Вермахт продуктами харчування та фуражем у повному обсязі.

Щодо шляхів та засобів реалізації цього завдання в керівництва Райху існувало кілька позицій. У черговий раз “опозиціонером” виступив райхсміністр східних окупованих територій, який пропонував розпустити колгоспи та створювати на їх основі індивідуальні селянські господарства.

Райхскомісар України Е.Кох та уповноважений із “виконання чотирирічного плану” Г.Герінг вважали, що ці кроки є передчасними і зайвими, адже за допомогою колгоспно-радгоспної системи їм і так вдасться отримати в Україні все необхідне. Окрім того, на їх думку, здійснити за короткий час перехід до індивідуального господарювання в умовах військових дій та відсутності матеріально-технічної бази й оснащення було практично неможливо. Цю позицію підтримав і А.Гітлер.

Одне з найважливіших та пріоритетних місць у господарсько-економічних планах окупаційної адміністрації РКУ посідала максимальна експлуатація сільськогосподарського потенціалу України. Обмеженість продовольчих ресурсів Райху, близькість країни до районів ведення бойових дій та величезна перевантаженість транспортних комунікацій зумовлювали необхідність налагодження безперебійного постачання сільськогосподарської продукції для діючої армії, тилових та допоміжних воєнізованих підрозділів і персоналу окупаційного апарату влади, який увесь час розгортався.

“Директиви з керівництва економікою нових окупованих східних областей” (“Зелена течка” Герінга) з цього приводу формували чіткі завдання, а саме: “Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета кампанії... Першим завданням є якнайшвидше здійснення забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоб таким чином полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт” [474, с. 4, 5]. Війна та реалії окупації вносили корективи в цей план експлуатації сільськогосподарського потенціалу України.

Як відомо, основними організаційними формами функціонування сільськогосподарських підприємств в Україні після колективізації 30-х рр. ХХ ст. стали колгоспи та радгоспи. Для забезпечення їх технікою створювалися МТС. Саме таку систему виробництва окупанти вирішили пролонгувати на ближчу перспективу. Щоправда, місцеве населення почало самовільно розтягувати майно колгоспів, перерозподіляти наявний

земельний фонд та пасовища, фактично здійснюючи перехід до індивідуальної форми господарювання. Часто селяни забирали своє ж майно або майно родичів. Те саме стосувалося і будівель, відібраних під час “боротьби з куркульством” та використаних як для адміністративних, так і господарських потреб. Ці дії були швидко припинені. Фактично на початку окупації в Україні було збережено такі організаційно-правові форми організації сільськогосподарського виробництва як колгоспи та радгоспи з притаманними їм структурними підрозділами.

Для відновлення сільськогосподарського виробництва окупаційною адміністрацією було створено низку структур господарського управління. На теренах РКУ центральним органом, що фактично керував цим процесом, був “Централь Ост” у м. Києві. Йому підпорядковувались окружні сільськогосподарські управління “Вікадо” – органи військово-господарського командування, які керували сільським господарством у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільськогосподарським комендантам. Окружне управління, своєю чергою, поділялося на управи: організаційну, пропаганди, статистики й землевлаштування, тваринництва, рослинництва. Управою керував німецький офіцер, який мав необхідну кількість помічників, а також референтів із кожної галузі господарства.

У гебітскомісаріатах сільським господарством управляли гебітсландвірти, а в районах – крайсландвірти з групою господарських комендантів. У підпорядкуванні сільськогосподарських комендантів перебували німецькі коменданти, які безпосередньо контролювали роботу колгоспів та радгоспів [412, с. 287].

З метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та збільшення обсягів заготівлі продукції було введено додаткову форму керівництва на місцях – так звані “опорні пункти”. Вони створювалися по одному на 3 – 4 села або на 6 – 8 громадських господарств.

Прагнучи забезпечити контроль над виробництвом продукції та унеможливити її приховування, органи господарського управління вводили

посади спеціальних уповноважених за певними напрямками роботи. Так, згідно з вказівками Центрального товариства молочно-жирового господарства в Києві, керівник відповідного органу німецького окружного сільськогосподарського управління в Полтаві наказав більш посилено здійснювати контроль “над власниками корів при кожному зливному пункті чи молочарні, до якої вони прикріплені”. Для цього в кожному селі з місцевих мешканців обирався один уповноважений, який і відповідав за цю ділянку роботи. Ці функції він виконував на громадських засадах, тобто заробітної плати за це не отримував. Групою уповноважених керував районний інспектор “для контролю за власниками корів”. Нагляд за ними, у свою чергу, здійснювався крайсландвіртами [282, арк. 20].

Німецькі та підпорядковані їм органи господарського управління займалися досить широким спектром питань, пов'язаних із розвитком тваринництва, проблемами племінного та репродуктивного характеру. Так, 15 квітня 1943 р. з'явилася виробнича вказівка № 6/43, ухвалена в руслі розпорядження райхскомісара “Про відтворення фондів тяглової худоби”. Цим нормативним актом гебітскомісари, керівники окружних сільськогосподарських управлінь та опорних пунктів зобов'язувалися здійснити організаційні заходи щодо відтворення поголів'я худоби. Поява розпорядження спричинювалася не лише недостатньою кількістю худоби, а й, на думку райхскомісара, недотриманням вимог та недостатнім контролем за забоєм худоби, особливо молодняка. Зазначені керівники не лише зобов'язувалися слідкувати за дотриманням перелічених вимог, а й отримали право накладати суворі покарання, вид і рівень яких цим нормативним актом не уточнювався.

Для всіх областей РКУ, за винятком Волині, встановлювалися норми отримання молодняка. Від семи робочих коней у 1943 р. мало надійти на відгодівлю мінімум одне лоша, а в 1944 р. – одне лоша від шести робочих коней; від трьох корів – двоє телят, половина яких повинна була бути бичками. Відгодівля поголів'я худоби здійснювалась у громадських дворах,

приватних господарствах, а також у спеціально для цього створених господарствах (дворах із вирощування поголів'я). Кожне із цих спеціалізованих господарств мало утримувати на відгодівлі мінімум 100 тварин. Після закінчення терміну відгодівлі вони за фіксованими цінами мали надходити на продаж. Наприклад, за відгодівлю коней віком до двох років підприємство отримувало 900 крб., віком до трьох років – 1500 крб. Молодняк закупувався в громадських та особистих господарствах за ціною 1,10 – 1,80 крб. за кілограм живої ваги [557, арк. 101 зв.].

Крім німецької господарської адміністрації, було створено ще й місцеві цивільні земельні органи: окружні, обласні та районні земельні управи. Цивільні земельні управи фактично стали робочим інструментом німецького сільськогосподарського командування й безпосередньо підпорядковувалися його органам. Їх функції зводилися до вирішення питань агротехніки, землевпорядкування та ін. Планування сільськогосподарського виробництва, організація і проведення сільськогосподарських робіт, реалізація продукції повністю зосереджувалися в руках німецького командування [412, с. 288].

У підпорядкуванні районних земельних управ (далі – РЗУ) перебували громадські двори та сільські управи. Так, відповідно до копій телефонограм Кишеньківської РЗУ Полтавської області за 1942 р. керівні вказівки від неї (звісно, з посиланням на відповідні установки органів німецького господарського управління) отримували як голови громадських господарств, так і сільські старости. При цьому, як видно з текстів телефонограм, сільські старости зобов'язувалися повідомляти голів громадських господарств щодо певних дій, організувати доставку господарських матеріалів, надавати статичні відомості, організувати збір податків тощо. Наприклад, сільські старости та голови громадських господарств зазначеного району отримали наказ, відповідно до якого мали “сьогодні та завтра вивезти до виконання загальної кількості здачі державі всього наявного зерна, крім насінневого та страхового фонду” [294, арк. 1 – 60].

Районні земельні управи мали право видавати накази та постанови, завжди при цьому посилаючись на німецькі нормативні акти. В окремих випадках сільськогосподарськими комендатурами та органами місцевого управління районного рівня видавалися спільні накази, які врегульовували певні господарські проблеми, зокрема, щодо збирання врожаю та встановлення у зв'язку з цим подовженого робочого дня [271, арк. 102].

Найнижчою управлінською ланкою, на яку покладался контроль за виконаннями наказів та постанов РЗУ, стали сільські управи. Фактично сільські управи мали подвійну службову субординацію, адже, крім безпосереднього підпорядкування районним управам, вони підлягали управлінській компетенції ще й відповідних місцевих господарських органів районного рівня. Якщо районним управам місцевої цивільної адміністрації РКУ вони підпорядковувалися в адміністративно-розпорядчому плані, то в питаннях організації сільськогосподарського виробництва керувалися установками районних земельних управ. Таким чином адміністративний за своєю сутністю орган управління отримував додаткові виконавські функції щодо контролю за дотриманням заходів окупаційної адміністрації у сфері налагодження сільськогосподарського виробництва.

Основною організаційною формою сільськогосподарського виробництва в українському селі в 1941 – 1942 рр. стали громадські господарства. По суті це були ті ж колгоспи, які діяли на попередніх, ще радянських нормативно-правових засадах. Радгоспи отримали статус державних маєтків, і робота в них також організовувалася за радянськими зразками.

Після неодноразових обіцянок окупаційною адміністрацією таки було “ліквідовано” колгоспи. Так, відповідно до затверджених райхскомісаром Директив для організації та управління громадськими господарствами від 15 квітня 1942 р. постали їх “нові” організаційно-правові форми. Та, урешті-решт, “нові” форми господарювання селян виявилися тими ж колгоспами з дещо іншою, специфікою і назвою. У розділі “Організація” цих директив зазначалося: “Згідно з положенням про регулювання сільського господарства

від 26 лютого 1942 р. громадське господарство переймає колгоспне господарство у всіх його межах, разом із господарським подвір'ям та всіма запасами, мертвим та живим інвентарем". Заборгованість, активи, права та обов'язки колишніх колгоспів переходили громадському господарству.

Із громадського господарства виключалися присадибні ділянки селян. Колишні селяни, які з різних причин залишили своє місце проживання, але повернулися назад до 26 лютого 1942 р., вважалися місцевими мешканцями. Факт їх попереднього проживання в селі засвідчувався районним головою після відповідного подання керівника громадського господарства.

Членами громадського господарства ставали колишні колгоспники. Щоправда, передбачалося, що частину їх до громадського господарства не приймуть через їхні "особисті або політичні переконання".

Керував громадським господарством його голова, який призначався окружним районним агрономом. Голова громадського господарства мав право давати вказівки, контролювати їх виконання та штрафувати підлеглих у рамках німецького права. "Він має нормативи та положення, які були йому надані німецькою адміністрацією, щоб керувати відповідально", – зазначалося в положенні.

Робота, що виконувалася членами громадського господарства, оцінювалася за відпрацьовані дні з метою "чесного" розподілу врожаю.

Бригади та ланки стали основною виробничою формою організації праці. Приналежність до кожної з виробничих груп не мала перевищувати 1 року. Встановлювалися норми виробітку: для чоловіків – 150, для жінок – 100, для молоді і осіб, старших 60-ти років, – 30 днів на рік [556, арк. 2, 3].

У 1942 р. в українському селі розпочалася аграрна реформа. Вона здійснювалася на основі закону "Про новий аграрний порядок" від 15 лютого 1942 р. Поетапне проведення аграрних перетворень передбачало створення нових форм організації господарювання, а саме: громадських господарств, хліборобських спілок, хуторів та відрубів.

Процедура створення хліборобських спілок мала доволі складний процес. Перш за все перед громадським господарством поставала проблема отримання необхідних документів, на основі яких здійснювався перехід до нової форми господарювання [319, арк. 55].

Для проведення роз'яснювальної роботи серед місцевого населення щодо процедури та недоліків “аграрної реформи” земельними управами було створено “Питання до нового аграрного ладу”, у яких у простій і доступній формі пропонувалися тлумачення фактів [319, арк. 60 – 62].

Окупаційною адміністрацією було розроблено і Зразковий статут хліборобської спілки. Цей нормативний акт складався із семи розділів та двадцять одного параграфа.

У розділі “Мета спілки” вказувалося, що вона “полягає в об'єднанні селян, які одержали землю в одноосібне користування, для розвитку та збільшення їх господарчих сил”.

Членами спілки могли стати мешканці певного села, які мали право на земельний наділ та не входили до іншої подібної спілки. Не могли вступити до хліборобської спілки юридичні особи й ті, хто мав права на отримання наділу польової землі, а також “особи, недостойні через особисті якості або через політичну неблагонадійність”.

Право голосу у спілці мали тільки голови дворів. Вони ж відповідали за всі вчинки членів своїх родин і тих, хто проживав у їхніх сім'ях.

Членство у спілці припинялося в разі смерті голови двору. У цьому випадку того, хто вибув, заміняв інший “гідний член родини”. Членство припинялося також у зв'язку з виключенням зі спілки. При “законному” добровільному вибутті із членів спілки це рішення вимагало затвердження крайсландвіртом. Виключення з числа членів спілки відбувалося: а) за пропозицією крайсландвірта, що вимагало підтвердження рішенням відділу сільського господарства та продовольства відповідного гебітскомісаріату; б) за пропозицією правління спілки, яке набувало чинності після його затвердження зазначеним відділом гебітскомісаріату.

Для виключення члена спілки з причин його недбалості або невиконання покладених на нього обов'язків вимагалася наявність не менше двох запротокольованих попереджень з боку керівників спілки та опорного пункту або ж особисто крайсландвірта. Водночас в “особливо важких випадках” виключення могло відбуватися і без попередження.

Замість вибулого або виключеного члена спілки за згодою правління до неї міг вступити новий голова двору. Передбачалося, що в разі коли “виключення відбулося за зловмисне порушення обов'язків, то набуття членства в спілці іншою особою з числа членів цього двору неприпустиме”.

У розділі “Організація спілки” вказувалося, що нове господарське об'єднання перебирає на себе всі права та обов'язки колишнього громадського господарства разом із рухомим та нерухомим майном.

Земля спілки передавалася її членам для одноосібного користування. З метою спрощення поділу землі, реманенту та більш доцільного розподілу робочої сили селянські двори об'єднувалися в так звані “десятидвірки”. Усі видатки з проведення поділу та розмежування земель у натурі покладалися на спілку в цілому.

Не підлягали розподілу такі земельні ресурси: землі запасного фонду, пасовиська, луки, ліси, не придатні для ведення сільського господарства землі. Передбачалося, що цими землями селяни будуть користуватися спільно. Окремі члени спілки могли отримати її в оренду, за винятком лісів та спільного пасовища. Право на рибальство могло бути передано стороннім особам.

Між членами спілки безкоштовно та “справедливо” розподілялась уся тяглова й продуктивна худоба, за винятком породистої її категорії. У разі обмеженої кількості худоби її розподіляли по десятидвірках. Члени спілки зобов'язувалися “добре утримувати і правильно користуватися своєю худобою”.

Визначалися також обов'язкові поставки спілки. Розмір державних поставок встановлював гебітскомісар або крайсладвірт, а керівник спілки

розподіляв їх поміж членів. Оплата проводилася за фіксованими офіційними цінами. За виконання державних поставок відповідали всі члени спілки. Методом “самообкладання” створювалися фонди: насінневий, фуражний і фонд “допомоги”, які зберігалися в коморах спілки. Усе, що залишалося від зібраного врожаю в окремих членів спілки, після виконання обов’язкових поставок для держави і спілки залишалося в їхньому користуванні.

Статут встановлював порядок управління спілкою. Її керівним органом виступала управа. Вона складалася з керівника, його заступника та трьох засідателів, яких за ухвалою загальних зборів затверджував крайсландвірт. За свою роботу керівник спілки отримував заробітну плату, а от праця засідателів була “почесною” й оплаті не підлягала.

Управа призначалася терміном на три роки. Усунути кожного члена управи від виконання службових обов’язків мав право відповідний відділ гебітскомісаріату або крайсландвірт. Після цього члени спілки отримували право на перевибори правління. Члени управи в обов’язковому порядку зобов’язувалися виконувати вказівки керівника опорного пункту або інших німецьких сільськогосподарських установ.

Один раз на рік та в “особливих випадках” скликалися загальні збори спілки. Окрім членів спілки, на ці збори в обов’язковому порядку запрошувалися крайсландвірт або керівник опорного пункту, з якими заздалегідь узгоджувалися терміни проведення загальних зборів.

Загальні збори на час скликання обирали голову із членів спілки. Обирати голову зборів зі складу членів правління заборонялося. Загальні збори заслуховували звітну доповідь керівника спілки та затверджували її. Після цього члени спілки стверджували або обирали нове правління. Усі рішення загальних зборів спілки набували сили після їх затвердження крайсландвіртом.

Контроль над управлінням та веденням справ спілки проводив крайсландвірт через відповідні управлінські структури, зокрема, районне управління Сільськогосподарського об’єднання в Україні.

У зразковому статуті вказувалися шляхи забезпечення спілки кваліфікованими фахівцями та ремісниками. Передбачалося, що ці категорії працівників мали бути в розпорядженні спілки в достатній кількості.

Ремісники, фахівці та інші спеціалісти могли стати членами спілки й отримати наділ польової землі, якщо вони проживали в селі і за своєю виробничою діяльністю були пов'язані з роботою спілки. Обов'язковою умовою виступала спроможність цих спеціалістів за допомогою найманої робочої сили належним чином обробляти виділену їм кількість землі.

Ліквідація хліборобської спілки відбувалася винятково за рішенням відповідного відділу генерального комісаріату [319, арк. 83 – 86].

До зразкового статуту хліборобської спілки додавалися “Вказівки до організації та ведення хліборобської спілки”. У цьому документі зазначалося, що всі доповнення до зразкового статуту, якщо вони не суперечать змісту постанови про новий аграрний порядок та зразковому статуту, допускаються лише з дозволу генерального комісаріату, керівник якого зобов'язувався доповісти про це безпосередньо керівнику відділу сільського господарства та продовольства Райхскомісаріату.

Установчі збори могли відбутися лише після повідомлення відповідного відділу гебітскомісаріату, отримання від його керівника санкції та за особистої присутності крайсландвірта. На зборах в обов'язковому порядку вівся протокол засідання.

Хліборобська спілка отримувала назву населеного пункту, у якому вона створювалася. Якщо ж у селі створювалося кілька спілок, то в цьому випадку до назви додавалася нумерація. Керівник громадського господарства, на основі якого створювалася хліборобська спілка, зобов'язувався передати їй усі необхідні документи: “грамоти, плани, креслення” [321, арк. 87].

Одночасно із зазначеними документами було розроблено “Інструкцію про організацію робіт у хліборобській спілці”. У цьому нормативному акті досить детально пояснювався порядок організації виробничих робіт: “громадські роботи”, “оранка та підготовка пашні до посіву”, “посіви”,

“робота з догляду за посівами”, “збір урожаю”, “молотьба і розподіл урожаю”, “збирання просапних культур”, “користування фруктовими садами, хмільниками та іншими ягідниками”, “обробіток земель запасного фонду”. Відповідно до цього нормативного акту частина земель мала оброблятися спільно, усіма членами хліборобської спілки. Збирання врожаю здійснювалося членами дворів індивідуально. Молотьбу вели на спільних токах, але кожен виробничий підрозділ проводив цю операцію в індивідуальному порядку [319, арк. 87 – 89].

Фактично хліборобські спілки мали вигляд попередньо існуючих громадських господарств. Є всі підстави стверджувати, що це була децентралізована та здрібніла виробнича одиниця, яка перебувала під тотальним контролем німецької цивільної та господарської адміністрації. Окрім того, високий рівень контролю за дотриманням планових показників посівних площ, які надсилались у директивному порядку, дріб'язкова регламентація умов організації та проведення виробничих операцій, і, головне, – надмірно високий рівень обов'язкових державних поставок за надзвичайно низькими фіксованими цінами не могли задовольнити селянство та спонукати його до підвищення продуктивності праці.

Зміни в аграрному секторі вимагали реалізації цілого ряду технічних проблем. У першу чергу це стосувалося поділу земель, винесення їх із землемірних планів у натуру. Тому було утворено тимчасові технічні служби, зокрема “землемірні уряди”, які створювалися при гебітскомісаріатах. Їх завданням стала підготовка технічних умов для проведення перерозподілу земельних фондів громадських господарств [319, арк. 91 – 94].

Відповідні інструкції з цього приводу були видані генеральними комісарами та опубліковані в збірниках нормативних актів – “Службових бюлетенях”. Так, у спеціальному виданні генерального комісара округу “Київ” № 3 від 20 травня 1943 р. було опубліковане розпорядження “Про проведення землемірних робіт у 1943 р.”. У ньому вказувалося: “Протягом 1943 року аграрна реформа повинна бути проведена в повному обсязі. У

зв'язку з цим, а також при недостатній кількості землемірів та геодезичних інструментів передбачається багато роботи”.

Планувалося, що до осені 1943 р. землемірні роботи будуть проведені в повному обсязі, щоб осіння посівна кампанія велася за новими сівозмінами. Взимку 1943 р. передбачалося провести остаточний перерозподіл земельних фондів і таким чином на весну 1944 р. повністю здійснити заплановані заходи. Кожна хліборобська спілка мала отримати тимчасову земельну схему із прізвищами землекористувачів та місцем розташування їх земельних ділянок. Керівник землемірної служби міг розраховувати лише на наявний штат та ту ж кількість геодезичних інструментів [319, арк. 102 – 105].

Для проведення землевпорядних робіт передбачалися такі заходи: підготовка землевпорядної справи, складання землевпорядного проекту, винесення його в натуру, виготовлення відповідних документів із подальшою їх передачею правлінню спілки. Винесення проекту землевлаштування в натуру здійснювалося лише після його затвердження сільськогосподарською комендатурою [320, арк. 1 – 5].

Незважаючи на такі “активні” заходи з проведення аграрної реформи та необхідність використання для цього значної кількості витрат, результати заходів окупаційної адміністрації були мізерними. По-перше, процедура переходу на нові форми господарювання була ускладненою, вимагала вкладання певних коштів та часу, а по-друге, селяни не бачили сенсу в цих діях, оскільки вони все одно не розпоряджалися результатами своєї праці. Після державних поставок у селянських господарських об'єднаннях, яку б офіційну назву вони не отримували, у них не залишалося потрібної кількості виробленої продукції для задоволення власних потреб.

Водночас частина селян прагнула відповідних змін в організації сільськогосподарського виробництва, зміни статусу господарських об'єднань, отримання землі в одноосібне користування.

Окупаційна адміністрація намагалась будь-якими засобами підвищити рівень виробництва. Оскільки гроші фактично перестали виконувати роль

платіжного засобу як загального еквіваленту, німецькою владою були розроблені плани щодо підвищення рівня зацікавленості безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції. Для цього вводилася система преміювання товарами першої необхідності. Відповідно до розпорядження від 23 грудня 1942 р. видача товарів першої необхідності сільському населенню здійснювалася тільки через установи Главку з прийому та реалізації, який мав власну мережу філіалів. Необхідні товари надавалися адміністрацією РКУ. Генеральні комісари зобов'язувалися допомагати філіалам Главку в доставці та розподілі отриманих товарів.

Якщо заготівля сільськогосподарських продуктів та інших товарів здійснювалася через спеціалізовані установи, то ними й видавалися дозволи на купівлю за кількістю підрахованих купівельних балів (пунктів). Після здачі продуктів і отримання дозволу на покупку їх разом із розпискою про отримання передавали відповідним сільськогосподарським управлінням, де вони реєструвалися. Лише після цього дозвіл на покупку вважався дійсним. Одночасно сільськогосподарське управління погашало розписку.

У разі, якщо заготівля сільськогосподарських продуктів здійснювалася через філії Главку з прийому та реалізації, ніяких дозволів на купівлю товарів не потребувалося. Дані про особу здавача продукції та її вартість вносилися до бухгалтерських книг. Сільськогосподарське управління час від часу перевіряло правомірність проведених операцій.

Відповідні установи наприкінці кожного кварталу звітували перед головним відділом харчування та сільського господарства Райхскомісаріату про кількість виданих балів. Після цього на місця направляли відповідні товари першої необхідності [557, арк. 76 зв.].

За кожну здану понад обов'язкову норму свиню вагою в 70 кг селянин отримував 380 балів. За кожен літр молока (у перерахунку за жирністю в 3,8%) йому надавалося 10 балів. Визначались і мінімальні обсяги молока, які не підлягали преміюванню. Найнижчі обсяги поставок встановлювалися для Волині (220 літрів), а найвищі – для Дніпропетровщини (370 літрів).

Одночасно були визначені бали при заготівлях інших видів продукції: мед, фрукти та овочі – від 10 до 40 балів за кожні 10 крб. ціни поставленого товару; текстильна сировина і шерсть тварин – від 10 до 20 балів за кожні 10 крб. ціни поставленого товару; дикоростучі лікарські рослини – 100 балів за кожні 10 крб. ціни товару; зерно овочів і польових рослин – від 10 до 100 балів; яйця – від 20 до 30 балів за кожні 10 яєць; шкіра – від 10 до 230 балів залежно від виду; утильсьировина – від 50 до 120 балів залежно від типу сировини [557, арк. 78, 79].

28 травня 1943 р. це розпорядження доповнили. З цього часу збільшувалася вага зданих свиней до 100 кг, за які селянин отримував ті ж 380 балів. Уточнювалися позиції з визначення балів за деякі інші продукти та сировину [557, арк. 79, 80].

Вартість оцінки товарів, які підлягали продажу через систему преміювання, була досить високою. Та й самі ціни на деякі види товарів були завищеними: костюм – 1600 балів, зимове пальто – 1800 балів, шкарпетки – 120 балів [557, арк. 77, 78].

Намагаючись не лише зібрати, а й зберегти та переробити врожай, окупаційна адміністрація покладала на сільське населення завдання його охорони. У разі невиконання цих вимог адміністративному покаранню та покриттю збитків підлягала вся громада, а окремі винуватці могли бути ув'язнені або ж до них могла бути застосована смертна кара [558, арк. 37].

Таким чином, заходи окупаційної адміністрації щодо змін в аграрному секторі економіки не увінчалися успіхом. Фактично селяни продовжували працювати в колективних господарствах, які лише змінили назви. Зростання продуктивності праці відбувалося за рахунок адміністративних методів.

Для забезпечення потреб функціонування адміністрації РКУ запроваджувалися податки та збори, які виконували фіскальну, розподільчу та регулювальну функції. Фіскальна функція у фінансово-правових

відносинах між органами влади та місцевим населенням була домінуючою. Важливим джерелом наповнення місцевих бюджетів стали штрафні санкції та дотації від німецьких органів влади.

Адміністрація РКУ брала безпосередню участь у зміні форми власності колишніх радянських підприємств. Для реалізації цього завдання було створено ряд управлінських структур, зокрема, головний відділ опікунського управління при РКУ та відповідні управління при генеральних комісаріатах.

За допомогою виділення бюджетних коштів на статутний капітал адміністрація РКУ брала участь у створенні монополістичних об'єднань, які мали форму товариств з обмеженою відповідальністю. Водночас німецькими управліннями проводилися заходи з відродження ремісничого виробництва у формі артілей та мануфактур.

Особлива увага з боку окупаційної адміністрації приділялася відновленню сільськогосподарського виробництва. На початку окупації в Україні було збережено колгоспи та радгоспи. Окупаційною адміністрацією було створено ряд органів господарського управління.

У 1942 р. в українському селі розпочалася аграрна реформа. Вона здійснювалася на основі Закону “Про новий аграрний порядок” від 15 лютого 1942 р. Поетапне проведення аграрної реформи передбачало створення нових форм організації господарювання, а саме: громадських господарств, хліборобських спілок, хуторів та відрубів.

Фактично хліборобські спілки мали вигляд децентралізованих та здрібнілих виробничих одиниць, які перебували під тотальним контролем німецької цивільної та господарської адміністрації.

РОЗДІЛ 7. ПОЛІЦІЙНІ ФОРМУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ РКУ

7.1. Німецькі поліційні органи та служби РКУ

Агресивний характер гітлерівського окупаційного режиму та переважно силові методи, що обиралися для розв'язання практично всього спектра проблем при реалізації конкретних завдань, неодмінно вимагали наявності розгалуженого репресивно-карального апарату. На його застосуванні трималися стабільність функціонування цивільних органів влади РКУ та вся система взаємовідносин з місцевим населенням окупованих територій країни.

Відповідно до указу А.Гітлера “Про введення поліційного режиму в окупованих областях СРСР” від 17 липня 1941 р. поліційна охорона окупованих східних областей покладалося на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г.Гімmlера. Керівник німецької поліції вже мав певний досвід проведення аналогічних заходів у країнах Європи. Але на теренах СРСР та України цей досвід не міг бути застосований, оскільки перед керівництвом Третього Райху постав зовсім інший супротивник, із власними світоглядними установками, ментальністю, історико-культурною спадщиною тощо. Використати колишній апарат НКВС для інтеграції його особового складу в поліційні формування, які мали постати на окупованих територіях, було неможливо у принципі, адже радянські спецслужби були, по-перше, заполітизовані, по-друге, виконували політичні завдання репресивно-карального характеру, а по-третє, взяли найактивнішу участь у боротьбі з гітлерівцями. Немала їх кількість була виявлена і загинула в перші дні окупації. Водночас кадрова недостача була такою значною, що частина колишніх працівників НКВС за їх особистого бажання та після проведення ретельних перевірок таки поповнила лави місцевих поліційних формувань.

Пошук виходу із ситуації, що склалася, призвів до створення поліційних формувань комбінованого типу. Керівники Райху не вважали за потрібне відтворювати в Україні ту систему поліційних органів, яка діяли в Німеччині.

Основним правоохоронним органам в РКУ стала поліція порядку, яка складалася з двох підрозділів: охоронної поліції та поліції порядку. До неї ж належали цивільна жандармерія РКУ та пожежна поліція. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції становили порівняно невеликий елітний підрозділ під назвою “поліція безпеки та СД”.

Керівництво поліцією СД та поліцією порядку здійснював Вищий СС і поліційний фюрер (Höherer SS und Polizei Führer Rusland-Sud), який мав двох заступників: з поліції безпеки і СД та поліції порядку. З червня до грудня 1941 р. ним був СС-обергрупенфюрер Ф.Еккельн, а з грудня 1941 і до березня 1944 рр. – СС-обергрупенфюрер Г.Прюцман. У кожній з генеральних округ усією поліцією керував СС і поліційний фюрер (SS und Polizei Führer), який також мав двох заступників.

На рівні гебітскомісаріатів була сформована приблизно аналогічна організаційна структура поліційних органів, за винятком підрозділів поліції безпеки і СД, які створювались лише в основних центрах генеральних округ РКУ [365, с. 262, 263]. Відділення поліції безпеки та СД номінально входили до складу адміністрації генеральних округ і гебітскомісаріатів. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а керівництву свого відомства, яке очолював Г.Гімmlер. Це відомство виконувало репресивно-каральні функції, а його керівник був однією з наближених до А.Гітлера осіб, що й визначало його особливе місце в державно-політичній структурі Третього Райху. Це не могло не відбитися на ситуації з управління окупованими територіями України. До постійного конфлікту між А.Розенбергом та Е.Кохом додалася ще й міжвідомча боротьба між керівниками поліційних структур і цивільною адміністрацією РКУ за сфери впливу й посади в окупаційному апараті влади.

Той, хто “не розумів” місцевих умов або поведився занадто самовпевнено, міг поплатитися посадою. Для прикладу можна навести конфлікт між керівником генеральної округи “Житомир” Клеммом та представником відомства Г.Гімmlера. Генеральний комісар, виконуючи свої службові завдання, не сприймав деяких заходів керівника місцевого відділення поліції безпеки та СД, а тому постійно звертався за допомогою до А.Розенберга, Е.Коха та вищого начальника СС і поліції Г.Прютцмана, скаржився на втручання представників СС і поліції безпеки та СД в його службові повноваження. Урешті-решт така активність генерального комісара округи “Житомир” набридла керівникам гітлерівських спецслужб. У конфлікті ситуацію, що склалась у генеральній окрузі, довелося втрутитись особисто Г.Гімmlеру. Під час чергового приїзду до своєї ставки неподалік Житомира, він викликав генерального комісара до себе і виніс йому догану за намагання обмежити службову компетенцію СС і поліції. Після цього вже наступного місяця Клемм був відправлений у відставку.

На місце Клемма був призначений бригаденфюрер СС Е.Лейзер, який у свій час довів відданість СС. Призначення Е.Лейзера на посаду відповідального службовця цивільної адміністрації РКУ не стало єдиним випадком. За допомогою цього методу на керівні посади в Райхскомісаріаті потрапляли люди Г.Гімmlера, що забезпечувало йому певну частку контролю над східними окупованими областями.

Після цих подій, у вересні 1942 р., А.Розенберг та Г.Гімmlер підписали угоду про розмежування компетенції їх відомств. Відповідно до угоди вищий начальник СС і поліції Г.Прютцман та підпорядковані йому начальники СС і поліції в генеральних округах виконували вказівки, віддані керівниками відомства Г.Гімmlера. Генеральні комісари отримали право віддавати службові вказівки поліції порядку в жандармерії та місцевій охоронній поліції, але не мали права віддати накази командирам штабів СС і поліції в генеральних округах [16, с. 42].

До компетенції вищого СС і поліційного керівника (командувача поліції безпеки і служби СД) належали політико-поліційні та кримінально-поліційні справи на території РКУ. Опрацювання цих справ охоплювало такі галузі:

“1) Комуністи (компартія, комуністи, державний апарат, НКВС, нелегальна пропаганда; 2. Саботаж, зриви робіт; 3. Рух опору; 4. Замахи, справи про службу охорони; 5. справи про зброю і вибухові речовини; 6. Євреї; 7. Церква”. Для виконання покладених на нього завдань вищий начальник СС і поліції (командувач поліції безпеки і служби СД) мав право користуватися такими засобами примусу: відправлення в концтабір, арешт, взяття заручників, конфіскація, обмеження місця перебування тощо і – до остаточного умиротворення завойованих територій – контрибуції, грошові штрафи, “особливе поводження” (останній термін означав застосування смертної кари – О.Г.). Це ж положення діяло й щодо компетенції відповідних поліційних керівників генеральних округ та їх регіональних відділень [585, арк. 49 – 55]. Саме під безпосереднім керівництвом та контролем цих органів здійснювалося знищення єврейського населення, яке з різних причин уціліло після проведених акцій щодо нього влітку та восени 1941 р., організувалася боротьба з підпіллям, партизанським рухом.

Структуру, службову компетенцію і кількість службовців поліції безпеки та СД м. Києва розкриває доповідна записка Управління МДБ Київської області “Про виявлені військові, адміністративні, каральні і господарські установи, які перебували в м. Києві в період окупації” від 29 грудня 1943 р. за № 1551. У документі вказувалося, що керівник поліційного органу мав двох заступників. Заступник начальника поліції безпеки та СД м. Києва оберштурмбанфюрер СС Ерлінгер займався виявленням комуністичного підпілля, партизанів, українських націоналістів, здійснював нагляд за радіотрансляцією і пропагандою. Другий заступник начальника поліції безпеки та СД унтерштурмфюрер Евелінг розглядав справи щодо службових кримінальних злочинів.

Поліція безпеки і СД м. Києва складалася з п'яти відділів: а) боротьби з комуністичним підпіллям і підготовки службовців радіо і пропаганди; б) боротьби з українськими націоналістами; в) боротьби з партизанами; г) у справах співробітників НКВС; д) кримінального відділу СД, який складався з підвідділів: а) господарського; б) слідчого; в) агентурного; г) політичного. Кримінальний відділ СД, або так звана “допоміжна українська кримінальна поліція”, займався виявленням фактів та проведенням розслідування в політичних та кримінальних справах [73, арк. 58, 59].

Отже, поліція безпеки та СД була поліційним підрозділом, особовий склад якого перебував у найважливіших гебітскомісаріатах генеральних округ. У службовій компетенції цих формувань перебували питання політичного характеру.

Водночас, незважаючи на особливий статус цієї структури, окупаційній адміністрації не вдалося уникнути службових зловживань її особовим складом. Ось як розповідав про зловживання відділення поліції безпеки та СД м. Києва колишній редактор білоцерківської газети “Дзвін волі”, заарештований радянськими спецслужбами в 1944 р. З його слів, в 1941 р. у м. Сквирі Київської області зі згоди бургомістра на місцевому підприємстві він організував виробництво напоїв. Займаючись підприємницькою діяльністю, колишній радянський письменник отримав близько 1 млн. крб. прибутку. Якимось чином він зумів налагодити контакти з представниками київського “гестапо”. Під час однієї із “ділових зустрічей” між ними було укладено усну домовленість про посередництво у справі обміну промислових товарів на продукти харчування. “Справа” пішла непогано, і вже невдовзі з Києва почав надходити транспорт з майном, що належало розстріляним євреям. Майно надходило на місцеві ринки, а до Києва відправлялися продукти харчування.

На прохання бургомістра Сотниченка підприємливий посередник перерахував на банківський рахунок місцевого відділення Червоного Хреста 500 тис. крб. Після цього він разом із бургомістром був заарештований.

Слідство тривало до квітня 1943 р. Своє звільнення він пояснював тим, що “гестапо бажало приховати сліди своїх злочинів перед райхскомісаром, оскільки обмін промислових товарів на продукти харчування був злочинною махінацією” [65, арк. 11, 12].

Наймасовішим німецьким поліційним органом в РКУ стала цивільна жандармерія, яка виконувала функції кримінальної поліції. Ця поліційна структура розподілялася на головні жандармські команди та пости. Особовий склад розгалужених жандармських постів підпорядковувався поліційним керівникам гебітскомісаріатів та відповідним командам. Жандармські команди дислокувалися в центрах гебітскомісаріатів, а пости – по містах, які в радянський період були адміністративними центрами районів.

До створення системи органів німецької жандармерії їх функції та службові повноваження покладалися на поліційні батальйони, що дислокувалися на теренах РКУ. Так, підрозділи поліційного батальйону № 320 виконували функції жандармських постів у районах Ровно, Луцька, Ковеля, Горохова та Здолбунова [101, арк. 20].

Органи жандармерії мали подвійне службове підпорядкування. З одного боку, це підпорядкування мало територіальний характер, відповідно до якого керівники жандармських установ виконувати вказівки та накази уповноважених на це службовців цивільної адміністрації РКУ, а з іншого, – вони підлягали відомчій юрисдикції, перебуваючи у відповідній ієрархічній структурі німецької поліційної системи.

Гебітскомісари ознайомлювали додані їм жандармські пости про зміст розпоряджень райхскомісара, виконання яких було неможливе без допомоги поліційних підрозділів. Так, жандармські пости були ознайомлені з порядком охорони рибальства (рибного промислу). Нормативний акт, який надійшов керівникам постів, мав службовий гриф “для ознайомлення” [141, арк. 4]. На основі отриманої нормативно-правової бази жандармерія забезпечувала заходи з безпосередньої реалізації вказівок керівництва.

Дислоковані на теренах РКУ жандармські формування забезпечувалися продуктами харчування, житлом, іншими матеріально-побутовими умовами за рахунок відомчих коштів. За отримані продукти харчування, паливо жандармерія сплачувала відповідні кошти за рахунками місцевих підприємств [192, арк. 121].

Чисельність особового складу жандармських команд та постів була невеликою. Для прикладу скористаємося даними щодо особового складу жандармських формувань, які перебували на теренах генеральної округи “Дніпропетровськ”. Так, жандармський пост у Софіївці (гебітскомісаріат “П’ятихатки”) складався всього з 20 осіб. У цьому ж районі дислокувалися й інші жандармські формування, але вони також не були багаточисельними. У районах Софіївки та Фрізендорфу перебувала жандармська команда, яка складалася всього лише з 5 вахмістрів [137, арк. 81, 82].

В інших генеральних округах РКУ кількість жандармських служб також була невеликою. Так, у генеральній окрузі “Київ” діяло 4 головні жандармські команди, а саме: в гебітскомісаріатах “Київ”, “Полтава”, “Біла Церква” та “Лубни” [201, арк. 1]. Загалом особовому складу цих жандармських команд довелося контролювати територію 122 колишніх радянських районів [201, арк. 6]. Окрім них, у системі органів жандармерії зазначеної генеральної округи діяли 24 керівники жандармерії гебітскомісаріатів, 3 підрозділи залізничної жандармерії (Київ, Полтава, Біла Церква), а також 98 жандармських постів та батальйони охоронної поліції № 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121. При командирові поліції порядку зазначеної округи діяла ще й авіаційна група [201, арк. 3 – 5, 8].

Про роботу Білоцерківського жандармського посту розповіла колишня перекладачка цього поліцейського органу. Відповідаючи на відповідне запитання радянського слідчого, вона свідчила: “Білоцерківський жандармський пост складався із двох старших офіцерів і 15 – 17 чоловік середнього і молодшого командного складу. Районна поліція входила в підпорядкування жандармському посту, одночасно працівники

жандармського посту проводили слідчу роботу не лише в м. Білій Церкві, але й по селах району. Увесь склад жандармського районного Білоцерківського посту складався лише з німців” [40, арк. 18].

Повсякденну роботу жандармських постів засвідчують їх службові донесення на адресу відповідних керівних органів. Збереглися тексти службових донесень керівника жандармського підрозділу, котрий дислокувався в районі м. П’ятихатки, начальнику жандармерії генеральної округи “Дніпропетровськ”. В одному з таких документів за червень 1942 р. зазначалося, що за травень 1942 р. жандармами було затримано та допитано 342 особи. Підставою для затримання та допиту 36 осіб стали отримані жандармерією заяви інших осіб. Серед затриманих були “дітовбивці”, 6 партизанів, 10 парашутистів, особи, які вчинили “політичні помилки”, а також два начальники місцевої поліції, заарештовані внаслідок “політичної неблагонадійності”. За цей же час жандармським постом було затримано 9 військовополонених без наявних у них документів, що засвідчують особу, одного єврея та румунського солдата-дезертира.

З матеріалів донесень можна пересвідчитися в тому, що з власної ініціативи жандармів проводились акції з конфіскації майна, яке надходило в розпорядження відповідного підрозділу. Особовий склад жандармського посту фіксував нещасні випадки та застосування зброї на підконтрольній території. Але жандарми не змогли розкрити два випадки виявлених крадіжок майна. За травень 1942 р. зазначений жандармський пост отримав 300 доносів щодо незаконного забою худоби [134, арк. 80].

Відповідно до звіту про діяльність жандармського посту “Гребінки” (генеральна округа “Київ”), направленою поліційному керівництву гебітскомісаріату “Васильків”, за період з 4 до 10 жовтня 1942 р. на підконтрольній території сталося 14 правопорушень. Жандармерією було проведено 4 обшуки та заарештовано 2 особи. Виявлені правопорушення стосувалися правил світломаскування, відмови виконувати роботу та хуліганства [191, арк. 60].

Керівництво розгалужених жандармських постів надсилало на адресу вищого керівництва службові донесення, зміст яких певною мірою відображає ситуацію, що склалась у сфері функціонування управлінського апарату окупаційних органів влади. Окрім того, у цих донесеннях фіксувалася “закрита” інформація щодо поведінки місцевого населення, діяльності партизанських загонів тощо. Так, у донесенні жандармського посту (м. Софіївка) керівнику німецьких поліційних органів гебітскомісаріату “П’ятихатки” (генеральна округа “Дніпропетровськ”) від 23 вересня 1942 р. зазначалося, що “настрої українців відповідають тим обставинам, що склалися”, а велике незадоволення в місцевому середовищі викликали пільги, надані “російським німцям”. У донесенні зафіксовано факт збільшення активності партизанських загонів.

У цьому ж документі визнано наявність негативних явищ, що спостерігалися в діяльності жандармських постів. Автор донесення доповів, що жандармський пост має дуже невеликі сили, а тому зовнішня служба ним “не може бути проведена в достатньому розмірі, а також немає можливості достатнім чином контролювати поліційні пости”. Констатується також незадовільна якість телефонного зв’язку між жандармськими постами та керівництвом поліційних установ. Жандармерією було організовано кілька перевірок стану телефонних ліній зв’язку, які, втім, не дали бажаного результату.

За умови відсутності нормального телефонного зв’язку важливого значення набували можливості транспортної мобільності. Але і в цьому випадку не все було гаразд. Мотоцикл, яким до цього користувався жандармський пост, був у несправному стані. Тому для транспортного сполучення та виконання службових обов’язків використовувалися коні.

Медичне і ветеринарне обслуговування жандармського посту здійснювалося за рахунок місцевої лікарні та відповідної ветеринарної служби. Для забезпечення поточних медичних заходів жандармський пост мав лише “домашню аптечку”.

На території, яку контролював жандармський пост, окрім підрозділів української поліції перебувало кілька охоронних частин, а також дві “козацькі поліційні сотні” та калмицький ескадрон, які охороняли залізницю. У випадку “особливо важливих військових подій” формувався загін, що складався тільки з осіб німецької національності.

У донесеннях жандармських постів скрупульозно фіксувалися статистичні дані за графами: “Втрати. Нещасні випадки. Заразні хвороби”. Занотовувалися також випадки необережного поводження зі зброєю та вибуховими речовинами. Так, в одному з документів повідомлялося, що у зв’язку з необережним поводженням зі зброєю загинув один українець. Жандармерією відстежувалися також випадки інфекційних захворювань серед людей та худоби.

На жандармські пости покладался обов’язок організації протиповітряної охорони, боротьби з ворожими парашутистами. Про всі випадки перельотів радянських літаків повідомлялося в головний пункт протиповітряної оборони. У межах генеральної округи “Дніпропетровськ” він дислокувався у Кривому Розі [137, арк. 44 – 47].

Розкидані по значній території РКУ жандармські пости не мали необхідного матеріально-технічного та побутового забезпечення. Бажали кращого також і надані їм засоби зв’язку та транспорту. Крім цього, жменька безпосередніх виконавців наказів була фактично безконтрольною. Так, у 1942 р., перебуваючи у своїй таємній ставці під Житомиром, Г.Гіммлер виступив перед вищими керівниками СС і поліції, інструктуючи їх такими словами: “Виїздіть до ваших підлеглих на віддалені жандармські пости, відвідайте цих нещасних, котрі невеликими групами сидять у глухомані, і про яких ніхто не піклується... Не прилипайте до своїх столів, краще ухвалюйте рішення на місці”. 20 вересня 1942 р. Г.Гіммлер здійснив незапланований візит до місця дислокації одного з жандармських постів неподалік від Житомира. Райхсфюрер СС був шокований актом відсутності

керівника жандармського посту. Його зустрів резервіст, одягнутий до того ж явно “не по формі” – у тапочках і бриджах [16, с. 50, 51].

Оригінальні архівні документи засвідчують права місцевих мешканців на звернення до жандармських постів зі скаргами на неправомірні дії українських поліцаїв [192, арк. 175], у тому числі й щодо неправомірного застосування зброї та заподіяння важких поранень [207, арк. 1, 2]. У разі, якщо факти неправомірного застосування зброї з боку місцевої поліції підтверджувалися, жандармерія проводила розслідування [204, арк. 1 – 5].

Місьцеве населення мало право звертатися до жандармських постів зі скаргами на зловживання керівництва органів місцевого управління [208, арк. 1, 2]. Жандармерією також розслідувалися випадки службової недбалості, хабарництва та інших службових зловживань.

До жандармерії зверталися також і поліцаї з проханнями вирішити певні проблеми, наприклад, навести лад із видачею продуктових пайків, оскільки керівництво місцевої поліції намагалося використати їх для власних потреб [192, арк. 182]. Поліцаї мали право звертатися до жандармерії із заявами щодо неправомірних дій свого безпосереднього керівництва.

У багатьох заявах окремі представники місцевого населення з власної ініціативи називали відомі їм факти діяльності радянських підпільників та осіб, які закликали боротися з німецькою владою. Це допомагало виявляти “підривні елементи” і знешкоджувати їх [206, арк. 1].

Ще одним із напрямів роботи жандармських постів стали слідчі дії щодо осіб, затриманих за спекуляцію [204, арк. 1]. Це явище мало масовий характер, оскільки немало людей, намагаючись порятуватися від голоду, обмінювали в навколишніх селах власні пожитки на продукти харчування. Але так само було немало й тих, хто намагався нажитися на чужій біді, продаючи втридорога продукти харчування.

На жандармерію покладался розгляд справ, пов’язаних із крадіжками майна організацій та установ. При цьому керівники підприємств та установ мали право звертатися безпосередньо до жандармських постів [207, арк. 12].

Будь-який випадок насильницької смерті також розслідувався жандармерією [205, арк. 1]. Спільно з українською поліцією вона ретельно вивчала обставини смертей місцевих мешканців. У випадку ненасильницької смерті особи, очевидці або родичі померлих складали заяви і направляли їх до жандармського посту [192, арк. 113]. Коли виникали сумніви щодо природності цих випадків, розпочиналося слідство.

Значна кількість службових наказів, виданих керівниками жандармських постів, стосувалася боротьби з партизанським рухом. Серед них виокремлюються донесення про появу партизанів у певних місцях, аналіз результатів проведених оперативно-розшукових заходів [140, арк. 37, 50]. У разі втеч військовополонених із місць їх утримання відповідні накази про їх розшук направлялися також і керівнику місцевого відділення поліції безпеки та СД [140, арк. 53].

В окремих випадках своєю практичною діяльністю німецька жандармерія забезпечувала певний порядок та рятувала місцеве населення від дій кримінальних елементів, банд дезертирів, організованих злочинних груп, яких в умовах недавніх військових дій, хаосу перших днів окупації налічувалося немало. (До того ж, особи, які вчинюють злочини і хуліганські вчинки, та відповідні кримінальні групи існують в умовах будь-якого суспільства). Такі дії каралися жорсткими, добре організованими заходами жандармерії. Отже, слід визнати, що в цій сфері функціонування жандармських установ у цілому відповідало інтересам суспільства. Водночас, оскільки жандармерія представляла гітлерівський окупаційний режим, вона в першу чергу й захищала його інтереси, намагаючись таким чином забезпечити стабільність і порядок в окупованих областях.

Жандармерія мала сприяти дотриманню порядку німецькими військовослужбовцями. Так, у ніч на 27 травня 1943 р. в Полтаві німецькі солдати, прибувши до місцевих дівчат, “завели бійку, побили вікна, двері, зірвали зруб колодязя, куди покидали картузи і нарешті запалили дрова та ганчіря, яке лежало в підвалі, чим викликали пожежу”. Реакція була

миттєвою – патруль німецької військової команди викликав жандармерію, яка і припинила бешкет [240, арк. 46].

Механізм притягнення осіб, які вчинили правопорушення, до юридичної відповідальності був таким. У випадку порушення порядку начальник місцевої поліції проводив слідство, після чого передавав відповідні матеріали начальнику жандармського посту для притягнення осіб, визнаних винними, до відповідальності. Матеріали про випадки порушення громадського порядку (у тому числі й самогоноваріння) оформлялись у вигляді рапорту [315, арк. 6]. Слідчий місцевої поліції збирав інші матеріали, котрі додавалися до заведеної кримінальної справи, зокрема, характеристики, у яких зазначалися певні відомості про підслідну особу, зокрема, її поведінку та “трудова активність” [315, арк. 7]. Розглянувши надані матеріали, керівник жандармського посту направляв їх до гебітскомісаріату, а той, у свою чергу, – кримінальному судді або до іншої спеціалізованої судової установи.

Ця схема притягнення до кримінальної відповідальності існувала в усіх гебітскомісаріатах. Так, у разі незначного за ступенем суспільної небезпеки злочину, зокрема, хуліганських дій, первинні документи справи готував начальник сільської кушової поліції. Після цього справа передавалася німецькій жандармерії, а вже звідти, через посередництво II відділу гебітскомісаріату, надходила до українського кримінального судді з усіма матеріалами протоколів допиту, довідками з місця роботи та характеристиками [315, арк. 1 – 17].

Рішенням місцевого кримінального суду до особи, визнаної винною, міг застосуватись арешт із відбуванням покарання при жандармерії. Так, в одному з типових судових вироків з цього приводу зазначалося: “До Савченка Івана Павловича застосувати арешт при Сенчанській жандармерії терміном на один місяць, з урахуванням часу перебування його під вартою при Сенчаській жандармерії з 1-12-42 по 6-1-43 р. Стягти із обвинуваченого судвитрат 25 крб.” [317, арк. 7].

У випадках звернення до жандармерії представників німецької цивільної влади будь-якого управлінського рівня, розгляд справ мав більш спрощений характер, особливо, якщо порушення відповідачів мали бодай наймені ознаки саботажу. “У вересні місяці 1943 р. [Н] (бригадир громадського господарства – О.Г.), будучи викликаним до сільськогосподарського коменданта, німець Вампель доніс останньому, що члени його бригади – Гапоненко і Ленник займаються саботажем і не виходять на роботу. Після цього вони були заарештовані жандармерією і наступного дня розстріляні” [48, арк. 97 – 100], – такою однозначно трагічною виявлялася доля людей, які з різних причин наслідувалися не виконувати розпоряджень чи вказівок представників німецької влади.

Таким чином, цивільна жандармерія виконувала завдання і функції, притаманні кримінальній поліції, забезпечуючи на підконтрольній їй території правопорядок і належну поведінку місцевого населення. Значна частина службової компетенції жандармерії стосувалася хуліганства, бійок, злочинів, появи в людних місцях у нетверезому стані, грабіжництва, розбою та інших негативних явищ у поведінці місцевого населення, особливо у побутовій сфері. У цьому можна переконатися, ознайомившись із матеріалами кримінальних справ, що розглядалися місцевими судовими установами.

Поряд із цим у службовій компетенції та практичній діяльності підрозділів жандармерії спостерігалися явища, які засвідчують паралелізм та дублювання повноважень з іншими німецькими поліційними формуваннями, зокрема, поліцією безпеки та СД. Не оминули жандармерію і завдання щодо організації боротьби з учасниками руху опору, виявлення євреїв та осіб, вороже налаштованих проти окупаційної влади. Саме в цих питаннях дещо перепліталися відомчі компетенції обох поліційних структур. Органам німецької жандармерії довелося виконувати найбруднішу роботу, забезпечуючи безпосереднє проведення розстрілів та публічних страт як учасників руху опору, так і ні в чому не винних людей.

Як не дивно, але органи німецької жандармерії виконували також і не властиві їм функції та завдання, зокрема щодо забезпечення збирання металобрухту та іншої сировини. Так, на теренах генеральної округи “Житомир” кожен із дислокованих тут жандармських постів облаштував свій збірний пункт, у якому й розміщувалися матеріали. Керівники постів зобов’язувалися кожного місяця складати статистичні звіти про кількість зібраного металобрухту, гумових виробів, прядива та місця їх зберігання [141, арк. 5]. Цей факт вказує на високий рівень паралелізму та дублювання службової компетенції в діяльності окупаційних органів влади.

Органи жандармерії долучалися й до “остаточного розв’язання єврейського питання”. Після передачі відповідних територій у відання цивільної адміністрації РКУ виявилось, що не всі євреї були ліквідовані влітку та восени 1941 р. Власне й виконати це завдання в повному обсязі уповноваженні на ці дії поліцейні органи не були спроможні. Багато людей змогло порятуватися шляхом втечі та переховування.

Процес ліквідації тих, хто лишився серед живих, унаочнюють матеріали протоколів допитів колишніх керівників місцевих поліцейних органів, за різних обставин затриманих після визволення відповідних територій радянськими спецслужбами.

Один із них – колишній начальник Білоцерківської районної поліції – так розповідав про події зими та весни 1942 р.: “У місті Біла Церква дислокувалась окружна жандармерія, якою керував лейтенант Фішер (німець), член ФП (очевидно – фашистської партії – О.Г.) та майстер Трауб (німець), також член фашистської партії. Свою роботу поліція поєднувала з гестапо-сд, але адміністративне керівництво залишалось за жандармерією”.

Продовжуючи давати свідчення, він зазначив: “До того як я став начальником поліції, основну частину єврейського населення німці вже розстріляли, але частина євреїв переховувалася від розстрілів. Для виявлення осіб єврейської національності, які продовжували переховуватися, жандармерією за допомогою поліції було створено так звані “пастки”, тобто

в місті було оголошено, що відтепер євреям дозволяється вільно проживати, але в певних визначених будинках. Для цього було виділено п'ять будинків. Усіх євреїв, які повірили цьому і поселились у вказаних будинках, я брав на спеціальний облік. Було заведено спеціальну папку справ під назвою “жиди”, а коли мета була досягнута, усіх євреїв заарештували і розстріляли. Ці події відбулися в січні або лютому місяці 1942 р. Усього було розстріляно приблизно 500 чоловік” [49, арк. 75, 76].

Однією з найважливіших проблем, яка реалізовувалася німецькою цивільною жандармерією, стала її безпосередня участь у формуванні української допоміжної поліції. Зазначимо, що з утворенням цивільної адміністрації РКУ їй дісталася, так би мовити, у “спадок” структура поліційних формувань, створених з ініціативи органів військового управління. Незважаючи на начебто безконфліктний і бездоганно організований процес передачі повноважень щодо управління окупованими територіями від військових комендатур цивільній адміністрації РКУ, тертя та відомчі непорозуміння виявились і в цій сфері.

З перших днів організації функціонування цивільної адміністрації розпочалися чистки в місцевому поліційному апараті. Частина його керівників взагалі була звільнена. Приводом для цього стали вікові обмеження, поганий стан здоров'я, недисциплінованість тощо. Певним критерієм недоторканності на зайнятих посадах для керівників місцевих поліційних установ став їхній освітній рівень. Керівником поліційного органу не могли бути особи з низьким рівнем освіти. Але найпоширенішою причиною звільнень була “політична неблагонадійність”. За найменшої підозри у приналежності чи симпатіях до радянського руху Опору чи українського національно-визвольного руху поліцаїв заарештовували й у кращому випадку за недоведеністю підозри звільняли з посад. У всякому разі до роботи вони більше не допускалися. Нерідко поліцаїв карали смертю.

Німецькі служби уважно відслідковували кадровий склад місцевих поліційних формувань як під час набору, так і в подальшому – при здійсненні

ними службових повноважень. Так, голова Решетилівської міської управи отримав наказ від 22 березня 1943 р., у якому зазначалося: “За розпорядженням начальника жандармерії Решетилівського району Вам потрібно підібрати людей чоловічої статі віком від 20 – 40 років, які потерпіли від більшовизму, чесних, ні в чому не помічених та вірних німецькій владі, що виявлять бажання служити в українській поліції і бути зарахованими в її ряди. Кожному з них видати характеристики від сільської управи та із заявою надіслати до районної поліції м. Решетилівки для оформлення починаючи з 22.03.1943 р. і не пізніше 26 березня” [273, арк. 11].

Місцеві поліційні формування перебували під повним контролем керівників жандармських постів. Якщо поліцаї скоювали серйозні правопорушення, керівник жандармського посту оприлюднював інформацію про них у наказі й ознайомлював усіх зацікавлених осіб із суттю подій та покараннями осіб, визнаних винними [140, арк. 35].

Німецька жандармерія контролювала діяльність української поліції, для особового складу якої призначалося навчання у спеціальних поліційних школах (курсах). Як правило, керівний склад місцевої поліції проходив навчання у школах, що діяли в адміністративних центрах генеральних округ. Рядовий склад поліції навчався в школах, створених в адміністративних центрах гебітскомісаріатів. Викладачами в поліційних школах були працівники жандармерії. Поліцаї вивчали ази оперативно-розшукової роботи, з ними проводилися практичні заняття з тактики ведення боротьби з партизанами, а також здійснювалася їх стройова підготовка. У школах також вивчалась матеріальна частина зброї, порядок складання й оформлення нормативної документації з процедур затримання, арешту й обшуку [41, арк. 18]. Термін навчання становив 1 місяць [56, арк. 10].

Як засвідчують конспекти лекцій, на курсах, організованих для підвищення кваліфікації начальників поліції, вивчалися елементарні теми з кримінального та адміністративного права, з’ясовувалася службова

компетенція шуцманшафту. Проведення лекцій покладалося на керівників жандармерії [35, арк. 149].

З особливою прискіпливістю працівники жандармерії ставилися до осіб, які заповнювали вакансії в різноманітних окупаційних органах влади, судових установах тощо. Осіб, які претендували на заміщення цих вакансій, викликали до жандармерії, де якій проводився допит. У разі виникнення певних непорозумінь щодо їх радянського минулого, політичного та соціального статусу родичів чи батьків також проводилися допити в місцевій жандармській установі [67, арк. 12 – 19].

З матеріалів службових донесень та наказів по жандармських постах видно, що їх особовий склад займався й оперативно-розшуковою діяльністю, при чому для цього використовувалася власна агентура, створена серед місцевого населення [63, арк. 68].

Розгалужена агентурна мережа використовувалася для збору інформації про настрої місцевого населення, відомостей про осіб, які переховувалися від переслідувань влади, євреїв. Але головним завданням, яке ставилося перед агентами, вважалася протидія учасникам руху Опору [66, арк. 138 – 139].

Відомі випадки, коли обов'язки агентів німецьких поліційних органів виконували особи, які здійснювали ті ж функції і завдання в органах НКВС. Так, один з агентів поліції безпеки і СД м. Білої Церкви з 1922 до 1941 рр. перебував на посаді таємного співробітника Білоцерківського відділення НКВС під псевдонімом “Сніг” [45, арк. 231].

Особи, які погоджувалися виконувати завдання таємних інформаторів та агентів, пояснювали свою згоду прагненням отримати роботу та відповідне матеріальне забезпечення [71, арк. 12, 13]. У джерелах зафіксовані непоодинокі випадки, коли представники німецької адміністрації використовували шантаж та погрози. “Якщо ти від цього відмовишся, я тебе розстріляю”, – установку такого змісту отримав майбутній агент, якого зобов'язали з'являтися до регіонального відділення поліції безпеки та СД двічі на місяць [62, арк. 12 – 15]. Аналогічні погрози отримав і колишній

учитель, який був змушений працювати агентом Кагарлицької жандармерії генеральної округи “Київ” [70, арк. 74]. Це типовий випадок вербування агентів, які зобов’язувались працювати на німецькі поліційні органи. Завербований громадянин повинен був 4 рази на місяць з’являтися до жандармерії та поліції, де мав зустрічі з їх керівниками [58, арк. 10, 11].

Завербована агентура проводила спостереження за членами сімей заарештованих німецькими спецслужбами місцевих керівників. Так, у квартирі, де проживала сім’я заарештованого бургомистра м. Білої Церкви, працювала жінка-агент, родичі якої займали помітне місце у громадському житті міста. Під час роботи, зокрема, шляхом довірливих розмов із дружиною колишнього керівника міської управи їй вдалося отримати деякі відомості про його діяльність проти німецької влади. Відомості по агентурній мережі були передані до Києва [69, арк. 19 – 20].

Кількість осіб, залучених німецькими поліційними органами до виконання функцій інформаторів та агентів, так і залишається невідомою. Але, використовуючи різні методи – від прямого тиску і загрози життю до експлуатації антирадянських настроїв, – поліційним органам вдалося створити мережу своїх інформаторів та агентів. Так, колишній начальник Білоцерківської районної поліції зізнався, що в місті та районі на інформування поліційних органів працювало близько 350 осіб, із них 2 – 3 агенти в кожному селі, та по 2 агенти на кожен міську вулицю. Агенти зобов’язувалися, крім радянського активу, членів партії та євреїв виявляти також і “кримінальні елементи” [49, арк. 77].

Під безпосереднім контролем та директивними установками керівників німецьких поліційних органів здійснювалися заходи з виявлення потенційно ворожих осіб та членів їх сімей. Завдяки цим зусиллям проводилися превентивні репресивно-каральні заходи.

Для реалізації цих планів окупаційної адміністрації широко використовувалося місцеве населення. Для прикладу, у Києві практикувалася така форма роботи як створення комісій мешканців багатоквартирних

будинків. Комісія перевіряла довоєнне минуле кожної особи. За достовірність отриманих відомостей члени комісії несли особисту відповідальність [59, арк. 11 – 16].

Таким чином, поставивши місцеве населення перед загрозою репресивно-каральних заходів, керівники поліційних органів примушували його виявляти тих осіб, які були учасниками руху Опору, євреями чи комуністами.

Важливу роль у забезпеченні репресивно-каральних заходів щодо цієї категорії людей, особливо у великих містах, відіграли керівники будинків та особливо двірники, які виконували подібні службові функції і в довоєнному минулому. Вони не лише знали в обличчя кожного мешканця, а й володіли інформацією про його професію, посаду, соціальний статус. Саме тому кербуди та двірники були поставлені перед моральною дилемою: або вони виявлятимуть осіб, які незаконно мешкають у будинках, або проти них самих будуть застосовуватися каральні заходи. Знайшлося немало й тих, хто цілком добровільно й свідомо допомагав виявляти втікачів. Дехто зводив таким чином особисті рахунки. Інші ж отримували певні матеріальні преференції або суттєво підвищували свій соціальний статус, завдяки можливостям доступу до певних посад.

Представники місцевого населення перебували на службі в усіх німецьких поліційних органах. Частина з них виконувала лише технічні функції, тобто була конюхами, прибиральницями тощо. Якогось впливу на поліційну адміністрацію вони не мали. Значна кількість місцевих мешканців зайняла посади перекладачів, вирішуючи одну з гострих кадрових проблем, адже, німецьким органам доводилося постійно спілкуватися з представниками органів місцевого управління, проводити допити затриманих та заарештованих. Спеціально підготовлених кадрів для цього не існувало. За невеликим винятком німецькі поліцаї також не володіли російською, не кажучи вже про українську мову. Тому на посади перекладачів при поліційних органах було рекрутовано тих, хто володів німецькою мовою.

Відомі випадки, коли службовці німецьких поліцейних органів залишали живими тих євреїв, які могли знадобитися як перекладачі.

Отримавши доступ до служби в поліцейних органах, наблизившись до німецьких офіцерів та службовців, люди поводити себе по-різному. Дехто не витримував “зваби” відкритими для себе можливостями, намагаючись нажитися на людському горі, вислужитися перед господарями. Наприклад, одна з перекладачок Переяславської жандармерії, навіть не доповівши своєму керівництву, так відповіла поліцаю, який намагався звільнитися з роботи: “Звільняти нікого не будемо, а того, хто відмовиться працювати, розстріляємо” [61, арк. 68].

Таким чином, діючі на теренах РКУ німецькі поліцейні органи становили ще одну гілку влади, установи якої виконували властиві репресивно-каральним структурам функції та завдання. Вони користувалися майже абсолютною незалежністю від цивільної адміністрації РКУ. Остання ж навіть залежала від поліцейних керівників, оскільки повноваження поліції безпеки та СД передбачали організацію контролю за службовцями органів влади німецької цивільної адміністрації РКУ.

Водночас на окупованій території України діяли поліцейні формування комбінованого типу, пристосовані для реалізації окупаційного курсу Берліна. Практично під контролем німецьких поліцейних формувань перебували всі сфери функціонування органів влади та життєдіяльності суспільства. Більшість засобів, які застосовувалися для реалізації поставлених завдань, включали репресивно-каральні методи, за допомогою яких утверджувався відносний “спокій та порядок” на окупованих територіях країни.

7.2. Місцеві поліцейні формування РКУ

Німецькі поліцейні формування мали порівняно невеликий чисельний склад, а тому вони не могли успішно виконувати покладені на них завдання. Без залучення місцевого населення та радянських військовополонених до

участі в роботі поліцейних установ обійтися було неможливо. Перший досвід створення відповідних формувань належав військовій адміністрації. З появою РКУ ситуація повторилася.

У зв'язку з цим в Україні з'являється найчисельніша за кількістю особового складу місцева поліція. До неї входили охоронна поліція, шуцбатальйони, пожежна охорона та допоміжні поліцейні формування. В РКУ діяли також залізнична та водна поліція. Водночас брак матеріально-технічних ресурсів та професійних кадрів так і не дав змоги залізничну, водну та пожежну поліцію в її, так би мовити, системному, завершеному вигляді. У деяких великих містах РКУ існували протипожежні команди, але в цілісному вигляді цього поліцейного формування також не існувало.

Система місцевих поліцейних органів на теренах РКУ так і не була уніфікована і залежала від особистих підходів німецьких керівників та існуючих регіональних потреб. Так, в окремих регіонах водна поліція діяла у складі районного шуцманшафту під назвою "водна інспекція" [353, арк. 1 – 9]. У районах РКУ, які межували з Румунією та Генеральним губернаторством, існували як німецькі поліцейні підрозділи, котрі охороняли кордон, так і допоміжні структури, сформовані з місцевого населення.

Окреме місце в системі колаборантських формувань РКУ посідали поліцейні батальйони. Це були воєнізовані формування, особовий склад яких перебував на казарменому становищі. Батальйони використовувалися здебільшого для охорони важливих комунікацій та військових об'єктів. Окремим, очевидно, головним напрямом їх діяльності стали каральні акції щодо населення в зонах активності партизанських загонів та боротьба з учасниками руху Опору. Створення поліцейних батальйонів припадає на 1942 р. і збігається з періодом відновлення та активізації партизанського руху. Частина цих формувань потрапила на територію Білорусії, де була задіяна в каральних акціях проти мирного населення. Окремі батальйони використовувалися для боротьби з частинами Червоної армії в 1943 р.

У деяких регіонах країни, здебільшого у великих містах, існувала підпорядкована міським управам поліція порядку. Про це формування лишилося мало відомостей. Так, у Києві поліція порядку складалася зі служби інспекторів при районних управах, які займалися обліком населення, спостерігали за виконанням нарядів на постачання робочої сили до Німеччини, порядком видачі хлібних карток тощо [430, с. 38].

Серед кількох видів німецьких та місцевих поліційних формувань найчисельнішою була місцева охоронна поліція. Саме до цього поліційного формування і був переведений особовий склад протипожежної служби. На нього ж покладалося завдання організації боротьби з пожежами та їх профілактики.

Створена окупаційною адміністрацією система місцевих поліційних органів забезпечувала специфічні завдання, пов'язані з функціональними (часто невідкладними) потребами та викликами для місцевого населення. Найбільш вагомими серед них слід вважати наведення елементарного порядку та здійснення контролю за його дотриманням, реалізацію господарсько-економічних установок окупаційної адміністрації, боротьбу з противниками режиму, участь у технічній підготовці та забезпеченні каральних заходів гітлерівців.

Масштабність цих завдань неминуче підштовхувала до використання кадрового потенціалу українського суспільства. Окупанти не могли обійтися без послуг осіб, які не лише добре знали місцеві умови, а й володіли певними професійними навичками. Без них гітлерівці взагалі не змогли б створити більш-менш дієздатної управлінської системи.

Кількість осіб, які прийняли пропозиції окупаційної адміністрації і вступили на службу до поліції, була доволі значною. Її важко підрахувати, оскільки частина цих людей неодноразово змінювала місце служби. Слід врахувати постійні ротації та “зачистки” поліційних установ, що проводилися чи не з перших днів їх створення. Так, у межах генеральної округи “Київ” станом на літо-осінь 1943 р. не лишився на посаді жоден із

начальників районної поліції, що отримав призначення влітку чи восени 1941 р. За весь період окупації на цих посадах перебувало четверо-п'ятеро, а то й більше осіб. Аналогічні зауваження можна віднести й до тих, хто займав інші відповідальні посади в поліційному апараті. Ці ж процеси тривали і в середовищі рядових поліцаїв. Невідомою залишається кількість поліцаїв, які загинули під час виконання службових обов'язків, були переведені до воєнізованих поліційних формувань тощо.

Кількість особового складу поліції не мала сталих розмірів, хоча тенденція до його збільшення спостерігалася впродовж майже всієї окупаційної доби. Чим далі від літа 1941 р., тим більша кількість поліцаїв забезпечувала громадський порядок на теренах РКУ. Так, у листопаді 1941 р. у Білоцерківській районній поліції (генеральна округа "Київ") за штатним розписом нараховувалося 35, а вже в лютому 1943 р. – 140 осіб, які несли службу лише в місті. Як бачимо, чисельність поліцаїв лише в Білій Церкві збільшилася в чотири рази. Крім того, у підпорядкуванні начальника Білоцерківської районної поліції перебувала поліція сільської місцевості у складі 5 кушів. Усього чисельність поліцаїв Білоцерківського району досягала 350 осіб, не рахуючи 5 начальників сільської кушової поліції та їх заступників [44, арк. 25, 31, 32].

Особовий склад сусідньої з Білою Церквою Тетіївської районної поліції становив 110 осіб, із них 40 служили в сільській поліції. Вік поліцаїв був різним, але більшість становили фізично здорові чоловіки від 20 до 35 років. Оглядові довідки, які містяться в матеріалах кримінальних справ на колишніх поліцаїв Тетіївщини, засвідчують, що в основному вони народилися в 1903, 1904, 1907, 1915, 1921 та 1922 рр. [55, арк. 18 – 77]. Отже, це були переважно доволі молоді люди. Частина цих осіб отримала певний військовий вишкіл, перебуваючи в лавах РСЧА, а потім, дезертирувавши чи пройшовши німецький полон, потрапила на службу до поліції.

Упевнені в неминучості швидкої перемоги над СРСР, керівники окупаційної адміністрації наприкінці 1941 р. взагалі розпустили частину

формувань місцевої сільської поліції [52, арк. 12]. Але невдовзі довелося не лише зменшувати, а й навпаки, збільшувати її чисельний склад.

Місцева поліція займала особливе місце в системі каральних відомств РКУ, що пояснюється особливостями її кадрового складу. По-перше, майже всі поліцаї (особливо в селах) були представниками місцевого населення. До того ж, вони прожили чи не все життя або якусь його частину в місцевому середовищі. По-друге, вони були інтегровані до місцевого соціуму, оскільки поряд мешкали їх батьки та найближчі родичі, сім'ї. Знаючи багатьох місцевих мешканців особисто, ці особи допомогли німецьким поліційним органам у виявленні тих, кого вважали потенційними ворогами окупаційної влади. Без них окупаційній адміністрації не вдалось би так швидко й ефективно “упокорити” населення завойованих територій країни.

Кожен, хто йшов на службу в поліцію, розумів ситуацію, у якій неодмінно опинялися його родичі. Часто зневага і ненависть до поліцаїв переносились і на їхніх найближчих родичів, батьків, дружин та дітей. Нерідко ці люди потребували схвалення своїх дій найближчим оточенням. Траплялося так, що в поліції та місцевих органах управління працювали цілі “родинні клани”, які допомагали один одному грабувати місцеве населення, нагромаджували майно, ділилися між собою здобутими речами розстріляних людей та реалізовували його на ринках [72, арк. 61 – 63].

Частину людей було залучено до служби в місцевих поліційних органах у примусовому порядку. “У вересні місяці, виконуючи завдання на пароплаві я потрапив у полон до німців і був відправлений до табору, у якому пробув одну добу. З табору мене було звільнено як українця. Після цього я повернувся додому, де вже були німці. Мене викликали до жандармерії і зарахували в охорону села на посаду поліцає. На цій посаді я працював до 1943 р.”, – розповідав працівник Чорнобильської поліції [46, арк. 59].

Незважаючи на застосування в окремих випадках примусових методів набору до місцевої поліції, знаходилося чимало людей, які вступали до її лав цілком добровільно. Так, один із працівників Фастівської районної поліції,

розповідаючи дружині про нові можливості, що з'являлися в нього, так пояснював їй про причини свого рішення: “Був у Фастові. Багато із знайомих мені людей добре влаштувались, працюють у поліції. Поїдемо у Фастів. Я там влаштуюсь і будемо добре з тобою жити” [53, арк. 36].

Відомо немало випадків, коли до місцевих поліцейських органів вступали колишні члени партії та радянські функціонери різного рангу, у тому числі і представники НКВС. Так, колишній начальник Черкаської міліції, заступник начальника управління НКВС Коляденко, який брав участь у формуванні партизанських загонів, з приходом окупантів став працювати начальником поліції м. Черкас [591, арк. 38]. Подекуди на посадах начальників поліції перебували колишні радянські офіцери [218, арк. 6].

Залучення колишнього радянсько-партійного активу до участі в роботі поліцейських органів пояснюється нестачею підготовлених кадрів та великою кількістю незайнятих посад. Проблеми з минулим, на думку німецьких управлінців, мали сприяти більшій активності цих людей, бажанням вислужитися та переконати керівництво у своїй потрібності і незамінності. Водночас такий підхід принципово суперечив передвоєнним планам і установкам вищого політичного керівництва Райху, відповідно до яких не могло бути й мови про співпрацю з представниками радянського та партійного активу, а колишні комуністи мали знищуватися в першу чергу. Проте окупаційна реальність виявилася іншою. У німецьких управлінців не залишалось іншого виходу, аніж призначати на більш-менш відповідальні посади осіб, які могли виконувати поставлені завдання. Тому на службі в апараті місцевої охоронної поліції перебували представники різних професій, радянські активісти, члени партії та комсомолу, які з різних причин, здебільшого намагаючись якимось чином вижити, пристосуватися до нових умов життя, йшли на співпрацю з ворогом.

Окупація є настільки складним явищем, що визначити домінуючі мотиви вступу людей на службу до нацистів, у тому числі і в поліцію, доволі важко. В окремих випадках шлях від бажання вижити і вступу на службу в

окупаційні органи влади – до участі в русі Опору був разюче близьким. Названі міркування конкретизують матеріали радянських спецслужб, оформлені на одного з керівників партизанського з'єднання, яке діяло на території Київщини. Під час бесіди 20 жовтня 1943 р. цей партизанський командир розповів про свою непросту, але типову для тих часів автобіографію. Це – працівник НКВС, який у 30-х рр. був заарештований і звинувачений в організації “правої опозиції” в одному з районів Кам'янець-Подільській області. З липня 1937 р. до листопада 1938 р. він перебував під слідством. Після арешту Єжова був звільнений і працював начальником Кагановицького райвідділу міліції м. Києва. Не зумівши вийти з оточення з-під Києва восени 1941 р., він організовує перші бойові групи в Макарівському районі на Київщині, а в квітні 1942 р. – партизанський загін, який уже липні цього ж року був розгромлений гітлерівцями. На початку серпня 1942 р. з дозволу уповноваженого ЦК КП(б)У (існування якого не підтвердилося) він прибув у Київ і вступив до школи залізничної поліції. Після її закінчення був направлений заступником коменданта табору військовополонених. Невдовзі зайняв посаду коменданта табору. Через деякий час, залишивши службу в поліції, знову вступає до партизанського загону. Але весь подальший період командир партизанського з'єднання намагався “не афішувати” свою службу в поліції. У доповідній записці заступника начальника УШПР полковника Старінова визнано можливість дійсної, а не формальної служби в поліції, “оскільки він помилково втратив віру у справжні сили Радянського Союзу під впливом тимчасових успіхів німців”. Водночас автор доповідної записки визнавав доцільним перевірити “окремі темні моменти діяльності” цієї людини [590, арк. 1 – 23].

Пристапивши до створення системи поліцейних органів, окупанти намагалися контролювати ідеологічну орієнтацію та морально-психологічний стан місцевих поліцаїв. Тому запевнення радянських пропагандистів, що поліція створена “місцевими петлюрівцями” та “націоналістами-західниками”, є всього лиш не обґрунтованим реальними

фактами упередженням, яке формувалося ідеологічними відомствами ВКП (б). По-перше, – місцевої “опозиції”, яка б наважилася на ці дії, просто не існувало, оскільки радянські спецслужби в 30-х рр. не лише “розгромили” неіснуючого ворога, а й провели фактичну “соціальну зачистку”. По-друге, на момент масового прибуття членів “похідних груп” обох відламів до Наддніпрянської України структура органів місцевої поліції вже склалася. Поліцаї доволі часто заарештовували тих же “західників”, які, перебуваючи у ближньому оперативному армійському тилу, рухалися на Схід. Чи могло армійське командування дозволити безперешкодне пересування груп молодих чоловіків, які з незрозумілими намірами вперто йшли до Києва? Окрім того, зона ближнього армійського тилу передбачала специфічні умови пересування людей, суворо контролювалася польовою жандармерією, охоронними і дозорними підрозділами вермахту. Тому зображення руху “похідних груп” на Схід як вільного й безперешкодного є неправильним. Елементарне знання умов функціонування армійських тилкових зон спростовує ці вигадки. З таким же успіхом по військових комунікаціях могли рухатися радянські диверсійні і партизанські групи. Діяльність “похідних груп” ОУН в окупованій Наддніпрянщині дійсно мала місце, але організація не була настільки впливовою, щоб отримати контроль над поліцією. В окремих містах Наддніпрянщини націоналістам вдалося поставити під свій контроль місцеву поліцію, але це був короточасний успіх, зведений нанівець заходами окупаційної влади. Ця обставина однозначно визнавалася й самими націоналістами [519, с. 44].

Нацистські спецслужби з осені 1941 р. і до останнього дня окупації проводили активну оперативно-розшукову роботу, виявляючи та фізично знищуючи українських націоналістів, частина яких таки змогла інтегруватися до органів місцевого управління. Для цього в поліції безпеки і СД діяв цілий відділ, що вів боротьбу саме з націоналістичним підпіллям. Доля осіб, які потрапили під вплив і контроль націоналістичного підпілля, не менш трагічна. Характерно, що у випадках, коли німецькі спецслужби не могли

довести провину заарештованих, запідозрених у націоналістичній діяльності поліцаїв, до попередньої служби в поліції ті вже не поверталися.

Перебування членів “похідних груп” у східних і центральних регіонах України не означає, що вони контролювали поліційні органи. Зі слідчих матеріалів стає очевидним, що якась їх частина втратила зв’язок з організацією або ж членство в ній визнавалося під тиском радянських спецслужб.

На службі в поліційних органах перебували й жінки. Як правило, вони займали лише технічні посади, й не залучалися до каральних дій окупантів. Але були й винятки з правил. Відомі випадки, коли жінкам доводилося займати посади слідчих районної поліції [38, арк. 14, 15].

Як уже зазначалося, одним із перших поліційних формувань, створених ще військовою адміністрацією, стала “Українська служба порядку” – підрозділ, який ніс варту (охоронну) службу. У багатьох місцях представникам цих поліційних формувань навіть не видавали зброї. У випадку необхідності вони могли використовувати лише палиці.

З передачею відповідних територій у підпорядкування цивільної адміністрації РКУ ця служба їй дісталася, так би мовити, “у спадок” від військових. Проте вона жодним чином не підпорядковувалася місцевій допоміжній адміністрації, певний час продовжуючи перебувати в управлінні німецьких установ. Так, 25 травня 1942 р. до начальника служби порядку Онуфріївського району (Кіровоградщина) звернувся директор місцевої філії господарчого банку з проханням виділити поліцая для охорони банку. На документі міститься резолюція поліційного керівника: “Коли Ви погоджуєтесь платити по наших ставках за поліцая, то в такому разі з нашого боку буде Ваша вимога виконана” [226, арк. 12].

Таким чином, місцева охоронна поліція і служба порядку мали схоже походження, але за службовими завданнями це були різні поліційні структури. Реорганізаційні заходи зі створення допоміжної охоронної поліції призвели до повної ліквідації служби порядку.

Вимоги до місцевої охоронної поліції були оформлені спільним наказом головного командування окупаційними військами в Україні № 257/41 П від 19 грудня 1941 р. та вищим СС і поліцейським керівником при РКУ – командувачем поліції порядку №5/41 від 20 листопада 1941 р. Місцеві поліційні формування під назвою “Допоміжна охоронна поліція” (Hilfsschutzmannschaft) підпорядковувалися німецькій цивільній адміністрації РКУ [232, арк. 82 зв.].

З утворенням охоронної поліції службовий статус поліцаїв суттєво змінився. Стало більше порядку в організаційній структурі поліційних органів, а також було скасовано тимчасовий статус її особового складу. Німецькі установи провели системні заходи, спрямовані на покращення якісних параметрів набраного особового складу місцевих поліційних формувань. Особи, які не відповідали віковим, медичним та освітнім вимогам, звільнялися з поліції. Усі поліцаї почергово пройшли навчання та військовий вишкіл у поліційних школах.

Так, відповідно до наказу на адресу сільських старост Онуфріївського району, необхідно було забезпечити явку поліцаїв для проходження медичного огляду та “остаточного оформлення в поліцію, одержання німецьких документів, зобов’язання та призначення у військові чини”, – наказував начальник місцевої поліції Крюківського та Онуфріївського районів [226, арк. 11].

Усі особи, котрі вступали на службу до поліції, підписували зобов’язання, які, окрім анкетних даних, містили відомості про судимість або навпаки – відсутність її у претендента, а також про родинні зв’язки з євреями [135, арк. 171].

Організаційна структура місцевих поліційних формувань мала доволі спрощений характер і безпосередньо залежала від позиції німецьких керівників, а тому в межах РКУ була неоднаковою. Так, поліція Білоцерківського району складалася із секретаріату та слідчих відділів із політичних та кримінальних справ. Цю установу очолював начальник поліції,

який мав одного заступника. Безперервне функціонування поліцейного органу забезпечував обслуговуючий персонал: секретар, діловод, перекладач, друкарка, прибиральниця, конюх та завгосп [49, арк. 74]. Аналогічні штатні розписи з незначними відмінностями існували і в інших місцевих поліцейних формуваннях цієї генеральної округи. Так, до складу Баришівської районної поліції, окрім слідчих із політичних і кримінальних справах, входив інспектор порядку [42, арк. 59].

Водночас навіть у межах однієї генеральної округи суттєво різнилися між собою й офіційні (україномовні) назви органів місцевої поліції. Так, в Узині місцева поліція отримала назву “Українська народна поліція” [51, арк. 13], у Борисполі – “Бориспільська окружна поліція” [75, арк. 150], у Баришівці – “Українська поліція Баришівського району на Київщині” [43, арк. 87], у Черкасах – “Черкаська народна районна поліція” [354, арк. 2], у Чигирині – “Чигиринська районна Служба порядку” [359, арк. 5].

Місцева районна поліція розподілялася на сільську кушову поліцію та поліцію окремих сіл. Ці формування мали ще більш спрощену організаційну структуру, особливо на рівні сільської поліції. У багатьох селах взагалі довелося обійтися без посади начальника поліції. Один або в кращому випадку кілька поліцаїв працювали спільно із сільським старостою.

У частині кушових поліцейних відділків панувала майже військова дисципліна. Наприклад, добовий наряд особового складу кушової поліції в с. Яцьках гебітскомісаріату “Васильків” складався з п’яти “солдатів”. Сільські поліцаї несли вартову службу за призначеними керівництвом нарядами. Частина з них постійно перебувала у службовому приміщенні. Як правило, поліцаї перебували на службі одну добу, після чого їм надався певний час для відпочинку. Усі наряди, службові завдання та виявлені порушення правопорядку в селі фіксувалися у журналі. Поліцаї розглядали дрібні справи про крадіжки, побиття, пияцтво тощо [216, арк. 10, 13].

Про основні напрями діяльності сільської поліції свідчать оперативні донесення, звіти, направлені вищим за статусом службам. Так, відповідно до

звітної інформації особовим складом поліції с. Лісовичів Димерського району генеральної округи “Київ” за період із середини вересня до 1 листопада 1941 р. було здійснено такі заходи: а) організовано охорону села, б) затримано та знезброєно партизанів, в) організовано проведення рейдів по лісах, у результаті яких було виявлено кількох комуністів та євреїв, г) перевірено військовополонених, д) виявлено колгоспну худобу в місцевих селян, ж) проконтрольовано поставки продуктів харчування [150, арк. 14].

Певні уявлення про особливості функціонування місцевих поліційних формувань дають матеріали кримінальних справ щодо колишніх поліцаїв. В одній із таких типових кримінальних справ колишній помічник начальника Ставищанської районної поліції так розповідав про свою службу: “Я як начальник поліції мав право: 1) Проводити затримання, заарештовувати і утримувати в ув’язненні заарештованих протягом двох тижнів. 2) Допитувати заарештованих. 3) Перевіряти документи у цивільних осіб, які з’являлися на території контрольованого нами району. Керівництво наді мною, як над начальником поліції здійснювала жандармерія Ставищанського району і гебітова (окружна) жандармерія, яка знаходилась у той час в м. Таращі” [50, арк. 25, 26, 28].

Документи поліційних органів та матеріали кримінальних справ на їх колишніх службовців переконують у тому, що без цих формувань окупаційній адміністрації не вдалося б організувати контроль за місцевим суспільством, виявити потенційних ворогів влади та євреїв, які в цей час переховувалися від переслідувань гітлерівців, організувати протидію учасникам радянського руху Опору.

Управлінською вертикаллю рівня район – село і завершувалася ієрархічна структура місцевих охоронних поліційних формувань. Навіть у межах одного гебітскомісаріату місцеву поліцію не було об’єднано в єдину організаційну структуру. Начальники районної поліції підпорядковувалися керівникам жандармських постів та відповідних жандармських команд. Цим самим унеможлиблювалася будь-яка небезпека об’єднання місцевих

поліційних сил для організації гіпотетичної протидії окупаційній адміністрації. Усі службові вказівки начальники місцевих поліційних формувань отримували від жандармерії. Навіть заробітну плату службовці місцевої поліції одержували у приміщенні німецької жандармерії.

Дещо інший, більш “воєнізований”, характер мала охоронна поліція Києва. “Українська поліція” в місті була створена ще 21 вересня 1941 р. Складалася вона з 18 “козаків”, які до цього перебували у складі поліції Житомирської області. З переходом міста під юрисдикцію цивільної адміністрації РКУ поліційні органи зазнали суттєвої трансформації.

Станом на 1 травня 1942 р. у складі Української охоронної поліції (далі – УОП) Києва перебували: штаб, загальний організаційний, персональний, вишкільний та господарчий відділи [185, арк. 2 – 4]. Керівниками цього поліційного підрозділу були німець гауптман Гензен та українець Захвалинський.

Центральним органом управління УОП вважався штаб районів охоронної поліції, який складався із секретаріату (організаційний відділ), відділу персональних справ, відділу вишколу, зброї та обмундирування, платні, господарських справ.

У наказі № 1 по команді УОП було відразу визначено, що всі важливі рішення ухвалюються тільки німецькими урядовцями. Співпраця між німецькими чинами та службовцями української охоронної поліції мала впорядковуватися тимчасовими службовими правилами. Представники українського керівництва не мали права віддавати накази німецьким службовцям. У важливих випадках український комендант охоронної поліції мав право віддавати накази керівникам районних поліцейських команд, які перед його виконанням повідомляли про це німецького урядовця. При команді охоронної поліції діяли слідчий та кримінальний відділи, а з 10 лютого 1942 р. – транспортний відділ [214, арк. 77, 78, 83, 96].

При управліннях поліції безпеки та СД (здебільшого у великих містах) діяла допоміжна кримінальна служба. Так, у Дніпропетровську ця поліційна

структура складалася з трьох підрозділів: політичної групи, групи боротьби зі зловживаннями та групи розшуку.

У центрі уваги політичної групи перебували: “комуністи, жиди, цигани, партизани, шпигуни, диверсанти, провокатори, крупні спекулянти, члени винищувального загону, всі військовополонені, агітація проти Німецького командування, особи, які переховують або сприяють вищезгаданим злочинцям і перевірка громадян на предмет прописки”.

У компетенції групи боротьби зі зловживаннями були такі питання: “безгосподарність, розтрати, дрібна й середня спекуляція, шкідництво в роботі, фальшування грошей і документів, усі протизаконні дії торговельних установ і організацій, а також і особи, які з ними пов’язані безпосередньо або опосередковано”.

Група розшуку займалася розглядом справ про “крадіїв і грабіжників (збройних і беззбройних), убивць, шахраїв, фармазонщиків, гвалтівників, осіб, які переховують крадіїв і награтоване майно, картярів, хабарників, п’яниць та конокрадів”.

Як бачимо, спектр функціональної діяльності допоміжної кримінальної поліції був досить широким. Однак результати її роботи часто не задовольняли керівництво РКУ. Як засвідчують результати службової перевірки, робота допоміжної кримінальної поліції м. Дніпропетровська мала незадовільний характер. Виявилося, що відповідальні працівники поліції допустили багато помилок, зокрема, неправильно вели діловодство, погано організували роботу з особовим складом та агентурою, унаслідок чого слідчі майже не виконували своїх обов’язків, а їх службові дії проводилися із значними процесуальними порушеннями [135, арк. 270]. Таким чином, практична діяльність допоміжної кримінальної поліції бажала кращого. Давався взнаки низький професійний рівень її працівників.

Керівники поліційних підрозділів здійснювали контроль за дисципліною, виконанням службових обов’язків, поведінкою поліцаїв у позаробочий час тощо. В обов’язковому порядку вони складали

характеристики на підлеглих, у яких зазначалися їх службові якості, участь у бойових діях тощо [211, арк. 1 – 19].

Відповідно до вказівок німецького керівництва у місцевих поліцейних підрозділах встановлювався певний порядок діловодства. Працівники районної поліції зобов'язувалися приймати та протоколювати скарги і заяви місцевих мешканців. Місцеве населення мало право звертатися до поліції з різноманітними повідомленнями про виявлені ними факти порушення встановленого порядку управління, розкрадання майна тощо [192, арк. 167].

Керівники поліцейних підрозділів, які перебували у великих містах, зобов'язувалися складати та передавати по команді різноманітні статистичні дані, зокрема, звіти про стан району. Цей звіт включав: а) дані про район (географічний стан, господарський стан, населення, політичний стан, стан захворюваності, стан транспорту та засобів пересування, стан засобів зв'язку), б) дані про поліцію (існуючі сили та їх підрозділи, робота, стан зв'язку, технічні засоби пересування і перевезення, санітарний стан, пожежні команди, господарський стан, у т.ч. приміщення, харчування, одяг, заробітна плата, озброєння та обмундирування, втрати, нещасні випадки, стан здоров'я, кількість хворих, настрої людей, бажання) [214, арк. 73, 74].

Керівники місцевих поліцейних формувань отримали вказівки щодо необхідності якомога швидшого виявлення правопорушників. При арешті винної особи її разом зі складеним протоколом представляли начальнику районної поліції, який, у свою чергу, ухвалював рішення про подальші дії: арешт, проведення слідства або направлення до вищого підрозділу поліції – кримінального та політичного відділу. Лише після проведення слідства в зазначених відділах заарештованого передавали до поліції безпеки та СД, працівники якої мали право вирішувати, який засіб застосовувати до осіб, визнаних винними. Передбачалося, що з часом кримінальний та політичний відділи охоронної поліції будуть підпорядковані СД [214, арк. 75].

Українська поліція займалася підтриманням правопорядку в населених пунктах. Так, відповідно до книги заарештованих та затриманих у м. Києві

більшість відповідних дій проводилася за такі правопорушення: бійки та крадіжки майна, “крадіжка на городах”, агітація, вбивство дитини, “шантаж і афери”, “підозріла особа”, партизан, “карманник”, “побої дружини”, “за образу козака”, “за хуліганство проти поліція”. Порівняно часто зустрічаються і формулювання: “жид”, “переховував жида”. Доля заарештованих була різною – від направлення до поліції безпеки та СД до звільнення [215, арк. 1 – 34].

Особовий склад місцевої охоронної поліції брав активну участь у забезпеченні здійснюваних окупаційною адміністрацією репресивно-каральних акцій щодо різних категорій місцевого населення. Місцева поліція володіла інформацією про заплановані акції знищення. Самим процесом їх проведення керували представники німецьких поліційних структур: поліції безпеки та СД, а також жандармерії. Поліцаї готували майбутнє місце розстрілу, заарештовували та конвоювали до нього людей. Відомі описи та свідчення очевидців про ці акції дають підстави стверджувати, що місцеві поліцейські брали активну участь у знищенні жертв окупантів. Як правило, жандарми та представники цивільної адміністрації здійснювали акцію таким чином, щоб усі присутні поліцаї взяли в ній безпосередню участь. Цим самим вони втрачали надію на втечу та можливе прощення радянською владою. “Пов’язані кров’ю”, вони мали вірно служити окупантам.

Службова компетенція охоронної поліції стосувалася виключно місцевого населення. Українська поліція не мала права проводити самостійні обшуки, арешти, конфіскації майна та інші дії щодо райхсдойче. Лише “в особливо небезпечних випадках” українським поліціям дозволялося звертатися за допомогою до німецької поліції [192, арк. 67]. Лише за вказівками німецьких органів управління вони могли здійснювати такі дії щодо цієї категорії осіб, а також військовослужбовців [214, арк. 106].

Необхідно зупинитися на питаннях матеріального забезпечення діяльності службовців місцевої поліції. Його рівень слід визнати непоганим як на той час, навіть незважаючи на те, що платня рядових поліцаїв і

керівників місцевої поліції була невисокою. Але службовці місцевої поліції отримували продовольче забезпечення, яке в рази перевищувало аналогічне забезпечення кваліфікованих робітників, зайнятих у промисловому виробництві. Крім того, вони отримували ще й службове обмундирування. Заробітна плата рядового поліцейя становила 500-600 крб. на місяць [56, арк. 11]. В окремих випадках називаються і більші розміри заробітної плати – 800 крб. та щомісячний продуктовий пайок, який складався з 10 кг борошна, 10 кг м'яса, 4 кг крупи, 0,5 кг тваринних і 1 кг рослинних жирів, 800 г цукру [53, арк. 15]. Заступник начальника поліції отримував 750 крб. і продовольчий пайок [36, арк. 286]. Особи, які звільнялися з цих органів, також отримували відповідні виплати. Користувалися вони й відпустками. Отже, за окупаційними стандартами поліцаї отримували непогане грошове і продовольче утримання, забезпечувались одягом.

Надавався поліцаям ще й ряд пільг та привілеїв, котрі суттєво підвищували їх статус. Так, виплата заробітної плати та коштів на утримання житла поліцаям та членам їх сімей у повному обсязі покладалась на місцеві бюджети. У зв'язку з тим, що заробітної плати поліцаям ледве вистачало на харчування, помешкання в м. Києві їм надавалися безкоштовно [214, арк. 79].

Одним із привілеїв, який надавався місцевим поліцаям, стосувався членів їх сімей, яких не відправляли на примусові роботи до Райху. Вони могли потрапити до лав оstarбайтерів лише за власним бажанням.

З особливою увагою керівництво поліційних органів ставилося до випадків смерті підлеглих. Загибель поліцаїв під час виконання службових обов'язків фіксувалась у відповідних наказах та оголошувалася особовому складу підрозділів. Керівництво поліційних органів повідомляло підлеглих про здійснення акцій відплати [214, арк. 157].

У разі смерті поліцейя гебітскомісаріати здійснювали заходи з матеріального забезпечення осіб, які перебували на його утриманні. Але, виплачені суми коштів не могли задовольнити всі потреби членів родини

загиблого. Так, батькам поліція Михайла Здора, убитого партизанами, було виплачено одноразову допомогу у розмірі 1000 крб. [358, арк. 25].

Передбачався порядок відзначення поліцаїв. Вони могли отримати нагороду, подяку від керівника, а також підвищення службового звання. Інколи для цього визначалося певне свято, наприклад, день народження фюрера. У цьому випадку оголошували “Особливі накази” [214, арк. 127]. У Києві чергове підвищення на посадах відбулося в день річниці створення УОП (1 жовтня 1942 р.) [214, арк. 214].

Керівництво намагалося заохотити поліцаїв краще виконувати свої обов’язки через надання ним певної кількості продуктів харчування [214, арк. 184]. Аби стимулювати підвищення дисциплінованості, видавався такий набір продуктів: борошно (від 1 до 1,4 кг.), пшоно (750 г), мармелад (400 г) та сіль (750 г) [214, арк. 338].

Німецькі управлінці ставили високі вимоги до професійних якостей поліцаїв. Окрім цього, претенденти на заміщення посад поліцаїв мали тримати і певну морально-етичну “планку”. Тому особи, що надмірно вживали алкоголь, проявляли недисциплінованість, займалися здирництвом, грабунками та отримували хабарі, як правило, позбавлялися посад.

Поліцаї зазнавали відповідних покарань за вчинені правопорушення (від кількадечного дисциплінарного арешту до звільнення зі служби [214, арк. 92, 93]. Керівництво німецьких поліцейських органів особливо не церемонилися з тими поліцаями, які порушували встановлені норми поведінки. Так, начальника поліції у с. Дернівці Баришівського району за незаконні обшуки та пограбування населення було знято з роботи, а невдовзі за зберігання вогнепальної зброї повішено на телефонному стовпі [42, арк. 80].

Загалом дисципліна в середовищі службовців місцевої охоронної поліції була невисокою. Практично всі накази по команді УОП м. Києва переповнені формулюваннями “звільнити з роботи” за певні правопорушення – від пияцтва та крадіжок до бійок і здирництва. Для дисциплінарних покарань поліцаїв довелося створити гауптвахту по вул. Р.Люксембург № 14-16 [214,

арк. 74]. Під час перевірок несення вартової служби в нічний час часто виявлялося, що шукмані сплять на посту або перебувають у приміщенні, а не на вулиці. Виявлені факти заносилися в накази по поліції та оголошувалися серед особового складу [354, арк. 25].

Самоуправство, пияцтво та хабарництво – ці явища були повсякденною нормою в поліційному середовищі. І німецькі, й українські органи управління намагалися навести лад у поліційних підрозділах, та все було марно. Намагаючись навести дисципліну в поліційних підрозділах їх керівництво діяло переважно силовими методами. Так, у наказі № 41 по штабу районів УОП м. Києва від 8 червня 1942 р. зазначалося: “Множаться випадки, коли працівники поліції свавільно роблять труси та вилучення майна з метою збагачення. Такі вчинки є злочином зі зловживанням наданими службовими правами та каратимуться за існуючими законами військового часу – смертною карою” [214, арк. 149].

У вересні 1942 р. з’явився черговий “особливий наказ” керівника поліції порядку в Києві, у якому поліцаям нагадували про те, що вони добровільно вступили на службу і цим самим виявили свою готовність до співпраці. Керівник поліції порядку був стурбований, що навіть незважаючи на роботу поліцейських судів у середовищі українських поліцаїв продовжують спостерігатися такі вища як здирництво, хабарництво та крадіжки. Вихід із ситуації вбачався в тому, щоб збільшити рівень покарань за службові провини. Планувалося також створити спеціальний орган контролю за поведінкою поліцаїв, який мав складатися з представників місцевого населення та німецьких установ. Цей орган мав повідомляти про виявлені ним правопорушення німецьким органам нагляду [214, арк. 206]. Наразі невідомо, чи була сформована ця інституція, що мала покласти край порушенням та зловживанням місцевих поліцаїв.

З осені 1942 р. покарання поліцаїв стали жорсткішими. Якщо раніше за самовільне залишення посту поліцаю загрожував 3-5 денний арешт, то восени 1942 р. військово-поліційні суди засуджували винних до 2-3-річних

термінів ув'язнення. Теж саме стосувалося і дисциплінарних покарань у вигляді перебування на гауптвахті. У січні 1943 р. київських шуцманів, покараних арештом більш, як на 3 доби, почали відправляти до штрафного табору, що знаходився в Пущі-Водиці. При цьому норми виробітку на лісорозробках для заарештованих збільшувалися, як зазначалось у наказі, для того, щоб “перебування в лагерьх було особливо відчутним” [214, арк. 339]. Незважаючи на суворі покарання за зловживання та грабунки, вони, однак, продовжували тривати.

Поліцаїв попереджували і про заборону брати хабарі. Під час прослуховування лекцій на курсах у поліцейних школах їм пояснювали: “на контрольних обходах не можна брати подарунків, обіди, горілки й інше, бо ці подарунки в більшості випадків пов'язані з якимось наміром” [356, арк. 11].

Особи, які постраждали від дій місцевих поліцаїв, мали право звертатися до органів влади з проханнями про допомогу та захист. Для прикладу наведемо витяги з тексту акту, складеного в с. Крушинцях гебітскомісаріату “Васильків”. Як видно з документа, 22 лютого 1942 р. в село прибули два поліцаї. Вони перебували в нетверезому стані і почали “бити працівників с/управи, громадян с. Крушинці та підняли стрілянину. Вони в п'яному вигляді до самого вечора стріляли по селу та били громадян села”. Цей акт був направлений голові районної управи, який у свою чергу відправив його начальнику поліції, наклепавши при цьому резолюцію “Прошу суворо покарати винних. Мені доповісти про вжиті заходи” [192, арк. 7].

Окрім службового недбальства, пияцтва та крадіжок, особовий склад окремих поліцейних підрозділів “вразили” ще й венеричні захворювання. Для викорінення цього явища комендант охоронної поліції м. Києва видав особливий наказ, у якому на побутово-популярному рівні ознайомив поліцаїв із небезпекою цих захворювань. Як вихід із ситуації пропонувалося після кожного статевого акту (виключаючи подружжя) протягом наступних 12 годин з'явитися до санітарної частини УОП для профілактичного огляду чи лікування. Особам, які вже захворіли або ж мали з цього приводу певні

сумніви та підозри, пропонувалося також звернутися до санітарної частини для обстеження та проходження лікування. Суворо заборонялося самостійне лікування та отримання медичної допомоги від приватних лікарів і фельдшерів. Поліцаї мали назвати імена жінок, які розповсюджували венеричні захворювання [214, арк. 222].

Як видно з наведених прикладів, кадровий склад української поліції бажав бути кращим. Незважаючи на застосування жорстких покарань, окупаційній адміністрації покращити його не вдалося.

Отже, місцеві поліційні формування були представлені охоронною поліцією, особовий склад якої виконував установки німецького керівництва, допомагаючи йому в реалізації заходів, що становили сутність окупаційної політики в усіх сферах суспільного життя. Без цих помічників цивільній адміністрації РКУ не вдалося б встановити необхідний контроль за місцевим суспільством, змусити його працювати на реалізацію визначених завдань.

Діючі на теренах РКУ німецькі поліційні органи виконували властиві репресивно-каральним структурам функції та завдання, користуючись при цьому майже абсолютною незалежністю від цивільної адміністрації. До німецьких правоохоронних органів, що діяли на теренах РКУ слід віднести поліцію порядку, основною структурною одиницею якої стала цивільна жандармерія. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції склали поліцію безпеки та СД. Останнє поліційне формування створювалося лише в основних центрах генеральних округ РКУ.

Органи жандармерії мали подвійне службове підпорядкування. З одного боку, це підпорядкування мало територіальний характер, відповідно до якого керівники жандармських установ виконувати вказівки та накази уповноважених на це службовців цивільної адміністрації РКУ, а з іншого, – вони підлягали відомчій юрисдикції, перебуваючи у відповідній ієрархічній структурі німецької поліційної системи.

Цивільна жандармерія виконувала завдання і функції, притаманні кримінальній поліції, забезпечуючи на підконтрольній їй території правопорядок та правомірну поведінку місцевого населення. Водночас органам німецької жандармерії довелося забезпечувати безпосереднє проведення розстрілів та публічних страт.

Найчисельнішою за кількістю особового складу на теренах РКУ була місцева охоронна поліція. Ієрархічна побудова цього поліційного формування завершувалася районною управлінською вертикаллю.

РОЗДІЛ 8. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

8.1. Громадянський статус місцевого населення окупованої України

Громадянський статус є важливою складовою фізичного та біологічного існування людини, за допомогою якого вона задовольняє матеріальні, духовні та інші свої потреби. Він визначає місце людини в суспільстві, характеризує рівень володіння та користування нею правами і свободами. Основними з них є відповідні суб'єктивні права: на життя, недоторканність особи, житла, кореспонденції, вільний вибір місця проживання, свободу пересування, вільне виявлення своїх поглядів та переконань, свободу світогляду та віросповідання, а також вільне збирання, зберігання, використання й поширення інформації.

Умови окупації спотворювали громадянський статус особи, фактично унеможлилювали повноцінне користування всіма без винятку правами та свободами. Про окремі види прав та свобод місцевому населенню взагалі довелося “забути”. У першу чергу це стосувалося політичних прав та свобод, а також відповідних гарантій, що забезпечували користування ними.

Водночас місцеве населення користувалося певними правами та свободами, а нормативними актами, створеними окупаційною адміністрацією, урегульовувалися соціальні відносини в місцевому суспільстві, стосунки між державними органами й особою тощо. Визначаючи громадянський статус жителів окупованої України, керівники окупаційної адміністрації вказували, що вони не є ні громадянами Райху, ні особами без громадянства. Досить часто в документах, які засвідчували особу, у графі “громадянство” зазначалося: “радянське” або “російське”. Таким чином, політико-громадянський статус, зокрема громадянство для місцевої

людності чітко визначено не було. Вони вважалися мешканцями окупаційного адміністративно-територіального утворення – РКУ.

Етнічні німці, які до війни проживали на теренах України, пройшовши відповідну реєстраційну процедуру, мали право на отримання громадянства Третього Райху. Із самого початку окупації вони набували особливого, більш привілейованого порівняно з рештою населення, правового статусу.

Окремий громадянський статус отримали євреї та цигани (роми). Вони втратили навіть ті мізерні залишки прав та свобод, якими продовжувала користуватися інша частина місцевого населення, зазнали дискримінації у всіх без винятку сферах суспільного життя.

Окупаційний режим, запроваджений на захопленій радянській території, характеризувався тотальним контролем за населенням. З перших днів окупації запроваджувався облік та реєстрація всіх наявних мешканців. При цьому службовців органів місцевого управління зобов'язували розподіляти зареєстроване населення за національністю, а також ділити їх на місцевих і прибулих осіб. З'ясовувалися також партійна приналежність зареєстрованих осіб, їх участь у роботі громадських організацій радянського періоду. Для цього вводилися окремі списки, що передавалися до поліцейних установ.

Особи, які раніше не проживали в певній місцевості, отримували накази окупаційної адміністрації із вказівками негайно повернутися до свого попереднього, постійного місця проживання. За невиконання наказу встановлювалось покарання у формі штрафу розміром 1000 крб. та передбачалось примусове виселення [362, арк. 4].

Реалізація паспортно-реєстраційних заходів покладалася на органи місцевого управління. Переписи населення, постійні зміни у видачі ідентифікаційних документів – явище характерне для роботи всіх без винятку органів управління. Штрафи за порушення встановлених правил видачі паспортів, прописки стали важливим джерелом поповнення місцевих бюджетів. Так, за серпень 1943 р. паспортно-реєстраційний відділ Вінницької міської управи отримав 13548 крб. (штрафи, плата за видачу паспортів та

довідок) [123, арк. 88, 89]. За відсутність прописки накладався штраф у сумі 300 крб., а в разі його несплати особа підлягала покаранню у вигляді примусових робіт строком на 2 місяці [123, арк. 112].

Встановлювався контроль за рухом населення. Уже в перших наказах місцевими комендатурами розроблялася система заходів, яка надавала можливість облікувати, реєструвати та перереєстровувати все наявне в зоні відповідальності військової адміністрації цивільне населення. За ухилення від реєстрації передбачалася відповідальність за законами військового часу. Відповідальність за проведення цієї процедури покладалася на районне керівництво та сільських старост [301, арк. 9].

Відповідно до вказівок польових комендатур місцеві поліцейні органи й цивільні органи управління зобов'язувалися заарештовувати та направляти до найближчої військової комендатури неприписаних та загалом підозрілих осіб [225, арк. 2].

Основним документом, що засвідчував особу в перші місяці окупації, залишався радянський паспорт. З часом були розроблені німецькі формуляри. Посвідчення особи (Ausweis) виготовлялося типографським способом. У документі було місце для фотографії, на ньому ставилася печатка органу місцевого управління, який його видавав. До нього вносились такі дані: прізвище, ім'я та по батькові пред'явника, сімейний стан, місце та час народження, місце проживання, національність. Для заповнення особистих даних використовувались українська та німецька мови [360, арк. 7].

Відомі інші типи таких особистих документів, зокрема, під назвою "пашпорт". Він містив аналогічну інформацію з додаванням відомостей про військову службу, місце роботи та посади і засвідчувався печаткою місцевої поліції. Встановлювався і термін дії паспорта [360, арк. 10].

Окупаційною адміністрацією було створено ще кілька варіантів цих документів, зокрема, під назвою "особиста довідка", яку могли видавати сільські старости. Поряд з печаткою сільської управи на звороті документа ставилася печатка підрозділу німецької жандармерії [360, арк. 20].

В окремих випадках особам, які не мали документів, видавалися тимчасові довідки. Пред'явникам цих документів, особисті дані про яких було “записано зі слів”, дозволялося проживати виключно на території визначеного населеного пункту. Довідка видавалася місцевою поліційною службою [360, арк. 86]. Тимчасові довідки оформлялися і в разі втрати оригіналу паспорта. Довідка видавалася місцевою поліцією [360, арк. 7].

Створена окупаційною адміністрацією система реєстрації дала змогу ідентифікувати особу. Неодноразові переписи не лише уточнювали національні, професійні, вікові та статеві характеристики місцевого населення, а й надали можливість виявити осіб, потенційно ворожих до нової влади. Фактично люди були прикріплені до місць свого постійного проживання. Обмежувальними заходами щодо пересування населення, керівництво окупаційної адміністрації змогло проконтролювати міграційні процеси в місцевому середовищі.

Визначальним у громадянському статусі особи є її фундаментальне, природне право на життя. Саме це право місцевого цивільного населення у роки гітлерівської окупації виявилось суттєво обмеженим. Одним з критеріїв, яким користувалась окупаційна адміністрація при винесенні відповідних рішень, були національність та світоглядна орієнтація представників місцевого населення. Враховувалося також довоєнне минуле цих осіб, зокрема, приналежність до комуністичної партії та радянського активу.

Подібні явища спостерігаються й у праві на недоторканність житла. Місцеве населення зобов'язувалося надавати власне житло в користування німецьких військових підрозділів та представників цивільної адміністрації. На їхню вимогу вони мали звільняти частину свого помешкання для підселення німецьких службовців чи інших осіб. З перших днів окупації був проведений перерозподіл житлового фонду в містах. Кращі квартири та будинки отримали службовці німецьких та місцевих органів влади. Якість наданого житлового приміщення прямо залежала від службового статусу особи, а також від її заслуг перед новою владою. Часто разом із житловим

приміщенням цим категоріям людей надавалися меблі та інші предмети домашнього вжитку. Водночас колишня радянська номенклатура втратила права на займані ними житлові приміщення, меблі тощо. Натомість ці люди та члени їх сімей отримували значно скромніше житло.

Витрати на утримання відібраного житла вносились у кошториси місцевих управ. Командування комендатур передбачало, що частина громад не зможе виконати це завдання в повному обсязі, оскільки “сума витрат за квартири перевищує їх фінансові можливості, особливо в містах, де постійно перебуває багато військових частин”. Тому управи мали право подати клопотання до польової комендатури про видачу їм фактично витрачених коштів на утримання зайнятого військовими житла [142, арк. 42].

Особи, які самовільно зайняли вільні житлові приміщення, підлягали виселенню. Для цього орган місцевого управління приймав відповідне рішення. У разі, якщо ці особи не бажали виселятися добровільно, керівник місцевої управи звертався до поліцейного органу, який у свою чергу надавав представника для примусового виселення [354, арк. 30].

З початком окупації право на житлові помешкання та власні будинки втрачало єврейське населення. А їхня нерухома власність оголошувалася власністю держави. З часом євреї переселялись у гетто, які фактично були місцями утримання та концентрації людей напередодні розстрілу. Навіть у сільських населених пунктах євреїв переселяли до кількох визначених будинків, у яких вони й перебували до дня розстрілу. Належні євреям житлові приміщення та будівлі здебільшого потрапили до рук службовців органів місцевого управління, або ж продавалися за ринковою ціною місцевому населенню. Кошти від їх реалізації направлялися на банківські рахунки німецьких або місцевих органів управління.

У випадку необхідності місцеве населення в повному складі могло бути виселене з населених пунктів, у яких воно постійно проживало. Такі заходи здійснювалися в разі наближення лінії фронту та зміни статусу відповідної

території на “зону військових дій”. Особи, які не виконували цих вказівок і продовжували переховуватися, підлягали фізичному знищенню.

З особливою прискіпливістю окупаційна адміністрація ставилася до пересування місцевого населення. На всій території, що перебувала в управлінні окупаційної адміністрації, запроваджувався комендантський час. Так, відповідно до спільного наказу по Чигиринському жандармському посту та Чигиринській районній управі від 2 серпня 1943 р. встановлювалася комендантська година. Населення мало право вільно пересуватися в межах населеного пункту від 4-ої години ранку до 9-ої години вечора [361, арк. 18].

Пересування місцевого населення навіть у межах району чи гебітскомісаріатів мало доволі проблемний характер. Для цього запроваджувалися різноманітні довідки, перепустки тощо. Усі вони постійно переглядалися та “вдосконалювалися”. У результаті цього місцеве населення фактично втратило право на вільне пересування. Євреям взагалі заборонили пересування навіть між окремими невеликими населеними пунктами.

Місцеве населення не мало права відлучатися з місця постійного проживання без отримання відповідних дозволів в органах місцевого управління. Кожен, хто мав потребу відлучитися з місця свого постійного проживання, зобов'язувався отримати необхідні для цього документи [110, арк. 56]. Навіть для пересування територією району видавалися документи, у яких вказувалася мета поїздки [222, арк. 7].

Досить непростими виявлялися переїзди з великих міст, що перебували в різних зонах окупації та між якими був встановлений кордон. Причини перетину кордонів обов'язково вказувалися в “Заяві на проходження кордону”, яка видавалася виключно німецькими органами управління. Сам документ мав стандартний зразок. Окрім типових анкетних даних у ньому була графа “Походження” (арійське чи єврейське). Називалась і німецька установа, до якої з'являлася людина і куди здавалася сама заява. Особи, які переїздили до інших міст, зобов'язувалися надати дані про своє майбутнє місце проживання, а також пред'явити довідки про здачу своїх помешкань

органам місцевого управління та відсутність заборгованостей із комунальних платежів [217, арк. 17 – 22].

Для характеристики громадянського статусу представників місцевого населення варто проаналізувати тогочасні документи, які підтверджували та засвідчували особу і зміни, що відбувалися в цій сфері суспільного та особистого життя.

Упродовж тривалого часу місцеві управлінці використовували радянські зразки відповідних документів та формулярів і навіть пробували проявляти ініціативу, розробляючи на власний розсуд відповідні різноманітні інструкції, які врегульовували питання ідентифікації особи. Звісно, що всі ці заходи мали тимчасовий характер.

Лише 4 грудня 1942 р. було видано розпорядження райхскомісара під назвою “Місцеве положення з цивільним станом”, а 1 червня 1943 р. – “Керівні інструкції до положення про український цивільний (громадянський) стан”. Попереднє розпорядження втратило свою чинність. Документи, які були надруковані на основі розпорядження від 4 грудня 1942 р., підлягали подальшому використанню, але в них вносилися виправлення.

Для книги запису цивільного стану залишався в силі традиційний радянський блок формулярів. При укладанні шлюбу, народженні дитини та смерті на руки видавалися відповідні бланки документів. Друк самих формулярів здійснювався двома: українською та німецькою мовами.

Повідомлення при реєстрації шлюбу містили прізвища, імена, точну адресу осіб, а також день і місце реєстрації шлюбу. Аналогічний зміст мали повідомлення про випадки народження та смерті.

У додатках до розпорядження містилися зразки формулярів, які заповнювалися відповідними службовцями органів місцевого управління. Вони мали досить детальний вигляд і містили, окрім персональних даних, графі про місце народження, місце проживання, професію, дату народження та національність. Вносилися також і персональні дані їхніх батьків. Окрім

прізвища та імені, у формулярах містилися графи про останнє місце проживання та національність відповідних осіб.

Записи в метричні книги про народження дитини включали відомості про батьків (прізвища та імена, сімейний стан, місце проживання з назвою вулиці і номера будинку, дату укладення шлюбу, місце народження з назвою вулиці і номером будинку, дату та час народження, народжений у шлюбі чи поза ним. У свідоцтві про народження зазначалися відомості про місце народження та особисті дані батьків. Аналогічний вигляд мало свідоцтво про смерть. До нього вносилися прізвище небіжчика при народженні та відповідні зміни при укладених шлюбах [557, арк. 74 – 76].

Окремий громадянський статус мали представники німецької національності та етнічні німці. Їхній статус врегульовувався розпорядженням райхсміністерства східних окупованих територій “Інструкції для службовців РАЦСу” від 1 квітня 1943 р. та “Застосування інструкцій для німецьких службовців РАЦСу і контролюючих їх органів на окупованих східних територіях” від 28 лютого 1943 р.

У кожному гебітскомісаріаті створювалось одне районне відділення РАЦСу. Німецькими службовцями РАЦСу, якщо тільки генеральний комісар не призначав іншу особу, оголошувалися гебітскомісари. У разі неможливості виконання гебітскомісаром обов’язків службовця РАЦСу призначався його заступник. Вищою керівною інстанцією для цих службовців визначався генеральний комісаріат.

Німецький службовець РАЦСу офіційно реєстрував процедуру укладання шлюбу, народження дитини та смерті представників німецької національності. Оформлені ним записи в книгах реєстрації шлюбів, народжень і смертей він відправляв до центральної установи РАЦСу в Райху, що перебувала в Берліні. Про всі факти виявлених порушень у службі цивільного стану відповідний службовець повідомляв до німецького суду.

Для громадян німецької національності встановлювалась окрема процедура укладення шлюбу. Спочатку подавалося оголошення про намір

укласти шлюб. Німецький службовець РАЦСу мав право обійтися й без цього. На нього покладался обов'язок з'ясувати питання, чи можуть ці особи укласти шлюб. У разі, коли він вважав, що претенденти на вступ до шлюбу не відповідають встановленим вимогам, він мав право відмовити їм у цьому.

Основною умовою відмови в укладенні шлюбу вважалась приналежність одного претендента станом на 22 червня 1941 р. до радянського громадянства. Коли за час, що пройшов, він не отримав іншого громадянства та не належав до німецької національності, в укладанні шлюбу йому категорично відмовляли [564, арк. 66 – 68].

Водночас укладання шлюбу між особами, визнаними фольскдойче, мало й ряд правових проблем. Основна проблема полягала в наданні документів, які засвідчували “чистоту німецької крові”. Дуже часто саме цих документів і не вистачало. Вихід був знайдений шляхом спрощення надання доказової бази. Оскільки ці особи офіційно були визнані фольскдойче, то й надання додаткових документів виявлялося зайвим [564, арк. 69 – 70].

Службовці РАЦСу не мали права проводити реєстрацію смертей у районах, що мали статус прифронтової зони, для категорій осіб, приналежних до службовців: Вермахту та його допоміжних установ, служб повітряного спостереження і попередження, поліції порядку та їх технічного (допоміжного) персоналу, поліції безпеки і СД райхсфюрера СС, служби праці Райху, організації ТОДТ, транспортних формувань, поштової служби Райху, німецької залізниці, митниці, підрозділів захисту лісів, служби підтримки Вермахту [564, арк. 69 зв.]. У зазначених службах уже була відпрацьована процедура передачі відповідної інформації в Берлін.

Таким чином, громадянський статус представників місцевого населення РКУ мав обмежений характер і прямо залежав від національної приналежності суб'єктів права, їх довоєнного минулого. Привілейоване, порівняно з іншими категоріями населення отримали етнічні німці.

Окупаційною адміністрацією РКУ вживалися заходи, спрямовані на організацію тотального контролю за місцевим населенням. З перших днів

окупації було запроваджено облік та проведено реєстрацію всього наявного населення, уведено нові зразки документів, які засвідчували особу, зміни в її цивільному статусі. На окупованій території було суттєво обмежено можливості вільного пересування місцевого населення.

8.2. Кримінальне право на теренах РКУ

Як відомо, основу кримінального права становлять правила за допомогою яких регулюються конкретні соціальні та життєві ситуації. Найчастіше державно-політичні інституції репрезентують їх у вигляді норм-заборон, які є обов'язковими до виконання і виступають як певна пересторога вчинків людей. Оскільки основною функцією кримінального права є охоронна, то за її допомогою охороняються суспільні відносини, які регулюються іншими галузями права. Ці принципи стали характерними і для періоду нацистського окупаційного режиму, встановленого в Україні.

Основна ставка у стосунках з народами, що мешкали на окупованих територіях, покладалася переважно на застосування силових методів та позасудових механізмів урегулювання різноманітних соціальних відносин. Займанці керувалися принципом суворого покарання за будь-яку дію (бездіяльність) з боку місцевого населення, яка шкодила або могла зашкодити інтересам Третього Райху. Звісно, що в цих умовах зростали роль та значення кримінального права, за допомогою якого забезпечувався порядок та спокій в окупованих областях України.

З перших днів окупації відповідну поведінку місцевого населення довелося врегулювати фельдкомендатурам. До нього доводилися вимоги збереження спокою, безумовного виконання розпоряджень нової влади, а також допомога “визволителям” у виконанні різноманітних завдань, що поставали в умовах життя в тилкових районах.

Стосовно місцевого населення застосовувався злочинний метод колективної відповідальності за вчинки учасників руху Опору. Так,

населення повідомляли, що за дії партизанських загонів спалено ряд сіл, а людей – розстріляно. Водночас людей запевняли в тому, що особи, які повідомлять німецьке керівництво про партизанів, отримають нагороду – до 10.000 крб. [268, арк. 4]. Формами засобів “заохочення” були як обіцянки виплати коштів [106, арк. 22], так і погрози розстрілу [229, арк. 1].

Контроль за правомірною поведінкою населення та його покаранням розв’язувався німецькими органами влади. Українські допоміжні органи місцевого управління могли діяти лише із санкції та за безпосередніх наказів німецького керівництва. За тимчасовими нормативними актами “до введення кримінальних законів та організації судових установ” діяли установки, відповідно до яких органи місцевого управління мали право “за бешкет (хуліганство)” накладати на винних штраф до 100 крб. або притягувати порушників до примусової праці терміном до одного місяця [337, арк. 2]. Правові відділи місцевих управ у разі виявлення в поточних справах ознак злочину зобов’язувалися передавати їх слідчому [183, арк. 1].

Представники німецьких органів управління мали значно ширші повноваження. “У випадках злісного бешкету”, зокрема, нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування та дій, які стали причиною смерті потерпілого, винних направляли в розпорядження військових комендатур для притягнення до відповідальності [225, арк. 11]. Як правило, за такі дії передбачався “розстріл на місці” [337, арк. 2].

Водночас в окремих регіонах України існували й відступи від цих правил. Так, відповідно до постанови Житомирського обласного управління від 20 жовтня 1941 р. на громадян, звинувачених у самогоноварінні, могли накладатися такі покарання як штраф до 500 крб. та тюремне ув’язнення терміном до 5-ти років. Цим же актом передбачалися й більш суворі покарання – конфіскація майна та спалення житла [139, арк. 10].

З часом право на санкціонування покарань отримали кримінальні відділи української охоронної поліції. Так, 3 березня 1942 р. в Черкасах було затримано трьох громадян, яких звинуватили в незаконному забої худоби та

продажу м'яса за спекулятивними цінами. Слідчий кримінального відділу прийняв постанову про покарання кожного правопорушника штрафом у розмірі 1000 крб. [355, арк. 19].

Особи, які перебували під слідством чи відбували покарання, несли виплати на своє ж утримання. Ув'язнені німці та іноземці сплачували 10 крб. на день або 5 крб. у разі, якщо вони харчувалися за власний рахунок. Представникам місцевого населення заборонялося харчуватися за власний рахунок, а тому вони сплачували за своє утримання 5 крб. [557, арк. 99 зв.].

Райхскомісар мав право виносити рішення щодо встановлення кримінальних покарань місцевого населення. Так, розпорядженням райхскомісара "Про підтримку саботажників і втікачів-військовополонених" від 18 червня 1942 р. було доповнено відповідний нормативний акт від 19 червня 1942 р. Встановлювалися суворіші покарання для осіб, які підтримували саботажників, а також для суспільно небезпечних злочинців і втікачів-військовополонених [556, арк. 50, 51].

Відповідні повноваження накладалися і на керівників органів місцевого управління. Розпорядженням райхскомісара від 5 грудня 1941 р. їм надавалося право накладати штраф розміром до 200 крб., або замінити штраф примусовими громадськими роботами терміном до двох тижнів. Компетенція українських управлінців не поширювалася на німців та громадян Райху. Оскарження накладених покарань не допускалося [163, арк. 27].

Гebітскомісари також наділялись повноваженнями у сфері кримінальних покарань. Так, у разі вчинення правопорушення яке підлягало юрисдикції райхскомісара, гebітскомісар мав право розпорядитися про арешт такої особи, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10.000 крб. або конфіскацію майна, застосовуючи ці покарання разом чи окремо. Розпорядження гebітскомісарів про покарання осіб ненімецької національності не підлягали оскарженню. У разі, якщо справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу [561, арк. 43].

Гebітскомісарам було надано право виносити кримінальні покарання без проведення судового процесу. Так, під час примусового набору робочої сили до Райху осіб, які не з'являлися до місць збору, засуджували до позбавлення волі. Наприклад, мешканці гebітскомісаріату “Лохвиця” (генеральна округа “Київ”) отримали розпорядження гebітскомісара у якому їх повідомили про покарання тюремним ув'язненням на 1-2 роки. Для відбування покарання людей зобов'язали з'явитися до жандармерії м. Лохвиці [275, арк. 1].

Окупаційною адміністрацією широко застосовувався такий вид покарання як смертна кара. Загалом, цим видом правової санкції каралися особи, які вчиняли злочинні дії щодо німецької держави або влади, встановленої в окупованих областях; допускали насильство проти громадянина Райху або приналежного до німецького народу з причини його приналежності до німецького народу; допускали насильство проти приналежного до німецької армії, німецької поліції включно з її допоміжними силами, державної служби праці, службової установи чи угруповання НСДАП; підбурювали до непослуху чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; навмисно перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень; допомагали “ворожонімецьким змаганням або старалися утримати в силі організаційну консолідацію об'єднань, які заборонені німецькою владою”; вчинили підпал, якщо він шкодив німецьким інтересам” [561, арк. 52, 53].

Слід зазначити, що райхскомісар своїм розпорядженням розширював коло осіб, які могли зазнати відповідного покарання: “хто через ненавмисну або підбурювальну діяльність проявляє ворожонімецький настрій, або своєю поведінкою знижує повагу або шкодить благу Німецької держави чи німецькому народу”, коли особа “має особливо низькі наміри”, то у таких випадках застосовувалась смертна кара. Допускалася вона й щодо “неповнолітніх тяжких злочинців” [561, арк. 53]. Ці приписи застосовувалися неоднаково до різних категорій населення. Передбачалися норми розпорядження “Про застосування карних законів проти поляків і жидів у

східних округах” від 4 грудня 1941 р., відповідно до якого вводилися суворіші заходи впливу щодо євреїв і поляків [561, арк. 52, 53].

Санкціонування смертної кари можемо знайти і в інших нормативних актах, які передбачали відповідні покарання у випадках зберігання зброї, знищення сільськогосподарських продуктів [559, арк. 32], допомоги втікачам з полону, саботажникам, або ж приховування інформації про їх місце знаходження [560, арк. 10], порушення порядку забою худоби [559, арк. 23], зараженні венеричною хворобою німця [559, арк. 29], порушенні правил попередження інфекційних захворювань [559, арк. 45] та порушенні правил евакуації з прифронтових районів [333, арк. 1] тощо.

Однією з особливостей нормотворення окупаційних органів влади в галузі кримінального права стало видання підзаконних актів, які не узгоджувалися з нормативним актом вищого рівня, а також постійне реагування на певні масові правопорушення шляхом видання регулюючих документів, які мали локальну сферу своєї дії. Досить часто в цих документах міра державного впливу (конкретного покарання) не називалася. Для прикладу можна навести нормативний акт Київської міської управи від 23 січня 1942 р. “Про збереження зелених насаджень у м. Києві та його околицях”. Видання постанови міського голови ініційоване зверненням відділу міського господарства. Нею заборонялося провадити рубання дерев, обрізування гілок, викорчовування пеньків. Ці дії дозволялося вчиняти лише за санкцією земельного управління. За порушення постанови передбачалося покарання: “Порушників штрафувати в розмірі десятикратної вартості дерева, а винних у пошкодженні дерев притягати до кримінальної відповідальності зі стягненням вартості пошкодженого” [168, арк. 21].

Кримінальному покаранню у вигляді штрафу підлягали особи, які “насмільовалися” проїхати по профільованій дорозі. В одному з таких випадків навіть заступництво голови громадського господарства, який запевняв, що цей кількадеметровий проїзд було вчинено з господарських причин, не рятувало від покарання [289, арк. 1].

Таким чином, аналіз кримінального законодавства, що діяло в окупованій Україні, свідчить про особливо тяжкий характер правових санкцій, оскільки будь-яка дія (бездіяльність) представника місцевого населення могла стати підставою для застосування найтяжчого покарання – смертної кари.

Кримінальне право відображало расові погляди гітлерівців, оскільки рівень відповідальності залежав від національної приналежності винних у вчиненні правопорушень.

Право на винесення рішень про застосування кримінальних покарань мали: військові органи влади, німецькі суди, українські кримінальні суди та особисто гебітскомісари. Українські кримінальні судді (шефени) мали право на розгляд дрібних, переважно побутових справ.

8.3. Трудове законодавство в окупованих районах України

Одним з напрямів окупаційної політики щодо місцевого населення стала його нещадна економічна експлуатація. При цьому, усі заходи цивільної адміністрації РКУ спрямовувались на максимальне залучення та використання праці місцевої людності.

Основними джерелами трудового права початкового періоду окупації продовжували залишатися радянські нормативно-правові акти. На перший погляд здається, що трудове право найменш пов'язане з політичними відносинами, а тому воно могло б існувати в недоторканому вигляді більш-менш тривалий час. Але з перших днів окупації з радянської правової “спадщини” було усунуто або ж суттєво обмежено ті положення, які суперечили меті та завданням окупації країни. До них можна віднести: соціальні аспекти трудового права (надання допомоги у разі тимчасової непрацездатності, відпусток тощо); участь працівників в управлінні підприємствами, установами та організаціями; право на створення профспілок та інших об'єднань, які захищали права працівників; надання

права на зайняття відповідальних посад винятково особам німецької національності; дискримінаційні заходи стосовно осіб єврейської національності та колишнього радянського і партійного активу.

З перших днів окупації найбільше проявилися статичні аспекти трудового права. Усе місцеве населення зобов'язувалося повернутися на попередні місця роботи, де здійснювалася первинна реєстрація. Це дозволило швидко й ефективно не лише зареєструвати та визначити обсяги робочої сили, а й виявити осіб, які були або могли бути нелояльними до нової влади.

Відповідно до розпорядження райхсміністра східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р., виданого на основі § 8 Указу Фюрера “Про управління новозайнятих східних областей” від 17 липня 1941 р., усі мешканці окупованих територій, що увійшли до складу РКУ, підлягали обов'язковій трудовій повинності.

Розпорядження передбачало, що райхскомісар мав право обмежити або, навпаки, розширити для певних груп населення трудовий обов'язок. Відразу було задекларовано окремий соціальний статус євреїв, оскільки в цьому нормативному акті зазначалося, що для них вийде окрема постанова. Для осіб, які ухилялися від виконання трудової повинності, передбачалося застосування суворих покарань на кшталт “тяжкої в'язниці або в'язниці”. Рішення щодо покарання порушників розглядалося надзвичайними судами.

Питання виплати заробітної плати це розпорядження не обумовлювало. У ньому лише зазначалося, що це вирішуватиметься “по справедливих нормах”. Одночасно з цим, райхскомісарам надавався дозвіл на творення власної нормативної бази, яка спрямовувалася на виконання цього розпорядження [561, арк. 49].

Отримавши цей дозвіл, райхскомісар України розгорнув “бурхливу” діяльність зі створення підзаконних нормативних актів локального рівня, які стосувалися розширення “обов'язку праці” для місцевого населення.

Першою професійною групою, яка потерпіла від дискримінаційних заходів окупаційної адміністрації, стали працівники медичної сфери, яких у

той період катастрофічно не вистачало. Для них вікові рамки залучення до обов'язкової праці розширювалися. Медичні працівники мали працювати до досягнення ними 63 років [560, арк. 10].

У липні 1942 р., користуючись повноваженнями, наданими райхсміністром, райхскомісар видав власну інтерпретацію розпорядження від 19 грудня 1941 р. Розпорядження райхскомісара визначало всіх осіб, які були працездатними, зобов'язаними до обов'язкової праці, з формулюванням “по змозі за своїм фахом”. Особи, визнані частково працездатними, мали працювати відповідно до своїх фізичних можливостей.

Особи, визнані працездатними, зобов'язувалися з'явитися до Служби праці при гебітскомісаріатах з усіма документами, що засвідчували їх та набутий фах. На вимогу цієї служби всі працівники зобов'язувалися використовувати при виконанні визначеної для них роботи ремісничі знаряддя, що були їх особистою власністю. Заступництво при виконанні трудової повинності не допускалося.

Аналогічні вказівки дублювалися розпорядженнями керівників органів місцевого управління. Так, відповідно до постанови голови Київської міської управи керівники районних управ отримали вказівку виявити все наявне працездатне населення віком від 18 до 55 років, а також молодь віком від 14-ти років. На особливий облік бралось непрацездатне населення віком від 18-ти до 55-ти років. Рівень їх непрацездатності визначався медичними установами міста. Адміністративний відділ міської управи отримав вказівку щодо суворого покарання осіб, які ухилялися від праці [164, арк. 20].

Німецькими нормативними актами передбачалися покарання тих, хто не виконував цих вимог трудового законодавства. Власне вид покарання визначався ще розпорядженням від 19 грудня 1941 р. – “тяжка в'язниця або в'язниця”, але райхскомісар на власний розсуд доповнив його статтею, що передбачала застосування аналогічного покарання до осіб, які намагалися стримувати інших від виконання трудової повинності. Гебітскомісари отримали право на застосування покарань при вчиненні незначних порушень

трудової дисципліни, які не вимагали судового процесу, – “тяжкою в’язницею до шести тижнів” [559, арк. 131].

При неналежному ставленні до виконання службових обов’язків працівників з місцевого населення, гебітскомісари мали право відправляти їх до трудових таборів. Гебітскомісари вказували, що направлення цих осіб до трудових таборів є “засобом виховання в них бажання до корисної праці”. Кожен направлений до табору міг бути негайно звільненим, якщо “він засвідчував своє позитивне ставлення до праці”. Керівники органів місцевого управління, підприємств та громадських господарств зобов’язувалися повідомляти відділу праці при гебітскомісаріаті про випадки недбайливого ставлення до роботи [223, арк. 4].

У серпні 1942 р. розпорядження райхсміністра про обов’язкову трудову повинність було переглянуто. Якщо раніше трудова повинність запроваджувалася для осіб віком від 16 до 45 років, то в наступному розпорядженні райхсміністра наголошувалося: “всі мешканці зайнятих східних теренів підлягають у міру своєї здатності до праці публічному обов’язковій праці” [561, арк. 50]. Фактично завдяки цьому нормативному акту в німецьких управлінців з’явилася можливість збільшувати або, навпаки, зменшувати вікові межі осіб, залучених до обов’язкової праці.

На роботах, які не вимагали наявності кваліфікованої робочої сили широко використовувалася праця школярів. Працювали вони разом з вчителями. Оскільки навчальний рік у 1942 та 1943 рр. тривав лише у весняно-літній період, школярі сільських шкіл “здобували знання”, виконуючи цілий цикл сільськогосподарських робіт, до того ж, збираючи ще й різноманітні лікарські рослини, гриби тощо.

Присутність дітей у школах розглядалась як передумова їх економічної експлуатації. “Частина дітей навчається у школі, а після уроків працює в полі. Інша, навпаки, – працює в полі, а потім розпочинає навчання в школі”, – пояснював директорам шкіл зміст наказу по гебітскомісаріату “Біла Церква” райшеф Узинського району 10 квітня 1943 р. [151, арк. 1].

У навчальний процес школи втручалися і представники господарських установ, зокрема, райспоживспілки, керівники яких закликали вчителів та учнів приступити до збирання лікарських рослин. Було продумано й безапеляційне “методичне” обґрунтування поєднання навчального та виробничого процесу під час вивчення предмета “Природознавство”. Діти, одночасно з вивченням рослинного світу, мали збирати лікарські рослини та передавати їх на заготівельні пункти [151, арк. 26, 27].

Школи у сільській місцевості та невеликих містах, виявилися зручним засобом економічної експлуатації дітей. Увесь період окупації діти мусли працювати в громадських господарствах. Для цього за наказами гебітскомісарів утворювалися дитячі бригади, які під керівництвом учителів мали приступити до роботи [151, арк. 1].

Нормативні акти вищих німецьких управлінців, які регулювали трудові правовідносини, з часом набували жорсткого репресивно-карального характеру. Так, 20 грудня 1942 р. була видана постанова райхскомісара “Про порушення робочих договорів”. Постанова почала діяти з 1 січня 1943 р. лише стосовно до місцевого населення. Відповідно до постанови люди зобов’язувалися виконувати ту роботу, яка їм пропонувалася. Вони не мали права самовільно залишати визначене місце роботи.

Керівники підприємств також не мали права без відповідних дозволів служб гебітскомісара приймати працівників на роботу, звільняти їх та збільшувати заробітну плату.

За порушення цих приписів гебітскомісарами встановлювалися покарання: “тюрмою, грошовий штрафом, останній без обмежень або однією з кар”. У “легших випадках” винного могли покарати направленням до виправного табору терміном до 8 тижнів [309, арк. 25].

Тогочасна юридична практика працівників Райхскомісаріату передбачала створення та відповідне застосування нормативних актів винятково для врегулювання праці окремих категорій працівників, наприклад, для візників та власників возів. Вони зобов’язувалися працювати

на сільськогосподарських, лісових та гірничих роботах, при утворенні й утриманні публічних установ і споруд, на розбудові доріг, водних шляхів і залізниць, регуляції річок, будівництві каналів і меліораційних роботах [561, арк. 50, 51]. Власників коней зобов'язували виконувати частину робіт безоплатно, як, наприклад, роботи, які покладалися на громаду в цілому. Виконання таких робіт, як перевезення вантажів для шляхового будівництва, здійснювалися лише у вільний від основних польових робіт час [243, арк. 57].

Робоча тяглова сила, що перебувала в особистому користуванні громадян, оголошувалася мобілізованою на виконання державних і сільськогосподарських робіт і застосовувалася на них не менше 6-ти днів на тиждень. При порушеннях цих правил селян могли позбавити права на користування конем і вилучити його разом із возом і упряжкою [361, арк. 10].

Органи місцевого управління мали право видавати нормативні акти, які регулювали працю людей у вихідні та святкові дні. Так, відповідно до постанови Київського міського голови № 252 від 12 грудня 1941 р. “Про дні відпочинку та святкові дні” встановлювалося, що загальним днем щотижневого відпочинку є “свято – неділя”. Визначалися і дні релігійних свят. Напередодні цих днів робочий час в усіх установах, підприємствах та організаціях, підпорядкованих міській управі, скорочувався на 2 години. Медичні заклади та водогін, електростанції, трамвай, тролейбус, лазні, перукарні, їдальні, заклади громадського харчування мали працювати як у звичайні робочі дні. Заборонялися компенсації грошми замість надання щотижневого дня відпочинку [168, арк. 12, 13].

Водночас ці дії місцевого керівництва не заохочувалися німецькою владою. Так, у наказі керівника гебітскомісаріату “Гадяч” від 21 вересня 1942 р. вказувалося: “Господу Богу байдуже, чи ви молитесь йому ранком і вечором, але не все рівно, коли пропаде багато тонн зерна через те, що його вчасно не звезено”. Гебітскомісар заборонив проведення церковних обрядів, окрім “після полудня в неділю із 17 години” [32].

Існували й інші методи покарання та впливу на “трудова активність” селян. Селяни, які не працювали у громадському господарстві та особи, які отримали частину належної їм землі, зобов’язувалися не лише виконувати державні поставки, а й повинні були працювати у громадському господарстві. У тих, хто ніде не працював і не виконував державні поставки, земля відбиралася [243, арк. 59].

Прагнучи забезпечити ефективне працевикористання місцевого населення, керівники гебітскомісаріатів видавали накази та розпорядження. Наприклад, гебітскомісар округу “Полтава” 30 квітня 1943 р. зобов’язав чоловіків 1923, 1924 та 1925 р.н. пройти медичний огляд у період 3-6 травня 1943 р. та отримати направлення на роботу. Відповідальність за явку молоді покладалася на батьків, бургомістрів, районшефів та старост [331, арк. 1].

Місцеві органи управління також мали право залучати людей до різноманітних робіт на теренах району. Так, кожна сільська управа в Лазірківському районі на Полтавщині отримала наряд на певну кількість людей для шляхового будівництва. Тих, хто відмовлявся від роботи, передбачалося заарештовувати і направляти до жандармерії [279, арк. 21].

З часом трудове законодавство набувало дедалі виразніших репресивно-каральних ознак. Так, відповідно до розпорядження по Решетилівській районній управі від 23 січня 1943 р., прийнятого на основі розпорядження по гебітскомісаріату, примусовій трудовій повинності підлягало все працездатне населення віком від 17-ти до 50-ти років, яке зобов’язувалося відпрацювати безкоштовно 10 діб (по 9,5 години щоденно). Примусовій праці підлягали навіть ті, хто мав офіційну роботу [501, арк. 72].

Звісно, що в економічних планах Райхсміністерства східних окупованих територій та цивільної адміністрації РКУ не останнє місце займало питання зростання продуктивності праці, тривалості робочого часу, засоби стимулювання праці. Було прийнято рішення про зміну 48-годинного на 54-годинний робочий тиждень [564, арк. 17].

Значна увага з боку цивільної адміністрації РКУ приділялась дотриманню дисципліни праці. Розпорядженням райхскомісара “Положення про порушення трудового договору, перевербування персоналу і завищення заробітної плати” – від 12 січня 1943 р. для місцевого населення вводилася ціла система покарань. Виробничими покараннями вважалися виконання пропущеної роботи без виплати заробітної плати, легке попередження, суворе публічне попередження, грошовий штраф у розмірі 3-денної заробітної плати, зменшення продуктового пайка [564, арк. 14 – 15 зв.].

Першим органом німецької влади, якому довелося зіткнутися з проблемою виплати заробітної плати, стала військова адміністрація. Поведінка військових управлінців була досить. Оскільки директиви з питань виплати заробітної плати ще не були готові, військова адміністрація ухвалювала рішення, які базувалися на принципах збереження елементів радянської правової системи та одночасного введення нових положень. Так, директор Яхницького дитячого будинку (Полтавщина) 5 листопада 1941 р. видав наказ по бухгалтерії установи такого змісту: “Згідно з вказівками, даними мені Лохвицькою комендатурою, бухгалтерії скласти відомості на виплату зарплати штатним і тимчасовим робітникам за такими розрахунками: 1) з 15 вересня 1941 р. по 1 листопада 1941 р. по ставках кошторисів, затверджених РВК на 1941 р., а за листопад 1941 р. – згідно з ставками затвердженими Лохвицькою комендатурою” [293, арк. 33].

Заробітна плата для осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві визначалася за допомогою трудоднів. Заробітна плата виплачувалася в натуральному вигляді за результатами праці за господарський рік. Ці платежі були невисокими. Так, відповідно до довідки, виданої для пред’явлення в мировий суд, одна з позивачок за чотири місяці 1943 р. заробила у громадському господарстві 72 кг ячменю, 30 кг проса, 12 кг гречки, 24 кг соняшника, 60 кг буряка та 180 кг соломи [265, арк. 1 – 15].

Отриманих продуктів за працю в громадських господарствах катастрофічно не вистачало, адже з них сплачувалася ще й чимала кількість

податків та зборів. Фактично безкоштовна праця на потреби окупаційного режиму компенсувалася роздачею присадибних ділянок.

Керівництво Райхсміністерства та РКУ ухвалило рішення про наділення частини працюючого населення присадибними ділянками. У розпорядженні А.Розенберга “Передача землі ремісничим підприємствам” від 23 березня 1943 р. зазначалося, що для забезпечення людей продуктами харчування необхідно надати ремісничим підприємствам землю, з тим щоб їх керівники наділяли робітників невеликими земельними ділянками [564, арк. 58].

Відповідно до цього сільськогосподарські управління уповноважувалися надавати на правах оренди в розпорядження ремісничих підприємств, на яких працювало щонайменше 50 робітників, землю для ведення присадибного господарства. Земля виділялась із фондів громадських господарств і мала бути розташована якомога ближче до ремісничого підприємства. Рентабельність господарства, слід було втримати на попередньому рівні [564, арк. 58 – 59].

Особи, які планували працювати самостійно, зобов'язувались отримати для цього відповідні дозволи. Протягом 1941-1942 рр. фінансові відділи органів місцевого управління видавали тимчасові реєстраційні свідоцтва, у яких чітко зазначався вид виробничої діяльності [126, арк. 238]. З 1943 р. це право перейшло до гебітскомісаріатів. Патенти та інші дозвільні документи, видані фінансовими відділами, визнавались недійсними, а тому особам, які бажали займатися відповідною діяльністю, пропонувалося отримати їх у гебітскомісаріатах. На винних у невиконанні цих заходів накладався штраф розміром 5000 крб. та конфісковувалося ремісничче приладдя [303, арк. 69].

Отже, при нормативному врегулюванні трудових правовідносин місцевого населення України передбачалося видання правових актів, які належали райхсміністру східних окупованих територій, райхскомісару та іншим німецьким управлінцям. При цьому досить тривалий час у країні продовжували застосовувати суттєво відкоректовані радянські нормативні

акти. На місцеве населення було покладено загальну трудову повинність, а вікові межі залучених до праці людей було розширено.

8.4. Цивільно-правовий статус місцевого населення РКУ

Однією з умов існування організації суспільства є відносини, що становлять основу цивільного права. Його внутрішню структуру складають майнові та особисті немайнові відносини, що виникають між фізичними та юридичними особами, державою та іншими суб'єктами публічного права. Усі ці правовідносини, нехай і в спотвореному та хаотичному вигляді, але все ж продовжували існувати і за гітлерівського окупаційного режиму. Причини цього полягали не стільки в часових аспектах окупації, скільки у відносинах власності, які складають основу існування самого суспільства. Відносини власності фактично прикріплюють людину до певного місця проживання, родини і сім'ї, визначають її місце в системі соціально-економічних і політичних відносин.

Досить тривалий час в РКУ продовжувало застосовуватись радянське цивільне право. Лише з 12 січня 1943 р. почали діяти “Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті України”. Цей нормативний акт складався з трьох розділів: “Особисте право”, “Сімейне право”, “Право спадкування”. У преамбулі цього документу зазначалося, що “цивільне право Радянського Союзу відмінене”, а тому, “правові відносини населення РКУ повинні бути заново врегульовані”.

У першому розділі “Правил” повнолітніми оголошувались особи, які досягли 18-річного віку. Якщо вони не були психічно хворими та не перебували під опікою, їх вважали дієздатними. Недієздатними особами визнавалися: неповнолітні; особи, які перебували під опікою; психічно хворі.

Безвісно відсутня особа рішенням шліхтера могла бути оголошена померлою. Термін її відсутності мав досягти десяти років.

Розділ “Право спадкування” визначав три черги спадкоємців. До першої належали діти спадкодавця. Уже зачаті, але ще не народжені діти на момент смерті спадкодавця “бралися до уваги”. Позашлюбні діти спадкодавця права на його майно не мали. До спадкоємців другої черги належали батьки, брати та сестри спадкодавця; третьої – діди та баби.

До спадкоємців належав і той із подружжя, який пережив померлого. У разі, якщо він ставав спадкоємцем разом з дітьми, йому належала одна чверть власності померлого, а коли спадкування відбувалось із спадкоємцями другої черги – половину. Якщо при відкритті спадщини виявлявся факт відсутності спадкоємців, то в цьому випадку законним спадкоємцем визнавався РКУ.

Заповіт міг бути укладений шляхом протокольного запису, складеного шліхтером або нотаріусом. Заяву спадкодавця засвідчували своїми підписами двоє свідків. У разі виникнення спорів між спадкоємцями їх справу розглядав шліхтер.

Особа, у якої зберігався заповіт, після отримання повідомлення про смерть спадкодавця зобов’язувалася надати його шліхтеру. У разі невиконання цього зобов’язання шліхтер мав право винести рішення про накладення штрафу розміром до однієї тисячі карбованців. У разі знаходження заповіту у шліхтера, останній зобов’язувався його відкрити та повідомити про його зміст спадкоємцям [566, арк. 27 – 36].

У цивільному праві окупаційної доби продовжував залишатися визначальний для людини інститут власності. Майно держави, громадських та кооперативних структур перейшло у власність Третього Райху. З початком окупації все майно, що належало евакуйованим членам партії, відповідно до вказівок військових комендатур підлягало конфіскації та негайній реалізації. Отримані від цього кошти передавалися на рахунки органів місцевого управління. Ці органи влади мали право залучити частину меблів та майна для власних потреб [225, арк. 3].

Радянська евакуація, воєнні події та хаос перших днів окупації призвів до появи досить значної кількості безгосподарного майна. Немала його

частка опинилася в місцевого населення. Відділами районних управ та сільськими управами це майно виявлялося, обліковувалося, охоронялося та перевозилося до визначених складів [152, арк. 160]. Майно, яке належало підрозділам РСЧА, переходило до відання інтендантських служб Вермахту.

Окупаційною адміністрацією вирішувалась доля майна, що належало колишнім радянським підприємствам, організаціям та установам. При цьому чітко обумовлювався порядок визначення правонаступника цього майна. Частина цієї власності переходила під контроль цивільної адміністрації РКУ. Але свою частку отримували й органи місцевого управління.

Порядок розмежування повноважень щодо цього майна унаочнюють інструкції Київської міської управи за грудень 1941 р. Так, згідно з документом, розісланим керівникам усіх районних управ, називався ініціатор відповідних заходів. Звісно, що ним була "німецька цивільна влада". Наявне в місті майно розподілялося на "державне" і "муніципальне". Державне майно переходило до цивільної адміністрації, а "муніципальне" – до органів місцевого управління. Голови районних управ отримали вказівку не пізніше, ніж до 31 грудня 1941 р. подати до правничого відділу міської управи відомості про земельні, житлові і нежитлові фонди, а також у "галузі промислових підприємств та закладів".

Щодо земельної та житлової власності передбачалося з'ясувати приналежність земель до загальносоюзного, республіканського та "муніципального" фондів. Перші два фонди переходили цивільній адміністрації РКУ, а "муніципальні" передавалися місцевим органам влади..

Так само визначався колишній правовий статус промислових підприємств та установ. Основною ознакою колишньої приналежності цього виду майна визнавалися джерела фінансування. Доказами могли бути нормативні акти органів радянської влади та підприємств [168, арк. 14, 15].

Однією з іманентних рис окупаційного режиму стало економічне пограбування місцевого населення. У цьому також виявлявся неповноцінний цивільно-правовий статус населення України. Грабунки належного

громадянам особистого майна стали звичним соціально-побутовим явищем тогочасного життя. Такі дії чинилися як працівниками місцевих допоміжних та німецьких органів влади, так і військовослужбовцями Вермахту. Однак, свавільні вчинки представників органів місцевого управління та поліції, як правило, підлягали покаранню з боку німецьких управлінців.

Німецькі власті категорично забороняли грабіжницькі дії колаборантів не тому, що охороняли інтереси місцевого люду, а у зв'язку з тим, що вважали це право винятково своїм. Відомо немало фактів покарання, зокрема, звільнення з роботи, а в окремих випадках і ув'язнення тих, хто використовував службове становище та грабував місцеве населення [589, арк. 114]. Цим самим німецькі адміністратори намагалися показати свою лояльність та справедливість, готовність до захисту майнових прав та інтересів місцевого населення. Проте припинити грабунки, які вчинялись військовослужбовцями, не вдалося [584, арк. 23].

Працівники органів місцевого управління та поліції не могли не лише впливати на поведінку військовослужбовців, а й не мали права критикувати їх дії. “Я розповів населенню про те, що німці не мають права грабувати, вони за все повинні платити” – розповідав під час слідства колишній начальник районної поліції. За ці висловлювання він був заарештований, а після проведеного слідства переведений до іншого району [37, арк. 19].

Водночас у випадку вилучення німецькими військовими формуваннями майна або ж знищення його під час боїв місцеве населення мало право звертатися із заявами про компенсації до органів місцевого управління [227, арк. 1, 2]. Таких заяв і звернень до органів місцевого управління можна відшукати немало. Ці матеріали свідчать, що певні компенсації за пограбоване майно місцевому населенню все ж надавалися. Проте німецькі чиновники перекладали ці проблеми на органи місцевого управління, які й відшукували матеріальні резерви для здійснення компенсаційних заходів.

З окупацією перших регіонів України військова адміністрація закликала місцеве населення до збереження спокою та підтримання порядку. У відозвах

німецького командування, адресованих місцевому населенню його намагалися переконати не лише в недоторканності попереднього цивільного статусу, а й у його суттєвому підвищенні [578, арк. 72].

Водночас гасла, у яких звучали ідеї відновлення приватної власності та ліквідації колгоспів, не підкріплювалися практичними заходами. Перебудова суспільства на принципах приватної власності та основах ринкового господарства мала б забезпечуватися правовою системою, у якій проголошені цінності набули б своїх завершених, цілісних форм. Ігнорування матеріальних потреб місцевого соціуму стало свідченням колоніальної, експансіоністської сутності нацистського окупаційного режиму. Все інше виражало лише певні тактичні плани в економічній, соціальній та політичній сферах. Власне і німецькі управлінці визнавали відсутність чіткості в діях окупаційної влади, констатуючи той факт, що їхня пропаганда нічого вартого не пропонує [587, арк. 44].

Фактично гітлерівці залишили в незмінному стані систему майнових правовідносин, що діяла в радянські часи і відповідно до якої був відсутній повноцінний, наділений реальними юридичними правами та можливостями власник, що мав права на необмежене володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Реалізація проголошених ідей щодо відновлення приватної власності лежала поза межами окупаційної доктрини.

Незважаючи на пропагандистські гасла окупаційної адміністрації щодо негайної ліквідації колгоспів, на їхній основі утворювалися громадські господарства. Об'єкти власності, відібрані в селян у радянський період, залишалися в користуванні громадських господарств.

Сподівання колишніх розкуркулених селян на справедливе вирішення майнових проблем виявилися марними. Не йшла мова і про відшкодування збитків, заподіяних їхнім господарствам діями радянської влади. Тому такі аспекти майнових правовідносин як право власника на приплід та доходи в окупаційний період взагалі не розглядалися.

Окрема сторінка цивільно-правових засад життя сільського населення перших місяців окупації пов'язана з долею врожаю 1941 р. Цілком очевидно, що не з мотивів соціальної справедливості та гуманності, а швидше через руйнацію хлібозаготівельної системи, небезпеки реальної втрати продовольства частину врожаю було поділено серед селян.

Розподіл врожаю не був хаотичним та неконтрольованим. Цього окупаційна адміністрація допустити не могла. До роботи комісій із розподілу врожаю 1941 р. залучалися працівники районних та сільських управ [60, арк. 13]. Пільги та привілеї надавалися дезертирам. Досить часто ці громадяни на зборах мешканців сіл у своїх виступах пропонували не наділяти зерном сім'ї, рідні яких перебували в Червоній армії [577, арк. 205].

З окупацією в селах України розпочався перерозподіл власності. Як правило, його основним об'єктом ставала нерухома власність, зокрема, будинки, відібрані в період колективізації [218, арк. 79]. Частина громадян намагалася повернути своє майно. Але німецькі управлінці відмовляли їм у цьому. Навіть якщо орган місцевого управління ухвалював позитивні рішення, німецькі керівники їх скасовували [312, арк. 30].

Про перерозподіл власності і відновлення “капіталізму” попереджали і радянські партизани. “Знищуйте також куркулів, які повернулись у свої села і намагаються відновити в наших районах капіталізм”, – так зверталось до населення керівництво одного з партизанських загонів у вересні 1941 р. [589, арк. 259]. Аргументи щодо відновлення капіталізму використовувалися і пропагандистськими органами Червоної армії [588, арк. 102].

Прагнення людей забезпечити себе матеріально були найпоширенішою причиною їх вступу на службу до окупаційних органів влади. Саме ці мотиви найчастіше зустрічаються в матеріалах кримінальних справ місцевих колаборантів [50, арк. 20; 54, арк. 110].

Навесні 1942 р. в зоні військової адміністрації було проведено ряд заходів, які мали б пересвідчити місцеве населення в “невідворотності” відновлення справедливості. Відповідні розпорядження керівників

сільськогосподарських комендатур були широко розрекламовані в місцевій пресі. Так, у “Гадяцькій газеті” у квітні 1942 р. з’явилося кілька розпоряджень, спрямованих на врегулювання процесу повернення частини конфіскованої радянською владою власності.

Розпорядженням “Про новий земельний порядок у Гадяцькій окрузі” передбачався поділ землі та проведення організації робіт із розподілу землі. Згідно з документом мали повернути селянам землю, що належала їм станом на 1939 р. Розмір площі отримуваної землі не мав перевищувати 0,8 га. Селяни, які могли довести факт своєї участі в боротьбі з партизанами могли отримати 1 га власної землі. Подальший розподіл землі мав розпочатися восени 1942 р. і прямо залежав від виконання сільськогосподарських поставок. Умовою отримання присадибної ділянки була повноцінна робота в громадському господарстві.

Право на отримання присадибних ділянок дістали й селяни, “які були вигнані совєтською владою”, із застереженням – “коли вони можуть господарювати на своїй ділянці”. “Новоприбулі” особи не могли одержати земельний наділ. Вони зобов’язувалися “довести свою працездатність протягом року” [28].

Один з документів військової адміністрації стосувався повернення будинків. Так, розпорядженням німецької сільськогосподарської комендатури “Про повернення будинків в області Гадяч, Зіньків, Петрівка” від 9 квітня 1942 р. передбачалося повернення відібраних радянською владою будинків та присадибних ділянок у тому розмірі, який вони мали станом на 1939 р., але не більше 0,80 га.

Будинки поверталися старим власникам негайно, якщо вони стояли “пусті або напівзаселені”, чи коли в них проживали колишні комуністи. Водночас будинки не поверталися, якщо в них уже мешкали особи, які “через свою роботу були корисними членами громадських дворів”, або ж якщо ці будівлі вже використовувалися для потреб громадських господарств [28].

Невдовзі аналогічне розпорядження з'явилося і для мешканців м. Гадяча. Міське населення також мало право на отримання відібраного майна, зокрема, будинків із присадибними ділянками, не більшими, ніж 0,25 га. Розпорядження доповнювалося рядом положень, відповідно до яких підлягало конфіскації майно, “незаконно” отримане “під час комуністичного режиму”, а також “коли будинком незаконно володіє комуністична родина”. У разі неможливості повернення будинку попередньому власнику, йому надався вільний будинок або матеріал для будівництва власного житла [29].

Окупаційна адміністрація всупереч діючим нормативним установкам, зокрема, щодо передачі майна за допомогою акту дарування, намагалась не допустити нагромадження надмірних цінностей у власності окремих сімей. Як можна пересвідчитися з матеріалів одного типового цивільного позову, людина мала право передати власне майно в дар на умовах догляду й харчування “до смерті”, оформивши договір дарування. Водночас нотаріуси відмовлялися складати відповідні акти, хоч, органи місцевого управління були не проти цього рішення [264, арк. 1 – 13].

Матеріали цивільних позовів свідчать про те, що особи, які не погоджувалися з рішеннями органів місцевої влади, які зачіпали їхні майнові інтереси, могли подавати позовні заяви до судів шліхтерів [266, арк. 23].

Міське населення мало право захищати в судовому порядку свої майнові права, які були порушені як з боку одного з колишнього подружжя, так і іншими особами. Тому позивачі могли вимагати від суду відновити їх майнові права як у вигляді речей, так і продуктів харчування [313, арк. 1 – 6].

Окупаційною адміністрацією, здійснювався примусовий продаж частини майна, як правило, тих осіб, які не сплачували податки або накладені на них штрафи. Так, у разі несплати штрафів упродовж однієї доби виконавці постанов Київського міського голови та голів районних управ описували та оцінювали майно, продаж якого міг компенсувати не лише витребувані суми, а й технічні витрати [168, арк. 56, 57].

Більшість відносин із приводу зміни власника майна підлягають реєстрації в нотаріальних службах. У зв'язку з цим на окупованій території було відновлено роботу нотаріальних контор. Відповідно до оголошень органів місцевого управління повідомлялося про відкриття нотаріальних контор, які здійснювали запис актів цивільного стану, засвідчували договори та заповіти, реєстрували статuti артилей і товариств, засвідчували копії документів та підписи керівників установ і організацій [358, арк. 1].

Однією з умов повноцінного функціонування цивільно-правових відносин є вільний обіг об'єктів цієї галузі права. Підходи окупаційної адміністрації до цієї проблеми були однозначно обмежувальними: по-перше, значна частина речей була суттєво обмежена та заборонена до вільного обігу, по-друге, влада поступово застосовувала обмежувальні заходи щодо вільного обігу практично всіх об'єктів цивільного права.

Так, шляхом встановлення особливих правил планомірно і системно знищувалася базарна торгівля. Торгувати на відкритих базарах можна було лише в чітко встановлені дні та години. Заборонялися до продажу зерно, птиця та продукти харчування, які підлягали обов'язковій здачі. Лише після того, як селянин здавав усе необхідне державі, він за відповідною довідкою гебітскомісара, мав право продавати цей вид товару на базарі за фіксованими цінами [343, арк. 141]. За порушення правил торгівлі на міських базарах відповідними органами управління виносилися рішення про адміністративне покарання – штраф до 200 крб. або примусові роботи терміном до двох тижнів [168, арк. 59].

Окупаційною адміністрацією встановлювався особливий порядок продажу окремих товарів. Суворо заборонявся продаж коней. Порушників карали штрафом у розмірі 5000 крб. Передбачалась і додаткова відповідальність – “згідно з військовим часом” [361, арк. 10].

Отже, цивільно-правовий статус місцевого населення, зокрема, майнові правовідносини, напряму залежали від національної приналежності суб'єктів цивільного права. Привілейований, порівняно з рештою населення, цивільно-

правовий статус отримали етнічні німці. Євреї та цигани втратили право на майно, яке було оголошене державною власністю і підлягало конфіскації.

Для захисту своїх майнових інтересів, місцеве населення мало право звертатися до судових органів та вимагати відновлення порушених прав. Відповідачем у судових позовах могли бути і органи місцевого управління. Водночас грабунки майна, приналежного місцевому населенню так і не були припинені. У окремих випадках, компенсації за втрачене майно виплачувалися органами місцевого управління.

У перші дні гітлерівської окупації з ініціативи населення, постраждалого від дій радянської влади здійснювався певний перерозподіл власності, який був припинений розпорядженнями німецьких управлінців. Лише в другій половині 1942 р. в ряді областей, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації, розпочався процес передачі частки майна до рук попередніх власників. Об'єкти переданої власності стосувалися землі та будинків.

Окупаційною адміністрацією суворо контролювався вільний обіг майна. Лише після обов'язкових поставок та сплати податків селяни мали право продавати частину продуктів харчування на місцевих ринках за фіксованими цінами. Асортимент товарів, допущених до купівлі-продажу, увесь час зменшувався. Так само зменшувався й час, виділений владою для проведення базарів. Особи, які допускали ці несанкціоновані дії підлягали покаранню.

8.5. Сімейно-правові відносини місцевого населення РКУ

Хаос перших тижнів окупації, формування нових органів влади, а також загальна розгубленість місцевого населення, викликана екстремальними умовами життя, та невизначеність майбутнього соціального статусу стали причиною відсутності реєстрації актів цивільного стану. Власне як місцевій людині, так і окупаційній адміністрації було, так би мовити, не до розв'язання цієї проблеми. Існували питання життєво важливіші.

Проте соціальне життя, незважаючи на воєнне лихоліття, продовжувалось. Народжувалися діти, помирали люди, створювалися нові сім'ї та розлучалися подружжя. Частина радянських військовослужбовців за різних життєвих обставин вступала у сімейні стосунки з місцевими мешканцями. Все це потребувало втручання влади. Але певний час фактичні сімейні відносини у площині офіційних змін цивільного стану склалися поза втручанням державно-політичних інститутів і лише потім розпочалася їх фіксація, а невдовзі й безпосереднє правове регулювання.

Цю проблему розуміли і представники органів місцевого управління. Уже восени 1941 р. населення зобов'язувалося зареєструвати фактично здійснені, але не зареєстровані акти громадянського стану [225, арк. 6]. Для цього потрібні були не лише органи реєстрації, а й певна нормативна база. Органи місцевого управління проявили власну ініціативу. Так, постановою київського міського голови № 270 від 22 листопада 1941 р. вводилося в дію Положення про реєстрацію народження, смертей, шлюбів та всиновлення, яке почало діяти з 15 січня 1942 р. Населення зобов'язувалося зареєструвати всі укладені, але не зареєстровані шлюби за період з 18 вересня 1941 р. до 14 січня 1942 р. Нагляд за виконанням постанови покладался на органи поліції та адміністрацію будинків [170, арк. 8]. Особи, які бажали вступити у шлюб, зобов'язувалися зареєструватися у бюро реєстрації при районних управах. Заборонялося реєструвати шлюби немісцевих осіб. Подану заяву підписували обидві особи. Також вони заповнювали особову картку встановленого зразка. Заява подавалася не пізніше, ніж за два тижні до реєстрації. Працівники бюро в триденний термін розглядали подані документи. У положенні вказувалися й умови відмови в реєстрації шлюбу: якщо один із заявників вже перебував у нерозірваному шлюбі або не подав відповідних документів; якщо ці особи були родичами; якщо наречений був молодший 18-ти, а наречена 16-ти років; наявність в одного з них психічного захворювання.

Якщо працівник бюро не знаходив фактів, які могли б заперечувати можливість укладання шлюбу, на дошці оголошень вивішувалося

повідомлення про його майбутню реєстрацію. Будь-яка особа могла подати до бюро відомості, що перешкождали укладанню шлюбу. Після офіційної процедури реєстрації видавалося свідоцтво про шлюб [170, арк. 33 – 49].

У грудні 1941 р. були розроблені детальні інструкції, які регулювали сам порядок реєстрації шлюбів [162, арк. 52]. Так, Інструкція про заповнення запису про шлюб складалася з трьох розділів: “Відомості про тих, хто одружується”, “Особливі нотатки” та “Вимоги до записів. виправлення помилок”. Прізвища осіб, які вступали в шлюб, записувались точно за українськими текстами поданих ними паспортів або інших документів. Для нареченої записувалося також прізвище, яке вона мала до одруження. Зі слів молодих фіксувалася їх приналежність до релігійної конфесії.

Службовці органів, уповноважених на проведення процедури реєстрації шлюбу, з особливою прискіпливістю ставилися до визначення національної приналежності майбутнього подружжя. У разі, якщо хтось із заявників заявляв про належність до іншої національності, аніж до тої, що була вказана в паспорті, він зобов’язувався навести докази [171, арк. 24-26]. Службовці бюро метрик до розв’язання питання в законодавчому порядку отримали тимчасове право викликати та допитувати свідків [162, арк. 47].

Таким чином, правове регулювання укладання шлюбу здійснювалось за ініціативи органів місцевого управління. Лише 11 травня 1942 р. вийшла постанова райхскомісара “Про тимчасове впорядкування шлюбу і розірвання шлюбу” [324, арк. 29-33]. Вона складалася із 25-ти статей та 2-х розділів. При цьому 14 статей регулювали право одруження, а 11 – право розлучення.

Указаним нормативним актом встановлювався шлюбний вік: для чоловіків – 18, для жінок – 16 років. Заборонялося брати шлюб недієздатним особам та кровним родичам. У разі, якщо законний представник відмовляв неповнолітньому у взятті шлюбу, цю проблему міг розв’язати мировий суддя (шліхтер) на прохання зарученого.

Але окупаційна реальність призвела до перегляду ряду положень зазначеного розпорядження. Незабаром ст. 1 та 3 (регулювали вікові

обмеження та дієздатність) були скасовані нормативним актом райхскомісара “Про регулювання сімейного права для місцевого населення” від 20 лютого 1943 р. У постанові зазначалося, що відповідно до ст. 2 розпорядження від 11 травня 1942 р. недієздатні особи не мали права вступати в шлюб. Відповідно до § 3 ст. 2 постанови райхскомісара “Правові установки до врегулювання цивільного, сімейного і спадкового права” від 12 січня 1943 р., окрім інших, недієздатними вважалися особи, які не досягли 18 років [267, арк. 6, 7].

Розпорядження скасовувало ст. 22 зазначеної постанови у якій зазначалось, що “подружжя може вимагати розірвання шлюбу, якщо друга сторона перебуває у постійній відсутності три роки” [361, арк. 5]. Скасування статті було доцільним, оскільки шліхтери відповідно до постанови від 12 січня 1943 р. вже мали право оголошувати відсутню особу померлою.

У травні 1943 р. були скасовані ст. 8 та 9 постанови, які визначали саму процедуру укладення шлюбу. Оскільки було прийнято розпорядження райхсміністра східних окупованих територій “Про український персональний стан” [563, арк. 45-47], відпала потреба у застосуванні цих приписів.

Причини змін нормативних актів райхскомісара в сегменті вимог до віку претендентів на укладання шлюбу необхідно розглядати в контексті тогочасної соціально-економічної ситуації, а саме у збільшенні кількості осіб, відправлених на роботу до Райху. Цілком очевидно, що українська молодь намагалася уникнути цього і вступала у фіктивні сімейні правовідносини. Фактично зазначені нормативні акти райхскомісара підвищили шлюбний вік до 21 року без урахування статевої різниці.

Особлива процедура укладання шлюбу, зокрема, публічне оголошення свідчить про прагнення окупаційної адміністрації виявити расових та політичних ворогів Третього Райху. Претендентів на укладання шлюбу зобов'язували подавати оголошення, яке вивішувалося на людному місці або публікувалося в місцевій пресі. Після відсутності заперечень ці особи могли укласти шлюб. Сила дії оголошення становила шість місяців. Якщо чиновник

мав хоч якісь сумніви у припустимості укладання шлюбу, він зобов'язувався звернутися до гебітскомісара, який і ухвалював остаточне рішення.

Для укладання шлюбу потрібна була особиста явка молодих до уповноваженого на складання актів громадянського стану та їх обопільна заява. Нагляд за роботою уповноважених на складання актів громадянського шлюбу здійснював шеф району, якщо він сам не був призначений на цю посаду. Загальний службовий нагляд за їх роботою здійснював гебітскомісар.

Окреме питання у постанові стосувалося раніше укладених шлюбів, які були оформлені німецькими органами, керівники яких вважали себе уповноваженими на ці дії (військовими комендатурами, що діяли до передачі відповідних територій органам управління РКУ). Такі шлюби вважалися дійсними [105, арк. 55].

Якщо від шлюбу, що був укладений з особою єврейської національності народжувалась дитина, вона вважалась позашлюбною. Дитина ж від шлюбу, недійсного на підставі будь-якого іншого припису, вважалась шлюбною.

За новими правилами, з метою впорядкування відносин громадянського стану та виявлення спадкових прав було наказано жінкам, які зареєструвались у відділах ЗАГСу на своє дівоче прізвище під час шлюбу, або ж зовсім змінили прізвище, обов'язково записатись на прізвище чоловіка. Записи про народження дітей реєструвались на прізвище батька. Реєстрація позашлюбних дітей здійснювалася на дівоче прізвище матері і лише за письмовою згодою батька. Заборонялося реєструвати шлюби з військовополоненими та євреями [361, арк. 9].

Окреме питання стосувалося церковного обряду. Обряд проводився лише після офіційної реєстрації шлюбу. Якщо релігійний обряд проводився до офіційного укладення шлюбу на винних накладався штраф у розмірі 1500 крб., або застосовувалось тюремне ув'язнення [563, арк. 45 – 47].

Окремі правила реєстрації шлюбу встановлювались для осіб німецького походження. 13 червня 1942 р. райхскомісар видав розпорядження про застосування до них німецького сімейного права. Фольксдойче укладали

шлюб лише перед німецьким урядовцем цивільного стану. Їм заборонялося укладати шлюби з представниками інших національностей. Винятки мав право встановлювати лише гебітскомісар. За порушення правил встановлювалося суворе покарання – тюремне ув'язнення до 10 років та позбавлення громадянських прав [335, арк. 20].

Окупаційній адміністрації довелося регулювати припинення шлюбних стосунків. Будь-які розлучення були заборонені [361, арк. 9]. Але вже незабаром військовою адміністрацією були надані дозволи на проведення цієї юридичної процедури. Зацікавлені в розлученні особи зверталися до органів місцевого управління з письмовими заявами, які розглядалися протягом 10 днів. У разі, якщо один із подружжя не був місцевим мешканцем, його зобов'язували дати оголошення в місцевій пресі. Заявник сплачував 150 крб. мита; якщо він розлучався вдруге – 250, а втретє – 1000 крб. Також передбачалося, що неповнолітні діти перебуватимуть на утриманні особи, котра порушила шлюб [301, арк. 134]. Справи про розірвання шлюбу, стягнення аліментів, визнання батьківства [241, арк. 4, 5, 6, 8] розглядалися лише районними управами. Сільські старости втратили право проводити процедуру розлучення [269, арк. 2].

Після переходу відповідних територій у підпорядкування цивільної адміністрації РКУ зазначені процедури здійснювалося без стабільної нормативно-правової бази. Лише 11 травня 1942 р. було видано постанову райхскомісара України “Про тимчасове упорядкування і розірвання шлюбу” [324, арк. 29 – 33]. Вимагати розлучення мав право один із подружжя в таких випадках: “якщо він (шлюб – *О.Г.*) був укладений шляхом підступного введення в оману відносно таких обставин, які б утримали його від вступу в шлюб при усвідомленні становища; якщо він був спонуканий до вступу в шлюб протизаконно – шляхом загрози; якщо друга сторона порушила подружню вірність; якщо друга сторона іншим важливим порушенням остаточно похитнула шлюб; якщо друга сторона страждає “розумовим божевіллям”, причому хвороба досягла такого ступеня, що духовні стосунки

між подружжям припинилися; якщо друга сторона страждала заразною або викликаючою огиду хворобою і видужання не можна чекати в певний термін; якщо друга сторона перебуває у повній відсутності три роки” [105, арк. 55].

У разі відсутності одного з подружжя (заочне розлучення) мировий суддя зобов’язувався докласти всіх зусиль для ймовірного повідомлення зацікавленої особи шляхом надання дозволу на так зване “публічне доручення”, яке прикріплювалося на дошці оголошень районної управи протягом одного тижня та публікувалося в українській газеті [560, арк. 43].

Після розірвання шлюбу дружина мала право вимагати від чоловіка засоби на утримання, якщо, враховуючи всі обставини, це “відповідало справедливості” [361, арк. 5 – 7].

Розірвання шлюбу відбувалося винятково в судовому порядку і перебувало в компетенції мирових суддів [252, арк. 15]. Шліхтери виконували вказівки, записуючи причини розлучення у спеціальні журнали. У одній із типових справ було записано, що “Позивач Зімін вимагає розірвання шлюбу на підставі § 19 Закону про розлучення з причини неможливості сумісного життя з приводу постійних сварок і скандалів з боку його дружини” [253, арк. 7]. Інший позивач просив суд розлучити його з дружиною, з якою він “записався з дозволу Райуправи [...] 18 травня 1943 р., котра через день заявила, що жить зо мною не буде” [270, арк. 1].

З метою однакового застосування законодавства, через правові відділи генеральних комісаріатів шліхтери гебітскомісаріатів отримували інструкції про розгляд шлюбних справ, у яких досить детально аналізувалися окремі статті постанови від 11 травня 1942 р. та надавалися зразки типових рішень німецьких судів. Так, у розділі “Підстави припинення шлюбу” пояснювалося, що виносити рішення можна лише на основі ст. 15-22 постанови райхсміністра від 11 травня 1942 року. Увага шліхтерів акцентувалася на застосуванні ст. 19, “оскільки більшість позовів про припинення шлюбу базується на начебто повній руйнації шлюбних відносин у результаті тяжкого порушення шлюбних відносин”. Шліхтерів зобов’язували уважно

перевіряти порушення, які спричинили бажання сторін припинити шлюбні відносини, з'ясувати, чи можна ще очікувати відновлення шлюбу.

Шліхтерів зобов'язували вказувати у своєму рішенні сторону, визнану винною, або ж визнавати винними обох членів подружжя. Дозволялося також називати одну зі сторін подружжя, яка мала більшу вину.

Суддів повідомили, що питання про провину може мати значення в подальших вимогах щодо утримання з боку без провини розлученої особи до винного, хоча нормативний акт із цього приводу ще не був підготовлений. Передбачалося, що “вимоги до утримання одного з подружжя так само, як і питання, що стосуються долі дітей, не виносяться у провадження до припинення шлюбу. Вони належать до наступного провадження”. Якщо виникали спірні питання, їх розв'язували шляхом звернення до правового відділу генерального комісаріату [236, арк. 40, 41].

Одночасно з інструкцією шліхтери отримали й додатки до неї. У них містилися зразки рішень німецьких судів із конкретними установками на застосування тих чи інших норм права. При цьому німецькі судді не забували і про ідеологічну складову своїх рішень. Так, в одній зі справ про розлучення зазначалося, що відповідачка мала “більшовицькі погляди на сутність права, і, діючи відповідно до цих поглядів, не піклувалась про позивача і свою дочку” [236, арк. 42, 43].

Нормативні акти передбачали виплату аліментних платежів, розмір яких становив 25% усіх прибутків на одну дитину. В разі необхідності забезпечення виплати коштів на утримання дітей суди застосовували постанови про арешт майна відповідачів. Так, 7 липня 1943 р. обершліхтер гебітскомісаріату “Полтава” розглянув скаргу О.Є.Юхименко і наклав арешт на велосипед відповідача [251, арк. 6]. Водночас сторони могли укласти мирову угоду, відповідно до якої відповідач зобов'язувався утримувати свою неповнолітню дитину [257, арк. 3].

Деякі батьки, на утриманні яких залишалась дитина, намагалися одержати на її утримання продукти харчування. Так, одна з позивачок

вимагала від відповідача сплати щомісячно “12 кг борошна, придатного до харчування”, а також “зобов’язати його до 2-річного віку дитини давати на догляд (няньку) щомісячно по 50 крб.” [310, арк. 1 – 5].

В окремих випадках питання виплати аліментів розпочиналися в радянські часи, а закінчувалися при окупаційному режимі. В таких випадках судові органи райхскомісаріату брали до розгляду документи, видані радянськими установами [350, арк. 10 – 14].

Серед умов розлучення була відсутність одного з подружжя протягом трьох років. Для ухвалення рішення про фактичну відсутність одного з подружжя протягом трьох років викликалися свідки, які підтверджували правдивість слів позивачів [244, арк. 9].

У разі, якщо для розлучення “не вистачало” відсутності чоловіка протягом трьох років, судді використовували формулювання “фактичне припинення шлюбних відносин”. Так, в одній з копій рішення шліхтера говориться про те, що чоловік був призваний до армії на початку війни і з того часу про нього не було жодної звістки. За час, що пройшов, жінка встигла створити нову сім’ю. Суд ухвалив рішення про розірвання попереднього шлюбу [244, арк. 11].

Незважаючи на те, що йшла війна, були встановлені досить тривалі терміни для визнання людини померлою. Провести процедуру оголошення особи померлою мав право лише шліхтер. Але для винесення цього рішення висувалася вимога, відповідно до якої безвісно відсутньою вважалася особа, про яку не було жодних відомостей протягом 10 років [567, арк. 28].

Однією з проблем, яку також доводилося розв’язувати у судах, стало визнання батьківства. Шліхтер мав право розпочати слухання справи після поданої заяви матері. Під час слухання суд міг призначити офіційного представника інтересів дитини з числа родичів, так і сусідів і навіть зі своїх службовців. У цьому випадку мати виступала свідком по справі.

Якщо особа, вказана в якості батька, відмовлялася від цього, на неї покладався обов’язок довести цей факт. Якщо батько відмовлявся від

батьківства дитини, яка народилася в шлюбі, то справа передавалась до німецького суду.

Позови з виплати аліментів пред'являлися за місцем проживання відповідача, а у випадку якщо це місце було невідомим, – за місцем знаходження його майна. Аліменти присуджувалися до досягнення дитиною 16 років. Але передбачалося й продовження цих термінів.

При народженні позашлюбної дитини передбачалося повідомлення про цей випадок “Особливому відділу Управи”, який мав призначити дитині опікуна. Опікун через матір дитини визначав батька і піклувався про те, щоб суд ухвалив рішення про утримання дитини [236, арк. 22, 23].

Отже, окупаційне сімейне законодавство визначало основні засади, процедуру та умови укладення шлюбу, на основі якого виникали особисті та майнові права й обов'язки подружжя, права та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Особлива процедура реєстрації шлюбу вказує на те, що з її допомогою окупаційна влада намагалася виявити національність та політичне минуле представників місцевого населення.

Наявність кількох типів нормативно-правових актів у сфері сімейного законодавства, призначених для українців, фольксдойче та євреїв, вказує на те, що принципи расизму, які займали центральне місце в ідеології нацизму, впливали на формування сімейно-шлюбного законодавства.

З особливою прискіпливістю управлінці адміністрації РКУ ставилися до спроб розлучення. З початком окупації вони були взагалі заборонені, і лише з часом було здійснено нормативне врегулювання самої процедури, яка відбувалася виключно у судовому порядку.

8.6. Правове врегулювання соціальної сфери

Період нацистської окупації став найбільш нищівним для культурно-освітньої сфери. Екстремальні умови життя, патологічна жорстокість

окупаційних адміністраторів супроводжувались продуманою та технологічно завершеною методикою “упокорення” населення захоплених територій. Одним із засобів досягнення цього довгострокового завдання виступала деградація українського народу, інтелектуальний рівень якого мав забезпечити виконання ним важкої фізичної роботи.

Представники німецької окупаційної адміністрації, встановлюючи “новий порядок” у “визволених з-під більшовицької влади” областях України, намагались засвідчити перед населенням “прогресивність” своєї історичної місії, а тому влітку – восени 1941 р. допускали певне “загравання” з українським соціумом. Окрім того, величезний комплекс технічних проблем, пов’язаний з поетапним формуванням окупаційних органів влади, “утихомиренням” завойованої території, мабуть, і не дозволяв проконтролювати “все і повністю”. Тому проблеми освіти в цей час лишалися поза полем зору німецьких службовців. Лише пізньої осені – взимку 1941 р., коли устаткувалися перипетії та проблеми, пов’язані зі створенням РКУ, настала черга розглянути питання “освіти для українців” .

З утворенням окупаційних адміністрацій розпочалася підготовка до відкриття шкіл. Усе шкільне майно обліковувалося й передавалося на баланс відділів культури та освіти районних і міських управ. Їх керівники отримали наказ “відшукати майно, взявши його під охорону” [153, арк. 9, 10].

Школи працювали у дві зміни. Головною причиною цього виступали необхідність економії палива та відсутність достатньої кількості приміщень. Пропозиції відділів культури та освіти полягали у зміні організації праці вчителів – три дні в першу зміну, три дні в другу [154, арк. 93].

Уже весною 1942 р. проміжні результати “освітньої реформи” нових господарів країни засвідчили початок фактичного винищення майбутнього інтелектуального потенціалу українського суспільства. Деструктивні заходи окупантів у сфері освіти посилювалися. Розпорядженням Е.Коха від 24 жовтня 1942 р. було ліквідовано середню та вищу освіту в РКУ [575, арк. 70, 71].

З весни 1942 р. систему загальної освіти для українців репрезентували лише 4-класні народні школи. Відкриті ще восени 1941 р. гімназії та середні школи були ліквідовані, й відповідно зник базис, на основі якого могла існувати середня спеціальна та вища освіта. Тому всі заходи окремих представників окупаційної адміністрації зі створення вищих навчальних закладів, які готували спеціалістів технічного напрямку, та закладів освіти професійного профілю залишались усього лише тактичним кроком, спрямованим на заміщення дефіциту кадрів.

Центральною фігурою, яка забезпечує реалізацію навчально-виховних завдань у школі є директор. Не стала винятком і школа окупаційного періоду. Але повноваження директора школи домінували над рішеннями педагогічних рад. Фактично він керував школою одноосібно. Педагогічний колектив виявився усунутим від участі в управлінні закладом освіти [154, арк. 118].

Окупаційна влада дбала про збереження законсервованих шкільних приміщень, перекладаючи контроль за ними на директорів діючих закладів освіти. Під нагляд кожного директора школи передавалося декілька додаткових приміщень [155, арк. 5].

Упродовж усього періоду окупації кількість діючих шкіл невпинно зменшувалась. Так, станом на 15 травня 1942 р. в м. Києві діяло 47 народних та 2 початкові школи [158, арк. 2 – 4]. У першій декаді вересня 1942 р. за розпорядженням штадткомісаріату закривалися 16 гімназій м. Києва, а їх майно передавалося у відання директорів діючих народних шкіл. На початку жовтня 1942 р. скорочення штатів чекало й народні школи. Звільнених учителів позбавили продуктивних карток, а відомості про них передавалися біржі праці [157, арк. 129, 148, 227, 287].

Праця вчителя мала виснажливий характер. “Один учитель – два класи” – ця норма навантаження не змінювалась увесь період окупації. Навіть у тих школах, де існувала велика наповненість класів, ситуація була незмінною. “Утворити два перших класи безперечно можна, але призначити ще одного вчителя не маю права, тому що за наказами п. Гебітскомісара один вчитель

працює з двома класами в дві зміни”, – констатував інспектор шкіл у листі до завідувача Антонівської школи від 10 січня 1943 р. [151, арк. 49].

Навчальні програми, за якими працювали учні, змінювалися впродовж усього періоду окупації і стабільного вигляду не мали. Перед відкриттям шкіл освітянські чиновники оголошували про створення навчальних програм, проте вже за кілька тижнів, інструктуючи підлеглих, заявляли: “Не час складати нові програми. З програм потрібно вилучити все, що не відповідає новій ситуації, що суперечить новим жаданням часу й обставинам” [545].

Оскільки нові підручники так і не були надруковані, місцевими органами управління освітою проводилися заходи з методичної допомоги вчителям. Так, у Васильківському районі, що на Київщині, було налагоджено випуск газети “Школярик”. Екземпляри видання особисто отримували директори шкіл, які використовували їх як навчальні посібники, організовуючи уроки читання у школі, вивчення віршів тощо [57, арк. 22].

Діти, що навчалися в народних школах, опановували традиційні для цього періоду предмети. Навчальний план 1943 р., надісланий керівництву шкіл, передбачав вивчення 6-ти предметів: української мови, арифметики, географії, природознавства, каліграфії та фізичних вправ. На вивчення української мови виділялося 12 годин, арифметики – по 8 годин у 1 та 2 класах і по 6 годин у 3 і 4 класах. Географія та природознавство вивчались у 2 та 4 класах. На ці предмети виділялось по 2 години на тиждень. Усі чотири роки навчання по 2 години на тиждень учні вивчали каліграфію та фізичні вправи. Таким чином, розподіл погодинного навантаження здійснювався більш-менш раціонально і відповідав віковим особливостям контингенту. Загалом учні 1 та 2 класів навчалися по 24 години, а 3 і 4 класів – по 26 годин на тиждень [151, арк. 23].

Навчання в народних школах було обов’язковим і безкоштовним. Батьки та опікуни попереджались про своєчасне і регулярне відвідування школи дітьми [546]. Покарання тих, хто не забезпечив явку дітей полягало у штрафі в розмірі 200 крб. або ув’язненні терміном до 2-х тижнів [156, арк. 26].

Батьки дітей, які не відвідували школу звільнялися від відповідальності лише за наявності поважних причин, засвідчених директором закладу освіти. До цих причин належали хвороба дітей; великі морози в зимову пору року; інші випадки (тяжка хвороба, смерть та похорон родичів) [168, арк. 81].

Весною 1942 р. гітлерівці, зустрівшись з гострою нестачею професійних кадрів змушені були розробляти програми відкриття навчальних закладів професійного спрямування. Більшість фахових шкіл виникали в містах із розвиненою промисловістю. Так, у Дніпропетровську з ініціативи міської управи та служби праці розпочалася підготовка кваліфікованих робітників. Для навчання столярів, теслярів і слюсарів-сантехніків відводилося 2 місяці, а для каменярів, покрівельників – усього одномісячний термін навчання [373]. У місті також працювали ремісничі школи металообробного та швацько-трикотажного профілів, які за листопад 1942 р. виробили продукції на суму 206.554 крб. [373]. Житомирська школа механізації сільського господарства щоденно виробляла для потреб Вермахту 2,5 тонн цвяхів [87].

Ремісничі школи та різноманітні курси з підготовки робітничих кадрів виникали практично в усіх українських містах. Так, в Умані восени 1941 р. з ініціативи шляхового відділу міської управи розпочалися заходи з відкриття курсів брукарів. Термін навчання становив 3 місяці, а учні отримували стипендію у розмірі 200 крб. на місяць [545].

Частина фахових шкіл виникала шляхом об'єднання матеріально-технічної бази колишніх радянських технікумів. Так, на базі шляхового, будівельного та механічного технікумів м. Житомир було створено один навчальний заклад – механічну школу, навчання в якій розпочалося з вересня 1942 р. У школі навчалось 450 учнів [92].

Завдання пов'язані з максимальною експлуатацією ресурсів країни викликала нагальну потребу в спеціалістах сільськогосподарського профілю, тому відповідні фахові заклади відновлювали свою роботу в багатьох містах України. Так, в 1942 р. було відкрито сільськогосподарський технікум у Бобринцях [381] (Дніпропетровська область). У Дніпропетровській

землемірній школі, де навчалося 302 учні, із січня 1943 р. планувалося організувати курси з перекваліфікації землемірів області [384]. У жовтні 1941 р. було оголошено набір учнів до Тальянського зоотехнічного технікуму. На I курс приймалися особи з освітою за 7 класів, на II – учнів 8-9 класів середніх шкіл [544]. У Дніпропетровську був відкритий землевпорядний технікум, на першому курсі якого навчалося 76 осіб, на другому – 47 [382]. В 1942 р. до технікуму вступили 60 осіб [375].

В 1942 р. сільськогосподарська школа у Веселих Теренах, що на Криворіжчині, готувала фахівців зі спеціальностей “садівництво” та “городництво”. У цьому ж регіоні працювала Ямчинська школа хліборобства і садівництва. Школа мала 12 приміщень, 23 навчальні класи, допоміжні майстерні та господарство на 402 га землі. Повний цикл навчання складав 4 роки [90]. У липні 1942 р. у Полтаві німецькою військовою комендатурою було створено землевпорядчу школу [378].

В окупованій Україні здійснювалася підготовка медичних кадрів. Своїм розпорядженням від 1 серпня 1942 р. райхскомісар визнав необхідність і важливість підготовки відповідної категорії спеціалістів. З цією метою він наказував визначити кількість наявних медичних кадрів, потреби в окремих спеціалістах. Цікаво, що в розпорядженні райхскомісар просив назвати відомості щодо вже відкритих шкіл. Висновок райхскомісара був таким: “необхідно для всієї України організувати єдині підходи до навчання. Для реалізації цієї мети і складання єдиного навчального плану, я прошу про направлення наявних навчальних планів фельдшерських, акушерських та медсестринських шкіл” [556, арк. 75].

Зазначені слова райхскомісара підтверджують той факт, що певний час на теренах РКУ з ініціативи гебітскомісарів та генеральних комісарів здійснювалася підготовка медичних працівників із середньою спеціальною освітою. Так, при Херсонській медичній школі в листопаді 1942 р. було організовано платний п’ятимісячний семінар для майбутніх фармацевтів. На семінар приймалися особи, які не менш як два роки навчалися за

фармацевтичною спеціальністю або ж мали не менш як три роки практичної роботи в аптеці [379]. У Дніпропетровську взимку 1942 р. працювали зуболікувальні короткотермінові однорічні курси, на яких навчалося 40 слухачів-фельдшерів [383]. Медичний технікум у Вінниці розміщувався у морфологічному корпусі медінституту. Заклад освіти готував студентів на трьох відділах: фельдшерському, акушерському та зуболікувальному [22].

В Україні здійснювалася підготовка кадрів середньої ланки управління безпосередньо німецькими господарськими відомствами. Так, енергетичний технікум при Вінницькому окружному управлінні цукрової промисловості в 1942 р. оголосив про набір учнів на перші курси теплотехнічного та електроенергетичного відділів [22].

Частина бажаючих здобути фах, так і не змогли вступити до закладів освіти, оскільки їм не вистачало місць. Так, відповідно до оголошення з 5 серпня 1942 р. припинявся прийом документів вступників до Вінницького фармацевтичного технікуму, оскільки “надійшло багато заяв” [24].

В окупованій Україні відновили роботу частина ВНЗ. Так, у жовтні 1941 р. був відкритий Уманський сільськогосподарський інститут, який продовжив набір студентів на всі курси агрономічного та плодоовочевого факультетів [542]. Особи, які бажали стати його студентами, вступних іспитів не склали. Від вступників вимагали атестат про закінчення середньої школи, довідку про рік народження, довідку лікувальної установи про стан здоров'я та характеристику місцевої влади [542]. Останній документ засвідчував лояльність молодих людей та їх батьків до окупаційної влади. До інституту зараховували і колишніх студентів старших курсів, яких зобов'язували закінчити випускний курс [149, арк. 411, 412].

Кожен вищий навчальний заклад, який розпочинає вступну кампанію намагається відібрати якомога кращих абітурієнтів. Одним із засобів досягнення цього результату є діяльність приймальної комісії та складання іспитів. Не стала винятком і більшість навчальних закладів окупованої України. Певні уявлення про ці явища конкретизують результати проведених

іспитів до окремих ВНЗ. Так, у липні-серпні 1942 р. були організовані іспити абітурієнтів до Київського гідромеліоративного інституту. Якість знань, виявлених екзаменаційною комісією цього технічного ВНЗ мала вкрай низький рівень. Найнижчим виявився рівень знань абітурієнтів з математики [175, арк. 1 – 44; 176, арк. 1 – 24; 173, арк. 1 – 8; 172, арк. 1 – 3, 5, 6, 11, 12].

Очевидно, що низька якість знань вступників до вузів викликала потребу в підготовці абітурієнтів. Тому, частина освітніх закладів, у т.ч. й Інститут інженерів транспорту в м. Дніпропетровську, восени 1942 р. організували підготовчі курси для набору студентів на наступний навчальний рік [380].

Статус сільськогосподарських інститутів упродовж 1942-1943 рр. був змінений. Так, Уманський сільськогосподарський інститут перетворився на вищу агрономічну школу. Аналогічним виявилось майбутнє і Житомирського сільськогосподарського інституту [91]. До Уманської сільськогосподарської школи приймали колишніх студентів, які закінчили 6 і більше семестрів. Аналогічні заклади освіти діяли в Києві, Боярці та Полтаві. Передбачалося, що після завершення “кінцевого курсу” весною 1943 р. студенти складуть випускні іспити [89].

У результаті заходів окупаційної адміністрації РКУ майже всі вищі заклади освіти сільськогосподарського профілю перетворилися на агрономічні школи. Окупантам не були потрібні фахівці цього профілю з вищою освітою, а українська молодь могла отримати посади середнього управлінського та фахового профілю.

Частина технікумів та фахових шкіл встигла випустити невелику кількість спеціалістів. Так, у серпні 1942 р. випуск фахівців, підготовлених Вінницьким будівельним технікумом, становив 8 осіб [86]. Медична школа в Черкасах випустила понад 90 фельдшерів [86]. У червні 1942 р. в Луцьку відбулося урочисте закінчення курсу 51 медичною сестрою [21]. Влітку 1942 р. медичні технікуми Вінниці випустили таких спеціалістів: фармацевтів – 24 особи, фельдшерів-лаборантів – 23. Передбачалося, що після проведення літньої практики 14 спеціалістів випустить енергетичний технікум [23].

Окупанти нехтували підготовкою фахівців педагогічного профілю. У період осені 1941 р. в Україні відновили свою роботу окремі педагогічні інститути та були створені учительські семінарії. Але протягом 1942 р. вони припинили свою роботу. Так, восени 1941 р. в Уманській учительській семінарії на семи курсах навчалося 245 учнів, а в учительському інституті на фізико-математичному, природничо-географічному та мовно-літературному факультетах – 345 студентів [543]. У січні 1942 р. відбулася сесія студентів заочної форми навчання учительського та педагогічного інститутів у Вінниці. На сесію прибуло 290 студентів [20]. Але вже в 1942 р. ці ВНЗ фактично припинили свою навчальну діяльність.

Проте в 1941 р. місцева інтелігенція прагнула відновити роботу університетів. Так, Дніпропетровський університет мав розпочати підготовку студентів уже в листопаді 1941 р. Планувалося змінити структуру і склад факультетів університету. Поряд із традиційними структурними підрозділами у складі історичного, філологічного, фізико-математичного, хімічного, біологічного та географічного факультетів на базі колишніх галузевих інститутів формувалися нові факультети: медичний із фармацевтичним відділом та сільськогосподарський [377].

Але цим планам не судилося здійснитися. Поступово вуз перетворювався на науковий заклад із прикладною тематикою. У його структурі діяло чотири науково-дослідні інститути, серед яких науковий інститут вивчення і поліпшення сільського господарства степової України, а також інститут для вивчення і збирання народної творчості [540].

У грудні 1941 р. ініціативною групою професорів було порушено клопотання перед генеральним комісаріатом про відкриття у Вінниці медичного інституту. 5 лютого 1942 р. було відновлено роботу інституту у складі випускного, 5 курсу. Навчання розпочиналося 15 лютого 1942 р. [20].

Однією з проблем, характерних для діяльності вузів періоду осені 1941 р., стало отримання коштів, необхідних для повноцінного функціонування, а тому заклади освіти самотужки вирішували питання хронічного

недофінансування, здійснюючи поступовий перехід до “самофінансування”. ВНЗ сільськогосподарського профілю, які володіли частиною врожаю, зібраного в дослідних господарствах, намагалися її реалізувати [541; 542].

Дніпропетровський університет спільно з політехнічними інститутом проводив геолого-розвідувальні роботи. Спільне геолого-розвідувальне бюро виконувало широкий комплекс робіт: від розшуку корисних копалин і місцевих будівельних матеріалів до мінералогічного, петрографічного та палеонтологічного вивчення гірських порід, руд та інших корисних копалин [376]. У майстернях Дніпропетровського політехнічного інституту було налагоджено випуск очищеної соди, зубного порошку та інших матеріалів, необхідних для виробництва ліків [374].

Деякі вищі навчальні заклади встигли випустити підготовлених спеціалістів. Як правило, це були колишні радянські студенти, які закінчували останні курси вузів. Так, інститут інженерів транспорту в Дніпропетровську в 1942 р. випустив 9 фахівців, які приступили до роботи на залізниці. Передбачалося, що в грудні 1942 р. відбудеться черговий випуск спеціалістів. На 4-х факультетах ВНЗ навчалося 363 студенти [380]. П'ятий курс медичного факультету Дніпропетровського університету закінчило 117 осіб, які, отримавши дипломи лікарів, виїхали до місця роботи [88].

Окремий, відмінний від решти цивільного населення України, статус мали євреї та фольксдойче. Євреї взагалі не мали права відвідувати навчальні заклади будь-якого типу. Для фольксдойче можливості отримати повноцінну освіту навпаки, розширювалися. Уся німецька молодь перебувала під опікою відділень НСДАП та Гітлерюгенду, які проводили постійні збори в різноманітних літніх, навчальних та інших таборах. У них вона потрапляла під тиск німецької системи виховання.

Німецька молодь, пройшовши ретельні перевірки на предмет “расової чистоти” та відданості нацистській ідеології, отримувала здобути вищу освіту. Так, станом на травень 1943 р. в Києві діяв німецький заклад освіти педагогічного профілю, до якого за погодженням із генеральними

комісарами і керівниками відповідних відділень Гітлерюгенду проводився набір на навчання. Для цього були створені відбіркові комісії, які спільно з референтами з освіти та довіреними особами генеральних комісарів перебували в літніх таборах. Комісії працювали з молоддю 1928 – 1929 років народження, придатних для професії вчителя [557, арк. 100].

Випускники німецьких середніх шкіл могли отримати вищу освіту і за іншими професійними напрямками. Так, відповідно до розпорядження райхскомісара від 13 травня 1943 р. передбачалося, що для вказаного року відбіркові курси для продовження навчання відбудуться поблизу Кенігсберга. На курси допускалися обдаровані, політично благонадійні, расово і біологічно здорові юнаки віком від 17 до 24 років. Завданням цих курсів визначався відбір із представників німецької національності всіх прошарків, станів і професій претендентів, які б продовжили навчання в німецькій вищій професійній школі. Гебітскомісари зобов'язувалися надати в генеральним комісарам заявки на навчання, а ті у свою чергу відправляли їх в райхскомісаріат. Претенденти на отримання вищої освіти збирались в Ровно, а звідти відправлялися до Кенігсберга [557, арк. 100 зв.].

Отже, система освіти в окупованій нацистами Україні забезпечувала українському народу втрату будь-яких перспектив повноцінного розвитку. Вже наприкінці 1941 р. керівниками Третього Райху було створено систему освіти колоніального, найпримітивнішого зразка.

На теренах РКУ підготовка спеціалістів гуманітарних спеціальностей навіть не розпочиналася. Натомість в країні було утворено низку фахових та ремісничих шкіл. Колишні ВНЗ сільськогосподарського профілю було реорганізовано у технікуми та фахові школи.

В Україні відновили роботу немало технікумів та закладів освіти медичного профілю, які змогли завершити навчання незначної частини студентів та учнів старших курсів ще радянських наборів.

Окупаційна адміністрація у своїй практичній діяльності зустрілась з проблемою соціального забезпечення тієї частини місцевого населення, яка

не могла самостійно себе утримати. Основним принципом, яким керувалися німецькі управлінці у своїй соціальній політиці стало національне походження осіб.

Особливого соціального статусу, відмінного від решти цивільного населення набули етнічні німці. “Фюрер має бажання, щоб питання фольксдойче розглядалося як національно-політична проблема з точки зору проблеми крові, і аж ніяк не як економічна проблема”, – зазначалось у відповідному розпорядженні райхскомісара. Далі він пропонував управлінцям підтримувати їх усілякими засобами [556, арк. 100].

Розпорядженням від 5 вересня 1941 р., яке стосувалося розподілу продуктів харчування, і від 4 грудня 1941 р. щодо проблем забезпечення райхскомісар установив, що фольксдойчів “на цій території потрібно забезпечувати в першу чергу” та поводитися з ними ввічливо [556, арк. 99].

Розпорядженням від 20 лютого 1942 р. особам німецької національності, які самостійно не могли себе забезпечити, надавався обов’язковий продовольчий пайок. Додатково до нього входило 150 г жиру на особу на тиждень, по можливості – 4 яйця на людину на тиждень або 40 г м’яса чи 80 г риби за яйце, 1 кг сиру на тиждень. Фольксдойче надавалося право на покупки в магазинах для німців. У дитячі садки, будинки пристарілих відправлялося відповідне продуктове забезпечення [556, арк. 101].

Окупаційна адміністрація не вживала жодних підтримуючих заходів щодо єврейського населення та ромів. Навпаки, нормативними актами, виданими німецькою стороною, суворо заборонялася будь-яка підтримка цих категорій населення. Цей підхід розглядався як один із шляхів “природного” зменшення їх чисельності.

Щодо інших категорій місцевого населення (особливо міського) у справі забезпечення продуктами харчування існував “залишковий” принцип. З цього приводу райхскомісар видав не одне розпорядження, кожне з яких вимагало різко обмежити витрати на продуктове забезпечення міського населення. В одному з типових нормативних актів райхскомісар зазначив:

“неприпустимо, що розподіл продуктів харчування поміж цивільним населенням зростає у великих розмірах із місяця в місяць, і таким чином створюється загроза небезпеки щодо забезпечення фронту і Батьківщини”.

Райхскомісар визнав, що збільшення витрат на утримання місцевого населення було викликане об’єктивним чинником – збільшенням кількості працюючих у промисловості та на транспорті. На виконання поставленого завдання райхскомісар наказував провести ряд заходів:

1. Щомісячний розподіл продуктів харчування серед місцевого населення не міг перевищувати відповідних показників січня 1942 р.

2. Включення населення до споживчих груп II і III категорій могло здійснюватися виключно за рахунок I групи.

До споживчої групи I належали особи, які мали постійне місце роботи. Споживча група II складалась із членів сімей (виключно – одного з подружжя та дітей до 14 років) груп III та IV. Споживча група III включала робітників, які працювали в інтересах Німеччини. До найбільш “привілейованої” споживчої групи IV входили працівники, зайняті на важких роботах: у шахтах і рудниках (робітники, зайняті на підземних роботах), на військових та металургійних заводах (у прокатних і ливарних цехах). До них належали також представники таких професій як ковалі, автомеханіки, електро- та автозварювальники, складуви [565, арк. 121].

Інструкціями установ окупаційних органів влади визначалося коло осіб, які могли перебувати у становищі утриманців працюючих категорій населення [168, арк. 83].

Усі працюючі особи підлягали обов’язковому лікарняному страхуванню. Це положення було введено ще військовою адміністрацією. З метою налагодження соціального страхування створювалися обласні й підвідомчі їм районні контори лікарняного страхування. Усі страхові внески сплачувалися на поточні рахунки господарського банку. Внески в розмірі 4% нарахованої заробітної плати перераховувались підприємствами, організаціями та господарствами, а також особами, які використовували найману працю.

Сплата страхових внесків поширювалась і на аналогічні структури (за винятком колгоспів), які перебували в підпорядкуванні військового командування. Від сплати страхових внесків звільнялися особи, які працювали на посадах допоміжного персоналу у військових частинах, проте вони все рівно отримували допомогу від контор лікарняного страхування.

Застраховані робітники і службовці мали право на такі види допомоги:

1. Безкоштовне відвідування лікаря для отримання медичної допомоги. Ліки, які призначалися лікарем, хворий купував самостійно, за власні кошти.
2. Безкоштовне стаціонарне лікування в медичних установах.
3. Безкоштовні хірургічні операції, викликані загрозою для життя.
4. Допомога в період тимчасової непрацездатності.
5. Допомога працюючим жінкам у період вагітності та після пологів.
6. Допомога на похорон.

Допомога з тимчасової непрацездатності виплачувалася з четвертого дня хвороби в розмірі 50% заробітку попереднього місяця у випадку, якщо застрахований відпрацював на даному підприємстві не менше одного місяця. Цей вид допомоги виплачувався протягом двох місяців.

Перебуваючи на стаціонарному лікуванні, хворий, який мав сім'ю, отримував 30% заробітку попереднього місяця. Це право не поширювалося на осіб, які не мали сім'ї. До членів сім'ї належали особи, які перебували на утриманні хворого. Страхова контора сплачувала на лікування застрахованого суму витрат, яку пред'являв медичний заклад.

Жінкам, котрі працювали, надавався такий вид допомоги як відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами: до пологів на 35 календарних днів і на 28 календарних днів після пологів. Але при цьому виді допомоги виплата розміром 50% від суми заробітку за попередній місяць надавалась лише тим жінкам, які відпрацювали на даному підприємстві не менше як 6 місяців.

Інструкцією передбачалася виплата допомоги на похорон. На обряд похорону застрахованого виплачувалося 75 крб., а на похорон члена його сім'ї – 50 крб. [142, арк. 49, 50].

Значна роль в організації допомоги нужденним, кількість яких воєнне лихоліття неймовірно збільшило, належала органам місцевого управління. Так, відповідно до звіту Дніпропетровська міська управа “організувала з середини вересня 1941 р. 32 громадські їдальні з пропускнуою спроможністю до 35 тисяч страв на добу. До середини листопада 1942 року в цих їдальнях було відпущено міському населенню до 865 тис. страв, з них до 8 тис. страв було видано безкоштовно інвалідам, престарілим та жінкам з малими дітьми через відділ соціального забезпечення міської управи” [137, арк. 86 – 87 зв.].

Звісно, що всім надати допомогу органи місцевого управління не могли, а часто й не хотіли, якщо прохачі до війни були прихильниками радянської влади або ж їхні родичі перебували в РСЧА [286, арк. 2].

Водночас, особам, яким була призначена пенсія, вона мало що давала. Відповідно до персональних карток пенсіонерів, які містяться у фонді Кременчуцької міської управи, вони отримували: у зв’язку зі старістю – від 30 до 60 крб., на утримання інваліда – 129 крб. на місяць [286, арк. 146, 168]. Цих коштів не вистачало навіть на елементарне харчування. Розмір пенсій увесь час зменшувався. На одній із реєстраційних карток пенсіонера II-ї групи інвалідності зроблено лаконічний запис: “Розмір пенсії – 20-00 (одержував 75⁻³⁶)” [287, арк. 1]. Ця ж тенденція простежується й по інших персональних картках пенсіонерів [288, арк. 1]. Ще менший розмір пенсії призначався для утриманців інвалідів. Так, одна з пенсіонерок отримувала 12 крб. 51 коп., а до зменшення рівня пенсії – 14 крб. [286, арк. 2].

На території РКУ на балансі органів місцевого управління перебував ряд будинків інвалідів для колишніх військовополонених. Офіційна назва одного з них – Полтавський будинок інвалідів військовополонених. Як видно з документів, він діяв восени 1942 та в 1943 рр. Станом на початок січня 1943 р. в будинку знаходилось 23 інваліди [295, арк. 8].

За листопад 1942 р. на утримання будинку інвалідів було витрачено 39228 крб., із них на заробітну плату обслуговуючому персоналу – 4568 крб., на “матеріальні видатки” – придбання канцтоварів, інвентарю та його ремонт

було витрачено 3730 крб., на утримання приміщення (ремонт, опалення, прибирання тощо) – усього 9900 крб. Харчування хворих обійшлося в 20930 крб. Було придбано медикаментів на суму 100 крб. [295, арк. 1]. У 1943 р. на харчування інвалідів керівництво просило виділити 5000 крб., а на придбання ліків – 150 крб. Витрати на утримання будинку інвалідів також зменшились і мали становити 12494 крб. [298, арк. 1].

Раціон харчування інвалідів не відповідав їхнім потребам. Так, 1 грудня 1942 р. для приготування їжі було видано такі продукти харчування: на сніданок – хліб із борошна, картопля та буряки; на обід – крупи: кукурудзяна та гречана, капуста, сіль, молоко, сир; на вечерю – ковбаса, м'ясо, баклажани, морква, крупа ячмінна та пшоно [295, арк. 43].

Кількість обладнання та інвентарю також була мізерною. Ревізійна комісія засвідчила, що всього в наявності нараховувалося 20 найменувань інвентаризаційного майна на загальну суму 1309 крб. частину якого довелося знищити, оскільки воно було зношене на 100% [295, арк. 89].

З початком війни та подальшою окупацією величезна кількість людей, особливо інвалідів та пенсіонерів, опинилася за межею фізичного виживання. До відділів соціального забезпечення зверталось немало людей, які прохали надати будь-яку допомогу [305, арк. 1 – 7].

Окупаційна адміністрація переклала на плечі місцевого населення та органів місцевого управління проблеми із забезпеченням непрацездатних членів суспільства. Для цього в багатьох регіонах країни при органах місцевого управління були створені товариства взаємодопомоги. Із документації цих громадських утворень можна пересвідчитися, що участь у них була добровільною, а підпорядковувалися вони відділам соціального забезпечення районних управ, які й контролювали їхню діяльність.

Так, відповідно до протоколу засідання Каси товариства взаємодопомоги м. Гадяча до неї приймалися переважно пенсіонери, яким видавалася позика – від 10 до 40 крб. [304, арк. 1]. У структурі товариства працювали сестри-

жалібниці, основним завданням яких був догляд за особами, які не могли себе обслуговувати [304, арк. 50].

Окремі керівники товариств самодопомоги намагалися сприяти залученню членів організації до повноцінного життя, участі у виробництві, наслідком чого мало стати самозабезпечення елементарними засобами існування. У такому напрямі діяло керівництво товариства в Гадячі. Так, 11 червня 1942 р., на ім'я шефа Гадяцького району надійшла заява керівника відділу громадського забезпечення, у якій він пропонував створити для цієї категорії осіб курси пасічників, кролеводів та птицеводів [304, арк. 3].

Слід зазначити, що ініціативність органів місцевого управління була перехоплена німецькими урядовцями в тяжкі для них часи, коли розпочалась евакуація установ РКУ. Так, у серпні 1943 р. сільські старости Покрово-Багачанського району, що на Полтавщині, отримали вказівки відповідної управи про утворення комітетів допомоги в кожному населеному пункті. Старост зобов'язали провести збір пожертвувань до фонду комітету грішми та продуктами харчування. Принцип добровільності при зборі пожертвувань уже не діяв [301, арк. 184, 218].

Аналогічні процеси відбувалися і в Гадяцькому районі, що належав до однойменної генеральної округи. Наказом гебітскомісара в лютому-березні 1943 р. існуюче у м. Гадячі Товариство "Взаємодопомоги" було реорганізоване в "Місцеву самодопомогу" (МСД). Розмір внесків членів організації становив 1% від заробітної платні. Визначалося і місце осідку організації – приміщення районної управи [307, арк. 6].

У 1943 р. комітетам допомоги було передано функції управління дитячими садками та сирітськими будинками. Відповідно до вказівок гебітскомісарів усі дитячі будинки, притулки та сирітські будинки були виведені з-під юрисдикції районних управ і передані комітетам допомоги. Причина цього організаційного заходу полягала в бажанні окупаційної адміністрації знизити витрати на утримання цих соціальних закладів. Так,

Смілянський гебітскомісар у своєму наказі зазначив, що витрати на ці установи надзвичайно високі, тому слід їх знизити [358, арк. 30, 31].

Однією з проблем цивільної адміністрації РКУ, яку вона вперто не бажала розв'язувати, але все ж принаймні на офіційному рівні декларувала, стало продовольче забезпечення мешканців країни. Певні уявлення про шляхи та методи вирішення “продовольчого питання” дають вказівки та розпорядження окупаційної влади, поширювані серед населення. Так, відповідно до розпорядження керівника генеральної округи “Київ” з 1 січня 1943 р. було змінено порядок видачі продуктів харчування по м. Полтаві. Замість видачі продуктів за встановленими нормами запроваджувалися єдині продуктові картки, які видавалися виключно зареєстрованим особам. За допомогою цих карток робітники та службовці мали можливість харчуватися безпосередньо у виробничих та громадських їдальнях [298, арк. 32].

Окупаційною адміністрацією здійснювалися певні заходи щодо організації допомоги особам та членам їх сімей, які у свій час були репресовані радянською владою і тепер поверталися до рідних домівок. Так, сільські старости та голови громадських дворів отримали вказівку утворити фонд допомоги репресованим сім'ям у розмірі 1,5 – 2 ц збіжжя [272, арк. 14].

З перших днів окупації почала формуватися пристосована до місцевих реалій система охорони здоров'я. Адміністрація у своїй практичній діяльності виходила з принципів першочергового медичного забезпечення складу формувань і служб вермахту, німецьких службовців цивільної адміністрації РКУ та поліційних формувань, керівного складу органів місцевого управління. Аналогічні підходи домінували і щодо місцевого населення, яке розподілялося при цьому на національні групи.

Громадяни Райху та прирівняні до них особи мали право на медичне страхування в Об'єднанні лікарняних кас Німеччини. У разі необхідності вони могли отримати допомогу в місцевих закладах охорони здоров'я. Медичним працівникам був відданий наказ, не вимагаючи від них оплати за

надані послуги, щоквартально направляти рахунки гебітскомісарам, які у свою чергу відправляли їх до відповідної установи РКУ [556, арк. 75].

У серпні 1942 р. вся нормативна база, видана відомствами Райху та РКУ з врегулювання проблем медичного забезпечення місцевого населення, була узагальнена. На цій основі райхскомісар видав кілька нормативних актів, які і врегулювали цю сферу життєдіяльності суспільства.

Розпорядженням від 1 серпня 1942 р. райхскомісаром були введені керівні інструкції щодо організації управління місцевими лікарнями. Розпорядженням передбачалося проводити заходи щодо організації в кожному районі як мінімум однієї лікарні. Невеликі медичні заклади мали припинити свою роботу. Усі лікарі, які не мали роботи зобов'язувалися повідомити про себе у служби генерального комісара. На 300 мешканців району вводилось одне лікарняне ліжко, на 25 ліжок – один лікар і на 6 ліжок – один працівник обслуговуючого персоналу.

Для медичних закладів спеціального типу, зокрема, відділень для лікування туберкульозу, інфекційних лікарень вводились обмеження, спричинені дефіцитом лікарів та іншого медичного персоналу.

У розпорядженні особлива увага приділялася санітарним та гігієнічним вимогам. Ним передбачалося забезпечувати медичні заклади безперебійним водопостачанням, облаштуванням роздільних туалетів та вигрібних ям. “Педантична акуратність і чистота повинні забезпечуватися навіть самими примітивними засобами”, – вказував райхскомісар.

Лікарі зобов'язувалися не утримувати в лікарнях хворих довше, ніж це необхідно. Для контролю за цим питанням лікар гебітскомісаріату або лікар, уповноважений генеральним комісаром, зобов'язувався не рідше, ніж один раз на місяць перевіряти стан захворювання окремих пацієнтів. Він мав право на власний розсуд відправляти з лікарень хворих, продовження лікування яких вважав недоцільним.

Лікарні призначалися для надання стаціонарної медичної допомоги, а при відсутності власної поліклініки або амбулаторії вони могли надавати й

амбулаторне лікування. Стаціонарне лікування включало в себе такі компоненти: поселення, забезпечення та догляд; медичне обстеження, включаючи й рентген; надання необхідних медикаментів, перев'язувальних матеріалів, сироваток і вакцин для щеплень.

Усі лікарні і клініки медичних інститутів розподілялися на дві категорії: загальні, або 3 класу, і 2 класу. Медичні заклади 2 класу були більш привілейовані, вони забезпечувалися кращими приміщеннями та могли надавати додаткові медичні послуги, у тому числі проведення операцій, рентгенівське обстеження та фізіотерапевтичні процедури. Плата за лікування в лікарнях 3 класу становила 5 крб. на день, 2 класу – 15 крб. 80% цих сум поступали на покриття матеріальних витрат лікарень, а 20% – на премії лікарям. Преміальні виплати не могли перевищувати 50% від посадового окладу лікаря [556, арк. 70 71].

Розпорядженням райхскомісара від 3 серпня 1942 р. були прийняті керівні інструкції щодо проведення амбулаторного лікування місцевого населення в лікарнях, поліклініках, амбулаторіях та інших подібних закладах. Амбулаторне лікування у стаціонарних медичних закладах дозволялося лише у випадку відсутності амбулаторій та подібних їм медичних закладів.

Розпорядження райхскомісара не визначало кількість амбулаторних закладів на 1000 осіб населення. Цю кількість передбачалося визначити та уточнити, виходячи з особливостей кожного району. Таке право надавалося гебітскомісарам. Призначення лікарів на відповідні посади проводилося гебітскомісаром шляхом узгодження кандидатур із службами генерального комісара. Терміни амбулаторного лікування зводилися до мінімуму.

За кожен випадок звернення по надання медичної допомоги пацієнт сплачував 1 крб. Пацієнти амбулаторних медичних закладів не забезпечувалися медикаментами. За рецептами, виданими лікарями, вони купували їх за власний кошт в аптеках. Виняток становили випадки щодо надання першої медичної допомоги [556, арк. 72 – 73].

У ці ж дні райхскомісаром було прийнято розпорядження “Керівні інструкції щодо надання медичної допомоги місцевому населенню” від 1 серпня 1942 р. Райхскомісар вважав, що попереднім розпорядженням він створив умови забезпечення населення медичною допомогою. Лікарі та фельдшери зобов’язувалися позначити місця свого проживання спеціальною вивіскою українською та німецькою мовами із вказівкою спеціальності та годинами прийому. Особам, які мали відповідну освіту та працювали неповний робочий день у закладах охорони здоров’я, надавалося право на вільну професійну медичну практику. При цьому райхскомісар наказував не перевищувати тарифу в 1 крб. Приватна ж практика мала проводитись лише для заможного населення. Встановлювався фіксований тариф за надання цих послуг – від 3 до 6 крб. Фельдшери отримували 2/3 від цих сум [556, арк. 74].

Значна увага з боку всіх органів влади цивільної адміністрації РКУ надавалася питанням припинення масових інфекційних захворювань, які з неймовірною швидкістю поширювалися в окупованій Україні. Для цього вживалися заходи щодо їх профілактики. Так, відповідно до вказівок завідувача Київського обласного відділу охорони здоров’я передбачалося провести такі заходи: ізоляцію осіб, які захворіли на висипний тиф, та дезінфекцію їх речей; організацію ночівлі відпущених військовополонених у спеціально приміщеннях та спалювання соломи, яка використовувалася як постіль; організацію харчування “подорожувальників” за допомогою благодійних внесків місцевого населення [199, арк. 2].

У ряді регіонів під керівництвом і наглядом органів місцевого управління було створено надзвичайні комісії, спрямовані про боротьбі з висипним тифом. Вони координували роботу з організації протидії розповсюдженню небезпечного інфекційного захворювання [200, арк. 5].

Звісно, що медичні установи утворювалися на базі довоєнних профільних закладів, які існували і до окупації. У цьому плані показовою є книга наказів по Кременчуцькій міській лікарні. Основний зміст першого “окупаційного” наказу полягав у призначенні технічного персоналу та

проведенні інвентаризаційної перевірки наявного медичного обладнання. Було визначено, що лікарі працюватимуть 6 годин на добу, а весь інший медичний персонал – 8 годин. Робочий день розпочинався о 8 годині ранку і тривав до 16 год. Перші вихідні дні щонеділі були встановлені лише 1 жовтня 1941 р. [318, арк. 4].

Кременчуцька міська лікарня розпочала функціонування із вкрай малою кількістю медичного персоналу. Так, наказом № 46 на роботу було зараховано 47 осіб, із них 1 терапевт, 1 хірург та ще один лікар невідомої кваліфікації; 7 фельдшерів, 1 медична сестра та 1 акушерка [318, арк. 5]. У квітні 1942 р. кадровий склад лікарні був поповнений. У зв'язку з тим, що студенти фельдшерсько-акушерської школи закінчили навчання, 15 випускників було зараховано стажистами на різні посади [318, арк. 29].

Аналогічні диспропорції в кадровому складі медичних закладів спостерігаються і в інших регіонах країни, зокрема, на Полтавщині. Так, станом на 1 січня 1942 р. в Полтавській міській лікарні працювало 313 осіб, із них 20 лікарів та 81 особа середнього медичного персоналу [239, арк. 1 – 4]. Станом на 2 грудня 1941 р. в лікарні працювало 25 лікарів. Серед зазначеної кількості лікарів називаються 14 хірургів, 1 невропатолог, 2 терапевти, 1 окуліст та 2 гінекологи [239, арк. 5].

У лікарні перебувало немало військовополонених, яких використовували і для різноманітних господарських робіт. З часом частину цих людей (15 осіб) було офіційно звільнено з полону та прийнято на посади робітників і санітарів [318, арк. 18].

Оскільки лікарів катастрофічно не вистачало, за дозволами німецької влади до роботи допускали військовополонених [318, арк. 11]. Соціальний статус цих спеціалістів не змінювався, вони все рівно вважалися “військовополоненими” [238, арк. 32]. Лише після наказу про звільнення з полону вони мали право, отримавши документи, їхати додому [238, арк. 41].

Таким чином, проблеми соціального забезпечення та охорони здоров'я місцевого населення покладалися на органи місцевого управління, які

самотужки, не маючи відповідних матеріальних ресурсів, намагалися хоч якимось чином захистити нужденних людей від голоду та інших нестатків.

Отже, громадянський статус представників місцевого населення РКУ мав обмежений характер і залежав від національної приналежності суб'єктів права, їх довоєнного минулого. Створена окупаційною адміністрацією система реєстрації дала змогу ідентифікувати особу, проконтролювати міграційні процеси в місцевому середовищі.

Основними джерелами трудового права початкового періоду окупації продовжували залишатися радянські нормативно-правові акти, з яких було усунуто (або ж суттєво обмежено) ті положення, які суперечили меті та завданням окупації країни. Німецькі управлінці отримали право збільшувати або, навпаки, зменшувати вікові межі осіб, залучених до обов'язкової праці.

У цивільному праві продовжував існувати інститут власності. Майно держави, громадських та кооперативних структур перейшло у власність цивільної адміністрації РКУ та органів місцевого управління.

Окупаційне сімейне законодавство визначало умови укладення шлюбу, виникнення особистих та майнових прав і обов'язків подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Система освіти, запроваджена в окупованій нацистами країні, створювала умови для деінтелектуалізації українського народу. Необхідність повноцінної економічної експлуатації ресурсів країни викликала відновлення роботи частини середніх спеціальних навчальних закладів, у яких змогла завершити навчання незначна частина студентів.

Окупаційна адміністрація переклала на плечі населення та органи місцевого управління проблеми із забезпеченням непрацездатних членів суспільства. Водночас брак матеріально-технічних ресурсів та небажання окупаційної адміністрації перейматися цими проблемами не дозволили задовольнити елементарні потреби населення в медичній допомозі.

ВИСНОВКИ

У *висновках* сформульовано теоретичні положення й узагальнення, результати дисертаційного дослідження:

1. Унаслідок проведеного дослідження встановлено, що все ще залишається недостатньо дослідженою ціла низка аспектів гітлерівського окупаційного режиму, що постав на теренах РКУ, зокрема інституційно-правового змісту. Радянська історіографія в силу різних причин не виділяла цю проблему в окремий напрям комплексних наукових досліджень. Відомі на той час розвідки реалізовувалися в дусі героїко-канонічної концепції історіографії Другої світової війни.

На зарубіжні дослідження цього періоду впливали ідеологічні й зовнішньополітичні чинники, атмосфера “холодної війни” та інші аспекти глобального протистояння двох політичних систем. Більшість праць були виконані в руслі концепції “втрачених можливостей”, сформульованої А.Далліном. Праці сучасних істориків при висвітленні особливостей окупаційного режиму в Україні переповнені тими ж інтерпретаційними підходами. Теорії “втрачених можливостей” чи “готовності до співпраці” все ж не здатні пояснити всієї палітри явищ і процесів, що відбувалися в окупаційний період. Донині відсутні комплексні дослідження організаційно-правового забезпечення функціонування адміністрації РКУ та правового становища місцевого населення.

2. Існуюча джерельна база (архівні документи, друковані матеріали, українська преса окупаційного періоду, мемуари та спогади очевидців) дозволила всебічно вивчити проблему організаційно-правового забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять теоретичні напрацювання провідних істориків, юристів, політологів, філософів, котрі вивчають природу та конкретні напрями окупаційної політики, яка здійснювалась на теренах України впродовж 1941 – 1944 рр. В основу дослідницького інструментарію автора були покладені принципи

історизму, об'єктивності та системності, а також комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та історичних методик (історичної реконструкції, порівняльній). У дослідженні використовувався комплекс методів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, які застосовувалися з урахуванням конкретних умов, мети і підпорядкованих їй завдань. Поряд із прийомами формальної логіки (аналіз, синтез, індукція і дедукція) залучався оперативний інструментарій різних наукових дисциплін.

3. Модель облаштування захоплених Третім Райхом земель обумовлювалась ідеологією нацизму, в основі якого перебувала ідея расистського антисемітизму. Незважаючи на певні протиріччя в “українському питанні”, які існували серед керівництва Райху, доля українських земель та місцевого населення була однозначною: їх чекали масована німецька колонізація, тотальна ліквідація політичних ворогів та деінтелектуалізація. Плани А.Гітлера передбачали повне знищення державності завойованих народів та відмову їм у створенні власної політичної системи. На місці колишніх радянських республік мали постати райхскомісаріати, які являли собою окупаційні адміністративно-територіальні утворення, позбавлені будь-яких ознак державності.

Водночас у середовищі нацистських керівників існували й інші, більш прагматичні підходи щодо майбутнього облаштування окупованих територій. Їх репрезентував А.Розенберг, призначений керівником Райхсміністерства східних окупованих територій. На його думку, майбутня Українська держава мала перебувати під контролем Німеччини та набувала суто формальних ознак незалежності, виконуючи основне стратегічне завдання на Сході, що полягало у стримуванні Росії. Ставлення до місцевого населення мало бути лояльним, окрім євреїв, які підлягали фізичній ліквідації. А.Розенберг пропонував здійснювати диференційований підхід до народів, які мешкали на захоплених територіях, проте ці плани не були підтримані А.Гітлером та його оточенням.

4. Керівництвом Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ було розроблено конкретні плани щодо створення управлінської системи на теренах України. Країна повинна була стати невичерпним джерелом робочої сили та забезпечувати Третій Райх і Вермахт усім необхідним для переможного завершення військової кампанії. Усі владні повноваження належали німцям. Представники місцевого населення допускалися до участі в роботі лише органів місцевого управління, які діяли під суворим контролем німецьких службовців та могли зайняти певні другорядні посади в німецьких органах влади.

Основними принципами, якими керувалися представники окупаційної адміністрації, стали мінімізація управлінських витрат та максимальна ефективність діяльності адміністративного апарату, безапеляційність, суворість та безжалісність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу виключно для потреб Райху, досягнення поставлених завдань будь-якими засобами, високий рівень самостійних дій німецьких місцевих управлінців, виправдання можливих помилок нагальною потребою і необхідністю діяти задля перемоги. Водночас на противагу Е.Коху А.Розенберг пропонував проводити більш лояльну лінію поведінки до окупованих народів, що, утім, не призвело до жодних наслідків.

5. Для управління захопленими територіями було створено Райхсміністерство східних окупованих територій, до складу якого увійшов РКУ. У свою чергу він поділявся на генеральні округи, а ті – на гебітскомісаріати (штадкомісаріати). Гебітскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Поза їх контролем перебували лише органи поліції безпеки та СД. У складі органів управління РКУ перебували тимчасові інституції, зокрема, головні комісаріати та зовнішні представництва відділів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів.

Адміністративний апарат РКУ базувався на 4 головних управліннях: центральному, політичному, господарському й технічному. Центральне

управління мало 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. У складі політичного управління перебувало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. У складі господарського управління функціонували відділи промисловості, харчування й сільського господарства, лісозаготівель і полювання, ціноутворення, банків та грошей, обігових коштів та валютної політики, установ і права. У складі технічного управління працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення.

До складу генеральних комісаріатів входили канцелярія, політичний відділ, відділ преси і пропаганди, промисловості, сільського господарства і харчування, торгівлі, фінансів, юридичний, шкільний, транспортний, медичний, опалювальний та силікатний. До організаційної структури гебітскомісаріатів входили відділи: загальний, політичний, адміністративний, фінансовий, господарський (промисловий), технічний, продовольства та сільського господарства, праці та соціального забезпечення, реєстратура та службова телефонна служба.

Райхсміністерство східних окупованих територій можна вважати органом першого, РКУ – другого, генеральні округи та гебітскомісаріати – третього управлінського рівнів. Усі вони за способом утворення належали до призначуваних органів влади, за принципами керівництва – до одноосібних, за часом функціонування – до постійних і тимчасових, а за територією поширення повноважень – до центральних і місцевих (локальних). Останні були репрезентовані генеральними округами та гебітскомісаріатами.

Органи військового управління, що постали на окупованих територіях, представляють фельд- (польові) та ортс- (місцеві) комендатури Вермахту. Під управлінням фельдкомендатур перебували території, що сягали майже

обласного рівня. В управлінні ортскомендатур знаходилося кілька районів. До їх компетенції входили питання військового та господарського характеру.

6. Оскільки керівництво Третього Райху не могло застосувати в Україні систему нормативних актів, які діяли на теренах Німеччини в повному обсязі, було використано засоби локального нормотворення, окремі нормативні акти, що перед цим поширювалися винятково на громадян Райху, а також елементи радянської правової системи.

Проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування органів влади РКУ розв'язувалися шляхом видання збірників нормативних актів та направлення їх безпосереднім виконавцям. Основним виданням став "Збірник постанов райхсміністра східних окупованих територій", який публікував їх відповідно до указів фюрера та імперського законодавства. На територію України поширювалася також дія "Вісника імперських законів".

Нормативно-правову базу формував центральний відділ РКУ. У "Віснику постанов Райхскомісара" друкувалися витяги з імперського законодавства, а також нормативні документи райхскомісара. З осені 1941 р. до 1 травня 1942 р. райхскомісар видавав "Службові повідомлення". Після цього з'явився "Центральний бюлетень". Фактично цей збірник можна визнати виданням, у якому друкувалося тлумачення Е.Кохом загальноімперських та райхсміністерських нормативно-правових актів. Лише райхскомісар визначав рівень витягів з імперського законодавства, і практично завжди посилався на ці нормативно-правові акти, не повторюючи їх змісту. Е.Кох інтерпретував видані вищим керівництвом нормативні акти, вказуючи лише на джерело їх походження. Генеральні комісари здійснювали випуски видань локальних актів під назвою "Службовий бюлетень".

7. Однією із причин системної політичної кризи гітлерівського режиму на теренах України стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади. До появи цих процесів призвели особливості політичного устрою тогочасної Німеччини та нацистська ідеологія. "Вождизм", зверхність "арійської раси", расистський антисемітизм, які були

введені в практику окупаційного адміністрування, призвели до неадекватно високого рівня паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. Окрім того, й особисті конфлікти та протиріччя у світоглядних баченнях керівників системи стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Керівництво РКУ відмовлялося виконувати цілком прагматичні і, потрібно визнати, раціональні на той час регулятивні імпульси, що надходили від Райхсміністерства східних окупованих територій. Генеральні комісари отримували дозовану кількість директивних вказівок та установок, які виражали виключно особисту позицію Е.Коха.

Невідповідність структури окупаційних організацій вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-організаційних причин розвитку кризових явищ. Окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно. Не були оптимальними і функціональні зв'язки німецьких органів влади із структурними елементами системи окупаційних установ. Своєрідна “боротьба інтересів”, яка точилася між німецькими і місцевими органами управління, призводила до втрати почуття реальності німецькими чиновниками, мінімізації службової самостійності керівників управ, заборон щодо створення тих структурних підрозділів, які могли навести лад в управлінській практиці керівників місцевих владних інституцій, зокрема, правових відділів.

8. Органи місцевого управління РКУ були репрезентовані районними, міськими та сільськими управами. До їх службової компетенції входило розв'язання проблем місцевого характеру. Вони слугували додатком до органів німецької влади. За будь-якого натяку на проведення самостійної лінії поведінки керівники органів місцевого управління підлягали суворому покаранню. Місцеві управи РКУ не мали типової організаційної структури, яка залежала від особистого бачення німецьких управлінців, особливостей

розвитку та потреб регіонів. Ієрархія цієї управлінської системи завершувалася на рівні “село – район”, а у великих населених пунктах – “район – місто”.

У системі органів влади окремих регіонів окупованої України в період літніх місяців 1941 р. створювались обласні управи, які були передані цивільній владі РКУ. Це були регіональні господарсько-управлінські структури. З метою недопущення централізації органів місцевого управління було прийнято рішення про ліквідацію обласних управ.

Для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювалися шліхтерами. Українські кримінальні суди (суди шефенів) розглядали дрібні правопорушення, вчинені місцевим населенням. Незважаючи на відсутність повноцінної нормативно-правової бази, невисоку якість складу суддівського корпусу, фактичне перетворення адвокатів на службовців органів місцевого управління, діючі в країні судові органи змогли врегулювати соціальні відносини в місцевому суспільстві, забезпечили стабільність та правопорядок.

9. Для забезпечення фінансових потреб функціонування установ та організацій РКУ були запроваджені податки та збори, проте окупаційна реальність стала причиною домінування фіскальної функції у фінансово-правових відносинах між органами влади та місцевим населенням. У цих умовах основним джерелом наповнення місцевих бюджетів стали штрафні санкції, що накладалися на місцеве населення, та дотації місцевому управлінню від вищих німецьких органів влади.

Органи управління РКУ брали безпосередню участь в організації процесу відновлення промислового виробництва в окупованій Україні. Адміністрація РКУ за допомогою “опікунського управління” та виділення статутного капіталу брала участь у зміні форми власності колишніх радянських підприємств.

Значна увага з боку окупаційної адміністрації приділялася організації сільськогосподарського виробництва. Фактично на початку окупації в Україні було збережено такі його організаційно-правові форми як колгоспи та радгоспи. Хліборобські спілки, які мали постати в результаті проведення “аграрної реформи”, були децентралізованими виробничими одиницями. Вони перебували під контролем німецької цивільної та господарської адміністрації.

10. У зонах відповідальності військової та цивільної адміністрації РКУ проводилися заходи з організації поліційної охорони окупованих територій. Основною адміністративно-поліційною установою в зоні військової окупації стали комендатури польової жандармерії та підрозділи секретної польової поліції (ГФП). Обидві служби здійснювали військово-тактичну та оперативно-розшукову діяльність, боролися з учасниками партизанського руху.

Основним правоохоронним органом в РКУ стала німецька поліція порядку, до якої входила цивільна жандармерія РКУ та пожежні формування. Цивільна жандармерія виконувала завдання і функції кримінальної поліції. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції склали поліцію безпеки та СД, службовці якої розв’язували важливі проблеми здебільшого політичного характеру. У її підпорядкуванні перебувала допоміжна кримінальна поліція СД.

Місцева поліційна система була представлена службою порядку, яка з часом була трансформована в допоміжну поліцію (у військовій зоні) та охоронну поліцію (на теренах РКУ). Остання перебувала у службовому підпорядкуванні жандармерії РКУ. Жодного ступеня самостійності ця структура не мала, а її ієрархічна побудова завершувалася на районному рівні.

11. Умови окупації спотворювали правовий статус особи. Користування правами та свободами мало обмежений характер і залежало від національної приналежності представників місцевого населення. Правовими актами

врегулювалися соціальні відносини в місцевому суспільстві, стосунки між державними органами й особою тощо.

Стосунки між особою та органами влади в адміністративній площині характеризувалися нерівністю сторін правовідносин, майже повною безапеляційністю рішень управлінських структур. Оскарження цих рішень у судовому процесі не передбачалося. У плані винесених рішень щодо покарань порушників встановлених правил адміністративне право поступово наближалося до кримінального законодавства. Рішення німецьких органів управління не переглядалися.

Основними джерелами трудового права початкового періоду окупації продовжували залишатися радянські нормативно-правові акти, з яких було усунуто або ж суттєво обмежено ті положення, які суперечили меті та завданням окупації країни. Німецькі управлінці отримали право збільшувати або, навпаки, зменшувати вікові межі осіб, залучених до примусової праці.

У цивільному праві продовжував залишатися визначальний для людини інститут власності, але всіх без винятку об'єктів власності були позбавлені євреї та цигани. Майно держави, громадських та кооперативних структур перейшло у власність адміністрації РКУ.

Окупаційне сімейне законодавство визначало основні засади, процедуру та умови укладення шлюбу, на основі якого виникали особисті та майнові права й обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Особлива процедура реєстрації шлюбу вказує на те, що за її допомогою окупаційна влада намагалася виявити національність та політичне минуле представників місцевого населення.

Система освіти, запроваджена в окупованій нацистами країні, забезпечувала українському народу втрату будь-яких перспектив повноцінного розвитку. Фактично своїми діями в цій сфері суспільного життя нацистське керівництво Третього Райху та РКУ готувало захоплені території країни до перетворення на "життєвий простір" для німецького

народу. Українському ж суспільству готувалася роль деінтелектуалізованої робочої сили.

Окупаційна адміністрація переклала на плечі місцевого населення та органи місцевого управління проблеми із забезпеченням непрацездатних членів суспільства. Завдяки цим діям значна частина українського суспільства опинилася перед фактом поступового вимирання. Лише завдяки заходам Товариств взаємодопомоги та активності органів місцевого управління вдалося дещо стабілізувати цю ситуацію.

Система охорони здоров'я також мала незадовільний рівень і не забезпечувала елементарних потреб місцевого населення. Водночас завдяки діяльності органів місцевого управління в країні було створено пристосовану до умов окупації мережу закладів охорони здоров'я.

Отже, український народ було перетворено в об'єкт нещадної, хижацької експлуатації, на що спрямовувалася дія всіх органів влади цивільної адміністрації РКУ. Перебуваючи в полоні нацистської ідеології, керівництво Третього Райху створило вкрай неефективну управлінську систему, яка характеризувалася внутрішніми протиріччями та дестабілізуючими факторами і могла функціонувати завдяки репресивно-каральним заходам та позасудовим методам впливу на місцевий соціум.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров Г. Гитлеровская Германия лопнет под тяжестью своих преступлений / Александров Г. – М.: Воениздат НКО СССР. Главное политическое управление РККА. – 1941. – 19 с.
2. Александров Г.Н. Некоторые вопросы текущего момента (Вопросы заданные на собрании сормовских рабочих) / Александров Г. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат. – 1942. – 15 с.
3. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учеб. Пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. проф. А.Г.Асмолова / И.А.Альтман, А.Г.Асмолов. – М.: Фонд “Холокост”, 2002. – 320 с.
4. Анатомия агрессии. Новые документы о военных целях фашистского германского империализма во второй мировой войне. Перевод с немецкого Л.Л.Зектрегер, Г.В.Кычановой, А.Л.Ларионова. Редакция и предисловие В.В.Размерова / В.В.Размеров. М.: Прогресс. – 1975. – 319 с.
5. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.
6. Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941 – 1945 / И.В.Анисимов, Г.В.Кузьмин. – М., 1952. – 190 с.
7. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Арутюнян Ю.В. – М.: Издательство АН СССР. – 1963. – 456 с.
8. Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська [упоряд.: Н.Маковська]. – К.: Вид. дім “Києво – Могилянська академія”, 2006. – 872 с.: Іл.. – (Більше не таємно; Т. І).
9. Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. – К.: Внешторгиздат, 2004. Кн. 1: Историческая топография. Хронология

событий / сост. Т.Евстафьева, В.Нахманович; редсовет: Д.Табачник (председатель) и др.; вступ. статьи С.Глузман, Ж.Ковба, В.Нахманович. – 2004. – С. 547-593.

10. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941 – 1945. Головна редакційна колегія [голова І.О.Герасимов, заступник голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний редактор Р.Г.Вишневський]. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Памяті України”, 2000. – 944 с.: іл.

11. Белецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С.А.Белецца // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 78 – 91.

12. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К.Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16 – 36.

13. Борисов Г. “Дніпропетровськ, окупація”. 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. / Г.Борисов // Архіви України. Державний комітет архівів України. – № 1 – 3. – 2005. – С. 248 – 255.

14. Борисов В.Л. Культурно-освітні процеси у м. Дніпропетровську в умовах німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.) / В.Л.Борисов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. Вип. 17. – 2009. – С. 84 – 90.

15. Верт А. Россия в войне 1941-1945. Авториз. пер. с англ. [Вступит. статья и ред. д-ра ист. наук Е.А.Болтина] / А.Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.

16. Венди Лауэр “Опережающее подчинение” и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941-1944) / Лауэр Венди // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр “Ткума”, ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 42 – 54.

17. Вершигора П.П. Люди з чистою совістю / Вершигора П.П. – К.: Радянський письменник, 1946. – 345 с.

18. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні / Ветров І.Г. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
19. Вышинский П.Е. Смерть фашизму / Вишинский П.Е. – М., Л.: Издательство АН СРСР. – 1941. – 24 с.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 8 лютого.
21. Вінницькі вісті. – 1942. – 18 червня.
22. Вінницькі вісті. – 1942. – 19 липня.
23. Вінницькі вісті. – 1942. – 22 липня.
24. Вінницькі вісті. – 1942. – 2 серпня.
25. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А.Ф.Олійник, М.Л.Бабій, С.С.Байда та ін. / [М.Л.Бабій, С.С.Байда, А.Ф.Олійник та ін..] – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
26. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Волошин Ю. – Полтава, 1997. – 125 с.
27. В фашистком аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. – 47 с.
28. Гадяцька газета. – 1942. – 16 квітня.
29. Гадяцька газета. – 1942. – 5 травня.
30. Гадяцька газета. – 1942. – 29 серпня.
31. Гадяцька газета. – 1942. – 1 вересня.
32. Гадяцька газета. – 1942. – 21 вересня.
33. Гадяцька газета. – 1943. – 19 червня.
34. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / Галаджиев С. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
35. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.
Спр. 39831. Архивно-следственное дело. – Т.1. – 7 березня 1945. – 6 травня 1945., 303 арк.

36. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 39831. – Т.3. Архивно-следственное дело. – 17 березня 1945. – 26 травня 1945., 286 арк.

37. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 39831. – Т.5. Архивно-следственное дело. – 7 березня 1945. – 6 травня 1945., 389 арк.

38. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 48171. – Архивно-следственное дело. – 12 березня 1944. – 6 травня 1944., 85 арк.

39. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 50670. Архивно-следственное дело. – 17 лютого 1944. – 1 липня 1944., 98 арк.

40. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 51498. Архивно-следственное дело. – 11 грудня 1944. – 14 березня 1945., 58 арк.

41. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 51682. Архивно-следственное дело. – 28 квітня 1949. – 23 липня 1949., 124 арк.

42. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 51718. – Т.1. Архивно-следственное дело. – 6 вересня 1956. – 4 травня 1957., 330 арк.

43. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 51718. – Т. 3: Архивно-следственное дело. – Т. 3. – 6 вересня 1956.
– 21 травня 1957., 266 арк.

44. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 55733. Архивно-следственное дело. – Т. 1. – 20 вересня 1944. – 25 грудня 1946., 225 арк.

45. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 55733. – Т.5. Архивно-следственное дело. – 10 лютого 1961. – 5 березня 1961., 230 арк.

46. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 56141. Архивно-следственное дело. – 31 січня 1946. – 28 лютого 1946., 137 арк.

47. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 56527. Архивно-следственное дело. – 13 лютого 1947. – 30 квітня 1947., 165 арк.

48. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 57198. Архивно-следственное дело. – 28 жовтня 1947. – 1 грудня 1947., 106 арк.

49. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 57233. Архивно-следственное дело. – 10 травня 1944. – 26 липня 1944., 51 арк.

50. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 57727. Архивно-следственное дело. – Т.1. – 10 березня 1946. – 27 жовтня 1946., 525 арк.

51. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 61036. Архивно-следственное дело. – 12 січня 1944. – 29 червня 1944., 67 арк.

52. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 62594. Архивно-следственное дело. – 25 травня 1945. – 12 січня 1946., 118 арк.

53. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 62901. Архивно-следственное дело. – 3 березня 1947. – 14 квітня 1947., 108 арк.

54. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 63088. – Т.4. Архивно-следственное дело. – 4 серпня 1958. – 26 березня 1959., 319 арк.

55. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 63088. – Т.5. Архивно-следственное дело. – 4 серпня 1958. – 26 березня 1959., 319 арк.

56. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 64047. Архивно-следственное дело. – 8 березня 1944. – 14 березня 1944., 53 арк.

57. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42841-ФП.

58. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 68861-ФП. Архивно-следственное дело. – 14 грудня 1943. – 2 лютого 1944, 65 арк.

59. Галузевий державний архів Служби безпеки України

- Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 69504-ФП. Архивно-следственное дело. – 1 травня 1945. – 12 липня 1945, 123 арк.
60. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 69777-ФП. Архивно-следственное дело. – 19 травня 1945. – 23 вересня 1945., 136 арк.
61. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 69863-ФП. Архивно-следственное дело. – 13 листопада 1945. – 7 лютого 1946., 147 арк.
62. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 71138-ФП. Архивно-следственное дело. – 16 лютого 1944. – 5 травня 1944., 95 арк.
63. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 71889-ФП. Архивно-следственное дело. – 17 жовтня 1944. – 20 лютого 1944., 727 арк.
64. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 72204-ФП. Архивно-следственное дело. – 21 вересня 1944. – 12 березня 1944., 217 арк.
65. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.
Спр. 72222-ФП. Архивно-следственное дело. – 10 січня 1944. – 12 лютого 1944., 74 арк.
66. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 72402-ФП. Архивно-следственное дело. – 12 травня 1945. – 21 липня 1945., 174 арк.

67. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 72764-ФП. Архивно-следственное дело. – 31 грудня 1943. – 5 квітня 1944., 70 арк.

68. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 73255-ФП. Архивно-следственное дело. – 21 листопада 1944. – 5 січня 1945., 127 арк.

69. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 73402-ФП. Архивно-следственное дело. – 14 червня 1946. – 14 серпня 1946., 144 арк.

70. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 74346-ФП. Архивно-следственное дело. – 21 лютого 1944. – 29 липня 1944., 109 арк.

71. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 75085-ФП. Архивно-следственное дело. – 10 грудня 1943. – 16 серпня 1944., 87 арк.

72. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 75088-ФП. Архивно-следственное дело. – 1 грудня 1944. – 19 травня 1944., 188 арк.

73. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд архівних кримінальних справ на реабілітованих громадян.

Спр. 77038-ФП. Архивно-следственное дело. – 17 грудня 1943. – 19 лютого 1944., 43 арк.

74. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 79. Управление МГБ Киевской области. 5 отдел. Учетная группа.

оп. 1.

Спр. 2. – Т. 1. Докладные записки об агентурно-оперативной работе. – 30 листопада 1943. – 25 грудня 1943., 83 арк.

75. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 79. Управление МГБ Киевской области. 5 отдел. Учетная группа.

оп. 1.

Спр. 5. – Т. 1. Докладные записки в обком КП(б)У за 1944-1945 гг. – 5 січня 1944. – 29 грудня 1945., 288 арк.

76. Гальчак С.Д. “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / Гальчак С.Д. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2003. – 344 с.; іл.

77. Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті “Україна” 1941 – 1944 р.: дис... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Глушенок Наталія Миколаївна. – К., 2005. – 202 с.

78. Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941 – 1944 рр.: дис... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Гінда Володимир Васильович. – Черкаси, 2007. – 223 с.

79. Гогун А.С. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941 – 1944 / Гогун А.С. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 477 с.

80. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр.: Монографія / Голиш Г.М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с., іл.

81. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр.: Монографія / Головка М.Л. – К.: Олан, 2004. – 704 с.

82. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Головка Микола Леонтійович . – К., 2005. – 499 с.

83. Головка М.Л. Організація українських націоналістів (мельниківців) у боротьбі за українську державність на київських теренах (1941 – 1942 рр.) / М.Л.Головка // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І.І.Дробот, П.М.Чернега, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С. 156 – 159.

84. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України / О.Гончаренко, О.Лисенко, Т.Першина – К., НВП “Видавництво “Наукова думка, НАН України”, 2010. – Кн. 1. – 735 с.

85. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні / В.В.Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-119.

86. Голос Волині. – 1942. – 29 серпня.

87. Голос Волині. – 1941. – 23 жовтня.

88. Голос Волині. – 1942. – 31 жовтня.

89. Голос Волині. – 1942. – 3 листопада.

90. Голос Волині. – 1942. – 5 листопада.

91. Голос Волині. – 1942. – 3 грудня.

92. Голос Волині. – 1943. – 16 січня.

93. Голос Полтавщини. – 1941. – 26 жовтня.

94. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / Гуров К. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.

95. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / Глухий О. – М., 1942. – 74 с.

96. Грідіна І.М. Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? / І.М.Грідіна // Історичні та політологічні дослідження. Матеріали міжнародної наукової конференції “Велика війна очима молодих дослідників”, Донецьк, вересень 2000. – Донецьк: вид-во ДонДУ, 2000. - № 1 (3). – С. 180 – 183

97. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / Дашичев В.И. – М., 1973. – Т.1. – 432 с.

98. Державний архів Волинської області

Ф.Р-1. Луцька міська управа, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 1425. Декларации работников I-й поликлиники г. Луцка о нееврейском происхождении и несудимости. – 9 грудня 1941. – 19 грудня 1941., 15 арк.

99. Державний архів Волинської області

Ф.Р-1. Луцька міська управа, м. Луцьк.

оп. 2.

Спр. 2. Распоряжение окружного комиссариата и горуправы. Переписка с окружным комиссариатом о налогах, снабжением топливом и другие документы. – 18 липня 1941. – 29 грудня 1941., 88 арк.

100. Державний архів Волинської області

Ф.Р-1. Луцька міська управа, м. Луцьк.

оп. 2.

Спр. 3. Распоряжения фельдкомендатуры. – 6 серпня 1941. – 18 грудня 1941., 14 арк.

101. Державний архів Волинської області

Ф.Р-2. Луцький окружний комісаріат, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 3. Распоряжения райхскомиссара Украины. – 25 серпня 1941. – 6 травня 1942., 6 арк.

102. Державний архів Волинської області

Ф.Р-2. Луцький окружний комісаріат, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 8-б. Распоряжения и указания генерального комиссара. – 6 вересня 1941. – 18 грудня 1942., 259 арк.

103. Державний архів Волинської області

Ф.Р-2. Луцький окружний комісаріат, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 17. Циркулярные распоряжения фельдкомендатуры и переписка по служебным вопросам с райуправой. – 28 липня 1941. – 31 жовтня 1941., 175 арк.

104. Державний архів Волинської області

Ф.Р-2. Луцький окружний комісаріат, м. Луцьк.

оп. 2.

Спр. 4. Постановление окружной управы об организации Народной милиции и жандармерии. Инструкция для Службы порядка и рядовых полицейских. – 22 липня 1941. – 30 серпня 1941., 35 арк.

105. Державний архів Волинської області

Ф.Р-83. Луцька оберфельдкомендатура, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжение и приказы фельдкомендатуры об организации ортскомендатур. – 10 липня 1941. – 31 липня 1941., 26 арк.

106. Державний архів Волинської області

Ф.Р-83. Луцька оберфельдкомендатура, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 9. Приказы и циркулярные распоряжения. – 6 грудня 1941. – 8 грудня 1941., 11 арк.

107. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 3. Листування з німецькою комендатурою. – 1 серпня 1941. – 30 вересня 1941., 183 арк.

108. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 4. Листування з німецькою комендатурою. – 1 жовтня 1941. – 31 грудня 1941., 274 арк.

109. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 7. Звіти Голови Німецькому командуванню. – 8 вересня 1941. – 15 грудня 1941., 44 арк.

110. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 8. Розпорядження та відношення Німецького командування. – 1 жовтня 1941. – 5 лютого 1942., 118 арк.

111. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 9. Обов'язкові постанови. – 31 серпня 1941. – 8 грудня 1941., 26 арк.

112. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 16. Листування з комендатурою м. Вінниці. – 12 серпня 1941. – 7 листопада 1941., 15 арк.

113. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 23. Обіжники та розпорядження обласної управи. – 2 серпня 1941. – 31 січня 1942., 33 арк.

114. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 270. Листування з різними установами. – 5 серпня 1941. – 27 жовтня 1941. – 272 арк.

115. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 274. Обов'язкові постанови. – 30 вересня 1941. – 27 грудня 1941., 55 арк.

116. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 279. Накази за 1942 р. – 2 січня 1942. – 24 лютого 1942., 44 арк.

117. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 282. Матеріали адміністративного відділу. – 25 серпня 1941. – 29 грудня 1941., 46 арк.

118. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 286. Накази по обласній управі. – 9 серпня 1941. – 29 грудня 1941., 187 арк.

119. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 288. Юридичні справи за 1941 р. – 26 вересня 1941. – 12 грудня 1941., 161 арк.

120. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 289. Копії матеріалів надісланих до Житомира. – жовтень 1941., 44 арк.

121. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 2. Распоряжения Житомирского генерального комиссариата, приказы, структура и штаты Винницкой городской управы. Список работников управы. – 16 октября 1942. – 16 октября 1942., 32 арк.

122. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 2 а. Приказы Винницкой городской управы. – 5 січня 1942. – 10 вересня 1943., 122 арк.

123. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 10. Постановления, приказы, инструкции самоуправления, городской управы, паспортного бюро, месячные финансовые отчеты, переписка с штаткомисаром, гебитскомиссаром, городской управой и др. о прописке паспортов, утверждении штатов и по другим вопросам. Списки отдельных лиц для взыскания с них штрафов. – 22 октября 1941. – 6 марта 1944., 145 арк.

124. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 1333. Постановление фельдкомендатуры, приказ городской управы, протоколы заседания технической комиссии при городской управе, докладные записки заместителя начальника финансового отдела и переписка с штадткомиссаром о продаже домов и имущества оставленного советскими гражданами при эвакуации. – 24 вересня 1941. – 1 жовтня 1942., 142 арк.

125. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 3. О конфискации имущества немецкой армией у населения Украины. – 1942., 209 арк.

126. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 5. Справки выданные на временную кустарно-ремесленную торговлю. – 1942., 196 арк.

127. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 8. Инструкции жандармерии, религиозная пропаганда и другие распоряжения городского комиссара по селам Винницкой райуправы. – 1943., 11 арк.

128. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 11. Приказы по Винницкой районной управе и материалы к ним. – 1 січня 1942. – 12 грудня 1942., 48 арк.

129. Державний архів Вінницької області

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

оп. 1.

Спр. 20. Отчеты о работе райсобеза. Переписка с гебитскомиссаром, старостами сел. – 4 січня 1943. – 8 липня 1943.

130. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2281. Генеральний комісаріат, м. Дніпропетровськ.

оп. 1.

Спр. 2. Двенадцать заповедей об отношении к русскому населению на Востоке (Документы на немецком языке). – 1941., 3 арк.

131. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2283. П'ятихатський гебітскомісаріат, с. Пятихатки Пятихатського району Дніпропетровської області.

оп. 1.

Спр. 3. Приказы, распоряжения, инструкции рейхскомиссара Украины, штадткомиссариата и других немецких учреждений о работе гебитскомиссариата по административным и хозяйственным вопросам, списки принятых на работу в гебитскомиссариат (Документы на немецком языке). – 17 листопада 1941. – 24 квітня 1943., 211 арк.

132. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2283. Пятихатський гебітскомісаріат, с. Пятихатки Пятихатського району Дніпропетровської області.

оп. 1.

Спр. 15. Приказы и распоряжения немецких властей и управ, анкеты полицейских, списки поставщиков сельскохозяйственных продуктов (Документы на немецком языке). – 1 грудня 1942. – 6 жовтня 1942., 191 арк.

133. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2293. Місцева комендатура № 794, с. Новомиколаївка Дніпропетровського району та області.

оп. 1.

Спр. 1. Месячные отчеты о выполнении бюджета районным финансовым отделом и сельскими управами, ведомости о сборе налогов и штатное

расписание Покровской районной управы, сведения о ходе весенних полевых работ. – 3 серпня 1942. – 30 серпня 1942., 112 арк.

134. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2567. Дніпропетровський штадткомісаріат, м. Дніпропетровськ.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы, распоряжения рейхскомиссара Украины, инструкции жандармерии, управы об организации жандармерии, учете антисоветских элементов, немцев, запрещении немцам вступать в брак с лицами других национальностей, отчеты о работе полиции и жандармерии, о борьбе с партизанами, евреями, аресте коммунистов Пятихатского района, стенограмма совещания пропагандистов, жандармских офицеров, сообщения полиции и жандармерии об арестованных, партизане Зубло, убитых, раненых, умерших. Списки арестованных коммунистов, жандармов, полицейских, дежурных команд СС, кулаков, священников, археологической экспедиции (Есть документы на немецком языке). – 22 вересня 1941. – 13 серпня 1943., 287 арк.

135. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2567. Дніпропетровський штадткомісаріат, м. Дніпропетровськ.

оп. 1.

Спр. 2. Приказы, постановления немецких властей и городской управы, информационный доклад о политическом и хозяйственном положении в оккупированных районах, о партизанском движении, шпионаже и диверсиях, о создании еврейской управы, сведения о задержанных, расстрелянных (Есть документы на немецком языке). – 10 жовтня 1941. – 13 серпня 1943., 229 арк.

136. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2567. Дніпропетровський штадткомісаріат, м. Дніпропетровськ.

оп. 1.

Спр. 7. Приказы, донесения полиции, жандармерии, циркуляры Центрального хозяйственного банка (Есть документы на немецком языке). – 3 січня 1942. – 5 серпня 1943., 151 арк.

137. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2567. Дніпропетровський штадткомісаріат, м. Дніпропетровськ.

оп. 1.

Спр. 9. Приказы и распоряжения немецких властей, инструкции по сельскому хозяйству, сообщения районных жандармерий о дислокации и работе жандармских постов, о партизанах, об отношении местного населения к оккупантам, регистрационные карточки мобилизованных врачей и статьи отдела пропаганды и председателя Днепропетровской городской управы Соколовского, восхваляющего оккупационный режим (есть документы на немецком языке). – 3 сентября 1942. – 25 августа 1943., 116 арк.

138. Державний архів Житомирської області

Ф.Р-1152. Житомирський гебітскомісаріат.

оп. 1.

Спр. 3. Положення про адвокатуру. Розпорядження гебітскомісара. Вісті генерал-комісара. – 4 березня 1942. – 9 липня 1943., 36 арк.

139. Державний архів Житомирської області

Ф.Р-1426. Базарська районна управа, с. Базар Базарського району Житомирської області.

оп. 1.

Спр. 2. Приказы и распоряжения Райхскомиссара Украины, Житомирского генерал-комиссара и областного управления о заключении в тюрьму и высылке на каторгу за нарушение постановления об обязательном труде в Восточных областях и перемене места жительства, об обязательной сдаче мясомолочных продуктов оккупационным властям. Протоколы заседания Базарской райуправы о переустройстве Дворца пионеров в церковь. – 16 жовтня 1941. – 20 липня 1942., 214 арк.

140. Державний архів Житомирської області

Ф.Р-1452. Ружинський гебітскомісаріат, м. Ружин Житомирської області.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения командира полиции. – 28 квітня 1942. – 6 січня 1943., 80 арк.

141. Державний архів Житомирської області

Ф.Р-1511. Коростенський гебітскомісаріат, м. Коростень Житомирської області.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы по полиции города Коростеня о борьбе с партизанами, об охране урожая, об обязанностях полицейских. – 28 січня 1942. – 12 вересня 1943., 39 арк.

142. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-1433. Запорізька міська управа, м. Запоріжжя Запорізької області.

оп. 3.

Спр. 1. Распоряжения полевой комендатуры №679 по финансовым вопросам, переписка. – 9 октября 1941. – 26 июня 1942., 45 арк.

143. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-1433. Запорізька міська управа, м. Запоріжжя Запорізької області.

оп. 3.

Спр. 2. Инструкции должностных лиц. Штатные ведомости заводов промотдела, сведения о численности рабочих. – 9 грудня 1942. – 1 липня 1942., 161 арк.

144. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-1433. Запорізька міська управа, м. Запоріжжя Запорізької області.

оп. 3.

Спр. 16. Постановления, приказы, объявления горуправы. Список работников управления комендатуры г. Б.Запорожье. – 5 січня 1942. – 31 грудня 1942., 65 арк.

145. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-5728. Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області.

оп. 1.

Спр. 1. Отчет о работе полевой жандармерии ортскомендатуры №287 г. Мелитополь с 20 по 21 октября 1941 г. Донесение военно-полевому суду “Корюк” г. Мелитополь о дезертирстве стрелка “СС”-овца Циммермана Роберта. – 20 жовтня 1941. – 29 жовтня 1941., 10 арк.

146. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-5728. Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області.

оп. 1.

Спр. 2. Следственные материалы. Протоколы допроса Михаила Носовича, Георгия Крук, Гавриила Пономаренко. Переводы с немецкого, копии протоколов допроса на немецкого военнослужащего Генриха Вестермана, Вильгельма Вагнера (подлинник документа отсутствует). – 25 жовтня 1941. – 26 жовтня 1941., 17 арк.

147. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-5728. Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області.

оп. 1.

Спр. 3. Донесения полевой жандармерии. – 19 жовтня 1941. – 30 жовтня 1941., 13 арк.

148. Державний архів Запорізької області

Ф.Р-5728. Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області.

оп. 1.

Спр. 4. Поступающие заявления (комендатура полевой жандармерии, полевая почта № 46357, г. Мелитополь). – 19 жовтня 1941. – 30 жовтня 1941., 21 арк.

149. Державний архів Київської області

Ф.Р-2047. Уманський сільськогосподарський інститут гебітскомісаріату, м. Умань Київської області.

оп. 1.

Спр. 3. Личные дела студентов поданные в период немецкой оккупации.
– 1942. – 1943., 405 арк.

150. Державний архів Київської області

Ф.Р-2053. Димерська районна Українська охоронна поліція, с. Димер
Київської області.

оп. 1.

Спр. 5. Інструкції та розпорядження по поліції. – 1941., 17 арк.

151. Державний архів Київської області

Ф. Р-2161. Антонівська неповна середня школа відділу освіти Узинської
районної управи, с. Антонівка Узинського району Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы и распоряжения райуправы об укомплектовании и
работе школы. – 10 квітня 1943. – 23 липня 1943., 56 арк.

152. Державний архів Київської області

Ф. Р-2225. Управління бургомістра м. Біла Церква Київської області.

оп. 1.

Спр. 2. Накази по управлінню про особистий склад. Посвідчення і
довідки службовців. Списки робітників поліції і хлібзаводу. Правила
внутрішнього розпорядку для робітників тюрми і в'язнів. Списки ув'язнених
євреїв, списки старост і охоронників. – 1941., 163 арк.

153. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 1. Копії розпоряджень і постанов голови м. Києва та його
заступника. – 29 жовтня 1941. – 17 грудня 1941., 15 арк.

154. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 2. Копії наказів відділу культури й освіти про призначення
директорів і інспекторів шкіл. – 1941., 124 арк.

155. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 4. Копії наказів Ярославського районного відділу культури та освіти. – 5 грудня 1941. – 29 грудня 1941., 22 арк.

156. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 26. Розпорядження по відділу культури і освіти. – 5 березня 1942. – 13 липня 1942., 27 арк.

157. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 29. Накази по відділу культури і освіти (від 28 грудня 1942 р. – за серпень – грудень 1942 р.). – 1 серпня 1942. – 31 грудня 1942., 464 арк.

158. Державний архів Київської області

Ф. Р-2356. Київська міська управа.

оп. 6.

Спр. 63. Навчальні плани на 1941 – 1942 рік. – 12 грудня 1941. – 26 жовтня 1942., 53 арк.

159. Державний архів Київської області

Ф.Р-2360. Подільська районна управа, м. Київ.

оп. 7.

Спр. 6. Розпорядження та інструктивні матеріали голови міста Києва, адміністративного відділу управи та Подільської районної управи. – 26 травня 1942. – 12 січня 1943., 127 арк.

160. Державний архів Київської області

Ф.Р-2360. Подільська районна управа, м. Київ.

оп. 8.

Спр. 1. Постанови, накази та розпорядження управи. – 1942. – 1943., 32 арк.

161. Державний архів Київської області

Ф.Р-2360. Подільська районна управа, м. Київ.

оп. 14.

Спр. 51. Накази й розпорядження голови м. Києва та гебітсландвірта. – січень 1943. – липень 1943., 10 арк.

162. Державний архів Київської області

Ф.Р-2360. Подільська районна управа, м. Київ.

оп. 15.

Спр. 1. Директиви міськбюро запису актів громадянського стану. – 1941. – 1942. – 41 арк.

163. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 1. Копії наказів та розпорядження Київської міської управи. – 24 жовтня 1941. – 23 грудня 1942., 171 арк.

164. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 2. Розпорядження Київської міської управи. – жовтень 1941. – 30 грудня 1942., 154 арк.

165. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 12. Накази, постанови та інструкції Куренівської районової управи. – 9 березня 1942. – 4 грудня 1942., 51 арк.

166. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 13. Постанови та протоколи Куренівської райуправи. – 16 лютого 1942. – 13 січня 1943., 45 арк.

167. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 3.

Спр. 1. Наказ по відділу суспільної опіки та резолюції. – 1941. – 1942., 30 арк.

168. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 4.

Спр. 2. Постанови голови м. Києва. – 1941. – 1943., 125 арк.

169. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 4.

Спр. 3. Наказ та постанови голови управи Куренівського району. – 1942., 86 арк.

170. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 8.

Спр. 1. Бюро метрик. Директивні розпорядження. – 1941., 54 арк.

171. Державний архів Київської області

Ф.Р-2362. Куренівська районна управа, м. Київ.

оп. 8.

Спр. 6. Бюро метрик. Листування з адмінвідділом. Обіжники, розпорядження, листування про звіти та інші. – 1942., 44 арк.

172. Державний архів Київської області

Ф.Р-2384. Київський гідромеліоративний інститут генерального комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 1. Экзаменационные листы I курса. – 24 серпня 1942. – 31 серпня 1942., 26 арк.

173. Державний архів Київської області

Ф.Р-2384. Київський гідромеліоративний інститут генерального комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 2. Экзаменационные листы I курса. – 24 серпня 1942. – 31 серпня 1942., 17 арк.

174. Державний архів Київської області

Ф.Р-2384. Київський гідромеліоративний інститут генерального комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 3. Заяви вступників, що підлягають іспитам на торфомеханічному факультеті. – 3 серпня 1942. – 21 серпня 1942., 8 арк.

175. Державний архів Київської області

Ф.Р-2384. Київський гідромеліоративний інститут генерального комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 4. Заявления поступающих на гидромелиоративный факультет. 5 серпня 1942. – 28 грудня 1942., 21 арк.

176. Державний архів Київської області

Ф.Р-2384. Київський гідромеліоративний інститут генерального комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 5. Заявления поступающих на агрономелиоративный факультет. – 24 липня 1942. – 21 серпня 1942., 44 арк.

177. Державний архів Київської області

Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.

оп. 2.

Спр. 1. Постановления головы г. Киева за январь – май 1942 г. – 12 січня 1942. – 29 травня 1942., 168 арк.

178. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 3. Копії постанов Київської міської управи та голови міста Києва з жовтня 1941 р. № 1 – 200. – жовтень 1941. – грудень 1941., 226 арк.

179. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 4. Постановления Киевской городской управы. – 6 жовтня 1941. – 16 грудня 1941., 234 арк.

180. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 5. Постановления Киевской горуправы об организации городского банка, об утверждении отделов горуправы и другим вопросам (728, 729, 730). – 6 жовтня 1941. – 7 серпня 1942., 45 арк.

181. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 47. Проекты временных уголовных, уголовно-процессуальных и других юридических правил г. Киева (120 – 124). – 31 травня 1942., 117 арк.

182. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 102. Планы работы юридического отдела Шевченковской райуправы г. Киева на I и II кварталы 1942 г. Докладная записка юрисконсульта Шевченковской райуправы о деятельности за время с 4

октябрю 1941 г. по 10 мая 1942 г. Заметка о советском государственном правопорядке. – 1942., 15 арк.

183. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 136. Отчет о работе юридического отдела Печерской райуправы г. Киева за IV квартал 1942 г. (№ 413). – 1 лютого 1942., 1 арк.

184. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 214. Докладная записка головы Бориспольской райуправы, справка и другие материалы представленные Бориспольской райуправой в “Архив-музей переходного периода” (№№ 1694 – 1696, 1698, 2390). – 1942., 13 арк.

185. Державний архів Київської області
Ф.Р-2412. Музей-архів переходової доби.
оп. 2.

Спр. 227. Сведения об организации и деятельности Украинской охранной полиции г. Киева (№ 786). – 14 серпня 1942., 4 арк.

186. Державний архів Київської області
Ф.Р-2418. Баришівська районна управа, с. Баришівка Київської області.
оп. 1.

Спр. 1. Копії протоколів засідань сільуправ району. – 5 жовтня 1941. – 5 листопада 1941., 27 арк.

187. Державний архів Київської області
Ф.Р-2418. Баришівська районна управа, с. Баришівка Київської області.
оп. 1.

Спр. 3. Виступ коменданта Баришівського району на нараді голів сільуправ та начальників сільської поліції. Листування з місцевою комендатурою м. Яготина і Переяслава. – 15 листопада 1941. – 6 грудня 1941., 8 арк.

188. Державний архів Київської області

Ф.Р-2418. Баришівська районна управа, с. Баришівка Київської області.

оп. 1.

Спр. 6. Копії розпоряджень Баришівської райуправи. – 5 січня 1942. – 26 грудня 1942., 117 арк.

189. Державний архів Київської області

Ф.Р-2418. Баришівська районна управа, с. Баришівка Київської області.

оп. 1.

Спр. 13. Накази військової комендатури м. Переяслава та Яготина направлені Баришівській районній управі. – 8 січня 1941. – 6 травня 1942., 76 арк.

190. Державний архів Київської області

Ф.Р-2425. Володимирська районна управа, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 1. Накази по відділу культури та освіти міської управи. – 1942., 191 арк.

191. Державний архів Київської області

Ф.Р-2443. Васильківська Українська охоронна поліція, м. Васильків, Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Заяви до поліції про прийом на роботу, автобіографії, довідки та розпорядження з Києва. – 10 лютого 1942. – 28 липня 1943., 105 арк.

192. Державний архів Київської області

Ф.Р-2443. Васильківська Українська охоронна поліція, м. Васильків, Київської області.

оп. 1.

Спр. 5. Тимчасове розпорядження про права Української поліції. Рапорти поліцаїв, акти. – 1942. – 1943., 182 арк.

193. Державний архів Київської області

Ф.Р-2466. Управління шефа персоналу німецького комісаріату, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 1. Копії наказів шефа персоналу м. Києва. – 30 жовтня 1941. – 6 січня 1942., 10 арк.

194. Державний архів Київської області

Ф.Р-2515. Сквирська міська управа, м. Сквир, Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Розпорядження райхскомісара України та Сквирської райуправи, списки службовців міськуправи. – 3 лютого 1942. – 20 січня 1943., 39 арк.

195. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 1.

Спр. 4. Накази та постанови ортскоменданта та Переяславської райуправи. – 22 грудня 1941. – 1942., 20 арк.

196. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 1.

Спр. 5. Накази та розпорядження Переяславської райуправи та заяви громадян про прийом їх на роботу. – 18 грудня 1941. – 8 вересня 1943., 147 арк.

197. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 1.

Спр. 6. Накази гебітсландвірта та розпорядження Переяславської райуправи. – 4 листопада 1941. – 31 грудня 1942., 138 арк.

198. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 1.

Спр. 11. Накази районової поліції та наказ і розпорядження Переяславської райуправи. – 6 червня 1942. – 13 березня 1943., 50 арк.

199. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 1.

Спр. 41. Розпорядження гебітскомісара та Переяславської райуправи. – 14 грудня 1941. – 5 серпня 1943., 67 арк.

200. Державний архів Київської області

Ф.Р-2539. Переяслав-Хмельницька районна управа, м. Переяслав-Хмельницький Київської області.

оп. 2.

Спр. 1. Накази та розпорядження Переяславської райуправи та протоколи засідання управи Переяславського району. – 1941. – 1943., 53 арк.

201. Державний архів Київської області

Ф.Р-2732. Управління німецької жандармерії, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 2. Перечень жандармско-полицейских органов по Киевскому генеральному округу, штатное расписание по распределению в вышеуказанных службах. – 25 октября 1942. – 23 февраля 1943., 11 арк.

202. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 2. Протоколы допросов и обвинительное заключение на советских граждан подозреваемых в связях с партизанами. – апрель 1942. – август 1942., 9 арк.

203. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 3. Матеріали розслідування кражи кровельного заліза в МТС шофером Хачатуряном. – август 1942., 6 арк.

204. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 4. Матеріали розслідування звірського избиения жителя села Ярошевка полицейским. – 14 нобря 1942. – 15 ноября 1942., 5 арк.

205. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 5. Допросы задержанных жителей Фастовского района занимающихся спекуляцией. – 12 мая 1942. – 16 ноября 1942., 20 арк.

206. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 11. Доносы и расследование дел на советских граждан, подозреваемых в принадлежности к коммунистам и партизанам. – январь 1942. – август 1943., 24 арк.

207. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 16. Жалоба жителя села Волица П.Слипаченко по поводу ранения полицейским дочери жалобщика. – февраль 1943. – март 1943., 7 арк.

208. Державний архів Київської області

Ф.Р-2733. Фастівська жандармерія, м. Фастів Київської області.

оп. 1.

Спр. 17. Донесение в полицию Забранского Николая, жителя г. Фастова о коммунистах-подпольщиках. – 29 августа 1943., 9 арк.

209. Державний архів Київської області

Ф.Р-2744. Звенигородська ортскомендатура, м. Звенигородка Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Удостоверения (с анкетными данными), выданные жителям г. Звенигородки, прошедшими регистрацию в ортскомендатуре. – 25 августа 1941. – 28 мая 1943., 20 арк.

210. Державний архів Київської області

Ф.Р-2764. Штадткомісаріат м. Бориспіль Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения по Бориспольскому штадткомиссариату. – 1 апреля 1942. – 10 ноября 1942., 3 арк.

211. Державний архів Київської області

Ф.Р-4127. Українська охоронна поліція Іванківського району Київської області.

оп. 1.

Спр. 2. Список и характеристики на полицейских по Иванковскому району Киевской области. – 1943., 32 арк.

212. Державний архів Київської області

Ф.Р-4415. Згурівська районна управа, с. Згурівка Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Розпорядження гебітскомісара м. Пирятин. – 15 жовтня 1941. – 14 жовтня 1943., 163 арк.

213. Державний архів Київської області

Ф.Р-4436. Ярославська районна поліція м. Києва.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения коменданта по комендатуре (копии) за июль 1942 г. – 12 липня 1942. – 20 липня 1942., 7 арк.

214. Державний архів Київської області

Ф.Р-4437. Володимирська районна поліція м. Києва.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы комендантов штабов городской и районной полиции за октябрь 1941 г. – декабрь 1942 г. (копии). Список сотрудников городской и Владимирской районной полиции. – жовтень 1941. – 30 грудня 1942., 386 арк.

215. Державний архів Київської області

Ф.Р-4437. Володимирська районна поліція м. Києва.

оп. 1.

Спр. 2. Книга задержанных и арестованных советских граждан. – 22 лютого 1942. – 29 грудня 1942., 35 арк.

216. Державний архів Київської області

Ф.Р-4444. Кушова поліція, с. Яцьки Васильківського району Київської області.

оп. 1.

Спр. 1. Журнал учета дежурств полицейских и выполнения ими оперативных заданий. – 27 сентября 1942. – 4 ноября 1943., 148 арк.

217. Державний архів Київської області

Ф.Р-4756. Пункт видачі перепусток “ОСТ-4”, м. Київ.

оп. 1.

Спр. 1. Анкеты-заявления разных лиц (русских) о разрешении на выезд в другие города Украины. – 14 вересня 1942., 29 арк.

218. Державний архів Київської області

Ф. Р-4758. Коллекция хронологических справок о временной немецко-фашистской оккупации населенных пунктов Киевской области.

оп. 2.

Спр. 45. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Таращанского района и их освобождении Красной Армией (1941-1944 гг.) – 1946., 85 арк.

219. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2494. Кіровоградський гебітскомісаріат, м. Кіровоград.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения и циркуляры Райхскомиссара Украины и генерального комиссара Николаевского округа. – 3 вересня 1941. – 25 листопада 1943., 93 арк.

220. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2495. Устинівська районна управа, с. Устинівка Устинівського району Кіровоградської області.

оп.1.

Спр. 7. Материали и переписка с Устиновской службой порядка. – 21 жовтня 1941. – 13 серпня 1942., 9 арк.

221. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2495. Устинівська районна управа, с. Устинівка Устинівського району Кіровоградської області.

оп.1.

Спр. 22. Сведения, постановления и переписка по народному образованию. – 5 травня 1942. – 5 серпня 1943., 21 арк.

222. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2495. Устинівська районна управа, с. Устинівка Устинівського району Кіровоградської області.

оп.1.

Спр. 23. Материали и переписка по церковным вопросам. – 4 серпня 1942. – 18 липня 1943., 9 арк.

223. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2546. Олександрійський гебітскомісаріат, м. Олександрія Кіровоградської області.

оп.1.

Спр. 1. Распоряжения Александрийского гебитскомиссара. Переписка по хозяйственным вопросам. – 3 квітня 1942. – 7 грудня 1943., 45 арк.

224. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2677. Бобринецький гебітскомісаріат, м. Бобринець Бобринецького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 1. Указание генерального комиссара г. Николаева о направлении местной украинской прессы по освещению работы первого съезда животноводов, приказы по апробации посевов и семеноводства и поздравление епископа Михаила немецких войск за освобождение города Кировограда. – 26 серпня 1942. – 27 квітня 1943., 7 арк.

225. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2679. Бобринецька районна управа, м. Бобринець Бобринецького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 1. Обязательные постановления и приказы о борьбе с хулиганством, партизанским движением, поддержании санитарного состояния населенных пунктов и проч. Распоряжения и переписка по хозяйственным, административным и военным вопросам. – 28 серпня 1941. – 20 квітня 1943., 25 арк.

226. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2705. Онуфріївська районна українська допоміжна поліція охорони порядку, с. Онуфріївка Онуфріївського району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения Райхскомиссара Украины, областного комиссара и районной полиции. – 5 серпня 1941. – 29 травня 1942., 12 арк.

227. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2734. Торговицька сільська управа, с. Торговиці Підвисоцького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 2. Распоряжения районной управы и переписка по хозяйственным вопросам. – 2 серпня 1941. – 1 травня 1944., 280 арк.

228. Державний архів Кіровоградської області

Ф.Р-2734. Торговицька сільська управа, с. Торговиці Підвисоцького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 5. Распоряжение полевого коменданта об учете военнопленных и списки военнопленных, проживающих на территории сельской управы. – 3 жовтня 1941. – 21 січня 1944., 16 арк.

229. Державний архів Кіровоградської області

Торговицька сільська управа, с. Торговиці Підвисоцького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 6. Распоряжения полевой комендатуры о борьбе с партизанским движением. Списки членов ВКП (б) и комсомольцев с. Торговицы. – 11 листопада 1941. – 13 лютого 1942., 5 арк.

230. Державний архів Кіровоградської області

Торговицька сільська управа, с. Торговиці Підвисоцького району Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 7. Приказы районной управы о наложении взысканий и взимании штрафов. Списки служащих сельуправы. – листопад 1941. – 4 грудня 1943., 28 арк.

231. Державний архів Миколаївської області

Ф.Р-1035. Редакція газети “Українська думка”, м. Миколаїв.

оп. 1.

Спр. 16. Объявление мирового судьи Украинской вспомогательной управы г. Николаева. – 11 березня 1942. – 31 березня 1943., 136 арк.

232. Державний архів Миколаївської області

Ф.Р-1432. Місцева комендатура, м. Миколаїв.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы местной комендатуры, регулирующие жизнь города. – 11 вересня 1941. – 17 червня 1943., 213 арк.

233. Державний архів Миколаївської області

Ф.Р-1433. Кримінальна поліція, м. Миколаїв.

оп. 1.

Спр. 2. Реестры криминальных дел. – 4 жовтня 1941. – 3 березня 1944.,
83 арк.

234. Державний архів Миколаївської області

Ф.Р-2033. Генеральний комісар м. Миколаїв.

оп. 1.

Спр. 16. Издания “Райхсгезецтблат”, “Центральблат”. – 1 квітня 1943. –
25 серпня 1943., 22 арк.

235. Державний архів Миколаївської області

Ф.Р-2780. Миколаївська міська управа, м. Миколаїв.

оп. 1.

Спр. 2. Штаты учреждений и организаций, направленные в городскую
управу на утверждение. – 1 червня 1942. – 1 липня 1942., 23 арк.

236. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2293. Полтавська міська лікарня Медичного відділу Полтавської
міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Директивы и распоряжения вышестоящих организаций. – 17
вересня 1941. – 27 липня 1942. – 35 арк.

237. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2293. Полтавська міська лікарня Медичного відділу Полтавської
міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Приказы по Полтавской городской больнице. 23 вересня 1941. –
10 грудня 1941., 34 арк.

238. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2293. Полтавська міська лікарня Медичного відділу Полтавської
міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Заявления сотрудников Полтавской городской больницы об отпуске с работы. – 1 листопада 1941. – 29 липня 1942., 40 арк.

239. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2293. Полтавська міська лікарня Медичного відділу Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 50. Списки сотрудников Полтавской городской больницы за 1942 г. – 28 грудня 1941. – 4 січня 1942. – 20 арк.

240. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2302. Шліхтер І-го району м. Полтави Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Листування з міською та районною управою по адміністративним питанням. – 1 лютого 1943. – 18 червня 1943., 98 арк.

241. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2341. Чутівська районна управа, с. Чутове Чутівського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Постанови Чутівської райуправи про розторгнення шлюбів. – 25 червня 1942. – 6 серпня 1943., 8 арк.

242. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2341. Чутівська районна управа, с. Чутове Чутівського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Постанови Чутівської райуправи про звільнення від податків громадян німецького походження, робітників української поліції і сімей добровольців, які служать в німецькій армії, порядок страхування на випадок хвороби і ін. питання. – 12 квітня 1943. – 2 серпня 1943. – 32 арк.

243. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2341. Чутівська районна управа, с. Чутове Чутівського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 14. Накази та розпорядження Карлівської ортскомендатури та Чутівської фельджандармерії про облік військовополонених, про використання робочої сили під час уборочної компанії. – 23 травня 1943. – 6 вересня 1943., 62 арк.

244. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2342. Новосанжарська районна управа, смт. Нові Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 7. Постанови голови Новосанжарської районної управи про накладання штрафів за порушення постанов райуправи. – 15 липня 1943. – 7 вересня 1943., 28 арк.

245. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2342. Новосанжарська районна управа, смт. Нові Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 23. Розпорядження рейхскомісара для України про Загс та його орган догляду. – 28 травня 1943., 15 арк.

246. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Розпорядження та інструкції. – Без дати., 58 арк.

247. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Справа про передачу майна Трегубової А. спадкоємцям Лукмастовій М., Журавльовій Я., Сотниковій О. та Лихошваю А. – 21 квітня 1943. – 10 травня 1943., 11 арк.

248. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Алфавіт по цивільним справам шліхтера II-го поділу м. Полтава за 1943 р. – 1943., 51 арк.

249. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Настольний реєстр цивільних справ з 1 вересня 1943 р. № 298. – 1 вересня 1943. – 9 вересня 1943., 5 арк.

250. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 7. Журнал судових засідань шліхтера II-го поділу м. Полтави за 1943 р. – 2 січня 1943. – 16 вересня 1943., 10 арк.

251. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 8. Рішення шліхтера II-го поділу м. Полтава. – 8 вересня 1943. – 11 вересня 1943., 62 арк.

252. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 9. Листування по касаційних справах. – 14 квітня 1943. – 27 серпня 1943., 20 арк.

253. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 10. Листування з установами і підприємствами м. Полтави по судовим справам за 1943 р. – 1943. – 65 арк.

254. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генеральному комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Акти ревізії. – 5 січня 1942. – 5 травня 1943., 3 арк.

255. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генеральному комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Фінансова звітність. – 31 грудня 1942. – 3 вересня 1943., 34 арк.

256. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генеральному комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Постанови, циркуляри, інструкції, розпорядження генерал-комісара, гебітскомісара і гауптшліхтера. – 14 грудня 1942. – 5 лютого 1943., 30 арк.

257. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генеральному комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 8. Настольний реєстр цивільних справ шефена – шліхтера Полтавського району. – 14 грудня 1942. – 9 вересня 1943., 29 арк.

258. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генеральному комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 10. Алфавіт цивільних справ шліхтера Полтавського району. – 1943., 26 арк.

259. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Про рух касаційної камери судових установ м. Полтави і Полтавського гебіту. – 27 серпня 1943. – 20 липня 1943., 62 арк.

260. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 3. Настольний реєстр судових справ касаційної камери судових установ м. Полтави і Полтавського гебіту. – 21 червня 1943. – 10 вересня 1943., 83 арк.

261. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Касаційна скарга за справою Власова Миколи Михайловича і Власової Ганни Йосипівни по справі за позовом Киви Уляни Федорівни на рішення суду II-го поділу м. Полтави про виселення з квартири. – 21 червня 1943. – 28 червня 1943., 8 арк.

262. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Касаційна скарга Маляревського Сергія Андріановича по справі за позовом Шульгиної Марії Яківни на рішення суду I-го поділу м. Полтави про стягнення 2700 крб. – 21 червня 1943. – 30 червня 1943., 13 арк.

263. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 7. Касаційна скарга Трофименка Степана Семеновича по справі за позовом Пелюшенка Андрія Тимофійовича й Пелюшенко Ганни Євтухіївни на рішення суду II-го поділу м. Полтави про виселення з квартири. – 21 червня 1942. – 28 червня 1943., 10 арк.

264. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 8. Касаційна скарга Пантелєєвої Марії Петрівни по справі за позовом Пантелєєвої Марії Петрівни до Ярошенка Івана Івановича і Ярошенко Віри Леонтіївни на рішення суду I-го поділу м. Полтави про виселення з квартири. – 21 червня 1943. – 30 червня 1943., 13 арк.

265. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 9. Касаційна справа за скаргою Юхименко Лизавети Самойлівни по справі за позовом Кривошеї Івана Федоровича на рішення суду II-го поділу м. Полтави про вилучення велосипеда. – 23 червня 1943. – 21 липня 1943., 15 арк.

266. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2360. Касаційна камера у судових справах м. Полтави і Полтавського гебітскомісаріату, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 10. Касаційна справа за скаргою Підляшка Івана Йосиповича по справі до фінвідділу Бургомістрату на рішення суду II-го поділу м. Полтави про вилучення з опису його речей. – 23 червня 1943. – 3 липня 1943., 8 арк.

267. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2368. Луговиківська сільська управа, с. Луговики Чорнухинського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Розпорядження та інструкції Чорнухинської районної управи про проведення перепису населення, забезпечення явки по визову в районну поліцію та вербовку населення в Німеччину по Луговицькій сільській управі. – 22 грудня 1941. – 5 лютого 1943., 79 арк.

268. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2368. Луговиківська сільська управа, с. Луговики Чорнухинського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Накази і розпорядження Південної інспекції господарства, Чорнухинської районної управи та Лохвицької окружної земельної управи про спалення німецько-фашистськими окупантами сіл Баранівка та Обухівка і розстріл населення цих сіл, вшанування пам'яті загинутих німецьких солдат, відкриття курсів німецької мови, знищення радянських символів та інше. – 14 листопада 1941. – 3 вересня 1943., 59 арк.

269. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2368. Луговиківська сільська управа, с. Луговики Чорнухинського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Розпорядження Чорнухинської районної управи про порядок реєстрації актів громадянського стану по Луговицькій сільській управі. – 9 лютого 1942. – 31 червня 1943., 8 арк.

270. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2368. Луговиківська сільська управа, с. Луговики Чорнухинського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 14. Розпорядження Чорнухинської районної управи про боротьбу з інфекційними захворюваннями, з бродячими собаками та приведення в санітарний стан Чорнухинського району. – 22 січня 1942. – 28 серпня 1942., 26 арк.

271. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2392. Громадські двори і господарства у Полтавській області, м. Полтава Полтавської області (ОАФ).

оп. 14.

Спр. 1. Накази, розпорядження і листування Лохвицької округової, повітової і районної земельних управ і Лохвицької округової сільськогосподарської комендатури. – 10 листопада 1941. – 18 лютого 1943., 291 арк.

272. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2392. Громадські двори і господарства у Полтавській області, м. Полтава Полтавської області (ОАФ).

оп. 14.

Спр. 16. Накази, розпорядження Лохвицької окружної і районної земельних управ і сільськогосподарської комендатури. – 20 листопада 1941. – 22 грудня 1942., 196 арк.

273. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2454. Решетилівська міська управа, смт. Решетилівка Решетилівського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 9. Розпорядження райуправи та списки осіб, забитих партизанами. – 19 квітня 1943. – 8 травня 1943., 65 арк.

274. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2499. Лохвицький гебітскомісар, м. Лохвиця Лохвицького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Переписка с генеральным комиссаром Киева по вопросам работы с кадрами, заработной плате, отпускам, бухгалтерскому учету, планированию работы, максимальному использованию каждого рабочего часа и другим вопросам. – 5 лютого 1943. – 7 вересня 1943., 128 арк.

275. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2499. Лохвицький гебітскомісар, м. Лохвиця Лохвицького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 10. Уголовные распоряжения Лохвицкого окружного комиссара о наказании жителей села Луки Лохвицкого района тюремным заключением за неявку на Биржу Труда. – 14 липня 1943. – 15 липня 1943., 100 арк.

276. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2499. Лохвицький гебітскомісар, м. Лохвиця Лохвицького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 11. Инструкция обращения немцев с добровольцами из числа местного населения, изъявившими желание сотрудничать с оккупантами. – Без дати., 2 арк.

277. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2499. Лохвицький гебітскомісар, м. Лохвиця Лохвицького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 18. Трудовые соглашения, списки работников гебитскомиссара, списки членов комитета добровольной помощи “Відродження”. – 9 липня 1943. – 17 серпня 1943., 17 арк.

278. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2561. Лазірівська районна управа, с. Лазірки Лазірівського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 14. Штатний розпис бюджетних установ Лазірівського району. – 24 листопада 1942. – 29 грудня 1942., 30 арк.

279. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2561. Лазірівська районна управа, с. Лазірки Лазірівського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 40. Накази й постанови Лазірівської районної управи. – 5 червня 1943. – 25 серпня 1943., 87 арк.

280. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2561. Лазірівська районна управа, с. Лазірки Лазірівського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 80. Господарчий план по Лазірівському району на I півріччя 1943 р. – 1 січня 1943. – 31 червня 1943.,

281. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2561. Лазірівська районна управа, с. Лазірки Лазірівського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 81. Господарчий план по Лазірівському району на II півріччя 1943 р. – 1 липня 1943. – 31 грудня 1943., 56 арк.

282. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2563. Лазірівська районна земельна управа, с. Лазірки Лазірівського р-ну Полтавській області.

оп. 1.

Спр. 14. Листування з Полтавською обласною земельною управою. – 14 грудня 1941. – 26 січня 1942., 132 арк.

283. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2642. Крюківська міська управа, с-ще Крюків м. Кременчука
Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 20. Список комуністів и активістів по Крюковскому району и
заявление гр. Сницер Л.Я. о выдаче справки ей о непринадлежности к
коммунистической партии г. Крюкова. – 2 квітня 1942. – 26 листопада 1942.,
5 арк.

284. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2642. Крюківська міська управа, с-ще Крюків м. Кременчука
Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 61. Отчеты о работе Крюковской городской поликлиники и
инструктивное письмо по обслуживанию застрахованных. – 15 січня 1943. –
28 липня 1943., 12 арк.

285. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2642. Крюківська міська управа, с-ще Крюків м. Кременчука
Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 62. Распоряжение Райхскомиссара о нарушении рабочих договоров
и др. и протокол центральной инвентаризационной комиссии жилищного
отдела. – 28 травня 1943. – 8 вересня 1943., 7 арк.

286. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2643. Кременчуцька міська управа, м. Кременчук Полтавської
області.

оп. 1.

Спр. 1. Реєстраційні картки пенсіонерів видані Кременчуцькою міською
управою. – 1 жовтня 1942. – 26 червня 1943., 289 арк.

287. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2643. Кременчуцька міська управа, м. Кременчук Полтавської
області.

оп. 1.

Спр. 2. Реєстраційні картки пенсіонерів видані Кременчуцькою міською управою. – 9 жовтня 1942. – 2 лютого 1943., 261 арк.

288. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2643. Кременчуцька міська управа, м. Кременчук Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 3. Реєстраційні картки пенсіонерів видані Кременчуцькою міською управою. – 12 жовтня 1942. – 20 січня 1943., 262 арк.

289. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2654. Комишнянська районна управа, с. Комишня Комишнянського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Кримінальна справа № 6 про зняття штрафу за проїзд по рейдерній дорозі гр. Кириченко Яків і Сукач Анна. Гром. двір № 4 с. Комишня Комишнянського району. Копія висновку направлена до Н.С.П. с. Комишня для виконання. – 2 вересня 1942. – 9 вересня 1941., 9 арк.

290. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2654. Комишнянська районна управа, с. Комишня Комишнянського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Кримінальна справа № 7 за зроблений підпільний аборт гр. Вовк Варвара Пантеліївна дома с. Остапівка. – 29 липня 1942. – 26 серпня 1942., 6 арк.

291. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2654. Комишнянська районна управа, с. Комишня Комишнянського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Кримінальна справа № 9 за зроблений підпільний самоаборт гр. Олійник Олександра Олексіївна мешканка с. Комишня Комишнянського району. – 29 липня 1942. – 6 серпня 1942., 3 арк.

292. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2655. Комишнянський районний суд, с. Комишня Комишнянського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 8. Кримінальна справа № 9 по звинувачення гр. с. Зуївець Гайдука Івана Павловича за нанесення образи нецензурними словами керівнику громадського двору № 1 п. Цибу Івану Михайловичу. – 16 липня 1942. – 28 липня 1942., 7 арк.

293. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2684. Яхниківський дитячий будинок Відділу освіти Лохвицької міської управи, с. Яхники Лохвицького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Книга наказів Яхницького дитячого будинку на 1940 – 1943 рр. – 1 січня 1940. – 1 вересня 1943., 47 арк.

294. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2715. Кишеньківська районна земельна управа, с. Кишеньки Кишеньківського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Копії переданих телефонограм по громадських дворах та сільській управі. – 27 липня 1942. – 30 травня 1943., 60 арк.

295. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Видаткові документи, акти інвентаризації майна, відомості на одержання заробітної плати працівниками та службовцями будинку інвалідів за листопад 1942 р. – листопад 1942., 89 арк.

296. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Видаткові документи, акти інвентаризації та список робітників і службовців за грудень 1942 р. – грудень 1941., 91 арк.

297. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 4. Видаткові документи та списки інвалідів на одержання табаку. – січень 1943. – березень 1943., 81 арк.

298. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Видаткові грошові документи та списки службовців на одержання заробітної плати на березень місяць 1943 р. – Березень 1943., 79 арк.

299. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Видаткові документи та відомості на виплату заробітної платні співробітникам за квітень місяць 1943 р. – Квітень 1943., 82 арк.

300. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2794. Полтавський будинок військовополонених інвалідів Відділу соціального піклування Полтавської міської управи, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 10. Кошторис витрат на утримання інвалідів-військовополонених, списки інвалідів та робітників будинку інвалідів. – 1 січня 1943. – 30 червня 1943., 46 арк.

301. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2795. Тарасівська сільська управа, с. Тарасівка Покрово-Багачанського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Накази та розпорядження Покрово-Багачанської райуправи та Покрово-Багачанської місцевої комендатури. – 19 листопада 1941. – 30 грудня 1942., 279 арк.

302. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2795. Тарасівська сільська управа, с. Тарасівка Покрово-Багачанського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Заяви репресованих на повернення хат. – 19 лютого 1942. – 25 вересня 1942., 68 арк.

303. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2795. Тарасівська сільська управа, с. Тарасівка Покрово-Багачанського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 8. Розпорядження та накази Покрово-Багачанської райуправи на 1943 р. – 2 січня 1943. – 8 вересня 1943., 231 арк.

304. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2802. Гадяцька районна управа, м. Гадяч Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Списки членів Товариства взаємодопомоги, заяви на видачу допомоги, протоколи засідання правління каси взаємодопомоги і списки сестер-жалібниць. – 1 грудня 1941. – 8 липня 1943., 67 арк.

305. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2802. Гадяцька районна управа, м. Гадяч Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 3. Заяви інвалідів на видачу допомоги по Гадяцькому району. – 18 жовтня 1942. – 15 лютого 1943., 33 арк.

306. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2802. Гадяцька районна управа, м. Гадяч Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Заяви інвалідів на видачу допомоги, відомості на видачу зарплати робітникам відділу забезпечення та підписні листи по збору грошей на користь інвалідів. – 1 квітня 1943. – 30 червня 1943., 164 арк.

307. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2803. Редакція газети “Гадяцька газета”, орган Гадяцького гебітскомісаріату Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Розпорядження відділу пропаганди м. Миргорода про обслуговування газетами Зіньківського району та акти прибуття журналу “Український хлібороб”. – 30 травня 1942. – 30 липня 1943., 15 арк.

308. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2806. Редакція газети “Життя Зіньківщини” Зіньківської районної управи, м. Зіньків Зіньківського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Відомості нарахування зарплатні робітникам, штатний розпис та список майна і людей друкарні та редакції газети “Життя Зіньківщини”. – 3 грудня 1942. – 1943., 29 арк.

309. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2806. Редакція газети “Життя Зіньківщини” Зіньківської районної управи, м. Зіньків Зіньківського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 3. Копії друкованих бланків та постанов Райхскомісара України редакцією газети “Життя Зіньківщини” на 1942/1943 р. – 1942. – 1943., 103 арк.

310. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2807. Камера шліхтера Гадяцького району, м. Гадяч Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Цивільна справа за позовом Сарапин Марії Дмитрівни до Сарапин Федора Андрійовича про стягнення аліментів. – 5 червня 1943. – 2 липня 1943., 6 арк.

311. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2807. Камера шліхтера Гадяцького району, м. Гадяч Гадяцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 6. Цивільна справа за позовом Дірявко Івги Семенівни до Дірявко Івана Федоровича про повернення речей. – 5 червня 1943. – 14 липня 1943., 6 арк.

312. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2835. Корсунівська початкова школа с. Корсунівка Сенчанського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 2. Розпорядження відділу освіти Сенчанської районної управи про вилучення політичної та художньої літератури з комуністичним духом та

заборону користуватися географічними політичними картами. – 3 січня 1942.
– 10 липня 1942., 35 арк.

313. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2839. Камера шліхтера Покровсько-Багачанського району, с.
Покровська Багачка Покровсько-Багачанського р-ну Полтавської області.
оп. 1.

Спр. 1. Цивільна справа за позовом Бондаренко Олександри Григорівни
до Кисляка Ілька та Кисляка Івана про повернення майна та продуктів. – 19
грудня 1942. – 29 грудня 1942., 6 арк.

314. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2839. Камера шліхтера Покровсько-Багачанського району, с.
Покровська Багачка Покровсько-Багачанського р-ну Полтавської області.
оп. 2.

Спр. 1. Відомості про рух судових справ, протоколи судового засідання
та звіти про шлюбні розлучення по камері шліхтера Покровсько-
Багачанського району. – 18 лютого 1943. – 6 вересня 1943., 32 арк.

315. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2839. Камера шліхтера Покровсько-Багачанського району, с.
Покровська Багачка Покровсько-Багачанського р-ну Полтавської області.
оп. 1.

Спр. 3. Кримінальна справа по обвинуваченню Андреева Михайла за
хуліганство. – 3 травня 1943. – 19 липня 1943., 17 арк.

316. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2839. Камера шліхтера Покровсько-Багачанського району, с.
Покровська Багачка Покровсько-Багачанського р-ну Полтавської області.
оп. 1.

Спр. 6. Цивільна справа по позову Рєви Олени до Рєви Одарки про
нанесені образи. – 10 серпня 1943. – 20 серпня 1943., 4 арк.

317. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2878. Камера шліхтера Сенчанського району, с. Сенча Сенчанського р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Кримінальна справа Сенчанського району по обвинуваченню Савченка Івана Павловича та Савченка Якова Олексійовича в безчинстві (с. Гапонівка). – 5 грудня 1942. – 13 січня 1943., 9 арк.

318. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-2899. Кременчуцька міська лікарня Медичного відділу Кременчуцької міської управи, м. Кременчук Кременчуцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 7. Накази по Кременчуцькій міській лікарні щодо внутрішнього розпорядку. – 5 серпня 1941. – 22 вересня 1943., 59 арк.

319. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-3049. Полтавська обласна земельна управа, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 3. Вказівки про повернення хат та садиб бувшим репресованим господарствам, тимчасові інструкції на проведення знімально-помірових робіт, зразковий статут хліборобської спілки, керівні розпорядження по проведенню землевпорядних робіт. – 25 листопада 1941. – 8 червня 1943., 55 арк.

320. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-3049. Полтавська обласна земельна управа, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 5. Інструкції і технічні вказівки норм та оплати землевпорядних робіт. – 21 вересня 1942. – 8 червня 1943., 45 арк.

321. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-3049. Полтавська обласна земельна управа, м. Полтава Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 9. Річний звіт Мицьківської сільської управи Лубенського району. – 1942., 11 арк.

322. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 2. Наказ коменданта Новосанжарського району від 3 січня 1943 р. – 1942., 1 арк.

323. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 4. Германское уголовное уложение. – 1942., 111 арк.

324. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 5. Постановление генерального комиссара Киевского генерального округа о подсудности и судебном производстве по гражданским делам местного населения. – 1942. – 33 арк.

325. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 6. Постановление Райхскомиссара для Украины о наказании более легких проступков в пределах Райхскомиссариата Украины. – 31 серпня 1942. – 53 арк.

326. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 49. Інструкція про запровадження в життя розпоряджень Райхскомісара про охорону хворих по районах Гадяцького гебітскомісаріату. – Без дати., 4 арк.

327. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 69. Об'ява військового польового коменданта. – 1941., 1 арк.

328. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 79. Постанова № 7 Новосанжарської райуправи від 31 березня 1942 р. – 1942., 1 арк.

329. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 86. Приказ местной комендатуры Нехворощанского района от 5.4.1942 г. – 1942., 1 арк.

330. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 124. Зобов'язання про впровадження обов'язкової праці в зайнятих східних областях. – 1943., 3 арк.

331. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 125. Оголошення щодо введення трудової повинності в зайнятих східних областях. – 1943., 3 арк.

332. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 157. Розпорядження про нагороду до 10000 карбованців за дачу різних відомостей. – Без дати., 1 арк.

333. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

оп. 2.

Спр. 159. Заклик до населення міста Кременчука. – Без дати., 3 арк.

334. Державний архів Полтавської області

Ф.Р-8760. Кременчуцький гебітскомісар, м. Кременчук Кременчуцького р-ну Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения и указания Кременчуцкого гебитскомиссариата о развитии животноводства, списки скота, птицы, ветврачей, наградные документы немецкого офицера и др. – 4 грудня 1941. – 8 жовтня 1943., 62 арк.

335. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-22. Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області.

оп. 1.

Спр. 3. Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. – 1 квітня 1942. – 15 листопада 1942., 23 арк.

336. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-22. Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області.

оп. 1.

Спр. 5. Урядовий вісник. – 15 січня 1943. – 15 листопада 1943., 36 арк.

337. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-22. Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області.

оп. 1.

Спр. 15. Обращения к населению, распоряжения. – 20 грудня 1941. – 18 квітня 1942., 6 арк.

338. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-52. Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Тимчасова канцелярська інструкція для районних управ, розпорядження Ровенської окружної управи до голів районних управ. – 19 липня 1941. – 3 грудня 1941., 50 арк.

339. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-52. Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 2.

Спр. 3. Протоколи та листування в справі протипожежної охорони. Списик добровільних пожежних сторож. – 20 серпня 1941. – 15 грудня 1941., 51 арк.

340. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-52. Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 2.

Спр. 15. Розпорядження гебітскомісара про організацію судів в районах м. Рівного та листування про покарання. – 2 лютого 1942. – 19 грудня 1942., 20 арк.

341. Державний архів Рівненської області

Ф.Р-52. Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 2.

Спр. 16. Розпорядження гебітскомісара про виконання карних постанов. Листування про виконання карних постанов. – 11 лютого 1942. – 29 грудня 1942., 11 арк.

342. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1501. Районні управи Херсонщини (ОАФ).

оп. 3.

Спр. 8. Приказы Алешковского гебитскомиссара о запрещении разрушений свободных построек, обязательной учебе детей и др., характеристика политического и культурного положения района; список организаций и руководящих работников организаций с. Голая Пристань. – 1 жовтня 1942. – 15 грудня 1942., 155 арк.

343. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1501. Районні управи Херсонщини (ОАФ).

оп. 6.

Спр. 6. Постановления и распоряжения Министра финансов о проезде через советскую границу на запад; бухгалтерские документы. – 18 липня 1941. – 10 травня 1943., 97 арк.

344. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1520. Сільські управи Херсонщини (ОАФ).

оп. 19.

Спр. 4. Распоряжение ортскомендатуры Каховки об организации Украинской полиции, о добровольном наборе граждан на работу в Германию. Распоряжения районной управы о нормах и сроках сдачи шерсти и сельскохозяйственных продуктов и др. Ведомости начисления зарплаты работникам Ново-Елисаветской сельской управы. Кассовые отчеты. – 28 лютого 1942. – 30 листопада 1943., 219 арк.

345. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1824. Херсонський окружний комісар (гебітскомісар), м. Херсон Миколаївської області.

оп. 1.

Спр. 43. Предписания рейхсминистра оккупированных восточных областей о направлении на работу на Украину. – 7 січня 1942. – 19 лютого 1943., 70 арк.

346. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1824. Херсонський окружний комісар (гебітскомісар), м. Херсон Миколаївської області.

оп. 1.

Спр. 65. Приказы “СС”, командующего войсками безопасности и главнокомандующего войсковым объединением “А” о содержании охранных пунктов и полицейских команд, о снабжении фашистской армии продовольствием, учреждении в Мелитополе, Херсоне и Геническе вещевых складов “Благодарность фронту”. – 25 лютого 1943. – 25 вересня 1943., 39 арк.

347. Державний архів Херсонської області

Ф.Р-1942. Комісар м. Херсона (штадткомісар), м. Херсон Миколаївської області.

оп. 1.

Спр. 58. Сборник распоряжений Райхскомиссара Украины. – 11 жовтня 1941. – 27 травня 1942., 52 арк.

348. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-5. Черкаська юридична консультація, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 1. Постанови, інструкції про порушення законів, переписка з гауптшліхтером Смілянської округи. В справі є протокол засідання шліхтерів Смілянської округи, яке відбулося в м. Сміла. – 22 травня 1942. – 6 вересня 1943., 51 арк.

349. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-5. Черкаська юридична консультація, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 2. Чорновик про обвинувачення підсудних. – 20 лютого 1943. – 27 серпня 1943., 30 арк.

350. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-22. Камера шліхтерів Черкаського району

оп. 1.

Спр. 2. Справа за позовом Хижняк Валентини Олександрівни до Голосінського Дмитра Антоновича про аліменти. – 26 березня 1942. – 10 вересня 1943. – 17 арк.

351. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-22. Камера шліхтерів Черкаського району

оп. 1.

Спр. 3. Справа за позовом Гречаніної Устини Іванівни до Панича Михайла Лаврентійовича про стягнення 2900 крб. – 18 серпня 1942. – 16 червня 1943., 47 арк.

352. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-22. Камера шліхтерів Черкаського району

оп. 1.

Спр. 12. Справа по обвинуваченню Зганяйка Тимофія та Насті за самовільство та побої. – 12 травня 1943. – 1 липня 1943., 24 арк.

353. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-48. Черкаська народна районна поліція, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 1. Список полицейских и служащих немецких учреждений, организаций и предприятий города и района. – вересень 1942. – 5 червня 1943., 43 арк.

354. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-48. Черкаська народна районна поліція, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 2. Списки полицейских, расписки работников тюрьмы в получении арестованных, денежные отчеты полицейских. – 15 травня 1942. – 23 вересня 1943., 40 арк.

355. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-48. Черкаська народна районна поліція, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 3. Протоколы дознаний и обысков, ордера на аресты и обыски, списки полицейских, доносы в полицию, квитанции о взносе наложенных штрафов. – 15 грудня 1941. – 23 серпня 1943., 87 арк.

356. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-48. Черкаська народна районна поліція, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 5. Рапорты работников полиции по начальству, списки полицейских, акты о передаче дел, кассовые приходные и расходные ордера, ведомости на выплату зарплаты вооруженной охране трудлагеря при хозяйстве № 15, списки рабочих трудлагеря при хозяйстве № 15. – 16 жовтня 1941. – 17 липня 1943., 57 арк.

357. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-48. Черкаська народна районна поліція, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 6. Записки лекций (уроков) неизвестного полицейского Черкасской украинской охранной полиции. – 25 червня 1942. – 16 липня 1942., 15 арк.

358. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-52. Черкаська районна управа, м. Черкаси.

оп. 1.

Спр. 1. Приказы районной управы о назначении сельских старост, участковых уполномоченных по городу и служащих аппарата управы; переписка с Смелянским гебитскомиссаром о награждении старост, полицейских и других изменников Родины за участие в борьбе с советскими партизанами; акты и докладные записки о состоянии железнодорожного моста в г. Черкассах и мостов по р. Тясмин. – 10 листопада 1941. – 10 червня 1943., 31 арк

359. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-1350. Чигиринська районна охоронна поліція, м. Чигирин Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 1. Направления военнопленных Красной Армии для регистрации. Распоряжения гебитскомиссара о беженцах с прифронтовых зон. – 28 жовтня 1941. – 6 серпня 1943., 7 арк.

360. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-1350. Чигиринська районна охоронна поліція, м. Чигирин Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 2. Удостоверения и справки граждан проживавших на территории Кировоградской области в период немецкой оккупации (по алфавиту от М – Я). – 10 вересня 1941. – 29 листопада 1943., 127 арк.

361. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-1351. Чигиринська районна управа, м. Чигирин Кіровоградської області.

оп. 1.

Спр. 1. Распоряжение районной управы о паспортизации и учете прибывшего населения, о сдаче молокопродуктов, по административным и хозяйственным вопросам. – 22 листопада 1941. – 2 лютого 1942., 18 арк.

362. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-1840. Антипівська сільська управа (старостат), с. Антипівка Золотоніського району Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Накази управління Золотоніської округи і копія наказу місцевої комендатури про забезпечення учителів, робітників і їх сім'ї продуктами харчування, знищення голубів, реєстрацію собак, радіоприймачів та відправлення військовополонених в Золотоношу. – 24 грудня 1941. – 30 квітня 1942., 26 арк.

363. Державний архів Черкаської області

Ф.Р-2400. Видавництво українсько-фашистської газети “Золотоніські вісті”, м. Золотоноша Полтавської області.

оп. 1.

Спр. 1. Газеты за 1941 – 1943 гг. – 24 жовтня 1941. – 30 жовтня 1941., 298 арк.

364. Дерейко І. Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.: структура, чисельність, діяльність / І.Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № ½. – К.: Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. – С. 340 – 352.

365. Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату “Україна” / І.Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 259 – 268.

366. Дерейко І. Українські збройні формування нацистського окупаційного режиму в боях на Україні, 1943 – 1944 рр. / І.Дерейко //

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 191 – 204.

367. Дерейко І.І. Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території Рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.І.Дерейко. – К., 2006. – 19 с.

368. Дерейко І.І. Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території Рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дерейко Іван Іванович. – К., 2006. – 212 с

369. Дерейко І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у Райхскомісаріаті Україна / І.Дерейко // УІЖ. – 2009. – № 4. – С. 87 – 105.

370. Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль [упоряд. Т.Ю.Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.

371. Дзвін. – 1942. – 15 січня.

372. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов [Гл. ред. А.Т.Стеценко]. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. – 362 с.

373. Дніпропетровська газета. – 1942. – 14 березня.

374. Дніпропетровська газета. – 1942. – 15 березня.

375. Дніпропетровська газета. – 1942. – 22 серпня.

376. Дніпропетровська газета. – 1942. – 20 жовтня.

377. Дніпропетровська газета. – 1941. – 28 жовтня.

378. Дніпропетровська газета. – 1942. – 3 листопада.

379. Дніпропетровська газета. – 1942. – 7 листопада.

380. Дніпропетровська газета. – 1942. – 10 листопада.

381. Дніпропетровська газета. – 1942. – 12 листопада.

382. Дніпропетровська газета. – 1941. – 23 листопада.

383. Дніпропетровська газета. – 1942. – 1 грудня.

384. Дніпропетровська газета. – 1942. – 26 грудня.

385. Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва, 1945.

386. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Укрвидав при ЦК КП(б)У / Дубина К. – 1942. – 16 с.

387. Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації / В.Дудник // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 205 – 213.

388. Єржабкова Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941 – 1944) у світлі німецьких документів / Єржабкова Бланка // Переклад з німецької мови. – Київ: Наук. думка, 2008. – 272 с. (іл.)

389. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. Серия: Документы советской истории [Сост. Васильев В.Ю., Подкур Р.Ю.] Изд-во: РОССПЭН, 2010. – 856 с.

390. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів [Ред. колегія О.С.Чорнобривцева та ін.] – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.

391. Заболотна Т. Легітимаційні заходи окупаційної влади щодо міського населення на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Т.Заболотна // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 340 – 385.

392. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / Т.Заболотна // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 106 – 107.

393. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Т.В.Заболотна. – К., 2008. – 20 с.

394. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми / Т.Заболотна // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 40 – 53.

395. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми / Т.Заболотна // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – 261 с.

396. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана “Ольденбург”: о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. 3-е изд., доп. / Загорулько М.М., Юденков А.Ф. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.

397. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник документов [Ред кол.: И.Ф.Воробьев]. – Запорожье: Кн. газ. изд-во, 1959. – 363 с.

398. Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов / Заславский Д. – М.: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.

399. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. В шести томах. Том первый. Подготовка и развязывание войны империалистическим и державами [Фокин Н.А. (руководитель редакции и авторского коллектива)]. М.: Воениздат, 1960. – 483 с.

400. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. в шести томах. Том второй. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.).[руководитель редакции и авторского коллектива Фокин Н.А.]. М.: Воениздат, 1961. – 682 с.

401. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. в шести томах. Том третий. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). М.: Воениздат, 1961. – 656 с.

402. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 1945 гг. – В 6-ти т. [Ред. комиссия: Пospelов П.Н. (пред.) и др.] – М.: Воениздат, 1960 –1965;

403. История Второй мировой войны 1939 – 1945. В двенадцати томах. Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии “молниеносной войны”. М.: Воениздат, 1975. – 536 с.

404. История второй мировой войны, 1939 –1945. – В 12-ти т. [Гл. ред. комиссия: А.А.Гречко (предс.), П.А.Жилин (зам. предс.), Е.М.Жуков (зам. предс.), Г.А.Арбатов и др.] – М.: Воениздат, 1973 –1982.

405. История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-ти т. [Главн. редакция: П.Н.Пospelов (предс.) и др.] – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) [Ред. тома: Ю.П.Петров, В.С.Зайцев (рук.), Б.С.Тельпуховский и др.] – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.

406. История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-ти т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 [П.С.Болдырев, М.Г.Брагин, В.Н.Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А.С.Самсонов (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1976. – 727 с.

407. Іваньков І.А. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Іваньков Ігор Анатолійович. – К., 2006. – 238 с.

408. Иванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О.Ф.Іваньков, І.О.Іванов // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83 – 95.

409. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г.Аркуша, О.В.Бойко, Є.І.Бородін та ін.; відп. ред. Т.В.Мокренко, В.А.Смолій; редкол.: С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. Держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.

410. “Історія застерігає”: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

411. Історія українського селянства. Том другий. Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наукова думка, 1967. – 267 с.

412. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 2. Наукове видання. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.

413. Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) [Редколегія тому: В.І.Клоков (відповідальний редактор), М.М.Дятленко, В.С.Коваль, П.Т.Трощко та ін.] – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

414. Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Вендта на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р.” / Н.Кашеварова // Архіви України. Державний комітет архівів України. – № 1 – 3. – 2005. – С. 221 – 232.

415. Кашеварова Н. “Більшовицький експеримент” як об’єкт вивчення оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних територій у період Другої світової війни / Н.Кашеварова // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 117 – 129.

416. Кашеварова Н.Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941-1944): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.

наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – К., 2008. – 18 с.

417. Кашеварова Н.Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941-1944): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Кашеварова Наталія Григорівна – К., 2008. – 293 с.

418. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / Кентій А., Лозицький В. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

419. Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні / Коваль В.С. – К. Политиздат Украины, 1970. – 64 с.

420. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / Коваль М.В. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.

421. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.). Т.12 / Коваль М.В. –К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.

422. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В.Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3 – 25.

423. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945.). Спроба концептуального бачення / Коваль М.В. – К.: Вища школа, 1994. – 57 с.

424. Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Коваль М.В. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

425. Ковалев Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941 – 1945 гг.: типы и формы; НовГУ имени Ярослава Мудрого / Ковалев Б.Н. – Великий Новгород, 2009. – 372 с. (Серия “Монографии”; Вып. 10).

426. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944 / Ковалев Б.Н. – М.: Транзиткнига, 2003, 483 [13] с.: 48 ил. – (Военно-историческая библиотека).

427. Ковпак А.С. От Путивля до Карпат / Ковпак А.С. – 2-е изд. М., 1949. – 234 с.
428. Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945 – 1950) / О.Кондратенко // Український історичний збірник (2010) / Головний редактор Т.Чухліб; заступник головного редактора А.Блануца. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 25 – 32.
429. Київський процес: Документи та матеріали [упорядник А.Авраменко; С. Головка (голов. ред.)]. – К.: Либідь. – 1995. – 204 с.
430. Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) [Упор. Т.В.Вронська, А.В.Кентій, С.А.Кокін, О.Є.Лисенко, Г.В.Смирнов]. Київ-Львів. – 2004. – 526 с.
431. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Сборник документов [Под редакцией П.Т.Тронеко]. – К.: Киевское областное книжно-газетное издательство. – 1963. – 735 с.
432. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали [гол. ред. О.М.Барно; М.В.Михайлик (упор.), О.А.Трибуцька (упор.)]. – Кіровоград: ТОВ “КОД”, 2010. – 515 с., фотоіл.
433. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ число 3. – 1993. – 657 с.
434. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж-Нью-Йорк – Львів, 1993. – 494 с.
435. Краль Вацлав Преступление против Европы / Краль Вацлав. – М.: Мысль, 1968. – 278 с.
436. Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов [Редколлегия: М.Р.Акулов, Н.К.Качан, И.П.Кондранов и др; составители И.П.Кондранов, А.А.Степанова]. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.

437. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине / Круглов А.И. – Днепропетровск: Центр “Ткума”; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
438. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / Кружков В. – Воениздат НКО. – 1942. – 35 с.
439. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / Курилишин К. // НАН України. ЛННБ України ім. В.Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Львів, 2010. – 328 с.
440. Кузнецов А. Бабин Яр: Роман-документ / Кузнецов А. – К.: Радянський письменник, 1991. – 352 с.
441. Кучер В.І. Криза нацистської окупаційної політики в Україні в роки Другої світової війни / В.І.Кучер // Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині: Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23 – 24 травня 2007 року). – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 24 – 35.
442. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В.Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 135 – 150.
443. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945): Посібн. для вчителя. / Кучер В.І., Чернега П.М. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
444. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1841 – 1944: трагедія народу за фасадом “Священної війни”: Монографія – Кучер Володимир Іванович, Потильчак Олександр Валентинович. – К., Біла Церква: ТОВ “Білоцерківдрук”, 2011. – 368 с.
445. Лауер, Венді Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є.Ровного, С.Коломійця / Лауер, Венді. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.

446. Лаута С. П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни / Лаута С.П. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 208 с.
447. Левенок І. Деякі аспекти окупаційної політики на Чернігівщині крізь призму документів німецької влади / І.Левенок // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 408-410.
448. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни. Автореферат дис... доктора історичних наук. К., 1997. – 33 с.
449. Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни / Левітас Ф. – К.: Вирий, 1997. – 272 с.: іл.
450. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Фелікс Левітас. – К.: Наш час, 2011. – 272 с.
451. Леонтьев А. “Зеленая папка” Геринга / Леонтьев А. – М.: Госполитиздат, 1942. – 42 с.
452. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / О.Є.Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73-81.
453. Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Українське село в роки окупації / Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 2. – К.: Наукова думка. – 653 с.
454. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр. / НАН України, Ін-т історії НАН України / Лисенко О.Є. – К., 1998. – 391 с.
455. Малаков Д. Оті два роки...у Києві при німцях / Малаков Д. – К.: Амадей, 2002. – 317 с.
456. Медведев Д.Н. Это было под Ровно / Медведев Д.Н. – М.: Детиздат, 1948. – 132 с. .
457. Медведев Д.Н. Сильные духом / Медведев Д.Н. – М.: Воениздат, 1951. – 124 с.
458. Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту [Гол. ред. О.М.Барно; Автор-упор. М.В.Михайлюк] Кіровоградський

інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ “Україна”. – Кіровоград: ТОВ “КОД”, 2011. – 211 с.

459. Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні / М.Михайлюк // Український історичний збірник: зб. наук. статей аспірантів і молодих науковців / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 287–298.

460. Михайлюк М. Нацистська радіопропаганда в Україні періоду окупації / М.Михайлюк // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем. Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом). Відп. редактори П. Чернега і Г. Стрельський. Зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. – С. 309 – 320.

461. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941 – 1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлюк Марина Володимирівна. – К., 2006. – 287 с.

462. Михайлюк М. Українське питання як джерело конфлікту між Альфредом Розенбергом та Еріхом Кохом / М.Михайлюк // Історичний журнал. – № 6. – 2008. – С. 23 – 31.

463. Михайлюк М. Доповідь Вольдемара Магунії як джерело для дослідження нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі “Київ” (1941 – 1944) / М.Михайлюк // Наукові записки НаУКМА. – 2009. Т. 91: Історичні науки. – 86 с.

464. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза / Минц И. – 2-е изд., испр. – М., 1947. – 72 с.

465. Мировые войны XX века: в 4 кн. / Ин-т всеобщей истории РАН. – М.: Наука, 2005. – Кн. 4: Вторая мировая война: док. и материалы. – 2-е изд. [отв. ред. М.Ю.Мягков]. – 2005. – 677 с.: ил.

466. Міщенко Г.П. Підпільні обкоми діють / Г.П.Міщенко // Героїчне, незабутнє. До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації. – К.: Товариство “Знання” УРСР, 1964. – 142 с.

467. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Мюллер Н. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.

468. Мюллер Норберт Вермахт и оккупация / Мюллер Норберт. – М.: Вече, 2010. – 368 с.: ил. – (1488 дней Великой войны).

469. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941 – 1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: спец. 070001 “Історія України” / Т.Ю.Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

470. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944. В двух книгах. Книга первая. Борьба в подполье. К.: Наукова думка, 1985. – 432 с.

471. Наумов М.І. Хинельські походи / Наумов М.І. – К.: Радянський письменник, 1953. – 231 с.

472. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944). – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

473. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ніколаєць Ю. – Вінниця: Тезіс, 1999. – 64 с.

474. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів [Упорядники: І.Л.Бутич (керівник), А.А.Батюк, П.М.Костриба, В.В.Кузьменко, Л.П.Нагорна та ін.]. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

475. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про “німецьку земельну реформу” на тимчасово окупованій території України / Новиченко Л. – Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 20 с.

476. Нове українське слово. – 1941. – 14 грудня.

477. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т [Под. Ред. К.П.Горешина (гл. ред.) и др.]. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955.
478. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р.А.Руденко. – М.: Гос. Изд-во юридической литературы, 1957 – 1961.
479. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. [Под ред. Р.А.Руденко]. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.
480. Овчаренко П.М., Саженок С.Н. Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (22 червня 1941 р. – листопад 1942 р.) / П.М.Овчаренко, С.Н.Саженок. – К.: Видавництво Київського університету, 1962. – 156 с.
481. Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: зб. документів [авт.-упоряд.: О.В.Касьянов і Н.В.Киструцька]. – Дніпропетровськ: Герда, 2010. – 380 с.
482. Орлянський В.С., Тедєєв О.С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.) / Орлянський В.С., Тедєєв О.С. – К.: Центр навч. літератури, 2010. – 332с.
483. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Т.В.Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: с. 239-265.
484. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Перехрест Ірина Вячеславівна. – Черкаси, 2007. – 291 с.
485. Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.Г.Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 154 – 158.

486. Перехрест О.Г. Заготівельна діяльність ЦТТ “Ост” в українському селі періоду нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.Г.Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2004. – Вип. 64. – С. 124 – 131.

487. Перехрест О.Г. Організація нацистськими окупантами сільськогосподарського виробництва на території України в 1941 – на початку 1942 рр. / О.Г.Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси 2004. – Вип. 61. – С. 150 – 157.

488. Перехрест О.Г. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів / О.Г.Перехрест // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. – Переяслав – Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 161 – 168;

489. Перехрест О.Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941 – 1944 рр. / О.Г.Перехрест // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія . Збірник наукових. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 163 – 171.

490. Перехрест О.Г. Застосування нацистськими окупантами тактики “випаленої землі” в українському селі в період відступу з України / О.Г.Перехрест // Український селянин: Зб. наук. праць. // За ред. А.Г. Морозова. – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 211 – 214.

491. Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм / О.Г.Перехрест // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – 494 с. // с. 441 – 451.

492. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукове видання Серія “Україна. Друга світова війна. 1939 – 1945” / НАН України. Ін-т історії України / Перехрест О.Г. – К., 2010. – 150 с.

493. Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини / О.Г.Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 170 – 174.
494. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні (1941 – 1944) / Першина Т.С. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.
495. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”. [Спогади та роздуми очевидця] / Пігідо-Правобережний Ф. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
496. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів [Під ред. М.І.Мехеди]. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
497. Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941 – 1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович. – К., 1996. – 171 с.
498. Полевой Б. От какой смертельной опасности спасли нашу Родину Красная Армия и Советское государство / Полевой Б. – М.: Издательство “Правда”, 1946. – 32 с.
499. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. [Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2020 – 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 1945. – [Керівник тому В.І.Кучер]. – К., 2003. – 584 с.
500. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси [Д.В.Архіерейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій]. – К.: Наук. Думка, 2002. – 952 с.: іл.. – Бібліогр.: с. 878 – 921. – Показчик ім.: с. 922 – 944.
501. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945. Збірник документів і матеріалів. – К., Наукова думка, 1977. – С.
502. Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / О.В.Потильчак // Історія в школі. – 1998. – № 12.– С. 10–13.

503. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / Потильчак О.В. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 49 с.

504. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Потильчак Олександр Валентинович. – К., 1999. – 205 с.

505. Потильчак О.В. Плани фашистської Німеччини у використанні трудових ресурсів України на початку окупації (червень – вересень 1941 року) / О.В.Потильчак // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, І.М. Ковчина, Н.М. Скоробогатько – К.: НПУ, 1999. – Т. XXXV. – Ч. 1 (педагогічні та історичні науки). – С. 215 – 221.

506. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942 – 1944 рр.) / О.Потильчак // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; [поряд. Н.Маковська]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с.: іл.. – (Більше не таємно; Т. I) с. 782-790.

507. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы [Под редакцией и с предисловием члена-корреспондента АН СССР генерал-лейтенанта П.А.Жилина]. – М.: Военное издательство, 1987. – 302 с.

508. “Преступные цели – преступные средства”. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Политиздат, 1968. – 547 с.

509. Ревегук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945) / Ревегук В.Я. – Полтава, 2004. – 288 с.

510. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.В.Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

511. Рекотов П. Плани та характер окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. / П.Рекотов // Право України. – 1997. – № 3. – С. 78 – 89.
512. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941- 1944 рр. (Історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 “Теорія та історія держави і права” / Рекотов П.В. – Х., 1997. – 19 с.
513. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941- 1944 рр. (Історико- правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рекотов Петро Валентинович. – К., 1997. – 222 с.
514. Сабуров А.Н. За линией фронта: Партизанские записки / Сабуров А.Н. – М.: Воениздат, 1953. – 231 с.
515. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації /червень 1941 – 1944 рр./ . Монографія / Салата О.О. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. –
516. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Сост. А.Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с. – (Б-ка Ін-ту Юдаїки).
517. Свідчення з минування: Мовою документів. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг “Реабілітовані історією”; Видавництво «Моноліт», 2001. – 320 с.
518. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / Семиряга М.И. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
519. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.
520. Скоробагатов А. “Гестапо вермахту” на східноукраїнських землях // А.Скоробагатов // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 253 – 259.

521. Сліди фашистських звірів. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 123 с.
522. Сліпчук П. Людожери / Сліпчук П. К.: Укрдержвидав. – 1945. – 23 с.
523. Слободянюк Микола Анатолійович. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941 – 1944 рр.): Дис... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дн., 2002. – 277 с.
524. “Совершенно секретно! Только для командования”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР [Пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1970. – 487 с.
525. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941 – 1945: Документы и материалы. В 3-х т. [Гл. редколлегия: В.И.Юрчук (предс.), Ю.В.Бойко, В.Ф.Возианов, Д.Ф.Григорович и др.]. – К.: Наукова думка, 1980. – 453 с.
526. Советские люди на нацистской каторге: Сборник. – М.: Госполитиздат, 1943. – 52 с.
527. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941 – 1944 рр.): дис... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Спудка Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 2007. – 229 с.
528. СС в действии: Документы о преступлениях СС [Пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1969. – 624 с.
529. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Сталин И.В. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
530. Стоколос Н.Г. Українське православ'я на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни: аспект конфесійно-інституційних формацій / Н.Г.Стоколос // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія “Історичні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 5. – Рівне: РІС КСУ, 2005. – С. 125 – 144.
531. Субтельний Орест Україна: історія [Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького] / Субтельний Орест. – К.: Либідь, 1992, 512 с.

532. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1944 гг.) / Супруненко Н.И. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

533. “...То була неволя”. Спогади та листи оstarбайтерів. – Київ. – Інститут історії України НАН України. – 2005. – 542 с.

534. Толстой А. Почему Гитлер должен потерпеть поражение / Толстой А. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат. – 7 с.

535. Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932 – 1933 рр. та Другу світову війну [Гол.ред. О.М.Барно; Авт.-упор. М.В.Михайлюк]. – Кіровоград: КІРОЛУ, 2009. – 348 с.

536. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 рр.) на території генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Удовик Володимир Миколайович. – К., 2005. – 236 с.

537. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. [Упорядкування і передмова В.Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.

538. Україна і Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). Т.2. [Упоряд. В.Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.

539. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942 – 1943): Т.3. [Упоряд. В.Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.

540. Українські вісті. – 1942. – 28 жовтня.

541. Уманський голос. – 1941. – 2 жовтня.

542. Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.

543. Уманський голос. – 1941. – 19 жовтня.

544. Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.

545. Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.

546. Урядові Дунаєвські вісті. – 1943. – 11 березня.

547. Федоров А.Ф. Подпольный обком действует / Федоров А.Ф. – Кн. 1. М.: Воениздат, 1948. – 213 с.

548. Федоров А.Ф. Подпольный обком действует / Федоров А.Ф. – Кн. 2. М.: Воениздат, 1949. – 241 с.

549. Федоров О.Ф. Сторінки партизанської доблесті / О.Ф.Федоров // Героїчне, незабутнє. До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації. – К.: Товариство “Знання” УРСР, 1964. – С. 109 – 114.

550. Федосеев П. Гитлеровцы – злейшие враги нашей Родины и всех миролюбивых народов / Федосеев П. – Военное Издательство Народного Комиссариата Обороны. – М., 1945. – 39 с.

551. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями / Форостівський Л. – Буенос-Айрес: Вид-во М.Денисюка, 1952. – 79 с.

552. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали [Укладач О.В. Дьякова]. – Х.: “Видавництво САГА”, 2010. – 386 с., 75 іл.

553. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945): Сборник документов и материалов [Ред. кол.: Н.А.Даниленко (отв. ред.) и др.]. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.

554. Хмельницький Д.М. Пережите та забудьте. “Сторінки щоденника 1941-1947 рр.”: [Мемуари] / Данило Хмельницький; [упоряд. та коментар.: Т.Нагайко, І.Капась, М.Ярмоленко; ред. Т.Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький: СДК, 2009. – 263 с.: іл.

555. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. КМФ-8. Коллекция микрофотокопий документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых

охранних подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях.

оп. 1.

Спр. 38. Указания Гитлера и Министерства о политике немцев на Украине и об отношении к украинскому населению; отчеты командующего немецкими войсками на Украине и хозяйственного штаба на Востоке о хозяйственном положении и настроении населения Украины; доклад Коха: “Советское наследие на Украине – настроения и опыт”; обращение к Гитлеру председателя украинского националистического комитета во Львове – митрополита А.Шептицкого, председателя украинского националистического комитета в Киеве – профессора Величивского, отамана войск УНР – А.Левицкого /в Праге/, петлюровского генерала Омеляновича-Павленко Д.М. /в Праге/ и вождя ОУН – А.Мельника; административное деление рейхскомиссариата Украина и списки генералкомиссаров. – 1941. – 1942., 652 – 862 к.

556. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 10. “Центральный листок рейхскомиссара Украины” № 1 – 35. – 1 травня 1942. – 31 грудня 1942., 150 арк.

557. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 11. “Центральный листок рейхскомиссара Украины” № 1 – 29. – 1 травня 1942. – 19 липня 1943., 130 арк.

558. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 12. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № 1 – 5; 8 – 10. – 27 липня 1942. – 15 грудня 1942. 52 арк.

559. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 13. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № 3; 7 – 10; 1 – 11. – 15 вересня 1942. – 1 липня 1943., 142 арк.

560. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 14. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № 8, 10. – 15 листопада 1942. – 15 грудня 1942., 22 арк.

561. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 15. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № 10. – 15 грудня 1942., 11 арк.

562. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 16. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № № 1 – 3; 5 – 12; 15 – 19. – 1 січня 1943. – 1 листопада 1943., 98 арк.

563. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 17. “Служебный листок генерал-комиссара Волыни и Подолья в Луцке” № 1 – 19. – 1 січня 1943. – 1 листопада 1943., 110 арк.

564. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 20. “Центральный листок рейхскомиссара Украины” № 1 – 20; 22 – 44. – 1 січня 1943. – 26 вересня 1943., 150 арк.

565. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

Спр. 27. “Центральный листок рейхскомиссара Украины”. – 1 травня 1942. – 26 вересня 1943., 143 арк.

566. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.

оп. 1.

Спр. 224. Правила и инструкции Райхскомиссара Украины о правилах ведения юридических дел в оккупированных Восточных областях. – 1 січня 1942. – 15 вересня 1943., 94 арк.

567. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.

оп. 2.

Спр. 3. Приказы рейхскомиссара Украины об организации работы полиции СС и СД на Украине. Схема размещения частей полиции. – 26 листопада 1941. – 11 лютого 1943., 23 арк.

568. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.

оп. 6.

Спр. 1. “Служебные распоряжения” райхскомиссара Украины. – 10 жовтня 1942. – 13 грудня 1941., 47 арк.

569. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.

оп. 6.

Спр. 2. “Служебные распоряжения” райхскомиссара Украины. – 14 січня 1942. – 14 квітня 1942., 50 арк.

570. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.

оп. 6.

Спр. 3. “Имперский листок законов” за 1941 – 1942 гг. (Есть листки за 1937, 1940 гг.). – 1941. – 1942., 45 арк.

571. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 3676. Штаб імперського керівника /Рейхслейтер/ Розенберга для окупованих східних областей, м.м. Берлін, Київ.

оп. 1.

Спр. 27. Донесение о настроении населения во время пребывания Розенберга в Киеве, тематика предлагаемых штабом работ, характеристика активно сотрудничавших с штабом журналиста Федора Дубовича, доцента Василя Марченко, Ленинградского профессора Александрова и его сына, переписка о темах работ Маковского, Штейн, Приходько о вывозе в Берлин киноархива из Херсона, списки открытых немцами в Киеве церковных и культурных пропагандистских учреждений. – 1943. – 1943., 330 арк.

572. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.

оп. 3.

Спр. 284. Документи про німецько-фашистський окупаційний режим на території Київської області, зібрані членом Комісії Буциком А.К. – 1942., 233 арк.

573. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.

оп. 3.

Спр. 285. Окупаційний режим на Київщині. Збірник документів, підготовлений Стаднійчуком Н.М. – 1943., 144 арк.

574. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.

оп. 3.

Спр. 325. “Руйнування соціалістичної культури та знищення радянської інтелігенції німецько-фашистськими загарбниками на Україні в 1941 – 1944 рр.”. Збірник документів члена Комісії Балкового. – 1942. – 1944., 325 арк.

575. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.

оп. 3.

Спр. 378. Звернення Гімmlера до старшин дивізії СС-Галичина, заява Кубійовича про прийняття в дивізію, вказівки для військовослужбовців дивізії СС-Галичина. Акти та декларація проголошення Української держави у Львові; розпорядження рейхскомісара України про політику німців та боротьбу з партизанами, вивіз матеріальних та культурних цінностей.

Інформації з місць про звірства німецько-фашистських окупантів (документи на німецькій мові). – 1941. – 1945., 115 арк.

576. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 22.

Спр. 74. Докладные записки, спецсообщения, справки НКВД УССР в ЦК КП (б) У о разоблачении предателей Родины, фашистских агентов из числа работников, коммунистов и комсомольцев, проживавших на временно оккупированной территории Украины. – 21 червня 1942. – 11 вересня 1945., 70 арк.

577. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 22.

Спр. 118. Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения, в ЦК КП (б) У и НКВД УССР о создании и деятельности партизанских отрядов, большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории. – 1 грудня 1941. – 28 грудня 1941., 214 арк.

578. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 22.

Спр. 122. Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших с окружения, в ЦК КП (б) У и НКВД УССР о создании и деятельности партизанских отрядов, подпольных большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве

на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории. – 1941. – 1942., 241 арк.

579. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 23. – ч. I.

Спр. 683. Протоколы допросов, копия приговора Военного трибунала войск НКВД Украинского округа по делу изменников Родины. – 26 січня 1943. – 12 грудня 1943., 151 арк.

580. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 23. – ч. I.

Спр. 3104. Копии документов, представленных обвинением Международному Военному Трибуналу по делу главных немецких военных преступников. – 13 квітня 1946. – 1946., 197 арк.

581. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 23. – ч. I.

Спр. 3107. Копии документов, представленных Международному Военному Трибуналу по делу Главных немецких военных преступников. – 1946. – 167 арк.

582. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 23. – ч. I.

Спр. 3108. Копии документов, представленных обвинением Международному Военному Трибуналу по делу главных немецких военных преступников. – 1946. – 1946., 274 арк.

583. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 23. – ч. I.

Спр. 3920. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – 1946., 457 арк.

584. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 70.

Спр. 24. Письма граждан о боевых действиях на фронтах Великой Отечественной войны и о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – 1942. – 1943., 72 арк.

585. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни.

оп. 4.

Спр. 109. Распоряжение рейхскомиссара Украины Коха о создании банков, кинематографии, издательств, типографиях и распоряжении высшего СС и полицейского начальника (командующего жандармерией и службой СД) на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Украины (перевод с немецких оригиналов, хранящихся в ЦГАОРе УССР). – 12 січня 1942. – 5 травня 1942., 62 арк.

586. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни.

оп. 4.

Спр. 126. Письмо и статья ответственного работника Васильковского гевитскомиссариата рейхскомиссару Украины Коху об экономическом положении, управлении, поведении немецких властей и о росте партизанского движения на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Украины (перевод с немецких оригиналов, хранящихся в ЦГАОРе УССР). – 15 вересня 1943. – 39 арк.

587. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни.

оп. 4.

Спр. 131. Сообщения, информации немецких властей о деятельности большевистских подпольных организаций и партизанских отрядов на временно оккупированной территории Украины. Материалы о бандеровцах и других украинских националистах. Доклады, копии отчетов Рейхскомиссару Украины о политическом положении, состоянии промышленности и сельского хозяйства, увеличении вывоза оборудования, металла, угля, зерна из захваченных фашистами областей Украины в связи с наступлением советских войск. (Перевод с немецких оригиналов, хранящихся в ЦГАОРе УССР). – 25 лютого 1942. – 13 листопада 1942., 73 арк.

588. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни.

оп. 4.

Спр. 198. Копии политдонесения и обзора политуправления и штаба партизанского движения Юго-Западного фронта о политической работе среди партизанских отрядов и населения, а также о зверствах фашистских войск над военнопленными, партизанами и гражданским населением на временно оккупированной советской территории. Копии доклада и политдонесения политуправления I Белорусского фронта и группы советских оккупационных войск в Германии о работе среди войск и населения противника в период подготовки и проведения Берлинской операции и об отношении немецкого населения к Красной Армии (документы получены из архива Министерства Обороны СССР 25 июня 1963 года). – 19 лютого 1942. – 1 травня 1945., 139 арк.

589. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни.

оп. 4.

Спр. 229. Отчет Олифиренко П.А. о подпольной работе в период пребывания на временно оккупированной территории Узинского района Киевской области, которую он проводил с 18 сентября 1941 г. по 8 мая 1942 года, и его объяснительная записка к отчету. Письмо секретаря Киевского обкома КП Украины о проверке достоверности фактов, изложенных в отчете Олифиренко П.А. (Документы получены из Парткомиссии при ЦК КП Украины в январе 1963 года). – 18 вересня 1941. – 8 травня 1942., 137 арк.

590. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166. Комиссия по истории Великой Отечественной войны при Академии Наук УССР.

оп. 3.

Спр. 85. Распоряжения и инструкции военных немецких властей на временно оккупированной территории Украинской ССР. – 1941. – 1943., 231 арк.

591. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166. Комиссия по истории Великой Отечественной войны при Академии Наук УССР.

оп. 3.

Спр. 87. Выписка протокола судебного заседания Военного трибунала войск МВД Украинского округа по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Украины. – січень 1946., 119 арк.

592. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166. Комиссия по истории Великой Отечественной войны при Академии Наук УССР.

оп. 3.

Спр. 141. Директивы, приказы, приложения к ним бывшего рейхсминистра Германии об использовании внутренних ресурсов оккупированной территории Советского Союза для нужд Германии. – квітень 1942., 67 арк.

593. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 166. Комиссия по истории Великой Отечественной войны при
Академии Наук УССР.
оп. 3.
Спр. 142. Директивы бывшего рейхсминистра Германии о порабощении
и закабалении населения оккупированных областей Украины. – 1941., 135
арк.
594. Чайковський А. Невідома війна: (Партиз. рух в Україні 1941 – 1944
рр. мовою документів, очима історика) / Чайковський А. – К.: Україна, 1994.
– 255 с.
595. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.
Збірник документів та матеріалів [Укладачі: П.М.Жук, П.П. Жук,
С.І.Кононенко, С.І. Кривенко]. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
596. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга II / Чуев С.Г. – СПб.:
Издательский Дом “Нева”; М.: “ОЛМА-ПРЕС Образование”, 2003. – 447 с.
597. Шайкан В. Стан системи судочинства на території рейхскомісаріату
“Україна” та зони військової адміністрації в роки гітлерівської окупації
В.Шайкан // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т
історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 205 – 210.
598. Шайкан Валентина. Повсякдення українців у роки німецької
окупації. 1941 – 1944 / Шайкан Валентина. – Київ, 2010. – 80 с.
599. Шайкан Валерій. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої
світової війни 1939 – 1945 рр. / Шайкан Валентин. – Кривий Ріг: КП
“Криворізька друкарня”, 2010. – 436 с.
600. Шайкан В.О. Актуальність проблеми колабораціонізму в Україні в
роки Другої світової війни / В.О.Шайкан // Сторінки воєнної історії України:
Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. –
Част. 2. – 499 с.
601. Шайкан В.О. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової
війни: характерні риси та особливості / В.О.Шайкан // Сторінки воєнної

історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 484 – 494.

602. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / Шайкан В.О. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 564 с.

603. Шайкан В.О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН (Б) і ОУН (М) / В.О.Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 492 – 499.

604. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – В 2-х томах. Том 1. – Пер. с англ. [С предисловием и под ред. О.А.Ржешевского] / Ширер У. – М.: Воениздат, 1991. – 653 с.

605. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Том 2. – Пер. с англ. [Под ред. О.А.Ржешевского] / Ширер У. – М.: Воениздат, 1991. – 528 с.

606. Шиян А.И. Партизанський край / Шиян А.И. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 126 с.

607. Школярік. – 1942. – 15 травня.

608. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / Шульга З. – Уфа. АН УРСР, 1942. – 65 с.

609. Ярославский Ем. Великая Отечественная война Советского народа против гитлеровской Германии / Ярославский Ем. – М.: ОГИЗ. – 1941. – 53 с.

610. Dallin A. The German Rule in Russia 1941 – 1945 / A.Dallin. – New York, 1957. – 554 p.

611. Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / Berkhoff K. – Cambridge, Massachusetts and London. – 2004. – 463 p.